

University of Groningen

Gods Woord gemeengoed

van Duijn, Johannes

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2014

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van Duijn, J. (2014). *Gods Woord gemeengoed: Een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel (1477-ca. 1550)*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

rijksuniversiteit
 groningen

Gods Woord gemeengoed

Een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel (1477-ca. 1550)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. E. Sterken
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 12 juni 2014 om 12:45 uur

door

Johannes Martinus van Duijn

geboren op 9 november 1981
te Schoonhoven

Promotor

Prof. dr. B.A.M. Ramakers

Copromotor

Dr. S. Corbellini

Beoordelingscommissie

Prof. dr. W. François

Prof. dr. A.A. den Hollander

Prof. dr. C.G. Santing

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
1. Een cultuurhistorisch fenomeen	21
1.1 Inleiding	21
1.2 Een korte historiografie	24
<i>De vijfhonderdste verjaring</i>	
<i>Boek-zaal van Isaac Le Long</i>	
<i>Specialisatie, canons en digitalisering</i>	
1.3 Een Europese bestseller	33
<i>Het Protestants Paradigma</i>	
<i>Een rijkdom aan bijbels</i>	
<i>Lezers en bestsellers</i>	
1.4 De sociale geschiedenis van het boek	43
<i>Meer dan een fysiek object</i>	
<i>Darnton, Adams en Barker</i>	
<i>McKenzie en Chartier</i>	
1.5 Een model voor de Delftse Bijbel	54
<i>Bestaande modellen geëvalueerd</i>	
<i>Van model naar context</i>	
<i>Onderzoeksmethode en model</i>	
2. Oude vertaling en nieuwe bewerking	65
2.1 Inleiding	65
2.2 Deese ieghenwoerdighe bible	68
<i>Bijbel, vertaling, bewerking</i>	
<i>De Hernse Bijbelvertaling</i>	
<i>Een nieuwe Bijbelbewerking</i>	
2.3 Rondom de notabele meester	93
<i>Oorspronkelijke vertaler of latere bewerker</i>	
<i>Verrichte werkzaamheden</i>	
<i>Een profiel van de bewerker(s)</i>	
2.4 Met het oog op het publiek	113
<i>Bezitters van bijbelhandschriften</i>	
<i>Aanwijzingen in de Delftse Bijbel</i>	
<i>Economisch, religieus en cultureel klimaat</i>	
3. Een bijbel op maat	129
3.1 Inleiding	129
3.2 Van handschrift naar druk	132
<i>Ontvangst, oplage en prijs</i>	

<i>Markt en publiek</i>	
<i>Oude teksten, nieuwe vorm</i>	
3.3 De eerste drukkers in Delft	149
<i>Onderdeel van de samenleving</i>	
<i>Religieuze teksten als koopwaar</i>	
3.4 Een bijbel met mogelijkheden	167
<i>Vijf losse compositie-eenheden</i>	
<i>Overgeleverde exemplaren</i>	
3.5 Ter keuze van de koper	177
<i>Inhoud en samenstelling</i>	
<i>Illuminatie en band</i>	
4. Delftse Bijbels in handen	193
4.1 Inleiding	193
4.2 Lezen, horen lezen en overdenken	195
<i>Een diversiteit aan boekengebruik</i>	
<i>Marginale aantekeningen als bron</i>	
4.3 Dese bouc behoert toe...	205
<i>Eigendomsinscripties in Delftse Bijbels</i>	
<i>Mannen, vrouwen, religieuzen en leken</i>	
4.4 Hier leest men...	222
<i>Gebruikssporen in Delftse Bijbels</i>	
<i>Een bijbel met verschillende functies</i>	
5. Vier bezitters uitgelicht	243
5.1 Inleiding	243
5.2 Cornelius Aernoldszoon	244
<i>Inscriptie, bezitter en exemplaar</i>	
<i>Context en boekcultuur</i>	
5.3 Mariënpoel buiten Leiden	253
<i>Inscriptie, bezitter en exemplaar</i>	
<i>Context en boekcultuur</i>	
5.4 Maria van Cats	261
<i>Inscriptie, bezitter en exemplaar</i>	
<i>Context en boekcultuur</i>	
5.5 Jacob Cornelisz. van Oostsanen	266
<i>Inscriptie, bezitter en exemplaar</i>	
<i>Context en boekcultuur</i>	
6. Gods Woord gemeengoed	277

Bijlage I: Beschrijving van de editie en overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel (1477)	283
I.I Verantwoording	283
I.II Editie	289
I.III Exemplaren	293
 Bijlage II: Fonds van Jacob Jacobszoon van der Meer (en Mauricius Yemantszoon van Middelborch), Delft 1477-ca. 1488	 399
II.I Verantwoording	399
II.II Fondslĳst	400
 Geraadpleegde bronnen en literatuur	 411

Voorwoord

De afgelopen jaren hebben voor mij in het teken gestaan van één boek, of eigenlijk van twee boeken, namelijk de Delftse Bijbel van 1477 en dit proefschrift daarover. Anders dan de concentratie op één enkele uitgave wellicht doet vermoeden, heeft mij dit geen moment verveeld. De Delftse Bijbel is dan ook overgeleverd in een relatief groot aantal exemplaren, die onderling qua inhoud, afwerking en provenance sterk verschillen. Bovendien laten de Delftse Bijbel en de afzonderlijke exemplaren daarvan zich benaderen vanuit verschillende perspectieven, die in dit proefschrift beschreven worden onder de noemers ‘inhoud’, ‘vorm’ en ‘receptie’. Ze maken het mogelijk de nauwe verbondenheid te zien van de Delftse Bijbel met de complexe en dynamische cultuur van de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

Ook mijn collega's binnen het ERC-project ‘Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages’, Sabrina Corbellini, Suzan Folkerts en Margriet Hoogvliet, hebben er met levendige discussies en een groot aantal gezamenlijke internationale congressen en expertmeetings voor gezorgd dat ik de afgelopen jaren geen saai moment gekend heb. Ik wil hen niet alleen danken voor de goede en vruchtbare samenwerking, maar ook voor de vele adviezen waarmee zij mij op verschillende momenten geholpen hebben. Sabrina is naast een actieve en bezielende projectleider ook een geduldig begeleider en copromotor gebleken. Haar wil ik dan ook extra danken voor de mogelijkheden die ze mij binnen het project heeft geboden en de energie die ze in mijn promotie gestoken heeft. Tevens ben ik dank verschuldigd aan mijn promotor Bart Ramakers, die mij met kalmte en vertrouwen door het gehele traject van onderzoeken en schrijven heeft geleid, en die van grote betekenis is geweest voor de redactie van het uiteindelijke proefschrift.

Gedurende het traject van onderzoeken en schrijven heb ik ook van vele anderen, ook van buiten Groningen, hulp mogen ontvangen: van

bibliotheekmedewerkers die mij toegang verschaften tot exemplaren, of, wanneer dit niet mogelijk was, mij van informatie voorzagen over de exemplaren onder hun beheer; van collega-onderzoekers die mij elk vanuit hun expertise adviseerden, in het bijzonder Jos van Heel; van docenten binnen de Graduate School for the Humanities Groningen en de Onderzoekschool Mediëvistiek, zoals Jos Biemans en Catrien Santing; van redacteurs van bundels en tijdschriften waaraan ik heb bijgedragen, in het bijzonder August den Hollander en Wim François. De drie laatstgenoemden hebben als leden van de beoordelingscommissie tevens dit manuscript kritisch gelezen. Ik dank hen allen, en iedereen die ik hier vergeten ben, voor de geboden hulp en de gegeven adviezen.

Een speciaal woord van dank gaat uit naar mijn ouders en naar Suzanne, die het mij op verschillende manieren mogelijk hebben gemaakt dit werk te voltooien. Dit proefschrift heeft enkel gereed kunnen komen dankzij hun steun.

Inleiding

Was gemaect te delf in hollant mitter hulpen gods ende bij ons iacob iacobs soen ende mauricius yemants zoen van middelborch ter eeren gods. ende tot stichticheit ende leringhe der kersten ghelouighen menschen. Ende wort voleynd. int iaer der incarnacien ons heren duysent vier hondert zeuen ende tseuentich. den thienden dach der maent ianuario.

Colofon van de Delftse Bijbel¹

Op precies 10 januari 1477 verscheen in Delft een gedrukte editie van het Oude Testament, beter bekend als de Delftse Bijbel.² Volgens het colofon was de tekst vertaald uit het Latijn in het Nederlands door een ‘notabele meester’ en door hem ook gecorrigeerd en correct gespeld.³ Zoals uit het hierboven geciteerde fragment uit dat colofon blijkt, was deze bijbel gemaakt door het tweemanschap Jacob Jacobszoon en Mauricius Yemantszoon van Middelborch. Zij hadden hun werk verricht, zo schrijven ze, tot stichting en lering van gelovige christenen. Het colofon verschaft nog meer informatie over het werk, waaronder de verschijningsdatum, waarmee de Delftse Bijbel de vroegste Nederlandstalige druk is die een datum draagt.⁴

¹ Deze en andere transcripties van passages uit de Delftse Bijbel zijn, tenzij anders vermeldt, overgenomen uit de editie van Nicoline van der Sijs, zie o.a. www.dbnl.org/tekst/_bib004bibl01_01/.

² ISTC ib00648000, USTC 435295. De datum 10 januari kan echter ook symbolisch bedoeld zijn, zie Hellinga, 1973, p. 269.

³ Het eerste stuk van het colofon luidt als volgt: ‘Deese ieghenwoerdighe bible mit horen boecken. ende elc boeck mit alle sijne capitelen bi enen notabelen meester wel ouergheset wt den latine in duytsche ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt: [...]’. Het colofon van het tweede deel van de Delftse Bijbel is identiek aan dat van het eerste, met het enige verschil dat het een extra punt bevat tussen ‘capitelen’ en ‘bi’. Zie daarover ook Migsch, 2009, p. 22.

⁴ Regelmatig wordt opgemerkt dat de Delftse Bijbel het eerste gedrukte boek in de Nederlandse taal is, zie bijv. De Bundel, 2009a, p. 3. Deze eer gaat echter voorlopig nog naar *Spiegel der menselijke behoudnisse*, een Middelnederlandse vertaling van *Speculum humanae salvationis* dat in 1324 door een Dominicaner monnik in Straatsburg geschreven werd. Aangenomen wordt dat deze tekst in 1474 of 1475 met houtblokken is gedrukt. ISTC is00658900, USTC 435211.

Het colofon roept echter evenveel vragen op als het beantwoordt. Want wie was precies de notabele meester die de tekst (volgens een andere passage) voor het drukken gereed had gemaakt? En waarom kozen de drukkers voor het uitgeven van een bijbel in de volkstaal? En vooral: wie zijn bedoeld met die gelovige christenen?

De Delftse Bijbel is met 61 (op dit moment bekende) overgeleverde exemplaren een van de best bewaard gebleven incunabelen uit de Nederlanden.⁵ Vanwege het feit dat het de eerste gedrukte bijbel in de Nederlandse taal betreft, staat hij al eeuwen in de belangstelling van onderzoekers en verzamelaars.⁶ De Delftse Bijbel geldt als een cultuurhistorisch document van de eerste orde.⁷ Dat wekt de indruk dat al veel bekend is over deze bijbel. Toch zijn bepaalde vragen nooit gesteld of onvoldoende beantwoord, zoals de vraag naar het bezit en het gebruik van deze bijbel ten tijde van zijn verschijning.

Wie een van de overgeleverde exemplaren ter hand neemt, zoals dat in de Utrechtse universiteitsbibliotheek, zal merken dat het ons nog aan veel kennis over de Delftse Bijbel ontbreekt.⁸ Het Utrechtse exemplaar bestaat uit een klein folioformaat, met een bladmaat van ongeveer 267 bij 186 millimeter

⁵ Zie Hellinga, 1973, p. 272 en ook Van Delft en Klein, 2010, p. 66.

⁶ Zoals o.a. blijkt uit de volgende publicaties: Huydecoper, 1730, o.a. p. 249; Le Long, 1732, pp. 365-376; Meerman, 1765, pp. 219-220, tab. 8, fig. 2; Visser, 1767, p. 6; Panzer, 1793, p. 370; Koning, 1816, pp. 387-390; Holtrop, 1868, p. 83; Moll, 1878, pp. 294-314; Hellinga, 1973, pp. 268-272; De Bruin, 1977a; en meer recente publicaties zoals De Bundel, 2009a, pp. 3-18 en Migsch, 2009, pp. 19-49. De interesse van verzamelaars blijkt uit de grote hoeveelheid veilingcatalogi waarin een exemplaar van de Delftse Bijbel is opgenomen. Het jaar 1828 moet een goed jaar geweest zijn voor een ieder die voornemens was een exemplaar aan te schaffen, in dat jaar werden er drie geveild. Dat waren de exemplaren van Jan Scharp (1756-1828), op 23 april (Veilingcatalogus Scharp, p. 55, nr. 1), Jacob Arnold Clignett (1756-1827), op 28 april (Veilingcatalogus Clignett, fol., nr. 6) en Jacobus Koning (1770-1832), 22 sept. (Veilingcatalogus Koning, fol., nr. 1). Voor een uitgebreid overzicht van de publicaties betreffende de Delftse Bijbel, zie de literatuuropgave bij de beschrijving van de editie in Bijlage I.

⁷ Getuige het feit dat de Delftse Bijbel een prominente plaats heeft binnen recente canons en projecten die zich concentreren op belangrijke elementen uit de Nederlandse cultuur die de Nederlandse identiteit bepaald of gevormd hebben. Zie daarover ook paragraaf 1.2.

⁸ Utrecht, UB, D. fol. 420 raria. Dit is het eerste exemplaar dat onderzocht is, toen nog voor mijn masterscriptie voor Boekwetenschap en Handschriftenkunde aan de UvA. Zie Van Duijn, 2008.

en een totaal van maar liefst 642 bladen verdeeld over twee delen, maar gebonden in één band.⁹ Dankzij deze dimensies is het een licht gedrongen maar toch lijvige bijbel, die vooral dankzij zijn grote aantal bladen imposant oogt. Weinig andere Nederlandse incunabelen kunnen zich in dit opzicht met de Delftse Bijbel meten.¹⁰ De kosten voor papier behoorden tot de grootste investeringen die vroege drukkers moesten maken.¹¹ Om die reden is het opmerkelijk dat het eerste product dat van de Delftse persen kwam een editie was met een omvang van 642 bladen. Men kan dus de vraag stellen waarom de bewuste drukkers als eerste uitgave voor zo'n lijvige bijbel kozen. Een mogelijk antwoord is dat zij indruk wilden maken op hun collega's en op hun beoogde publiek, met andere woorden: dat het een middel was om direct naam te maken.¹²

Bij het openen van het Utrechtse exemplaar valt op dat de Delftse Bijbel in typografisch opzicht uit meer bestaat dan in zwart gedrukte tekstkolommen die paarsgewijs zijn afgedrukt. Het meest in het oog springen de met de hand ingevoegde initialen, die in blauw, rood of (als duplex-letters) in beide kleuren zijn aangebracht.¹³ De verschillen in uitvoering tussen de initialen zijn zo groot dat we moeten concluderen dat dit exemplaar uit delen van andere exemplaren is samengesteld.¹⁴ Hoewel het geheel gebonden is in een vroegzestiende-eeuwse band, lijkt de binding toch (ver) daarna te hebben

⁹ De grootste overgeleverde exemplaren zijn Oxford, Bodleian Library, Auct. V. 3.6.7, deel 2: 291 x 201 mm. en Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Bibel-S. 4o 209: 281 x 214 mm. Het kleinste exemplaar is Amsterdam, UB, Ned.Inc. 21: 227 x 168 mm. Gezien het aantal bladen in het Utrechtse exemplaar is deze compleet in twee delen, andere samenstellingen komen in paragraaf 3.4 uitgebreid aan bod.

¹⁰ De *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine komt daar nog het dichtst bij. Deze verzameling heiligenlevens en kerkelijke feesten die geordend waren naar het kerkelijk jaar bestond uit twee delen, een winter- en een zomerstuk, die samen tussen de 500 en 600 bladen telden. Vaak werden deze echter apart, maar kort na elkaar, uitgegeven. Op 10 mei en 31 juli 1478 verscheen de eerste Nederlandstalige druk in twee delen bij Gerard Leeu in Gouda, die in totaal uit 534 bladen bestond. ISTC ij00139000, USTC 435394.

¹¹ Zie o.a. Cuijpers, 1998, p. 27 en 49; Bogaart, 2004, p. 49; Heijting, 2007, p. 21.

¹² De Bruin, 1977a, p. [25].

¹³ Voor de gebruikte terminologie met betrekking tot initialen, lombarden en andere vormen van illuminatie zie Korteweg, 1992.

¹⁴ Het Utrechtse exemplaar bestaat uit stukken van drie verschillende exemplaren. De opbouw is als volgt: deel 1, ff. 1-280; deel 1, ff. 281-319 en deel 2, f. 1; deel 2, ff. 2-324.

plaatsgevonden, ten behoeve van een latere verzamelaar.¹⁵ Dit heeft als consequentie dat we, om het ontstaan van en de vroegste omgang met de Delftse Bijbel te kunnen begrijpen, de oorspronkelijke samenstelling ervan moeten reconstrueren.

Een andere opvallend element in het Utrechtse exemplaar vormen de handschriftelijke aantekeningen in de marges en op de schutbladen.¹⁶ In het eerste deel is een vroege leesinstructie te vinden die aanvangt met ‘hier lees men [...]’ en die verbonden kan worden met de eigendomsinscriptie van de regularissen van het klooster Mariënpool in Oegstgeest bij Leiden aan het eind ervan.¹⁷ Eigendomsinscriptie en leesinstructie doen de vraag rijzen wie het beoogde publiek en wat de beoogde gebruikswijze van de Delftse Bijbel was. Het tweede deel bevat hoofdzakelijk zeventiende-eeuwse aantekeningen waarvan die onder het colofon de meeste aandacht trekt. Hier wordt Maarten Luther aangehaald als de eerste die de Bijbel in de volkstaal vertaalde. Met die opmerking legt de aanbrenner ervan de nadruk op een kwestie die voor de Delftse Bijbel – en voor middeleeuwse volkstalige bijbels in het algemeen – van groot belang is. Namelijk dat de Bijbel in de volkstaal in ruime mate circuleerde voordat Luther zijn Bijbelvertaling publiceerde.¹⁸ Luther beweerde dat hij zelf voor zijn twintigste nog nooit een bijbel had gezien en dat deze door religieuze autoriteiten weggehouden werd van het grote publiek.¹⁹ Hoe kunnen we die uitspraak rijmen met de opmerking in het colofon van de Delftse Bijbel dat deze bestemd was voor gelovige christenen?

Niet alleen het Utrechtse exemplaar roept vragen op, ook andere exemplaren bezitten unieke kenmerken en eigenaardigheden. Voor deze studie

¹⁵ Zie over deze kwestie ook Van Heel, 2007, pp. 144-145; Jensen, 2009 en 2011, pp. 137-175; Ford, 2009; Undorf, 2009.

¹⁶ Zie over marginalia o.a. Brayman Hackel, 2005 en Sherman, 2008.

¹⁷ Zie over dit klooster o.a. Castenmiller, 1981 en Doedeijns, 1999.

¹⁸ Zijnde het zogenaamde ‘Septembertestament’, het Nieuwe Testament uitgegeven in 1522 in Wittenberg door Melchior Lotther de jonge. VD16 B 4319, USTC 627910.

¹⁹ WA *Tischreden* 3, no. 2844b. Voor het eerst uitgegeven in Aurifaber, 1566, p. 9.

zijn dan ook alle overgeleverde exemplaren gedocumenteerd en onderzocht.²⁰ Na raadpleging van slechts enkele exemplaren blijkt al dat de afwerking per exemplaar soms sterk verschilt. Waar men in het ene exemplaar zeer uitgebreide initialen in twee kleuren vindt, met penwerk in de marge, treft men in het andere exemplaar zeer eenvoudige initialen in één kleur aan, zonder verdere opsmuk. Verder valt op dat veel exemplaren een afwijkende samenstelling kennen. Sommige tellen maar een in plaats van twee delen.²¹ In weer andere exemplaren ontbreken grote hoeveelheden bladen en soms zelfs volledige Bijbelboeken. Ook handschriftelijke aantekeningen kunnen in meer of mindere mate aanwezig zijn. Het zijn aspecten als deze die elk exemplaar uniek maken en die ons noodzaken alle overgeleverde exemplaren te onderzoeken. Alleen op die manier kan het fenomeen Delftse Bijbel begrepen worden.

De keuze voor het uitgeven van deze bijbel en het uiterlijk en de vorm van overgeleverde exemplaren roepen vragen op omtrent de omstandigheden waarin deze bijbel gecreëerd en gereciperd werd. De beantwoording daarvan vereist een cultuurhistorische benadering. De keuze voor het uitgeven van een lijvige volkstalige bijbel kan deels verklaard worden uit de persoonlijke voorkeuren van de drukkers en hun behoefte om naam te maken. Maar ongetwijfeld hebben ook het sociaal-culturele en religieuze klimaat in de tweede helft van de vijftiende eeuw een rol gespeeld bij de beslissing juist deze tekst in het licht te geven. Daarover kunnen we het nodige te weten komen door reeds bestaande kennis te verbinden met de informatie die gevonden kan worden in overgeleverde exemplaren.

Vanaf de dertiende eeuw zagen in de Nederlanden en elders in Europa steeds meer volkstalige Bijbelvertalingen het licht.²² De productie van Middelnederlandse bijbelhandschriften groeide, in de vijftiende eeuw zelfs

²⁰ Beschrijvingen van deze exemplaren zijn te vinden in Bijlage I, voorafgegaan door een verantwoording van het gebruikte beschrijvingsmodel.

²¹ Zijnde de twee verschillende versies waarin deze bijbel volgens velen circuleerde. Deze twee versies zijn voor het eerst beschreven in Le Long, 1730, pp. 366-367 en 374.

²² Zie bijvoorbeeld Den Hollander, Kwakkel en Scheepma, 2007.

explosief.²³ Vanaf 1477 kwamen daar nog eens gedrukte bijbels bij. Al die bijbels vonden hun weg naar een breed en heterogeen publiek, bestaande uit geestelijken, maar in toenemende mate ook uit leken. De volgende drie aspecten kenmerken deze emancipatie van de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen: een toename in vertalingen, een toenemende productie en een breder en groter wordend publiek.

Hoewel het begrip ‘emancipatie’ vaak gebruikt wordt voor personen of groepen, wordt het hier toegepast op een object. Emancipatie kan uitgelegd worden als het bereiken van een volwaardige plaats in de samenleving vanuit een achtergestelde positie. In dat opzicht kan de ontwikkeling die de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen doormaakte als een emancipatieproces gezien worden. Deze ontwikkeling weerspreekt het idee dat de late middeleeuwen geen volkstalige bijbels kenden, of dat deze niet beschikbaar waren voor leken.²⁴ De vraag die in deze studie centraal staat is welke positie de Delftse Bijbel innam in de emancipatie van de volkstalige Bijbel in de Nederlanden in de late middeleeuwen.

Die vraag wordt beantwoord in wat men een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel zou kunnen noemen, lopend van 1477 tot ongeveer 1550, waarbij de overgeleverde exemplaren het feitelijke object van onderzoek vormen. We spreken van een sociale geschiedenis in de zin dat wordt ingegaan op de personen en partijen die betrokken waren bij de productie en de receptie van de Delftse Bijbel en op de omstandigheden en relaties waarbinnen zij opereerden.²⁵ Deze bijbel is immers het resultaat geweest van menselijk

²³ Kwakkel, 2007, p. 13. De Bruin noemt de vijftiende eeuw ‘de eeuw der bijbelverspreiding’, zie De Bruin, 1937, p. 73.

²⁴ Dat idee is nadrukkelijk tegengesproken door Gow, 2005. Ook in het project ‘Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages’, uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Groningen onder leiding van dr. Sabrina Corbellini, wordt dit idee weerlegd. Het project heeft zich de afgelopen vier jaar gericht op de sociaal-culturele omstandigheden waaronder Bijbelvertalingen in de late middeleeuwen in verschillende regio’s in Europa geproduceerd en gereciperd werden. Een van de centrale bevindingen van het project is dat de late middeleeuwen een bijbelcultuur kenden waarin naast geestelijken ook leken een rol speelden. Deze studie is als onderdeel van dit project geschreven.

²⁵ In paragraaf 1.5 wordt uitgebreid beschreven hoe een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel geschreven kan worden.

beslissen en handelen dat, zo wordt hier aangenomen, gedeeltelijk beïnvloed is door veranderingen in de verhouding tussen geestelijkheid en lekenstand. Die verandering kwam neer op een groeiende geestelijke emancipatie van de laatste, die weer voor een groot deel de ontwikkeling van de Bijbel in de volkstaal bepaalde. Uiteindelijk zal blijken wie welke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van de vertaling, het drukken van de Delftse Bijbel, het vormen van de exemplaren en de uiteindelijke receptie. Zodoende ontstaat een beeld van hoe Gods Woord door de Delftse Bijbel in de late middeleeuwen gemeengoed werd in de Nederlanden.

Als gezegd strekt deze studie zich uit over de periode van 1477 tot ongeveer 1550. 1477 was het verschijningsjaar van de Delftse Bijbel. Toch zullen ook de voorafgaande jaren kort ter sprake komen. De Delftse Bijbel bouwde immers voort op een lange traditie van bijbelhandschriften.²⁶ Het jaartal 1550 vormt de *terminus ante quem* van het onderzoek. Zo ontstaat niet alleen de mogelijkheid na te gaan welke betekenis de Delftse Bijbel heeft gehad voor latere Bijbelvertalingen die onder invloed van de Reformatie en van het Concilie van Trente tot stand kwamen, bovendien blijkt uit gebruikssporen, zoals marginale aantekeningen, dat de Delftse Bijbel gedurende de gehele genoemde periode in gebruik bleef, ook al waren er intussen andere bijbels verschenen.

In de jaren twintig van de zestiende eeuw waren de eerste Nederlandstalige bijbels met Lutherse invloeden van de persen gekomen, voornamelijk in Antwerpen.²⁷ Als antwoord hierop verscheen in 1548 de Leuvense Bijbel, een door de kerkelijke autoriteiten goedgekeurde vertaling, vervaardigd door de bibliothecaris van het Leuvense klooster Sint Martensdaal,

²⁶ Zo is de Delftse Bijbel grotendeels gebaseerd op de Hernse Bijbelvertaling (ook nog wel de Vertaling van 1360 genoemd) en is er voor het compileren van de tekst van de Delftse Bijbel hoogstwaarschijnlijk gebruik gemaakt van meerdere handschriften met de Hernse vertaling, zie hierover paragraaf 2.3. Daarnaast lijkt het erop dat er handschriften met de Hernse vertaling zijn afgeschreven die gebaseerd zijn op de Delftse Bijbel, bijvoorbeeld Utrecht, UB, hs. 5 E 6; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 7265; Trier, Stadtbibliothek, hs. 2024/664 8°, zie Biemans, 1984, pp.59-60 en no. 56-58.

²⁷ Zie over deze bijbels o.a. Den Hollander, 1997 en 2003.

Nicolaas van Winghe.²⁸ In zijn proloog op deze bijbel noemt hij de bronnen die hij voor deze vertaling gebruikt heeft, waaronder ‘een duytsche Bybel ouer tseventch iær in Hollant gedruet’, waarmee verwezen wordt naar de Delftse Bijbel.²⁹ De tekst van de Delftse Bijbel werd na ruim zeventig jaar dus weer opnieuw gebruikt. Het zijn zodoende de zeventig jaar tussen het uitgeven van de Delftse en de Leuvense Bijbel die hier centraal staan.

De grens van 1550 dient met enige flexibiliteit gehanteerd te worden, aangezien de eigendomsinscripties en gebruikssporen in de overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel zich niet tot op het jaar nauwkeurig laten dateren.³⁰ Soms moet volstaan worden met algemene aanduidingen als ‘vijftiende-’ of ‘zestiende-eeuws’, voor de zestiende eeuw regelmatig met de toevoeging ‘vroeg’ of ‘laat’. In een enkel geval zijn gebruikssporen na 1550 gedateerd, maar worden ze vanwege hun karakter en hun toegevoegde waarde voor het onderzoek toch besproken. De overgeleverde exemplaren bieden voldoende eigendomsinscripties en gebruikssporen in de vorm van marginalia en aantekeningen, om het onderzoek naar het bezit en gebruik van de Delftse Bijbel zelfs tot in de huidige tijd door te trekken. Vooral voor de achttiende en negentiende eeuw beschikken we over veel gegevens. Die komen in deze studie wel aan bod, maar enkel om de laatmiddeleeuwse situatie beter te kunnen begrijpen.

De opzet van deze studie volgt uit de gevolgde onderzoeksmethode die in het eerste hoofdstuk uiteengezet zal worden. Daar zal de onderstaande hoofdstukindeling verantwoord worden aan de hand van diverse modellen en theorieën voor het schrijven van een boekhistorische studie als deze. Hier wordt volstaan met een beknopt overzicht van de hoofdstukken en van de onderwerpen die daarin aan bod komen.

²⁸ *Den ghebeelen Bybel, inhoudende het Oude ende Nieuwe Testament met groter naersticheyt ende arbeyte van nyens overghestelt wt den Latijnschen ouden text* (Leuven, Bartholomeus de Grave, 1548). USTC 400782.

²⁹ Op pag. 2 van de proloog van Van Winghe, getiteld: ‘H. Nicholaus van winghe regulier den goetwillighen Leser Saluyt’.

³⁰ Zie ook Sherman, 2008, pp. xiii en 15; Wiggins, 2008, pp. 3-4; Orgel, 2000, p. 93.

Dit boek telt zes hoofdstukken. Hoofdstuk 1 is overwegend methodologisch van aard. Het begint met een historiografisch overzicht van de Delftse Bijbel, waaruit het belang en het nut van deze studie moet blijken. De Delftse Bijbel staat al lang in de belangstelling van onderzoekers, maar bepaalde vragen, zoals die naar het bezit en het gebruik, zijn nog onvoldoende onderzocht en beantwoord, mede vanwege het feit dat de overgeleverde exemplaren niet volledig en consequent op eigendomsinscripties en gebruikssporen zijn geanalyseerd.

Vervolgens wordt in hetzelfde hoofdstuk recent onderzoek naar de Bijbel in de volkstaal in laatmiddeleeuws Europa behandeld en uiteengezet hoe het onderzoek naar de Delftse Bijbel daarbij kan aansluiten. Het zal blijken dat de Delftse Bijbel onderdeel uitmaakte van een emancipatie van de volkstalige Bijbel op Europese schaal. Vervolgens komen de verschillende theorieën en modellen aan bod waaruit geput is voor de sociale benadering die hier wordt nagestreefd en zal die benadering nader uiteengezet worden.

De volgende drie hoofdstukken richten zich respectievelijk op de tekst, op de vorm en op het bezit en het gebruik van de Delftse Bijbel. De tekstuele inhoud vormt het onderwerp van hoofdstuk 2. Allereerst wordt nagegaan hoe de Delftse Bijbel precies omschreven moet worden: als een vertaling of als een bewerking. De verwantschap met de Hernse Bijbelvertaling is daarbij van groot belang. Hoe nauw is Delftse Bijbel met deze traditie verbonden? Duidelijk zal worden welke onderdelen van de Delftse Bijbel teruggaan op de Hernse vertaling en hoever die verwantschap reikt. Verder zullen in dit hoofdstuk de belangrijkste partijen in deze fase van het totstandkomingsproces besproken worden, zijnde de drukkers, de 'notabele meester' die de drukkers volgens het colofon bijstond, en het publiek dat eventueel interesse had voor het Oude Testament in de volkstaal. De vraag is verder hoe deze personen en partijen zich tot elkaar verhielden en hoe die relatie de samenstelling en uitgave van de Delftse Bijbel heeft beïnvloed.

Hoofdstuk 3 richt zich op de Delftse Bijbel in zijn gedrukte vorm en op de wijze hoe uit de onderdelen ervan materiële exemplaren zijn samengesteld. Dit hoofdstuk vangt aan met een bespreking van de overgang van handschrift naar druk en alle veranderingen die deze met zich meebracht voor het uitgeven en drukken van religieuze teksten. Zo kwamen niet alleen meer teksten beschikbaar, maar konden deze ook nog eens goedkoper worden aangeboden. Daarnaast betekende de komst van de boekdrukkunst een verschuiving in de verhouding tussen producenten en consumenten van boeken en tussen religieuzen en leken.

Het drukken van religieuze teksten in de volkstaal, waaronder bijbels, lijkt een duidelijke trend geweest te zijn onder de vroegste drukkers in heel Europa. Uit onderzoek naar de samenstelling van het fonds van de plaatselijke drukkers blijkt dat die trend ook in Delft bestond. Religieuze boeken vormden net als andere uitgaven een commercieel product. Om dat zo goed mogelijk te verkopen, brachten de Delftse drukkers hun bijbel in meerdere versies op de markt. Dat was mogelijk door de tekst verspreid over verschillende compositie-eenheden te drukken en deze vervolgens los te verkopen. Nadat deze strategie uitgebreid aan bod is gekomen, zal gedemonstreerd worden hoe kopers hun exemplaren uiteindelijk zelf naar eigen wens samenstelden en eventueel inbonden, wat resulteerde in een grote diversiteit aan Delftse Bijbels.

Hoofdstuk 4 gaat over het bezit en het gebruik van Delftse Bijbels en is hoofdzakelijk gebaseerd op de eigendomsinscripties en gebruikssporen in overgeleverde exemplaren. Het hoofdstuk begint daarom met een paragraaf over het nut van het bestuderen van deze aantekeningen en hoe deze benaderd dienen te worden. Daarna gaat de aandacht eerst uit naar de eigendomsinscripties om een idee te krijgen van de typen bezitters van Delftse Bijbels. Die blijken lang niet altijd gezocht te moeten worden in religieuze instellingen. Men dient rekening te houden met een receptie door een breed en heterogeen publiek. Vervolgens worden de gebruikssporen behandeld. Hieruit

komen verscheidene soorten gebruik naar voren, waarvan de vier duidelijkste uitgebreid besproken worden.

Waar in hoofdstuk 4 meer algemene analyses met betrekking tot het bezit en het gebruik van de Delftse Bijbel gepresenteerd worden, komen in hoofdstuk 5 vier specifieke exemplaren en hun bezitters aan bod. Het bezit en het gebruik van de Delftse Bijbel krijgen in dit hoofdstuk nog scherper contouren, omdat we het kunnen verbinden met de levens van met naam bekende individuen. Zo verschuift de focus in dit boek van de Delftse Bijbel in het algemeen, als exponent van de geschiedenis van het vroege boek en de eerste volkstalige bijbeldrukken (hoofdstuk 1), via een analyse van de tekst- en de drukgeschiedenis (hoofdstukken 2 en 3), naar Delftse Bijbels in het bijzonder, namelijk naar de overgeleverde exemplaren in handen van uiteenlopende bezitters en gebruikers (hoofdstukken 4 en 5).

Hoofdstuk 6 fungeert als conclusie. Hierin wordt een samenvattend antwoord geformuleerd op de vraag welke positie de Delftse Bijbel innam in de emancipatie van de Bijbel in de volkstaal in de Nederlanden in de late middeleeuwen. Duidelijk zal worden dat de Delftse Bijbel een product van zijn tijd was, dat niet als losstaand fenomeen bestudeerd kan worden, maar juist verbonden was met zowel de grotere ontwikkelingen in de late middeleeuwen als met de persoonlijke levens van zijn bezitters. De productie en de receptie van deze bijbel houden nauw verband met ontwikkelingen in de sociale geschiedenis van het boek, in het bijzonder het religieuze boek, dat in toenemende mate voor leken gedrukt en door leken gelezen zou gaan worden.

Hoofdstuk 1

Een cultuurhistorisch fenomeen

1.1 Inleiding

Een boek is [...] nooit enkel een opmerkelijk object. Zoals elke andere technologie is het boek onvermijdelijk het product van menselijk handelen binnen een complexe en zeer veranderlijke context.

D.F. McKenzie¹

Aan de hand van het Utrechtse exemplaar van de Delftse Bijbel is in de inleiding aangegeven dat wie een van de overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel in handen heeft snel zal opmerken dat het een bijzonder object betreft. De inhoud, het formaat, de afwerking en de handschriftelijke aantekeningen die dit exemplaar bevat, roepen vragen op over de totstandkoming, receptie en overlevering van dit bijzondere boek. Het is dan ook niet vreemd dat de Delftse Bijbel al sinds lange tijd veel aandacht krijgt van verzamelaars en onderzoekers. Men spreekt daarbij vaak van een belangrijk cultuurhistorisch fenomeen. Dat die omschrijving de reden is voor een diepgaand onderzoek naar deze bijbel zal uit dit hoofdstuk naar voren komen.

In dit hoofdstuk zal een onderzoeksmethode gepresenteerd worden die verder gaat dan een traditionele bibliografische benadering. Het gaat er als gezegd om een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel te reconstrueren en de positie ervan te bepalen binnen de ontwikkeling van de volkstalige Bijbelvertaling in de late middeleeuwen. De betrokkenheid van personen en partijen bij het tot stand komen van de tekst van de Delftse Bijbel, bij het drukken van die tekst om een editie te vormen, bij het creëren van de verschillende exemplaren en bij de omgang daarmee, staat centraal. Het

¹ McKenzie, 2004, p. 6. Geciteerd naar de Nederlandstalige uitgave van *Bibliography and the sociology of texts*, vertaald door B. Dongelmans en A. van der Weel.

handelen van die personen en partijen werd uiteraard door ruimere omstandigheden bepaald. Zo kan het besluit van de drukkers om een volkstalige bijbel uit te geven waarschijnlijk mede verklaard worden uit de toenemende verstedelijking en alfabetisering, waardoor de vraag naar een dergelijke bijbel toenam. Daarnaast past hun beleid in een algemene Europese trend waarbij reeds op grote schaal volkstalige bijbels gedrukt werden.²

Bij de zoektocht naar een methode voor het schrijven van een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel worden we geconfronteerd met een grote hoeveelheid aan publicaties. Deze handelen over de Delftse Bijbel zelf, over volkstalige bijbels in het algemeen en over verschillende theorieën, modellen en ideeën die het onderzoek van de boekhistoricus beogen te faciliteren. Dit hoofdstuk probeert inzicht te verschaffen in deze publicaties, om van daaruit te komen tot een model voor het onderzoek naar de Delftse Bijbel.

In paragraaf 1.2 zal eerst in het kort een historiografie van de Delftse Bijbel gegeven worden. Zo staat deze bijbel in menig overzicht van incunabelen en bijbeluitgaven, en in veilingcatalogi (voornamelijk uit de achttiende en negentiende eeuw) vermeld.³ Het grote aantal korte vermeldingen, beschrijvingen en verwijzingen heeft geresulteerd in een gevarieerde maar ook versnipperde overlevering van informatie. Naast vele korte vermeldingen bestaan er ook enkele sleutelpublicaties over de Delftse Bijbel. Ze geven een overzicht van eerdere studies of bieden nieuwe informatie. Ze zijn in ieder geval representatief voor het onderzoek naar de Delftse Bijbel in een bepaalde periode. Deze sleutelpublicaties zullen hier aan bod komen.

² De eerste gedrukte bijbel in een volkstaal werd in 1466 in het Duits gedrukt in Straatsburg door Johannes Mentelin. ISTC ib00624000, USTC 740100. Tot aan het publiceren van Luthers Nieuwe Testament in 1522 verschenen maar liefst achttien edities van de Duitstalige Bijbel. Over de historiografie van deze bijbels zie Gow, 2009, p. 8. Zie voor een overzicht van de eerste gedrukte volkstalige bijbels o.a. Hirsch, 1967, pp. 92-93.

³ Zie o.a. Huydecoper, 1730, o.a. p. 249; Le Long, 1732, pp. 365-376; Meerman, 1765, pp. 219-220, tab. 8, fig. 2; Visser, 1767, p. 6; Panzer, 1793, p. 370; Naber, *Aanmerkingen omtrend den Delfschen Bijbel d'a. 1477*; Koning, 1816, pp. 387-390; Holtrop, 1868, p. 83; Moll, 1878, pp. 294-314.

Deze korte historiografie begint met de vijfhonderdste verjaring van de Delftse Bijbel in 1977. In dat jaar verscheen een facsimile-uitgave met inleiding door C.C. de Bruin, die het boek opnieuw bij een groot publiek bekend maakte.⁴ Daarna gaan we terug in de tijd, naar een van de vroegste en belangrijkste bronnen voor het onderzoek van de Delftse Bijbel, namelijk de *Boek-zaal der Nederduitsche bybels* uit 1732 van Isaac Le Long.⁵ Na 1977 wordt de Delftse Bijbel hoofdzakelijk nog genoemd of besproken in overzichtswerken, specialistische studies en in canons en digitaliseringprojecten.⁶ Vooral deze recente canons en projecten hebben het karakter van de Delftse Bijbel als belangrijk cultuurhistorisch fenomeen benadrukt.

Voor het begrijpen van de betekenis van de Delftse Bijbel dient aansluiting te worden gezocht bij het hedendaags onderzoek naar volkstalige bijbels in de late middeleeuwen in het algemeen. Het verschijnen van de Delftse Bijbel was geen op zichzelf staande gebeurtenis, maar maakte deel uit van het emancipatieproces van de Bijbel in de volkstaal dat zich gedurende de late middeleeuwen in heel Europa voltrok. In paragraaf 1.3 van dit hoofdstuk wordt een aantal recente onderzoeksrichtingen en resultaten besproken die aanleiding geven de Delftse Bijbel binnen dit proces te positioneren. Een van de belangrijkste ontwikkelingen is het doorbreken van het overwegend protestantse perspectief op de volkstalige Bijbel in de middeleeuwen, het zogenoemde ‘Protestants Paradigma’.⁷ Vervolgens komt aan bod dat de Bijbel in de volkstaal al ruimschoots circuleerde voordat Luther zijn eerste Bijbelvertaling publiceerde. In verschillende recente publicaties wordt de rijkdom aan bijbels in de late middeleeuwen beschreven, wat in contrast staat met de schaarsheid en onbereikbaarheid waarvan volgens het Protestants Paradigma sprake was.

⁴ De Bruin, 1977a.

⁵ Le Long, 1732.

⁶ Zoals Derolez, 1980; Van der Meiden, 2008; De Bundel, 2009a; Migsch, 2009.

⁷ Zie Gow, 2005.

Dat het boek meer is dan een fysiek object komt naar voren uit het citaat van D.F. McKenzie hierboven. Dat idee wordt in paragraaf 1.4 verder uitgewerkt. Daarin zullen de voor- en nadelen worden afgewogen van verschillende theorieën en modellen voor het schrijven van een sociale geschiedenis van het boek, van Robert Darnton, Thomas Adams en Nicolas Barker, McKenzie en Rogier Chartier.⁸

In paragraaf 1.5 wordt het hier gevolgde onderzoeksmodel voor de Delftse Bijbel gepresenteerd en verbonden met de verdere opzet van deze studie. Eerst worden de bestaande theorieën en modellen toegepast op de Delftse situatie, om te zien wat ze kunnen bijdragen aan het nieuwe model.

1.2 Een korte historiografie

De vijfhonderdste verjaring

De Delftse Bijbel is bij het grote publiek mede bekend vanwege de facsimile-uitgave ervan die in 1977 verscheen en de vijfhonderdste verjaring van deze bijbel markeerde.⁹ Die uitgave, gevat in een cassette, bestaat uit twee lijvige bruine banden met op de rug 'Bible in duytsche 1477', en is voorzien van een inleiding van de neerlandicus en kerkhistoricus C.C. de Bruin.¹⁰ De Bruin zag in het vervaardigen van een facsimile van de Delftse Bijbel de mogelijkheid de reputatie van de Nederlanden als 'het land bij uitstek van de volkstaalbijbel' te benadrukken.¹¹ De facsimile is in ieder geval bepalend geweest voor het beeld dat sindsdien van de Delftse Bijbel bestaat, namelijk dat van een statige en lijvige bijbel met het Oude Testament in twee delen, dat gezien kan worden als een mijlpaal in de Nederlandse religieuze geschiedenis. De perceptie van de

⁸ Zie o.a. Darnton, 1982 en 2007; Adams en Barker, 1993; McKenzie, 1986 (Nederlandse vertaling McKenzie, 2004); Chartier, 1984, 1994 en 2007.

⁹ Deze vijfhonderdste verjaring is o.a. ook gevierd met de tentoonstelling *Bijbels en burgers, vijf eeuwen leven met de Bijbel* in het Stedelijk Museum het Prinsenhof in Delft van 18 mei t/m 7 augustus 1977 en de toenmalige PTT heeft een postzegel uitgegeven met daarop een tekstfragment uit de Delftse Bijbel.

¹⁰ Uitgegeven door Buijten & Schipperheijn, Amsterdam en Repro-Holland, Alphen aan de Rijn. Met daarbij De Bruin, 1977a.

¹¹ De Bruin, 1977a, p. [34].

Delftse Bijbel werd onbedoeld eveneens die van een statisch object, in de zin dat de facsimile het idee bevestigt dat de Delftse Bijbel altijd dezelfde onveranderlijke samenstelling en vorm had gehad.

Naar aanleiding van de heruitgave en de bijbehorende publicatie is het idee ontstaan dat het meeste omtrent de Delftse Bijbel reeds bekend was.¹² De tekst van De Bruin moet, hoewel ze een grote hoeveelheid informatie bevat, echter vooral als inleiding gezien worden.¹³ Ze gaat in op verschillende aspecten van de Delftse Bijbel, maar deze worden niet alle uitgewerkt. Het bezit en het gebruik van de exemplaren bijvoorbeeld wordt slechts aangestipt. Bovendien vat De Bruin vooral bestaand onderzoek samen,¹⁴ en voegt hij alleen nieuwe informatie toe over het exemplaar waarop de facsimile is gebaseerd.¹⁵

De Bruin begint zijn inleiding bij de uitvinding van de boekdrukkunst en gaat dan over op de verschijning van de Delftse Bijbel, de voorgeschiedenis van de tekst en de verspreiding hiervan in handschrift. Vervolgens komt de ‘notabele meester’ uit het colofon aan bod. Volgens De Bruin was hij verantwoordelijk voor het compileren, corrigeren en aanvullen van de tekst.¹⁶ Ook de drukkers en hun beweegredenen worden behandeld.

Als laatste bespreekt De Bruin de bezitters van de Delftse Bijbel. Hij concludeert dat in tal van exemplaren bezittersaantekeningen te vinden zijn waaruit blijkt dat deze in het bezit waren van gegoede burgers, het publiek dat de drukkers volgens hem wilden aanspreken. Verder stelt hij dat veel exemplaren dezelfde weg aflegden als veel handschriften en uiteindelijk

¹² Bij aanvang van mijn onderzoek naar de Delftse Bijbel, toen nog voor een masterscriptie voor Boekwetenschap en Handschriftenkunde aan de UvA, was dit een veelgehoorde opmerking.

¹³ Er moet niet vergeten worden dat De Bruin naast zijn publicatie over de Delftse Bijbel werkte aan een groot project waarin meerdere Middelnederlandse Bijbelteksten zijn uitgegeven: *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi*.

¹⁴ Aan het einde van zijn inleiding geeft De Bruin een lijstje met titels over het onderwerp.

¹⁵ De facsimile is gebaseerd op exemplaar Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 32”1477”-Delf/8217 A- 8217 B.

¹⁶ De Bruin, 1977a, p. [19]-[21]. Zie hierover ook Migsch, 2009, pp. 21-27.

terechtkwamen in kloosters.¹⁷ De Bruin geeft echter geen antwoord op de vraag wie deze bezitters precies waren en hoe zij zich verhielden tot de bezitters van bijbelhandschriften. Ook de manier waarop bezitters met hun exemplaren omgingen en welke beweegredenen zij hadden een exemplaar aan te schaffen, komt niet ter sprake. Uiteraard moet in ogenschouw genomen worden dat De Bruins stuk vooral als inleiding bedoeld is.

Sommige uitspraken van De Bruin dienen genuanceerd te worden. Zo schrijft hij dat de Delftse drukkers een onvolledige bijbel uitgaven en daaraan mogelijk nog het Nieuwe Testament hadden willen toevoegen.¹⁸ Laatmiddeleeuwse bijbels bestonden echter vrijwel altijd uit een selectie van Bijbelboeken,¹⁹ in tegenstelling tot een bijbel met zowel het Oude als het Nieuwe Testament. De Delftse Bijbel is in dit opzicht een product van zijn tijd dat niet zonder meer als onvolledig bestempeld kan worden.

Ondanks het feit dat de inleiding van De Bruin op sommige punten verouderd is en op andere genuanceerd dient te worden, is ze van belang voor het schrijven van een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel.²⁰ Niet alleen heeft zijn studie het algemene beeld van de Delftse Bijbel bepaald, ze biedt ook verschillende aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Boek-zaal van Isaac Le Long

De Bruins inleiding bij de facsimile-uitgave is een belangrijke publicatie in het onderzoek naar de Delftse Bijbel. Toch is deze (net als veel andere publicaties) grotendeels schatplichtig aan de veel oudere *Boek-zaal der Nederduitsche bybels* van de van origine Duitse verzamelaar, bibliograaf en historicus Isaac Le Long (1683-1762). Het werk verscheen in 1732 bij Hendrik Vieroot in Amsterdam.²¹ Een ongewijzigde herdruk verscheen in 1764 bij Tjalling Tjallingius in Hoorn.

¹⁷ De Bruin, 1977a, p. [31].

¹⁸ De Bruin, 1977a, p. [17].

¹⁹ Zie ook Mertens, 2000, pp. 275-276. Dat Middelnederlandse bijbelhandschriften vaak een selectie van Bijbelboeken bevatten blijkt ook uit de beschrijvingen in Biemans, 1984.

²⁰ Zie over het belang van het werk van De Bruin voor het onderzoek naar Nederlandstalige Bijbelvertaling ook Folkerts, 2013, p. 218-219.

²¹ Le Long, 1732.

Het is de oudste en nog steeds een van de meest uitgebreide bibliografieën van Nederlandstalige bijbels.²² Het is tevens de eerste publicatie waarvoor uitvoerig onderzoek werd gedaan naar de Delftse Bijbel.²³

In 68 hoofdstukken verdeeld over twee ‘afdeelingen’ neemt Le Long de lezer mee door de geschiedenis van de Bijbel in de Nederlandse taal. Hij begint bij de schepping van de wereld en het ontstaan van de talen. Vervolgens bespreekt hij de bijbels met de grondtekst in het Hebreeuws en Grieks, daarna de Latijnse Vulgaat, om uiteindelijk aan te komen bij de eerste vertalingen in het Nederlands, die hoofdzakelijk in handschriftelijke vorm circuleerden. De tweede ‘afdeeling’ begint met de uitvinding van de boekdrukkunst, waarbij de Delftse Bijbel van 1477 als eerste wordt besproken.

Bij de beschrijving van alle Bijbelvertalingen treedt Le Longs gereformeerde geloofsovertuiging duidelijk aan het licht. In de ‘voorreeden’ heeft hij al aangegeven dat ‘alles geschiedt is, [...] tot uytbreydinge van het Protestantsche Christendom’.²⁴ Volgens Le Long werd de gewone man tot het einde van de vijftiende eeuw, toen de boekdrukkunst in de Nederlanden een hoge vlucht nam, door de geestelijkheid onwetend gehouden. Met betrekking tot de Delftse Bijbel schrijft hij dat de geestelijkheid het vertalen van de Bijbel uit alle macht probeerde te voorkomen en dat aan deze vertaling geen clericus te pas was gekomen.²⁵ Hij ziet de Delftse Bijbel dan ook als een triomf van de protestantse zaak, ondanks dat deze bijbel in een ‘katholieke’ sfeer was ontstaan. Inmiddels is bekend dat de oorspronkelijke vertaling waarop de Delftse Bijbel is gebaseerd afkomstig is uit een Kartuizerklooster bij Herne en

²² De Bruin, 1983, p. 80; Aalderink en Verbraak, 2006, p. 300.

²³ Le Long was zelf in het bezit van twee exemplaren, een lange en een korte versie, waarop hij zijn onderzoek grotendeels baseerde. Zie *Veilingcatalogus Le Long*, 17 aug. 1744 (folio, nrs. 34 en 35). Het exemplaar in de lange versie, nr. 34 in de catalogus, bevond zich lange tijd in de *Bibliotheca Philosophica Hermetica* in Amsterdam onder signatuur Incunabel BPH 42. De huidige locatie van het exemplaar in de korte versie, nr. 35, is onbekend. In het exemplaar van de Sint-Bernardusabdij in Bornem staat onterecht geschreven dat het afkomstig is uit de collectie van Le Long. Zie Bijlage I voor de beschrijvingen van deze exemplaren.

²⁴ Le Long, 1732, p. [13] van het voorwerk (**3).

²⁵ Le Long, 1732, pp. 361 en 371.

deze wel degelijk is gemaakt door een geestelijke, die mogelijk geïdentificeerd kan worden als Petrus Naghel.²⁶

Le Longs houding ten opzichte van de geestelijkheid en de Kerk kan verklaard worden vanuit zijn persoonlijke achtergrond. Hij kwam voort uit een Franse calvinistische familie die om haar geloof was vervolgd en zich uiteindelijk in Frankfurt had gevestigd.²⁷ In dit licht is het niet vreemd dat hij de Delftse Bijbel als voorbode van de Reformatie zag. Zijn antipapistische visie komt ook naar voren in verschillende andere werken van zijn hand, onder andere in *Seer gewichtige getuygen der waarheit of nieuwe bewijssen van oude waarheeden tegen 't pausdoem* uit 1762.²⁸ In de ondertitel van dit werk wordt zelfs gesproken over ‘een klaar Bewijs, van de uysterste, Verdorventheit en Boosheit der Roomschen Kerke’.²⁹

In zijn beschrijving van de Delftse Bijbel gaat Le Long uitvoerig in op de vertaling waarop deze bijbel is gebaseerd. Ten tijde van Le Long was de maker daarvan nog onbekend. Hij ging er van uit dat de tekst rond 1300 gemaakt moest zijn, hoewel de eerder genoemde Petrus Naghel zijn vertaling pas tussen 1359 en 1384 vervaardigde.³⁰ Een ander punt dat uitgebreid aan bod komt is de samenstelling van de Delftse Bijbel. Le Long merkt op dat deze op twee manieren ingebonden kon worden.³¹ Hij beschrijft twee versies: een lange versie, met daarin alle boeken van het Oude Testament, inclusief de apocriefe boeken maar exclusief de Psalmen, en een korte versie, die overeen kwam met de boeken in de *Historia scholastica* van Petrus Comestor.³² Net als De Bruin brengt ook Le Long de bezitters van de Delftse Bijbel ter sprake, maar eveneens maar heel kort. Hij heeft het heel in het algemeen over de ‘gemeene

²⁶ Ondanks het feit dat de identiteit van de Hernse vertaler nog omstrede is, wordt deze verder aangeduid als Petrus Naghel. Zie over Petrus Naghel en zijn Bijbelvertaling o.a. Kors, 2007 en over zijn vertaalpraktijken De Bundel, 2009a en b. De rol van Petrus Naghel in de totstandkoming van de Delftse Bijbel komt in paragraaf 2.2 en 2.3 ter sprake.

²⁷ Zie over zijn leven De Bruin, 1983.

²⁸ Le Long, 1762.

²⁹ Zie hierover ook De Bruin, 1983, p. 81.

³⁰ Le Long, 1732, pp. 231-232 en 367.

³¹ Le Long, 1732, p. 373.

³² Deze twee versies zullen in paragraaf 3.4 uitgebreid ter sprake komen.

burger en ambachts man'.³³ Over het concrete gebruik van de Delftse Bijbel schrijft hij niets.

De *Boek-zaal* biedt voor het onderzoek naar de Delftse Bijbel een belangrijke basis, vooral met betrekking tot de verschillende versies. Maar net als voor de inleiding van De Bruin geldt ook voor dit werk dat sommige gegevens en interpretaties onjuist zijn en dat andere nuancering behoeven.³⁴

Specialisatie, canons en digitalisering

De Delftse Bijbel heeft vanaf het overzicht van Le Long een plaats gekregen in vrijwel elk overzicht van Nederlandse Bijbelvertalingen.³⁵ Hij wordt veelal gezien en beschreven als een tussenstap op weg naar de latere protestantse Bijbelvertalingen.³⁶ Na het verschijnen van de facsimile en inleiding van De Bruin in 1977 kreeg het onderzoek naar de Delftse Bijbel een meer specialistisch karakter.³⁷ Zo schreef Albert Derolez een codicologische studie over een aantal exemplaren van de Delftse Bijbel in de universiteitsbibliotheek in Gent.³⁸ Hij wijst hierin op de ingrijpende gevolgen van het opsplitsen en opnieuw samenvoegen door verzamelaars van (delen van) exemplaren van de Delftse Bijbel waardoor geheel nieuwe exemplaren ontstonden. De reden voor dit splitsen en samenvoegen was dat men een incompleet exemplaar wilde completeren of een gehavend exemplaar wilden repareren.³⁹ De exemplaren in Gent zijn overduidelijk het resultaat (of slachtoffer) van dergelijke praktijken geweest. Zo is er een zwaar gehavend omdat ze gediend heeft als donor voor

³³ Le Long, 1732, p. 365.

³⁴ Kerkhistoricus Willem Moll had zijn twijfels over *Boek-zaal* en beschrijft Le Longs werk als gebrekkig ('wat Le Long uiterst gebrekkig deed'). Zie Van Druten, 1895, dl. 1, p. VII. Van Druten zelf noemt het werk 'betrekkelijk verdienstelijk'. Zie Van Druten, 1895, dl. 1, p. 1.

³⁵ De belangrijkste hiervan zijn Van Druten, 1895-1905 en De Bruin, 1937. In 1993 verscheen een tweede druk van het overzicht van De Bruin, bewerkt door F.G.M. Broeyers. Met betrekking tot de middeleeuwse situatie is deze latere druk echter sterk ingekort. Zie De Bruin, 1993.

³⁶ Met uitzondering van enkele publicaties, waaronder Moll, 1878.

³⁷ Uiteraard bleven er ook overzichten verschijnen waarin de Delftse Bijbel een plaats heeft. Zie bijv. Van den Berg, 2006 en Van den Berg en Thijs, 2010.

³⁸ Derolez, 1980.

³⁹ Hier wordt uitgebreid op ingegaan in paragraaf 3.3 en 3.4.

andere exemplaren.⁴⁰ Eric White heeft laten zien dat de Gentse exemplaren zijn gebruikt om een fraai en compleet exemplaar te vormen dat zich op dit moment bevindt in de Bridwell Library in Dallas, Texas.⁴¹ Ook wist hij een van de originele exemplaren te reconstrueren.⁴²

Naast het bibliografische en codicologische aspect krijgt thans ook de vertaling, of het vertaalproces, veel aandacht. Voor haar proefschrift over de vertaalactiviteiten van Petrus Naghel onderzocht Katty De Bundel onder andere het Bijbelboek Ezechiël in de Delftse Bijbel.⁴³ Hiervan was lang onduidelijk of het, net als veel van de andere boeken in de Delftse Bijbel door Naghel was vertaald, of door een ander. Dankzij De Bundel kan nu met zekerheid gesteld worden dat ook de vertaling van Ezechiël het werk van Naghel was. Een ander Bijbelboek dat specifieke aandacht heeft gekregen, is Jeremia. Herbert Migsch heeft zich gericht op de correctie van dit Bijbelboek voor de Delftse Bijbel, en is nagegaan welke tekst hiervoor als basis heeft gediend. Hij komt tot de conclusie dat Jeremia gecorrigeerd is aan de hand van de Vulgaat, mogelijk zelfs aan de hand van de Gutenbergbijbel.⁴⁴

Hoewel er dus al enig onderzoek bestaat naar de oorsprong van de vertaling van de Delftse Bijbel en naar de codicologische aspecten van de overgeleverde exemplaren, ontbreekt het nog steeds aan een studie van de Delftse Bijbel waarin deze aspecten verbonden worden met maatschappelijke ontwikkelingen aan het einde van de middeleeuwen. Dat is opmerkelijk, aangezien men beseft dat Delftse Bijbel van groot cultuurhistorisch belang is. Hij heeft een prominente plaats gekregen in recente canoniserings- en digitaliseringsprojecten.⁴⁵ De verschijning ervan wordt beschouwd als een

⁴⁰ Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63, waarvan de laatste het zwaarst gehavend is.

⁴¹ Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147.

⁴² Zie White, 2007.

⁴³ De Bundel, 2009a.

⁴⁴ Migsch, 2009, p. 33-39. Opvallend genoeg maakt Migsch geen gebruik van Moll, 1878 waarin deze uitgebreid ingaat op het boek Jeremia in de Delftse Bijbel. Migsch maakt wel gebruik van andere Nederlandstalige bronnen, dus de taal zal geen belemmering geweest zijn.

⁴⁵ Bijvoorbeeld in de Relicanon, zie Van der Meiden, 2008, pp. 31-33 en het project *Duizend sleutelteksten uit de cultuurgeschiedenis van de Lage Landen*, zie www.dbnl.org/basisbibliotheek.

onderdeel van het collectieve geheugen van Nederland. Een aantal van deze projecten wordt hieronder besproken.

In april 2007 werd in het tijdschrift *Volzin*, *opinieblad voor geloof en samenleving* de Relicanon gepresenteerd.⁴⁶ Deze alternatieve canon werd gevormd als reactie op de Canon van Nederland, samengesteld door de Commissie Van Oostrom. Die laatste telt een vijftigtal vensters waardoor men kan zien hoe de Nederlandse identiteit zich in de loop van de geschiedenis heeft ontwikkeld.⁴⁷ Volgens de redactie van *Volzin* was in deze canon te weinig ruimte gemaakt voor de ontwikkeling van de religieuze identiteit van Nederland. Daarom nodigde zij voor het opstellen van de Relicanon leden van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis uit lijsten in te sturen met de tien belangrijkste feiten, personen, bewegingen en/of fenomenen uit de religieuze geschiedenis van Nederland, belangrijk in de zin dat ‘kennis daarvan nodig is om onszelf en de huidige samenleving te begrijpen’.⁴⁸ Resultaat van dit initiatief was dat de Delftse Bijbel in het vijfde venster van de Relicanon terechtkwam.

In de door Willem van der Meiden uitgewerkte variant van de Relicanon heeft de Delftse Bijbel een plaats gekregen in het zevende venster, dat handelt over de ‘bijbelhonger’ in de Nederlanden.⁴⁹ Dat er ondanks deze erkenning voor de Delftse Bijbel nog steeds grote onbekendheid met de geschiedenis ervan bestaat, blijkt uit de eerste alinea van dit zevende venster. Hierin beschrijft Van der Meiden de Delftse Bijbel van 1477 als ‘het eerste in de Lage Landen gedrukte boek’.⁵⁰ De eerste gedrukte boeken kwamen in de Nederlanden echter al in 1473 van de pers.⁵¹

De Delftse Bijbel is sinds november 2006 ook in gedigitaliseerde vorm raadpleegbaar. Het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) heeft een van haar

⁴⁶ *Volzin*, 2007. Zie ook dagblad Trouw, 5 april 2007.

⁴⁷ Zie www.entoen.nu.

⁴⁸ *Volzin*, 2007, pp. 20-21.

⁴⁹ Van der Meiden, 2008, pp. 31-33.

⁵⁰ Van der Meiden, 2008, p. 31.

⁵¹ In Aalst en in Utrecht, respectievelijk ILC 725, ISTC id00248300, NB 9855, USTC 435200 en ILC 1747, ISTC ip00459000, NB 24123, USTC 435206.

exemplaren laten scannen en deze via haar website beschikbaar gesteld.⁵² Het NBG heeft zich voorgenomen meer belangrijke bijbeluitgaven te digitaliseren en via internet beschikbaar te stellen. De digitalisering van de Delftse Bijbel werd gevolgd door een project onder leiding van taalkundige Nicoline van der Sijs dat als doel had historische Nederlandse Bijbelvertalingen te transcriberen en online beschikbaar te stellen.⁵³ Dit project, dat onder andere wordt ondersteund door de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL), is inmiddels ver gevorderd.⁵⁴

De DBNL had het plan voor het einde van 2008 onder de titel *Basisbibliotheek* een overzicht te geven van duizend sleutelteksten uit de cultuurgeschiedenis van de Nederlanden en deze via haar website beschikbaar te stellen. Deze sleutelteksten zijn volgens Paul Schnabel, voorzitter van de commissie ‘Duizend sleutelteksten’ en auteur van de verantwoording bij de opzet en keuze van de *Basisbibliotheek*, teksten die in Nederland ‘een vergaande invloed op de loop der gebeurtenissen en op het ontstaan van nieuwe leefwijzen en inzichten hebben gehad’.⁵⁵ Van de eerste gedrukte bijbel in de Nederlandse taal wordt vanzelfsprekend aangenomen dat deze een belangrijke rol heeft gespeeld in de vorming van de Nederlandse (religieuze) identiteit. Maar wat precies die rol is geweest, blijft onderbelicht of wordt onjuist of onvolledig omschreven.

⁵² Zie www.bijbelsdigitaal.nl/delftse-bijbel-1477. Het gedigitaliseerde exemplaar (Haarlem, NBG, 32”1477”-Delf/8216 A- 8216 B) is incompleet en is gecompleteerd aan de hand van scans van de in 1977 uitgegeven facsimile die is gebaseerd op een ander exemplaar van het NBG (Haarlem, NBG, 32”1477”- Delf/8217 A- 8217 B). Het exemplaar van de Stadsbibliotheek en Atheneumbibliotheek Deventer, 113E 11KL, is in 2013 gedigitaliseerd en integraal online geplaatst. Dit exemplaar is te raadplegen via www.deventerboekenstad.nl.

⁵³ Zie www.dbnl.org/tekst/_bib004bibl01_01.

⁵⁴ Inmiddels kunnen naast de Delftse Bijbel ingezien worden: Vorstermanbijbel, 1528/1531; Liesveltbijbel, 1542; Leuvense Bijbel, 1548; Biestkensbijbel, 1560; Deux-Aesbijbel, 1562; Statenvertaling, 1637; Lutherse vertaling, 1648 en een selectie uit de prentbijbel van Mortier, 1700.

⁵⁵ Zie www.dbnl.org/basisbibliotheek/toelichting.php.

1.3 Een Europese bestseller

Het Protestants Paradigma

In tegenstelling tot wat algemeen wordt aangenomen, wordt het laatmiddeleeuwse klimaat rond volkstalige bijbels niet zozeer gekenmerkt door weerstand en verbod, maar door participatie en diversiteit. De contemporaine markt voor bijbels kan zelfs als dynamisch bestempeld worden. Die dynamiek beperkte zich niet tot de Nederlanden maar was kenmerkend voor geheel Europa. In Frankrijk, Duitsland en Italië bestond over het algemeen dezelfde houding tegenover de Bijbel in de volkstaal. Er kunnen zelfs parallellen getrokken worden met de ontwikkelingen op het gebied van volkstalige bijbels in andere landen.⁵⁶ In heel Europa was een tendens waarneembaar waarbij volkstalige Bijbelvertalingen in druk werden overgezet. De Delftse Bijbel maakte onderdeel uit van een Europese ontwikkeling. Men kan deze bijbel dus niet geïsoleerd bestuderen.

In deze studie komen ideeën, visies en ontwikkelingen naar voren die betrekking hebben op volkstalige bijbels uit andere delen van Europa of die een Europees perspectief als uitgangspunt hebben en die voor de studie naar de Delftse Bijbel van belang zijn. Een van de meest interessante ontwikkelingen in het internationale onderzoek is het kritisch bevragen van het eerder genoemde Protestants Paradigma.⁵⁷ Een van de onderdelen daarvan is dat volkstalige bijbels in de middeleeuwen alleen bestemd waren voor geestelijken. Die wilden voorkomen dat volkstalige bijbels terechtkwamen in handen van leken en zouden deze zelfs verboden hebben. Pas met de Reformatie en door toedoen van Luther zou de Bijbel zijn losgerukt uit de

⁵⁶ De Bruin maakt een korte vergelijking met Frankrijk en Duitsland, zie bijv. De Bruin, 1977a, p. [16], maar gaat hierbij niet in op grotere vragen met betrekking tot het verschijnen van volkstalige bijbels in andere landen. Binnen het project 'Holy Writ and Lay Readers' is bewust een Europees perspectief gehanteerd door bijbelhandschriften uit Italië, Frankrijk en de Nederlanden te onderzoeken, met als doel overeenkomsten en verschillen in de ontwikkeling van volkstalige bijbels in Europa aan te kunnen geven. Zie ook Corbellini, Van Duijn, Folkerts en Hoogvliet, 2013.

⁵⁷ Gow, 2005 en in mindere mate Gow, 2009.

handen van de Kerk en beschikbaar zijn gesteld aan leken.⁵⁸ Deze aanname, gecombineerd met een onderwaardering en -bestudering van de laatmiddeleeuwse samenleving als een complexe en dynamische cultuur, heeft geleid tot een scherpe scheiding tussen de middeleeuwen en de Reformatie, met als gevolg dat volkstalige bijbels vooral als een kenmerk van de Reformatie gezien worden en dus niet geassocieerd worden met de late middeleeuwen.

Het Protestants Paradigma is zo oud als de Reformatie, aangezien dergelijke beweringen al door Luther zelf werden gedaan. Hij zou meerdere malen opgemerkt hebben dat onder het pausdom de Bijbel onbekend was onder het volk en dat hij zelf tot zijn twintigste nog nooit een bijbel had gezien.⁵⁹ Zijn uitspraken waren uiteraard bedoeld als propaganda tegen de Kerk, maar ook ter rechtvaardiging en promotie van zijn eigen vertaling.⁶⁰ Uiteindelijk leidden ze tot de aanname dat volkstalige bijbels onbereikbaar dan wel verboden waren geweest.

Van een verbod op het vertalen van de Bijbel of van het produceren van volkstalige bijbeluitgaven, was tijdens de late middeleeuwen geen sprake.⁶¹ Uiteraard zijn er momenten geweest waarop autoriteiten het vertalen en produceren van bijbels wilden controleren, zoals in Engeland, waar door Thomas Arundel (1353-1414), bisschop van Canterbury, in 1408 een decreet uitvaardigde tegen het gebruik van de Engelse Bijbelvertaling van John Wycliff en tegen het vertalen van de Bijbel zonder toestemming van de Kerk.⁶² Het is overigens de vraag of dit verbod succesvol is geweest, gezien de grote hoeveelheid handschriften met Wycliffs vertaling die bewaard zijn gebleven.⁶³ Er kwam in de vijftiende eeuw echter geen Engelstalige bijbel van de pers. Pas

⁵⁸ Gow, 2005, pp. 163 en 176.

⁵⁹ Gow, 2005, p. 163 en WA *Tischreden* 3, no. 2844b.

⁶⁰ Gow, p. 163.

⁶¹ Zie o.a. Jedin, 1962, dl. 2, p. 67; Eistenstein, 1980, pp. 344-345; Machiels, 1997, p. 70; Hermans, 2004, p. 63; Hollaar, 2013, p. 71.

⁶² *Constitutiones domini Thomae Arundel, Cantuariensis archiepiscopi, factae in convocatione praelatorum et cleri Cantuariensis provinciae, in ecclesia cathedrali S. Pauli London. incepta 14. die mensis Januarii, A. D. M.ccc.viii. et translationis suae an. xiii. contra haereticos.*

⁶³ Zie over de gevolgen van het decreet Gillespie en Ghosh, 2012. Dezelfde vraag kan gesteld worden over gelijksoortige uitvaardigingen elders in Europa.

in 1525 verscheen van de hand van William Tyndale een Nieuwe Testament in het Engels.⁶⁴ In de Nederlanden werden de eerste verboden op de volkstalige Bijbel pas uitgevaardigd in de jaren twintig van de zestiende eeuw, toen daarin Lutherse invloeden aanwijsbaar waren. De bewuste edities kwamen terecht op lijsten van verboden boeken, zoals de Leuvense index van 1546.⁶⁵

Ook de boekdrukkunst in het algemeen heeft een plaats gekregen in het Protestants Paradigma. Men spreekt ook wel van het ‘German Paradigm’, vanwege het feit dat aan het begin van de zestiende eeuw in de Duitse landen Reformatorisch gedachtegoed op grote schaal via de drukpers verspreid werd.⁶⁶ Er is zelfs gesuggereerd dat de uitvinding van de boekdrukkunst een voorwaarde was voor het succes van de Reformatie.⁶⁷ Andersom zou de Reformatie het succes van de boekdrukkunst hebben mogelijk gemaakt.⁶⁸ Zulke gedachten gaan echter voorbij aan de invloed van de boekdrukkunst op de laatmiddeleeuwse cultuur. Ook voorafgaand aan de Reformatie had de boekdrukkunst effect op de samenleving. Door een verhoogde productie en een lagere prijs werden boeken breder toegankelijk. Bovendien leidde de uitvinding tot een intensievere samenwerking tussen leken en geestelijkheid bij de productie van boeken.⁶⁹ Verder werd de boekdrukkunst al in de late vijftiende eeuw ingezet om de Bijbel in de volkstaal onder grote groepen te verspreiden.⁷⁰

Met het doorbreken van het Protestants Paradigma rijzen vragen met betrekking tot de inhoud en vorm van de volkstalige Bijbel, in het bijzonder de sociaal-culturele omstandigheden waarin deze werd gecreëerd en gereciperd.

⁶⁴ *The New Testament*, gedrukt door H. Fuchs in Keulen. VD 16 B 4569, ESTC S187, USTC 501880. Dit was echter een partiële uitgave.

⁶⁵ Zie o.a. Den Hollander, 2003, p. 21 en Pleij, 2011, pp. 20-24.

⁶⁶ Zie bijv. Racaut, 2003, p. 16; Pettegree, 2007, pp. 225-226; Pardue, 2012, p. 16.

⁶⁷ Eisenstein, 1980, p. 310.

⁶⁸ Zie o.a. Holborn, 1942, p. 123 en Eisenstein, 1980, p. 303-304.

⁶⁹ Dit komt in paragraaf 2.3 nog ter sprake.

⁷⁰ Deze verspreiding was vooral een initiatief van de drukkers en niet zozeer van de geestelijkheid. Zie daarover ook Goudriaan, 2013, in het bijzonder p. 95.

Wie waren betrokken bij de totstandkoming van volkstalige bijbels? Door wie werden deze bijbels gelezen? Wat was de reactie van de geestelijkheid hierop?

Een rijkdom aan bijbels

De grote hoeveelheid overgeleverde volkstalige bijbelhandschriften en vroege gedrukte bijbels,⁷¹ alsmede de teksten en traktaten waarin het lezen van de Bijbel door leken wordt aangemoedigd,⁷² tonen aan dat de laatmiddeleeuwse situatie complexer was dan het Protestants Paradigma ons wil doen geloven. Ook de Nederlanden kenden een verscheidenheid aan vertalingen die in handschriftelijke en gedrukte vorm circuleerden, zoals de Hernse Bijbelvertaling van Naghel, de Noord-Nederlandse Historiebijbel, Psaltervertalingen, de Zuid-Nederlandse vertaling van de vier evangeliën, de Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, de Epistelen en Evangeliën, Passieteksten en Levens van Jezus.⁷³ Deze rijkdom roept de vraag op wat onder ‘middeleeuwse volkstalige bijbels’ verstaan moet worden.

De algemene opvatting hierover is wederom gekleurd door het Protestants Paradigma, waarin het idee van compleetheid vooropstaat.⁷⁴ De Bruin publiceerde in 1977-1978 een editie van Petrus Naghels vertaling van het Oude Testament, waarvoor hij verschillende handschriften en zelfs de Delftse Bijbel als bron gebruikte om een ‘volledige’ editie te kunnen samenstellen.⁷⁵ Hoewel hij zich bewust was van de diversiteit aan bijbels die circuleerden, ging hij voor zijn editie uit van een complete bijbel met daarin alle boeken, zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse tekst.⁷⁶ Met betrekking

⁷¹ Zie voor de Nederlanden bijvoorbeeld Biemans, 1984 en de resultaten die voor gedrukte bijbels gegenereerd kunnen worden aan de hand van de database www.bibliasacra.nl. Zie ook Den Hollander, 2009. Volgens Van Delft en Klein, 2010, p. 67 werd de Bijbel in de Nederlanden juist nauwelijks gedrukt. Dit heeft te maken met hun uitleg van het begrip ‘bijbel’ waar zij geen bewerkingen en losse Bijbelboeken onder verstaan.

⁷² Zoals die van Gerard Zerbolt van Zutphen, *De libris teutonicalibus*. Zie hierover o.a. Staubach, 2006.

⁷³ Zie de bijdragen aan Den Hollander, Kwakkel en Scheepsma, 2007 en Biemans, 1984.

⁷⁴ Zie als voorbeeld Van Delft en Klein, 2010, p. 67.

⁷⁵ De Bruin, 1977-1978.

⁷⁶ Van Oostrom, 1996, p. 265. Zie ook Folkerts, 2013, p. 219.

tot de Delftse Bijbel merkte hij op dat dit een onvolledige bijbel was, aangezien deze enkel het Oude Testament bevatte, waaraan de drukkers mogelijk nog het Nieuwe Testament hadden willen toevoegen.⁷⁷

Wat betreft de middeleeuwse volkstalige Bijbel moet niet worden uitgegaan van compleetheid naar hedendaagse maatstaven, maar van wat we functionele volledigheid kunnen noemen.⁷⁸ Volkstalige bijbels hadden vaak een pragmatisch karakter. Ze werden aangepast aan het specifieke gebruik waarvoor ze bestemd waren.⁷⁹ Dit houdt in dat ze een zeer uiteenlopende inhoud konden hebben, zoals enkel het Nieuwe of het Oude Testament, de vier evangeliën of zelfs alleen afzonderlijke Bijbelboeken.⁸⁰ Al deze eenheden konden aangeduid worden met de term ‘bijbel’, die in de middeleeuwen vrijer gehanteerd werd dan dat nu. Zo heet de Delftse Bijbel, ook al bestaat deze enkel uit het Oude Testament, in de proloog een ‘biblen’. De samenstelling van een middeleeuwse bijbel hing vrijwel altijd af van het beoogde gebruik. Een goed voorbeeld vormen de Epistelen en Evangeliën, die bestonden uit passages uit het Oude en het Nieuwe Testament, gedrukt in de volgorde van de kerkelijke liturgie, zodat ze gedurende het jaar tijdens de mis gelezen konden worden.⁸¹ Het gevolg was dat de middeleeuwen een zeer grote verscheidenheid aan volkstalige bijbels kenden, afhankelijk van de wensen van de lezers en gebruikers.⁸²

Wat betreft de compleetheid van deze bijbels dient nog opgemerkt te worden dat verschillende ervan gecombineerd konden worden. Door de Delftse Bijbel, met het Oude Testament, te combineren met de vier evangeliën en een psalter ontstond een complete bijbel in hedendaagse zin.⁸³ Het hing af van de behoeftes van de lezer of gebruiker of men een dergelijke eenheid natreefde.

⁷⁷ De Bruin, 1977a, p. [17].

⁷⁸ Zie ook Corbellini, Van Duijn, Folkerts en Hoogvliet, 2013, p. 178.

⁷⁹ Zie ook Mertens, 2000, p. 275 en Kwakkel, 2007, p. 20.

⁸⁰ Alderink en Verbraak, 2006, p. 300.

⁸¹ Den Hollander, 2009, p. 55.

⁸² Kwakkel, 2007, pp. 21-22.

⁸³ Zie ook Mertens, 2000, p. 282. Dit punt komt ook nog ter sprake in paragraaf 3.2.

Lezers en bestsellers

Met lezers en gebruikers die zo hun eigen wensen hadden met betrekking tot de Bijbel in de volkstaal en producenten die daarop inspeelden, is het belangrijk te weten wie deze lezers en gebruikers waren. De vraag wie zich op de laatmiddeleeuwse markt voor boeken en bijbels begaven, vooral in de rol van lezers, heeft de laatste jaren meer en meer aandacht gekregen. Herman Pleij heeft opgemerkt dat het ‘thans tot de verplichte opgaven hoort van de literatuurhistoricus om de aandacht te vestigen op het publiek’.⁸⁴ Met betrekking tot middeleeuwse volkstalige bijbels en het doorbreken van het Protestants Paradigma is het onderzoek naar het publiek van deze bijbels zelfs onvermijdelijk. Hoe populair was de volkstalige Bijbel in de late middeleeuwen? Als de Bijbel in de volkstaal wel beschikbaar was voor leken en niet enkel was voorbehouden aan de geestelijkheid, welke bewijzen zijn hiervoor dan in de overgeleverde handschriften en drukken te vinden? En wat vertellen de overgeleverde handschriften en drukken ons over hoe deze gelezen en gebruikt werden?

Dat de populariteit van de volkstalige Bijbel in de Nederlanden vanaf de dertiende eeuw toenam, blijkt onder andere uit de groei van het aantal vertalingen en, daarmee samenhangend, de aanwas van het aantal bijbels dat afgeschreven en uiteindelijk gedrukt werd. Het aantal overgeleverde handschriften kan een indicatie geven van deze ontwikkeling. Uitgaande van een ruime definitie, zijn uit de dertiende eeuw slechts een handjevol Middelnederlandse bijbelhandschriften overgeleverd en uit de veertiende eeuw enkele tientallen, veelal fragmentarisch. Uit de vijftiende eeuw zijn echter honderden bijbelhandschriften bekend.⁸⁵ Volgens De Bruin moet die eeuw dan ook gezien worden als ‘de eeuw der bijbelverspreiding’.⁸⁶ Elders in Europa,

⁸⁴ Pleij, 1996, p. 50.

⁸⁵ Zie voor de Hernse vertaling (Vertaling van 1360) Biemans, 1984, p. 61. Voor Middelnederlandse bijbelhandschriften in het algemeen, zie Kwakkel, 2007, p. 12-16. Voor in de Nederlanden afgeschreven handschriften in het algemeen, zie Gumbert, 1990, pp. 24-25.

⁸⁶ De Bruin, 1937, p. 73.

voltrok zich een vergelijkbare ontwikkeling.⁸⁷ In de jaren zestig en zeventig van de vijftiende eeuw verschenen daar verschillende gedrukte bijbels in de volkstaal.⁸⁸

Er kan op Europees niveau mogelijk zelfs gesproken worden van een bestseller. Het aandeel gedrukte bijbels kan redelijk goed worden vastgesteld, omdat het gaat om edities, waarvan in tegenstelling tot unieke handschriften altijd wel ergens een exemplaar bewaard is gebleven. Zo presenteert Michael Milway een lijst van bestverkopende titels en auteurs tussen 1455 tot 1501, gebaseerd op het aantal gedrukte edities per titel en auteur.⁸⁹

Top vijftien bestverkochte titels voor 1501 volgens Michael Milway

Titel	Auteur	Aantal edities
1. Breviarium		449
2. Horae [Ad usum Romanum]		404
3. Doctrinale	Alexander de Villa Dei	368
4. Missale [Romanum, etc.]		359
5. Ars minor [zonder 'Janua']	Aelius Donatus	284
6. Psalterium		239
7. Disticha de moribus	[pseudo-] Dionysius Cato	217
8. Biblia [zonder Biblia pauperum en Aurea biblia]		178
9. Legenda aurea	Jacobus de Voragine	150
10. Bucolica	Publius Vergilius Maro	138
11. Manipulus curatorum	Guido de Monte Rochen	119
12. Rudimenta gramatices	Nicolaus Perottus	117
13. Epistolae et evangelia		112
14. Elegantiolae	Augustinus Datus	110
15. Georgica	Publius Vergilius Maro	109

De Bijbel staat op de achtste positie en andere teksten met Bijbelse inhoud, zoals het *Psalterium* en de *Epistolae et evangelia*, zijn terug te vinden op respectievelijk plaats zes en dertien. Met enige voorzichtigheid kan uit dit lijstje opgemaakt worden dat de gedrukte bijbel (in verschillende vormen uiteraard) inderdaad tot de laatmiddeleeuwse bestsellers gerekend kan worden. Verder

⁸⁷ Zo is ook gebleken uit het onderzoek voor het project 'Holy Writ and Lay Readers'. Zie Corbellini, Van Duijn, Folkerts en Hoogvliet, 2013, pp. 186-188.

⁸⁸ Voor een beknopt overzicht, zie Hirsch, 1967, p. 92-93.

⁸⁹ Milway, 2000, pp. 141-142.

blijken religieuze teksten in het algemeen zeer populair te zijn geweest, wat te zien is aan andere titels in het lijstje, zoals het *Breviarium*, de *Horae*, het *Missale* en de *Legenda aurea*.

Hoewel Milways analyse een goed overzicht geeft van het type gedrukte werken voor 1501, zijn er bij zijn methode een aantal kanttekeningen te plaatsen. De lijst bevat in feite de meest gedrukte titels, waarvan aangenomen kan worden dat dit ook de meest verkochte titels waren, maar er wordt echter geen rekening gehouden met oplagecijfers. Nu zijn van vrij weinig incunabelen de oplagecijfers bekend, maar we weten wel dat er in dit opzicht tussen verschillende titels en edities grote verschillen bestonden. Zo kon de oplage van incunabelen variëren tussen 24 en 5000 exemplaren,⁹⁰ afhankelijk van factoren als inhoud, omvang en publiek. Een titel die eenmalig verscheen in een oplage van 1000 exemplaren komt volgens de rangschikking van Milway terecht onder een titel die in vier edities is verschenen met oplages van niet meer dan 150 exemplaren. Milway telt enkel het aantal gedrukte edities; het aantal gedrukte exemplaren heeft geen invloed op de rangschikking. Ook houdt hij geen rekening met het verschil tussen edities in het Latijn en in de volkstaal.⁹¹ Dat is van belang aangezien hij op basis van zijn lijst van bestsellers uitspraken doet over het publiek van deze teksten.

Milway concludeert, onder andere op basis van de door hem samengestelde lijst van bestsellers, dat het publiek voor deze boeken hoofdzakelijk bestond uit schooljongens en geestelijken.⁹² Hij gaat er van uit dat bepaalde teksten bestemd waren voor specifieke publieksgroepen. Zo

⁹⁰ Volgens Eric White's *Census of Print Runs for Fifteenth-Century Books*. Zie www.cerl.org/_media/resources/links_to_other_resources/15cprintruns.pdf (geraadpleegd 16 oktober 2013). Gedrukt in 24 exemplaren is *Blaffert ende Register van de losrenten ende lijfrenten der stede vander Goude*, gedrukt in Gouda tussen 1489 en 1491 (ISTC ig00327000, USTC 435977). Gedrukt in 5000 exemplaren is Johannes Breidenbach, *Consilium ad concessionem laticiniorum pertinens*, gedrukt in Leipzig in 1491 of 1492 (ISTC ib01102000, USTC 743687). Zie over oplagecijfers ook Neddermeyer, 1998, dl 1, p. 470, tabel 25b en Cuijpers, 1998, pp. 50-53. Volgens Jan Willem Klein waren de oplagegroottes vermoedelijk minder groot dan men aanneemt. Zie Klein, 2004, p. 76.

⁹¹ Zie hierover ook paragraaf 3.2.

⁹² Milway, 2000, pp. 115-117.

waren schoolboeken zoals de *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei en de *Rudimenta grammatices* van Niccolò Perotti overduidelijk bedoeld voor schooljongens.⁹³ Hoe deze werken gebruikt werden wordt door Milway niet besproken. Toch is dit van even zoveel belang om de positie van de titels te kunnen bepalen als het aantal edities of het aantal exemplaren. Uitsluitend kwantitatief onderzoek is dus niet voldoende. Zo waren de schoolboeken van Alexander de Villa Dei, Niccolò Perotti en ook Donatus bedoeld om te leren lezen. Dit wordt door Milway wel gesignaleerd, maar hij legt geen verband met andere titels in zijn lijsten. Sommige schoolboeken namelijk bereidden de lezer voor op de lectuur van andere teksten in de lijst van Milway. Door het rangschikken van titels naar aantal edities, verdwijnen essentiële verbanden uit het zicht. In de praktijk zullen veel van de titels gecombineerd gebruikt en gelezen zijn.

Van de boeken bestemd voor de seculiere en reguliere geestelijkheid behandelt Milway liturgische teksten, pastoralia, prekenverzamelingen en getijdenboeken als vier verschillende tekstsoorten.⁹⁴ Tot de liturgische teksten rekent hij breviaria en missalen, maar ook psalters en bijbels. Hij erkent dat vooral deze laatste twee ook gelezen werden door leken, maar zoekt de primaire gebruikers onder priesters, omdat die ze elke dag lazen tijdens de mis.⁹⁵ Deze manier van classificeren doet, doet echter geen recht aan het dynamische en complexe karakter van de laatmiddeleeuwse (boek)cultuur. Men moet rekening houden met een grote diversiteit aan teksten, uitgegeven in verschillende edities en talen, die circuleerden naast handgeschreven teksten. De gedachte dat teksten, vooral die in de volkstaal, gebonden waren aan een specifieke gebruikersgroep lijkt voor de late vijftiende eeuw niet meer op te gaan. Dezelfde teksten werden door uiteenlopende soorten gebruikers op verschillende wijzen gelezen en gebruikt. Het gaat hier om een verschijnsel

⁹³ Milway, 2000, p. 118.

⁹⁴ Milway, 2000, pp. 124-132.

⁹⁵ Milway, 2000, pp. 125-126.

waar vooral op is gewezen door Roger Chartier in zijn publicaties over populaire cultuur.⁹⁶

Om het Protestants Paradigma te kunnen weerleggen, is het essentieel te achterhalen wat het publiek van de volkstalige Bijbel was. Nog relevanter is het echter te weten te komen wie een volkstalige bijbel in bezit hadden en hoe deze werden gebruikt. Dit vereist een onderzoeksmethode die vooral voor vroege gedrukte bijbels nog weinig is gebruikt, namelijk het bestuderen van eigendomsinscripties en gebruikssporen in overgeleverde exemplaren. Ze zijn als bron voor onderzoek naar het bezit en gebruik van boeken soms afgedaan als onbetrouwbaar. Dergelijk onderzoek is dan ook maar langzaam op gang gekomen.⁹⁷ Men moet bovendien een groot corpus onderzoeken alvorens conclusies te kunnen trekken. Verder dienen inscripties en sporen met de nodige voorzichtigheid benaderd te worden.

Vooraf van de Bijbel neemt men aan deze niet snel door gebruikers beschreven zal zijn. Dat was in ieder geval het uitgangspunt van William Sherman toen hij de collectie oude drukken van de Huntington Library in San Marino onderzocht op het voorkomen van vroege inscripties en gebruikssporen. Daarom besloot hij de sectie 'bijbels' tot het laatst te bewaren. Toen hij er uiteindelijk aan toekwam, moest hij tot zijn verbazing constateren dat hierin zeker zoveel gebruikssporen voorkwamen als in andere boeken.⁹⁸ Het onderzoek naar eigendomsinscripties en gebruikssporen heeft zich in de laatste twee decennia sterk ontwikkeld, vooral ten aanzien van het gedrukte boek in de zestiende eeuw.⁹⁹ De hierbij gehanteerde onderzoeksmethoden en inzichten kunnen uiteraard ook toegepast worden op volkstalige bijbels uit de voorafgaande eeuw.

⁹⁶ Bijvoorbeeld in Chartier, 1984, p. 223 en in idem, 1987, p. 3.

⁹⁷ Sherman, 2008, p. 72.

⁹⁸ Sherman, 2008, pp. 72-73.

⁹⁹ Zie bijv. Brayman Hackel, 2005.

1.4 De sociale geschiedenis van het boek

Meer dan een fysiek object

Dat een boek meer is dan een fysiek object, dat niet alleen beschreven moet worden maar ook bestudeerd als product van een samenleving, is een gedachte die in de jaren vijftig van de vorige eeuw in Frankrijk is ontstaan. In 1958 verscheen *L'apparition du livre* van Lucien Febvre, een van de grondleggers van de *Annales* school.¹⁰⁰ Het ontstaan van het boek wordt hierin verklaard aan de hand van de sociale veranderingen in de vijftiende eeuw en wordt onder andere verbonden aan de groei van een volkstalige cultuur, het groeiende individualisme en het humanisme. Sinds het verschijnen van *L'apparition du livre* kan de boekgeschiedenis in twee stromingen gedeeld worden. De eerste stroming, met de langste traditie, is de analytische bibliografie, waarin het boek als fysiek object wordt beschreven. De tweede stroming komt voort uit de genoemde *Annales* school, met Febvre als een van haar voorvechters. In deze tweede stroming staat niet langer het boek als fysiek object centraal, maar ligt de nadruk op het functioneren van het boek in de maatschappij. Hierdoor is de geschiedenis van het boek verbonden geraakt met de sociale, politieke en economische geschiedenis.

In Nederland was het Herman de la Fontaine Verwey die in 1962 de gedachte van een cultuurhistorische benadering van het boek verwoordde. In zijn bijdrage aan *Kopij en druk in de Nederlanden* trachtte hij een cultuurgeschiedenis van het Nederlandse boek te schrijven.¹⁰¹ Hierbij volgde hij een methode die uitging van drie gezichtspunten, namelijk de betekenis van het boek in de cultuur, de plaats van het boekenbedrijf in het maatschappelijk bestel en de uiterlijke verschijningen van het boek in verhouding tot andere, verwante cultuurvormen.¹⁰²

¹⁰⁰ Martin en Febvre, 1958. In 1976 verschenen in een Engelse vertaling, Martin en Febvre, 1976.

¹⁰¹ De la Fontaine Verwey, 1962.

¹⁰² De La Fontaine Verwey, 1962, p. 3.

Thans kan de historicus kiezen uit een keur aan boekhistorische theorieën en modellen, die in de afgelopen vijftientig jaar zijn ontwikkeld. De gedachte van een sociale geschiedenis van het boek is internationaal vooral verspreid door bibliografen en historici als Donald McKenzie, Robert Darnton en Roger Chartier. Zij ontwierpen theorieën en modellen waardoor de bestudering van het boek een cultuurhistorische inbedding kreeg en de positie van het boek in de samenleving benadrukt werd.¹⁰³ Ondanks, of wellicht vanwege, de grote hoeveelheid theorieën en modellen lijken deze weinig toegepast te worden in het boekhistorisch onderzoek in Nederland, en zeker niet in het onderzoek naar het vijftiende-eeuwse gedrukte boek. De kritiek is geuit dat er zelfs een algeheel tekort is aan theoretische inbedding van de boekgeschiedenis in Nederland.¹⁰⁴ Ook het theoretische gehalte van de publicaties van McKenzie en Darnton is daarbij in twijfel getrokken.¹⁰⁵ Uiteindelijk zijn de theorieën en modellen van McKenzie, Darnton en Chartier echter vooral handreikingen voor de onderzoeker om zijn of haar onderzoek richting en vorm te geven.¹⁰⁶

De vraag die hier centraal staat is welke positie de Delftse Bijbel inneemt binnen de emancipatie van de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen. Het gaat er bij de beantwoording van deze vraag om vast te stellen wie bij het ontstaan en de productie van deze bijbel betrokken waren en wat de plaats was van deze bijbel in de laatmiddeleeuwse samenleving. Welke partijen hadden invloed op het uitgeven, drukken en toe-eigenen van de Delftse Bijbel en hoe verhielden zij zich tot elkaar? Met name de verhouding tussen geestelijken en leken is daarbij van belang. De theorieën en modellen van McKenzie, Darnton en Chartier bieden voor het onderzoek hiernaar een

¹⁰³ Verwoord in o.a. Darnton, 1982 en 2007; McKenzie, 1986 (Nederlandse vertaling McKenzie, 2004); Chartier, 1984, 1994 en 2007.

¹⁰⁴ Dit lijkt een steeds terugkerende discussie te zijn. Zie bijv. Brouwer, 1994 en 1996; Heijting, 2004 en 2007a; De Kruif, 2006; Absilis, 2010; Dongelmans, 2010, specifiek p. 12.

¹⁰⁵ Heijting, 2007a, p. 96.

¹⁰⁶ Dat geeft Darnton zelf ook aan in reactie op de kritiek op zijn model. Zie Darnton, 2007, p. 495.

goede basis. Zij hebben grote aandacht voor het handelen van de mens in de geschiedenis van het boek.

Toch is hier niet voor een van deze theorieën of modellen gekozen, maar zijn onderdelen ervan gecombineerd tot een nieuw model, specifiek voor het schrijven van een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel. Voordat dit model in paragraaf 1.5 besproken wordt komen hier eerst de bestaande theorieën en modellen kort aan bod.¹⁰⁷

Darnton, Adams en Barker

Verreweg het bekendste model voor de bestudering van de geschiedenis van het boek is het communicatiecircuit van Robert Darnton (zie hieronder).¹⁰⁸ De boekgeschiedenis is volgens hem dermate veelzijdig en gevarieerd, dat men het geheel nauwelijks meer kan overzien. Darntons model wil een uitweg bieden uit het interdisciplinaire oerwoud dat de boekgeschiedenis volgens hem is geworden en de onderzoeker helpen de discipline in haar geheel te overzien.¹⁰⁹ In het door hem ontworpen communicatiecircuit zijn alle personen en partijen opgenomen die betrokken zijn bij de productie, distributie en receptie van een boek, waarbij allen een bepaalde invloed op het uiteindelijke product hebben.¹¹⁰ Dat circuit wordt door Darnton ook wel aangeduid als de levenscyclus van een boek, dat loopt van het schrijven van de tekst door een auteur tot de receptie door de lezers.¹¹¹ De zes betrokken personen zijn de auteur, uitgever, drukker, transporteur, boekverkoper en uiteindelijk de lezer. Ze vormen een cirkel die toont hoe zij met elkaar in contact staan en die de levensloop van het boek moet aangeven. Zo staat de auteur in contact met de uitgever, de uitgever weer met de drukker, de drukker met de transporteur, enzovoort. Uiteindelijk zijn de lezers weer verbonden met de auteur om zo de cirkel rond te maken. Een lezer

¹⁰⁷ Zie voor een bespreking van deze modellen in brede zin Heijting 2004 en 2007a; Howsam, 2006, pp. 28-45; Love, 2006.

¹⁰⁸ Voor het eerst gepresenteerd in Darnton, 1982, ook afgedrukt in Darnton, 2007.

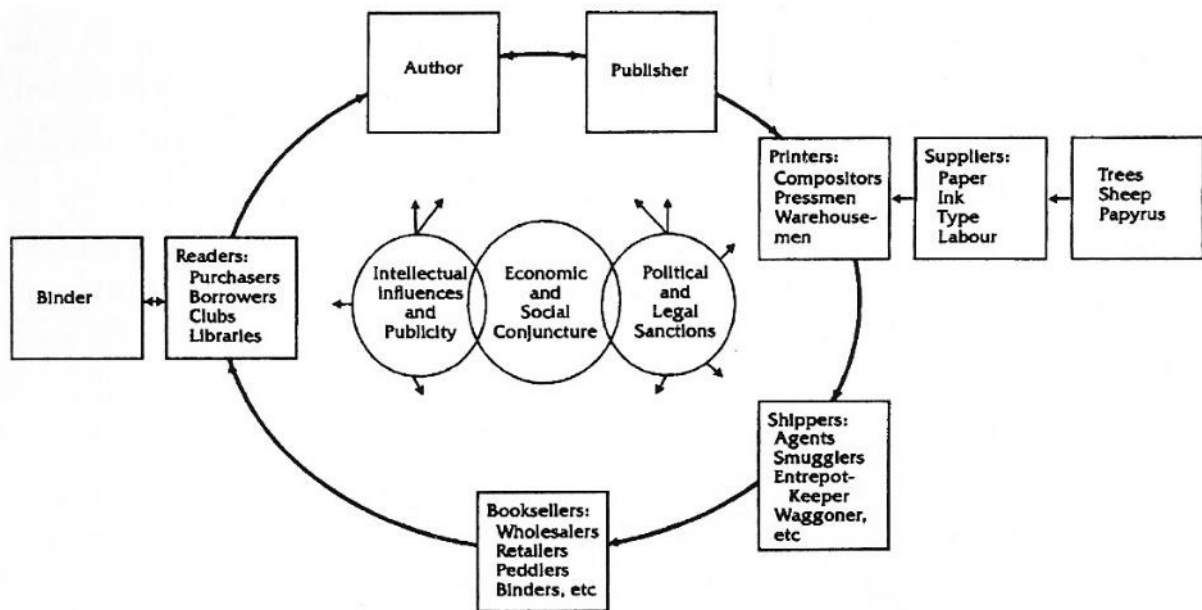
¹⁰⁹ Darnton, 1982, p. 67.

¹¹⁰ Zie hierover ook McGrady, 2006, p. 13.

¹¹¹ Darnton, 1982, p. 67.

kan op zijn beurt namelijk ook weer auteur zijn, en de auteur uiteraard ook lezer.

Het communicatiecircuit van Robert Darnton

Verbonden met de verschillende betrokken personen zijn weer anderen die indirect invloed uitoefenen op de levenscyclus van een boek. Zo is de drukker afhankelijk van een leverancier van papier, inkt, lettermateriaal en mankracht. De lezers zijn volgens het model van Darnton afhankelijk van de boekbinder die losse katernen samenbindt tot boek. Het handelen van de betrokken personen, en daarmee ook de levenscyclus van een boek, wordt beïnvloed door externe factoren die in het midden van het model zijn geplaatst. Dit kunnen intellectuele invloeden zijn, maar ook politieke en juridische sancties als gevolg van economische en sociale verhoudingen.

Naast het feit dat Darntons model binnen de boekgeschiedenis het meest is gebruikt, is ook het meest bekritiseerd. Zo kunnen er vraagtekens gezet worden bij het theoretische gehalte van Darntons model, dat wel een

algemeen en vrijblijvend recept is genoemd.¹¹² Een ander punt van kritiek is het feit dat in het communicatiecircuit enkel aandacht wordt besteed aan het gedrukte boek en geen rekening wordt gehouden met een orale of handschriftelijke cultuur.¹¹³ Aan deze kritiek kan worden toegevoegd dat het model als weergave van een onderzoeksmethode onvolledig is. Zo probeert het de communicatie tussen verschillende betrokken personen weer te geven, maar tegelijkertijd verbeeldt het de levenscyclus van het boek. Door beide aspecten in een model te tonen schiet dat ten aanzien van beide punten tekort. Als het model van Darnton inderdaad de communicatie tussen de verschillende betrokken personen binnen de levenscyclus van een boek weergeeft, dan ontbreken er nog verschillende relaties. Zo komt er niet uit naar voren dat ook lezers in contact kunnen staan met drukkers en uitgevers. Juist zulke relaties zijn in het onderzoek naar vroege drukkers en hun publiek van belang.

Darnton geeft zelf toe dat er meerdere verbanden en contacten denkbaar zijn en dat de praktijk niet zo strikt was als zijn model weergeeft. Verder is het zo dat elke persoon in de levenscyclus van een boek andere werkzaamheden kon verrichten en dat daardoor ook andere relaties en verbanden ontstonden. Ook benadrukt hij dat er voor elk boek, of in ieder geval voor elke uitgave, een communicatiecircuit bestaat. Zo kon een persoon in het ene circuit verbonden zijn of in contact staan met iemand in een ander circuit. Een persoon kon ook verbonden zijn met andere personen in verschillende fasen in hetzelfde circuit.¹¹⁴ Aangezien deze verbanden niet terug te zien zijn in Darntons model is het beter dit uitsluitend te gebruiken om de levenscyclus van het boek weer te geven. De communicatie tussen de betrokken personen moet men er grotendeels zelf bij denken.

Als het model van Darnton hoofdzakelijk de levenscyclus van een boek laat zien, dan richt het zich uitsluitend op boeken die kort na het drukken verkocht en verspreid werden. Hij houdt namelijk geen rekening met andere

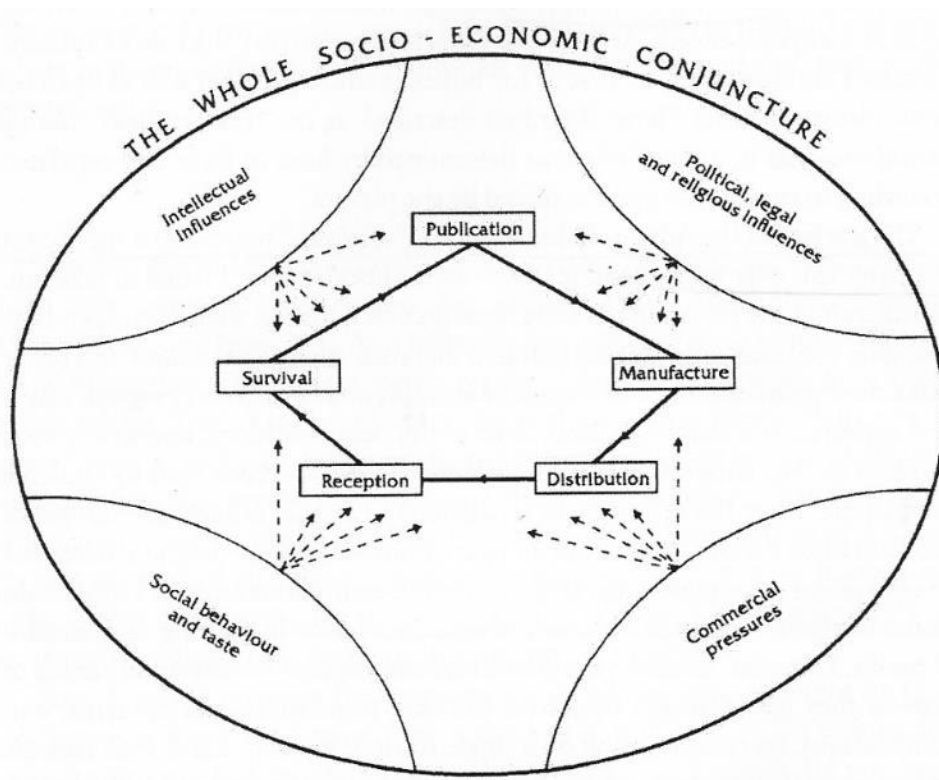
¹¹² Heijting, 2007a, p. 96 en De Kruif, 2006, p. 15.

¹¹³ Heijting, 2004, p. 191.

¹¹⁴ Voor deze extra toelichting op het communicatiecircuit, zie Darnton, 1982, p. 67.

manieren van verspreiding en overlevering. Er is in het schema van Darnton derhalve geen ruimte voor het 'Nachleben' van een boek. Dat is Darnton op kritiek komen te staan van Thomas Adams en Nicolas Barker.¹¹⁵ Zij bieden een, naar eigen zeggen, nieuw model voor het bestuderen van het boek waarin wel rekening is gehouden met dat 'Nachleben' (zie hieronder).¹¹⁶ Dat deze onderzoekers uit de hoek van de bibliografie komen, blijkt onder andere uit het feit dat zij de term 'boekgeschiedenis' als een 'catch phrase' beschouwen.¹¹⁷

Het model voor de boekgeschiedenis van Adams en Barker

Volgens Adams en Barker moet juist vooral de analytische bibliografie het uitgangspunt van een geschiedenis van het boek vormen.¹¹⁸ In hun model wordt het boek dan ook in de eerste plaats als object bestudeerd en pas in

¹¹⁵ Darnton, 2007, p. 504.

¹¹⁶ Adams en Barker, 1993, pp. 5-43.

¹¹⁷ Adams en Barker, 1993, p. 5.

¹¹⁸ Adams en Barker, 1993, p. 10.

tweede instantie in een cultuurhistorische context geplaatst. Zij erkennen de grote invloed van sociaalhistorici en begrijpen dat zij op zoek gaan naar een orde en een model om die weer te geven, zodat het onderwerp systematisch bestudeerd kan worden. Door de bemoeienis van sociaalhistorici is volgens Adams en Barker terecht aandacht ontstaan voor het boek in relatie tot andere aspecten en ontwikkelingen in de maatschappij. Hun bezwaar is echter dat deze historici vooral sociale geschiedenis willen schrijven en geen boekgeschiedenis.¹¹⁹ De zwakte van Darntons model is volgens hen dan ook dat de nadruk teveel ligt op het handelen van de betrokken personen en niet op het object zelf.¹²⁰

Ondanks hun kritiek heeft het model van Adams en Barker veel weg van dat van Darnton. In plaats van de betrokken personen centraal te stellen, leggen zij de nadruk op vijf gebeurtenissen in de levenscyclus van het boek: de uitgave, productie, distributie, receptie en overlevering (zie hierboven).¹²¹ Sommige personen die in het model van Darnton naar voren komen, zoals de leveranciers en de boekbinder, zijn door Adams en Barker achterwege gelaten, omdat zij onderdeel vormen van een van die vijf gebeurtenissen. Deze zijn in een cirkel geplaatst die de economische en sociale verhoudingen weergeeft. Daarbinnen is weer sprake van intellectuele, politieke, juridische en religieuze invloeden, en van sociaal gedrag, mode en commerciële druk.

Ook al stellen Adams en Barker in plaats van personen gebeurtenissen centraal, toch worden die gebeurtenissen wederom bepaald door beslissingen van personen. Het uitgeven van een tekst bijvoorbeeld vormt de eerste stap in hun model. Hieraan ligt echter een keuze ten grondslag: wélke tekst wordt wánnear uitgegeven? Bij deze keuze zijn volgens hen meerdere personen betrokken: de auteur, de financier, de producent, de distributeur en uiteraard de uitgever.¹²² Waar het op aankomt is dat de beslissing voor het uitgeven van

¹¹⁹ Adams en Barker, 1993, p. 10.

¹²⁰ Adams en Barker, 1993, p. 12.

¹²¹ Adams en Barker, 1993, p. 14.

¹²² Adams en Barker, 1993, p. 16.

een tekst genomen wordt door personen die bij de uitgave van een boek betrokken zijn. Zodoende staan Adams en Barker bij elke gebeurtenis alsnog stil bij het handelen van de betrokken personen.¹²³

De aanpak van Adams en Barker strookt niet met de uitspraken die zij doen over de verhouding tussen het boek en de sociale geschiedenis: namelijk dat een geschiedenis die zich bezighoudt met het handelen van mensen nooit een geschiedenis van het boek kan zijn. Het boek als object kan echter niet los worden gezien van de samenleving waaruit het voortkomt en van de mensen die het produceren en consumeren. De scheiding tussen bibliografie en sociale geschiedschrijving is aldus kunstmatig en onhoudbaar.

Een ander probleem in het model van Adams en Barker is de overgang van receptie naar overlevering ('survival'). Hun aandacht voor overlevering is weliswaar een pluspunt, maar de vraag is wanneer receptie overgaat in overlevering. Adams en Barker laten de fase van overlevering ingaan op het moment dat een boek niet meer (intensief) gebruikt wordt.¹²⁴ Maar ook wanneer een boek niet meer intensief gebruikt wordt kan het een bepaalde functie vervullen. De Delftse Bijbel bijvoorbeeld werd in de achttiende en negentiende eeuw weliswaar niet meer gelezen, maar wel intensief verzameld. Ook dit kan gezien worden zien als een vorm van receptie. Maar misschien moeten we zeggen, als voorlopige conclusie, dat de overlevering van een boek aanvangt zodra het van de pers komt, ook al is het dan nog niet gebonden.

Nog een opmerkelijk aspect van het model van Adams en Barker is dat het weinig onderscheid maakt tussen de tekst zelf en de gedrukte vorm daarvan. Zij denken vrijwel uitsluitend in termen van het gedrukte boek, waarnaar zij verwijzen als een 'bibliografisch document'.¹²⁵ Dit levert problemen op voor de laatste stap van hun model die de cirkel moet rond maken, namelijk die van overlevering terug naar uitgave. Volgens Adams en Barker kunnen boeken opnieuw uitgegeven worden, bijvoorbeeld in herdruk of

¹²³ Zie ook Darnton, 2007, p. 504.

¹²⁴ Adams en Barker, 1993, p. 32.

¹²⁵ Adams en Barker, 1993, p. 13.

in gedigitaliseerde vorm.¹²⁶ Het gaat bij veel uitgaven echter om een nieuwe weergave van een reeds bestaande tekst. Het is dan niet het boek als object dat overgeleverd wordt en aan een nieuwe levenscyclus begint, maar de tekst. Als Adams en Barker onderscheid hadden gemaakt tussen tekst en de gedrukte vorm dan zou de tekst inderdaad nog eens de hele levenscyclus van het boek kunnen doorlopen.

McKenzie en Chartier

Net als Adams en Barker is McKenzie ervan overtuigd dat de bibliografie de basis vormt van de boekgeschiedenis.¹²⁷ Maar in tegenstelling tot Adams en Barker probeert hij dit niet af te zetten tegen de sociale geschiedenis van het boek maar zoekt hij juist toenadering tot de sociologie. Die maakt een duidelijk onderscheid tussen tekst en de gedrukte vorm daarvan, een onderscheid dat bij Adams en Barker ontbreekt. Onder teksten verstaat McKenzie niet alleen gedrukte teksten, maar alle vormen van data 'van inscripties tot de modernste vormen van discografie'.¹²⁸ Hij geeft aan dat de bibliografie zich zo dient te ontwikkelen, dat ze zich niet langer alleen met gedrukte teksten bezighoudt, maar met teksten in welke vorm dan ook. Dit vraagt om een ruime definitie van de bibliografie, zodat ook andere media tot haar object gaan behoren. Vooral mediahistorici zien hierin een groot voordeel, omdat op deze manier uiteenlopende media in hun onderlinge samenhang bestudeerd kunnen worden.¹²⁹ McKenzie definieert de bibliografie daarom als volgt: 'bibliografie is de discipline die teksten bestudeert als vastgelegde vormen, en de processen van hun overdracht, inclusief hun productie en receptie'.¹³⁰

¹²⁶ Adams en Barker, 1993, p. 37.

¹²⁷ McKenzie maakt hierbij wel onderscheid tussen analytische bibliografie dat zich richt op het boek als fysiek object en de historische bibliografie (ook wel bibliologie) dat zich richt op het boek als cultureel object. Volgens McKenzie kunnen echter alle vormen van bibliografie als 'historische bibliografie' gezien worden. Zie McKenzie, 2004, pp. 14-17.

¹²⁸ McKenzie, 2004, p. 19.

¹²⁹ Dit was zijn kritiek op Walter Greg, geuit in McKenzie, 2004, pp. 16-17.

¹³⁰ McKenzie, 2004, p. 18.

Wat betreft het gedrukte boek stelt McKenzie dat elke geschiedenis van het boek rekening moet houden met menselijk handelen en dat de bibliografie wat dit betreft de studie is van de sociologie van teksten.¹³¹ Bibliografen zijn volgens hem niet langer gebaat bij beschrijvingen of het maken van edities alleen, maar vooral bij de historische studie van de productie en het gebruik van boeken.¹³² Hierbij is de bibliografie, in de zin van het bestuderen van het materiële object, het uitgangspunt,¹³³ van waaruit vragen beantwoord kunnen worden met betrekking tot de sociale context van het object.¹³⁴ Hiermee legt McKenzie een duidelijk verband tussen de vorm en de betekenis van boeken. De aansluiting bij de sociologie dwingt de boekwetenschapper na te denken over de menselijke motieven en interacties die met tekst te maken hebben gedurende de productie en consumptie ervan. Volgens McKenzie kan het boek als object dan ook niet los gezien worden van de samenleving waar het uit voortkomt en de mensen die het produceren en consumeren.¹³⁵

Chartier gaat verder in de richting die McKenzie heeft ingezet. Hij onderschrijft het belang van de relatie tussen vorm en betekenis en richt zich voornamelijk op de betekenisgeving en toe-eigening van boeken.¹³⁶ Waar Darnton zich concentreert op de volledige levenscyclus van het boek, van productie tot receptie, en McKenzie zich hard maakt voor een nieuwe invulling van de bibliografie en de bestudering van het boek als maatschappelijk object, richt Chartier zich voornamelijk op de laatste stap in de levenscyclus van een boek. En waar Adams en Barker proberen de bibliografie en de sociale geschiedenis van het boek als twee aparte onderzoeksvormen te zien, ziet Chartier in de theorie van McKenzie bovendien een mogelijkheid om de scheiding tussen beschrijving en interpretatie op te heffen. Hij stelt dat een onderzoek naar de sociale geschiedenis van het boek bestaat uit twee

¹³¹ McKenzie, 2004, 19-22.

¹³² McKenzie, 2004, p. 16.

¹³³ McKenzie, 2004, p. 23.

¹³⁴ McKenzie, 2004, p. 32.

¹³⁵ McKenzie, 2004, p. 21.

¹³⁶ Zie bijv. Chartier, 1984 en 2007.

samenhangende componenten. Dergelijk onderzoek komt in de praktijk neer op wat in grote lijnen door Adams en Barker is voorgesteld. Eerst bestudeert men een select corpus van teksten en hun vorm in een bibliografische en codicologische studie. Daarna verschuift de aandacht naar de manier waarop de lezers deze teksten betekenis hebben gegeven door zich deze op een bepaalde manier toe te eigenen.¹³⁷

Chartier heeft de boekgeschiedenis ook wel beschreven als een driehoeksverhouding tussen inhoud, vorm en toe-eigening.¹³⁸ Daarbij gebruikt hij toe-eigening als overkoepelende term om verschillende soorten gebruik en betekenis te kunnen bevatten.¹³⁹ Deze soorten gebruik en betekenisgeving kunnen volgens Chartier bestudeerd worden aan de hand van marginalia, annotaties en verbeteringen in de tekst, maar bijvoorbeeld ook door het onderzoeken van de vorm en de compositie van boeken.¹⁴⁰

In meerdere publicaties zet Chartier zich af tegen het begrip ‘populaire’ cultuur.¹⁴¹ Chartier zegt bewijs gevonden te hebben voor een vloeiende circulatie van teksten en objecten, en voor gebruik van deze teksten door verschillende personen en groepen.¹⁴² Historici zouden bij het bestuderen van cultuur dan ook niet langer moeten uitgaan van objecten die op voorhand een stempel hebben gekregen, hun tijd vertegenwoordigend, maar zich moeten concentreren op de manier waarop deze objecten zijn toegeëigend en uiteindelijk betekenis hebben gekregen. Op deze wijze is consumptie geen passieve, maar een actieve bezigheid, die deel uitmaakt het productieproces van een object. Dit in weerwil van de opvatting van Adams en Barker die stellen dat de receptie in eerste instantie een passieve handeling is.¹⁴³ Dat het een actieve bezigheid betreft, blijkt alleen al uit het feit dat aan de receptie een bewuste handeling vooraf gaat, namelijk de aanschaf van een boek. Men kiest

¹³⁷ Chartier, 2007, p. 510.

¹³⁸ Chartier, 2007, p. 518.

¹³⁹ Chartier, 1987, p. 6. Zie over toe-eigening ook Frijhoff, 1997 en Ashley en Plesch, 2002.

¹⁴⁰ Chartier, 2007, p. 512.

¹⁴¹ Voornamelijk in Chartier, 1984.

¹⁴² Chartier, 1987, p. 3.

¹⁴³ Adams en Barker, 1993, p. 27.

ervoor zich een bepaalde tekst toe te eigenen. Met betrekking tot het productieproces kan de rol van het publiek of de gebruiker zelfs nog verder worden doorgetrokken. Zij spelen namelijk een belangrijke rol in de markt van vraag en aanbod. De gebruiker, of in dit geval het publiek, zorgt voor de vraag. Dit idee, gecombineerd met de theorie van Chartier, resulteert in de toeschrijving aan het publiek van een essentiële rol in de levenscyclus van het boek, van productie tot receptie. De vraag is nu of dit ook gold voor de Delftse Bijbel.

1.5 Een model voor de Delftse Bijbel

Bestaande modellen geëvalueerd

Ondanks alle kritiek heeft het communicatiecircuit van Darnton aangetoond dat het inzichtelijk maken van een onderzoeksmethode door middel van een schema of model richting kan geven aan boekhistorisch onderzoek. De grootste kracht van zijn model is gelegen in het feit dat het een complexe materie visualiseert en daardoor inzichtelijk maakt. Vanuit die overtuiging zal hieronder een schema worden gepresenteerd van de hier gevolgde methode voor het schrijven van een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel. Die is volledig toegespitst op de Delftse Bijbel en derhalve minder geschikt voor studie van andere uitgaven en tekstdragers.

De basis ervan wordt gevormd door de hierboven besproken bestaande modellen. Darntons communicatiecircuit was aanvankelijk bedoeld voor zijn onderzoek naar de boekproductie in de achttiende eeuw. Het is volgens hem echter ook geschikt voor onderzoek naar andere perioden.¹⁴⁴ Zo gebruikt Sandra Hindman Darntons model als vertrekpunt voor een onderzoek naar de sociale geschiedenis van boeken tussen 1450 en 1520.¹⁴⁵ Zij stelt dat het model voor het bestuderen van incunabelen moet worden aangepast. Zo wordt een

¹⁴⁴ Darnton, 1982, p. 67 en 2007, p. 502.

¹⁴⁵ Hindman, 1991, pp. [5]-[6].

aantal functies in het model door een en dezelfde persoon uitgevoerd. De drukker is bijvoorbeeld ook vaak de uitgever en boekverkoper.¹⁴⁶ Hindman brengt het model uiteindelijk terug tot twee personen die volgens haar het belangrijkste zijn, de drukker en de lezer. In navolging van Natalie Zemon Davis, richt zij zich op de relaties tussen drukker en boek en tussen boek en lezer.¹⁴⁷ Door enkel uit te gaan van twee partijen heeft Hindman Darntons model wel ver uitgekleeft en is het de vraag of het zo nog recht doet aan de historische situatie. Zo schenkt zij bijvoorbeeld geen aandacht aan de rol van vertalers, terwijl deze ook bij vroege drukken een belangrijke rol kunnen spelen, zeker wanneer het volkstalige werken betreft.

Voor een onderzoek naar de Delftse Bijbel kan Darntons communicatiecircuit teruggebracht worden tot drie partijen: een bewerker (of bewerkers), de drukkers en het publiek.¹⁴⁸ Wat betreft de bewerker wordt in het colofon verwezen naar een 'notabele meester' die de tekst vertaald en gecorrigeerd heeft. Of deze notabele meester ook als zodanig geïdentificeerd kan worden is echter nog maar de vraag. De werkzaamheden van de bewerker stonden in lijn met die van de oorspronkelijke vertaler Petrus Naghel. De aanduiding 'notabele meester' zou dus op beiden kunnen slaan.¹⁴⁹ De tweede betrokken partij vormen de drukkers die het concept van de Delftse Bijbel vormgaven. Uiteraard werden zij hierbij ondersteund door een corrector, mogelijk de bewerker, en andere werklieden die in de drukkerij aanwezig waren. Volgens Darntons communicatiecircuit moeten daar de leveranciers van bijvoorbeeld inkt en papier nog bij betrokken worden. De derde partij bestaat uit de lezers. Darnton vermeldt dat zij kopers, leners, clubs en bibliotheken konden zijn. Voor de Delftse Bijbel moeten hieronder religieuze instellingen,

¹⁴⁶ Hindman, 1991, pp. [8].

¹⁴⁷ Zemon Davis, 1975, p. 192.

¹⁴⁸ Uiteraard zal er in het schrijven van een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel ook ruimte zijn voor de distributie. Dit maakt alleen geen deel uit van de kern van het model. Een Delftse Bijbel die vanuit de drukkers terecht kwam bij een lezer is per definitie gedistribueerd. Zie over het belang van distributie in de boekgeschiedenis o.a. *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 8 (2001), een themanummer over boekdistributie.

¹⁴⁹ Zie hierover paragraaf 2.3.

seculiere geestelijkheid, gegoede burgerij, kooplieden en ambachtslieden worden verstaan, eigenlijk dus iedereen die in staat was een exemplaar aan te schaffen.¹⁵⁰ In Darntons model staan kopers in contact met de boekbinder voor het inbinden van hun exemplaren. In het geval van de Delftse Bijbel kunnen daar ook de ateliers aan toegevoegd worden waar de exemplaren voorzien werden van initialen en andere vormen van afwerking met de hand.

De grootste kracht van Darntons model is dat het zich specifiek richt op de betrokken personen, om daarmee een meer sociologische benadering te bereiken. Zo kan voor de Delftse Bijbel het profiel van de bewerker, wiens identiteit overigens onbekend is, gereconstrueerd worden door na te gaan wie in laatmiddeleeuws Delft in staat was een Bijbelbewerking en een gedeeltelijke vertaling te leveren. De aanwezigheid van zulke expertise hangt nauw samen met het contemporaine intellectuele en religieuze klimaat ter plaatse. Om het handelen van de drukkers te kunnen begrijpen is het noodzakelijk te achterhalen wie zij als hun publiek zagen. Delft was een bruisende stad, waarin mensen uit verschillende sociale lagen van de samenleving deel namen aan het religieuze leven. Verder trok ze als bedevaartplaats grote groepen mensen aan uit omliggende steden en regio's.¹⁵¹ De drukkers en hun publiek maakten deel uit van diezelfde stedelijke samenleving. De drukkers moeten dan ook een idee gehad hebben welk publiek zij met hun bijbel konden bereiken. Mogelijk zagen zij een 'gat in de markt'. Naast het schetsen van een algemeen beeld van het publiek zal geprobeerd worden de daadwerkelijke lezersgroep preciezer te definiëren.¹⁵²

Een van de grootste nadelen van Darntons model is het feit dat het de communicatie tussen de betrokken partijen te simplistisch in kaart brengt. In het geval van vroege drukken is de relatie tussen drukkers en publiek van groot belang. Met de uitvinding van de boekdrukkunst werd het boek in zekere zin een massaproduct en moesten drukkers zich richten op een markt van vraag en

¹⁵⁰ Wat betreft speculaties over het mogelijke publiek, zie o.a. De Bruin, 1977a, pp. [30]-[32].

¹⁵¹ Verhoeven, 1992, p. 129.

¹⁵² Zie hoofdstuk 4 en 5.

aanbod.¹⁵³ Deze verhouding komt in Darntons model niet goed naar voren.¹⁵⁴ Door het communicatiecircuit terug te brengen tot drie partijen komen deze dichterbij elkaar. Zo staan in het aangepaste model de lezers wel in contact met de drukkers. Doordat bovendien maar drie partijen zijn opgenomen, kan de onderlinge communicatie duidelijk worden weergegeven. Elke partij is steeds verbonden met de andere twee.

Het model van Adams en Barker is als gezegd gebaseerd op vijf gebeurtenissen in de levenscyclus van een boek.¹⁵⁵ Voor een onderzoek naar de Delftse Bijbel zou het teruggebracht kunnen worden tot vier gebeurtenissen: uitgave, productie, receptie en overlevering. Opnieuw geldt dat in de vroege boekdrukkunst drukkers vaak eveneens de rol van uitgever en boekverkoper vervulden. Per gebeurtenis bespreken Adams en Barker welke personen betrokken zijn en welke beslissingen zij nemen. Net als in Darntons model komt dit voor de Delftse Bijbel neer op het bestuderen van de werkzaamheden van bewerker en drukkers, en van de receptie door lezers en gebruikers.

De meest opvallende toevoeging aan Darntons model vormt de overlevering van het boek.¹⁵⁶ Los van de vraag of de overlevering een deel is van de receptie, is dit aspect van de Delftse Bijbel van groot belang. Veel van de exemplaren kennen een unieke en complexe overleveringsgeschiedenis waarbij ze versneden en opnieuw samengesteld zijn, vaak met gedeeltes uit andere exemplaren.¹⁵⁷ Om het oorspronkelijk functioneren van de Delftse Bijbel te kunnen vaststellen moet de huidige samenstelling van de exemplaren tot in detail bestudeerd worden. In het model van Adams en Barker is overlevering de laatste van de vijf gebeurtenissen in de levenscyclus van een boek. In de bestudering van de Delftse Bijbel neemt ze een veel prominenter plaats in. Het komt erop neer dat eerst de overlevering van de overgeleverde

¹⁵³ Zie o.a. Flood, 2003, pp. 139-142

¹⁵⁴ In het model van Adams en Barker wordt gesproken van commerciële druk.

¹⁵⁵ Adams en Barker, 1993, p. 15.

¹⁵⁶ Dit geeft Darnton zelf ook aan in Darnton, 2007, p. 504.

¹⁵⁷ Zie hierover ook Van Duijn, 2008; Van Duijn, 2013a, pp. 63-65; Van Duijn, 2013b, pp. 131-133. Dit wordt verder nog uitgebreid besproken in paragraaf 3.3 en 3.4.

exemplaren bestudeerd moet worden, en dus hun samenstelling, alvorens de overige gebeurtenissen aan bod komen.

McKenzie haalt het aspect van overlevering naar voren door te benadrukken dat een sociale geschiedenis van het boek begint met de bestudering van het object.¹⁵⁸ De Delftse Bijbel kan als cultuurhistorisch object enkel begrepen worden wanneer bekend is welke vorm deze had in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw. Daarvoor is een precieze bestudering van het fysieke object noodzakelijk. Aan deze sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel ligt dan ook een bibliografisch en codicologisch onderzoek naar vrijwel alle overgeleverde exemplaren ten grondslag.¹⁵⁹ Van daaruit zal onderzocht worden hoe de Delftse Bijbel verbonden is met drukkers en met lezers.

Zowel McKenzie als Adams en Barker benadrukken het belang van het boek als materieel object en van de bibliografie. Chartier erkent het belang van bibliografisch en codicologisch onderzoek, maar legt de nadruk op de toe-eigening van boeken door lezers en gebruikers. Voor het schrijven van een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel lijkt de benadering van Chartier het meest geschikt, aangevuld met elementen uit de hierboven genoemde theorieën en modellen. Op die manier is het nieuwe model ontstaan dat gericht is op het bestuderen van de Delftse Bijbel. Van de hier besproken ideeën en methoden zijn alleen die van Darnton en Adams en Barker oorspronkelijk schematisch weergegeven. McKenzie en Chartier hebben hun ideeën nooit in een model gegoten. McKenzie is zelfs van mening dat de boekgeschiedenis bestaat uit een complexe structuur van relaties die zich nooit in één model laten vatten.¹⁶⁰

In elk van de drie fasen is een rol weggelegd voor een bewerker, voor de drukkers en voor de lezers en gebruikers. De nadruk ligt bij Chartier echter op de laatste fase, die van toe-eigening. Vanwege zijn focus op de maatschappelijke functie van teksten en boeken, benadrukt hij de grote

¹⁵⁸ In principe is dit ook het uitgangspunt voor Adams en Barker, maar in hun model is dat niet terug te zien. De bestudering van het object hangt samen met de laatste stap in hun model, die van overlevering. In de praktijk wordt dit echter als eerste bestudeerd.

¹⁵⁹ Zie Bijlage I.

¹⁶⁰ McKenzie, 2004, p. 6.

verscheidenheid aan gebruikers en aan soorten van gebruik, waarbij deze gebruikers, in het geval van de Delftse Bijbel, verspreid over de late middeleeuwen zijn terug te vinden. Daarnaast is het belangrijk ons te realiseren dat er verschillende gradaties van geletterdheid of ongeletterdheid bestonden.¹⁶¹

In de literatuur is de Delftse Bijbel overwegend gepresenteerd als een bijbel met een enigszins vaste vorm voor een specifiek publiek, namelijk voor kloosters en de middenklasse.¹⁶² Uit de overgeleverde exemplaren blijkt echter dat dé Delftse Bijbel nooit bestaan heeft, aangezien deze in verschillende varianten circuleerde, in een lange en korte versie, met de Bijbelboeken in verschillende volgorden en met verschillende niveaus van afwerking.¹⁶³ Er is ook nooit sprake geweest van een specifiek publiek. Uit eigendomsinscripties is gebleken dat de Delftse Bijbel in verschillende lagen van de laatmiddeleeuwse samenleving werd gebruikt.¹⁶⁴ Uiteraard kon het gebruik van deze bijbel binnen een sociale groep uiteenlopen. Het is dus noodzakelijk om elk exemplaar, en de namen van bezitters en gebruikssporen die daarin te vinden zijn, afzonderlijk te bestuderen. Zo ontstaat een nauwkeuriger beeld van de bezitters en van vormen van gebruik die zij van hun bijbels maakten.

Van model naar context

Zoals er in alle modellen en theorieën nadruk wordt gelegd op het menselijk handelen en de invloed hiervan op het boek, zo is er ook aandacht voor de cultuurhistorische context. Dat het menselijk handelen op zijn beurt weer beïnvloed werd door ontwikkelingen en tendensen van buitenaf wordt meerdere malen naar voren gebracht. Op welke manier dit aspect in het boekhistorisch onderzoek verdisconteerd kan worden, komt minder duidelijk naar voren. Voor de Delftse Bijbel zou het erop neerkomen dat gekeken wordt naar de culturele, economische, religieuze en persoonlijke omstandigheden

¹⁶¹ Chartier, 1984, pp. 236-237.

¹⁶² Zie bijvoorbeeld De Bruin, 1977a, p. [31].

¹⁶³ Deze veelzijdigheid zal in paragraaf 3.3 en 3.4 verder toegelicht worden.

¹⁶⁴ Zie hoofdstuk 4 en de beschrijvingen in Bijlage I.

waarin de betrokken personen of partijen zich bevonden en hoe deze hun keuzes beïnvloedden. Zo zal het besluit van de drukkers een bijbel in de volkstaal uit te geven zeker te maken hebben gehad met de sociale ontwikkelingen in die tijd, zoals verstedelijking en een toenemende alfabetisering.¹⁶⁵ Die hadden uiteraard invloed op de religieuze situatie. Een groter deel van de bevolking dan voorheen was immers in staat een bijbel in de volkstaal aan te schaffen en te lezen.¹⁶⁶ In handschriftelijke vorm circuleerden volkstalige bijbels al veel langer en in ruime mate, en onder een publiek dat niet alleen meer bestond uit geestelijken.¹⁶⁷

Waar het de betrokkenheid van een eventuele bewerker betreft, moeten we ons concentreren op de door deze verrichte werkzaamheden. Daarbij spelen de volgende vragen: In welke kringen kan de bewerking voor de Delftse Bijbel gemaakt zijn? Wie had toegang tot de benodigde bronnen en ondersteunde het idee van een gedrukte bijbel in de volkstaal? Belangrijker nog: wie was bereid zo'n bewerking te maken?

De drukkers laten zich leren kennen door hun samenwerking en door het fonds dat zij in Delft uitgaven. Een vergelijking met de productie van andere drukkers in dezelfde periode laat zien in hoeverre zij bepaalde trends volgden of juist voorop liepen. Archivalische bronnen over de identiteit van de drukkers zijn helaas niet voorhanden,¹⁶⁸ maar verschillende oudere studies geven aanleiding in ieder geval een van hen te situeren in een van de leidende

¹⁶⁵ Zie over de sociale en commerciële ontwikkelingen in Holland in relatie tot het boekenbedrijf Goudriaan, 1993. Deze elementen komen nog ter sprake in paragraaf 2.4 wanneer het mogelijke publiek met een interesse voor een bijbel in de volkstaal besproken wordt.

¹⁶⁶ Over de mogelijke prijs van een Delftse Bijbel, zie paragraaf 3.2.

¹⁶⁷ Dit is gebleken in het onderzoek naar bezitters van volkstalige bijbelhandschriften die voor het project 'Holy Writ and Lay Readers' bestudeerd zijn. Zie Corbellini, Van Duijn, Folkerts en Hoogvliet, 2013, p. 173.

¹⁶⁸ Op 3 mei 1536 brak er een brand uit in Delft die een groot deel van de stad in as legde, waaronder het archief. Veel informatie van voor 1536 is daardoor verloren gegaan, mogelijk ook de documenten die betrekking hadden op de Delftse drukkers.

families in de stad Delft.¹⁶⁹ Dit roept vragen op over de positie van drukkers in de laatmiddeleeuwse samenleving en over de rol van het publiek.

Het publiek heeft in het hier gehanteerde model steeds een andere rol. Zo is het het publiek dat in de eerste fase, waarin de inhoud wordt bepaald, interesse toont in volkstalige bijbels. Dit publiek laat zich moeilijk identificeren, maar door een beeld te schetsen van de religieuze omstandigheden rond 1477, wordt duidelijk of er interesse bestond voor een dergelijke tekst. Daarnaast kan gezocht worden naar aanwijzingen in de tekst zelf voor het geïntendeerde publiek. In de tweede fase, waarin de tekst gedrukt wordt, speelt het publiek een rol als potentiële afnemer. In dat kader verschuift de aandacht naar de strategieën die de drukkers toepasten voor het vinden van een publiek. Een andere rol die het publiek in deze fase speelt is dat van feitelijke koper van de Delftse Bijbel, waarbij men exemplaren naar eigen smaak en inzicht vorm geeft. Daarvoor moeten we de verschillende samenstellingen nagaan die de Delftse Bijbel in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw kende. In de laatste fase laat het publiek zich identificeren met de bezitters, lezers en gebruikers. De belangrijkste bron hiervoor zijn de eigendomsinscripties en gebruikssporen in de overgeleverde exemplaren. Enkele bezitters zullen in het bijzonder worden besproken, met de bedoeling de plaats te bepalen van de Delftse Bijbel in hun leven.¹⁷⁰ Zij waren kennelijk in staat een exemplaar aan te schaffen.

Studie van de context betekent niet alleen dat aandacht wordt geschonken aan afzonderlijke personen en partijen en hun positie binnen de laatmiddeleeuwse samenleving. Het is ook belangrijk de onderlinge samenwerking of de communicatie na te gaan. De uitgave van de Delftse Bijbel was evenmin een geïsoleerde daad als de bewerking die eraan ten grondslag lag. Een bewerker, de drukkers en het publiek waren in verschillende stadia van de levenscyclus van de Delftse Bijbel van elkaar afhankelijk. De werelden van

¹⁶⁹ Boitet, 1729, pp. 111-117 en Westreenen van Tiellandt, 1829, p. 19. Zie hierover ook De Bruin, 1977a, p. [22].

¹⁷⁰ Zie hoofdstuk 5.

drukkers en publiek worden weliswaar gescheiden weergegeven, maar beiden maakten in werkelijkheid onderdeel uit van dezelfde samenleving.¹⁷¹

Onderzoeksmethode en model

In lijn met de aanpak van Adams en Barker, McKenzie en Chartier ligt aan de deze studie een uitgebreide analyse van het object ten grondslag. Veel van de vragen met betrekking tot de verschillende fasen van de levenscyclus van de Delftse Bijbel en de rol van de bewerker, de drukkers en het publiek daarin, kunnen alleen beantwoord worden op basis van een grondige studie van vrijwel alle overgeleverde exemplaren. Voor deze studie zijn 61 exemplaren, en delen of fragmenten van exemplaren, gedocumenteerd.¹⁷² Al deze exemplaren en fragmenten dragen een signatuur van de collectie waarvan zij deel uitmaken. De basis van het corpus wordt gevormd door de 56 exemplaren die bij aanvang van het onderzoek geregistreerd stonden in de Incunabula Short Title Catalogue (ISTC).¹⁷³ Hier konden vijf exemplaren aan worden toegevoegd, die zich alle in Nederlandse collecties bevinden.¹⁷⁴ De meeste van deze exemplaren zijn over het hoofd gezien of bevonden zich buiten het bereik van de ISTC.¹⁷⁵ Andere waren niet opgenomen omdat het om fragmenten gaat in plaats van volledige exemplaren. Fragmenten zijn vanwege de versnipperde overlevering van veel exemplaren echter van even groot belang als volledige exemplaren. Ze kunnen informatie bieden over een exemplaar dat grotendeels verloren ging en de sleutel vormen tot de reconstructie ervan.¹⁷⁶

De lijst van 61 gedocumenteerde overgeleverde exemplaren in Bijlage I is uiteraard niet compleet in die zin dat zich hoogstwaarschijnlijk ergens nog

¹⁷¹ Zie hierover ook Van Duijn, 2013b, p. 122.

¹⁷² Zie Bijlage I.

¹⁷³ Inmiddels zijn er de nodige aanpassingen en toevoegingen gemaakt.

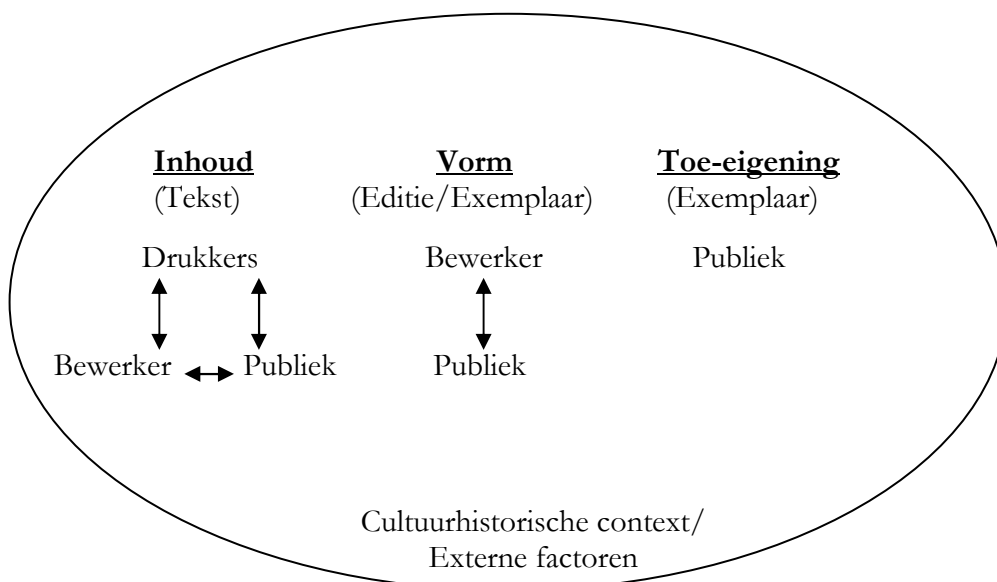
¹⁷⁴ Zijnde Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 i en ii; Den Haag, Museum Meermano-Westreenianum, 109 b 5, deel twee; Deventer, SAB, 113e 11kl; Zaltbommel, Stadskaatsel, Inv. nr. 0244-3174.

¹⁷⁵ Bijvoorbeeld omdat ze niet genoemd worden in catalogi (Den Haag, MMW, 109 b 5, deel twee) of omdat ze zich in instellingen bevinden die niet bezocht zijn (Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 i en ii).

¹⁷⁶ Dit zal aangetoond worden in paragraaf 3.3 en 3.4.

niet-gedocumenteerde exemplaren bevinden. Ook kunnen exemplaren die wel gedocumenteerd zijn inmiddels van eigenaar zijn gewisseld. Door het bestuderen en bijhouden van antiquariaats- en veilingcatalogi kan de lijst eventueel nog aangevuld worden. Het betreft echter tijdrovend werk waarvoor men veel oude en nieuwe catalogi moet raadplegen. Daarom is deze studie gebaseerd op de huidige lijst van 61 exemplaren. Daarvan zijn beschrijvingen gemaakt waarin gegevens over inhoud, samenstelling, afwerking, eigendomsinscripties en gebruikssporen zijn opgenomen.¹⁷⁷ Van deze beschrijvingen zijn er 54 tot stand gekomen op basis van een autopsie. De beschrijvingen van de overige zeven exemplaren zijn gemaakt aan de hand van catalogi, scans en foto's, en met informatie verstrekt door bibliotheekmedewerkers.¹⁷⁸ Ze bieden de mogelijkheid conclusies te trekken over de inhoud en de samenstelling van de exemplaren, maar ook over de bezitters en de vormen van gebruik.

Boekhistorisch model voor de Delftse Bijbel

¹⁷⁷ Zie Bijlage I.

¹⁷⁸ Dit staat aangegeven bij de desbetreffende beschrijvingen in Bijlage I. Exemplaren waarop autopsie is gepleegd zijn aangegeven met een asterisk.

Het hierboven getoonde boekhistorische model voor de Delftse Bijbel visualiseert de hier gevolgde onderzoeksmethode. In grote lijnen wordt de door Chartier beschreven driedeling van inhoud, vorm en toe-eigening gevolgd. Allereerst wordt de inhoud bepaald. Een tekst wordt geschreven, vertaald, gecorrigeerd, aangevuld of anderszins aangepast. Daarna krijgt de tekst een vorm. In het geval van de Delftse Bijbel betekent dit dat de tekst gedrukt wordt en een editie wordt vervaardigd. Tevens worden in deze fase specifieke exemplaren samengesteld. In de laatste fase wordt de Delftse Bijbel door lezers en gebruikers toegeëigend, waarbij uiteraard de samenstelling van exemplaren kan veranderen.

In navolging van Darnton, en in zekere zin ook van Adams en Barker, ligt de nadruk in elke fase op de betrokken personen en partijen, en hun onderlinge relaties. De personen en partijen die in de eerste fase een rol speelden zijn de drukkers, de bewerker van de tekst en uiteindelijk het publiek dat interesse had voor het Oude Testament in de volkstaal.¹⁷⁹

Nadat de tekst in een driehoeksverhouding tussen drukkers, bewerker en publiek tot stand was gekomen, kreeg deze zijn gedrukte vorm. In de tweede fase speelden uiteraard de drukkers als producenten een grote rol. De rol van het publiek verschoof als gezegd per fase, van beoogd en geïntendeerd publiek naar daadwerkelijke lezers en gebruikers. Deze verschuiving overschrijdt de grens tussen editie en exemplaren, vandaar dat dit in het model is weergegeven.

In de derde en laatste fase, die van toe-eigening van exemplaren van de Delftse Bijbel, was uitsluitend nog een rol weggelegd voor het publiek, dat als bezitter, lezer en gebruiker naar eigen inzicht boeken las of gebruikte. De bewerker en drukkers hadden in deze fase geen invloed meer op het product.

¹⁷⁹ Bij het vormen van de tekst van de Delftse Bijbel werden de drukkers bijgestaan door iemand die de tekst aanpaste en corrigeerde en aanvullende vertalingen leverde van voorheen onvertaalde Bijbelboeken, de zogenoemde 'notabele meester'. Voorlopig zal hier gesproken worden van een bewerker aangezien het colofon niet eenduidig is ten aanzien van de rol van deze 'notabele meester'. Deze kwestie komt in paragraaf 2.3 uitgebreid ter sprake.

Hoofdstuk 2

Oude vertaling en nieuwe bewerking

2.1 Inleiding

Ghi alle die dorst hebt, coempt ten wateren ende die gheen sulver en heb,
coemt toe, coempt, coept ende eet; coept sonder zulver ende sonder enighe
wisselinghe wijn ende melck.

Proloog van de Hernse Bijbelvertaling¹

Met dit vers, Jesaja 55:1, begint Petrus Naghel de proloog op de Bijbelvertaling die hij rond en na 1360 maakte voor een vriend, de Brusselse Patriciër Jan Taye. Jesaja of een onbekende profeet spreekt tot het volk Israël en nodigt het uit zijn dorst te lessen en te eten zonder betaling. Het water waarnaar verwezen wordt is volgens Naghel de Heilige Schrift, een traditionele interpretatie die ook al bij Gregorius de Grote (ca. 540-604) is terug te vinden. Hiermee benadrukt Naghel de christelijke opvatting dat de Bijbel de bron is van alle kennis, en dat de Bijbel beschikbaar moet zijn voor eenieder die dat wil.²

Verderop in zijn proloog geeft Naghel aan dat de geestelijkheid afkeurend tegenover zijn vertaling stond.³ Hij voegt daar vervolgens aan toe dat de geestelijkheid desondanks het nut van zijn vertaling zal inzien.⁴ Hoewel

¹ Hs. Gent, UB, Bibl. 429 (16), geciteerd naar de transcriptie in Ebbinge Wubben, 1903, pp. 66-67. De Delftse Bijbel geeft het volgende weer: 'Ghi alle die dorst hebt coemt ten wateren. Ende die gheen siluer en hebt coemt ende coept sonder ziluer ende sonder wisselinghe: wijn ende melck'. In de Willibrordvertaling, geheel herziene uitgave van 1995, is te lezen: 'Kom, wie dorst heeft, hier is water; en allen die geen geld hebt, kom, koop koren en eet zonder geld, en drink wijn en melk zonder betaling'.

² Kors, 2007, p. 155 en De Bundel, 2009b, p. 66.

³ 'Nochtan weet ic wel dat het zal sijn zeere benijt onder die clergie [...]'. Uit hs. Gent, UB, Bibl. 429 (16), geciteerd naar de transcriptie in Ebbinge Wubben, 1903, p.73. Het woord 'benijt' kan uitgelegd worden als vijandig. Zie het MNW en Sonnemans en Besamusca, 1999, p. 56, noot 11.

⁴ 'si nochtan wel weten ende merken zelen die orbaerlicheit daer af'. Uit hs. Gent, UB, Bibl. 429 (16), geciteerd naar de transcriptie in Ebbinge Wubben, 1903, p.73.

er in de Nederlanden in de middeleeuwen nooit een algemeen kerkelijk verbod op volkstalige bijbels is uitgevaardigd,⁵ blijkt dat het vertalen van de bijbel in de volkstaal niet geheel onomstreden was. De opvatting dat het vertalen van de Bijbel in de volkstaal een zware opgave is die misschien niet bij iedereen in goede aarde valt maar wel noodzakelijk is, is niet nieuw. Dergelijke uitspraken doet ook Hiëronymus in de proloog op de Pentateuch van zijn Vulgaatvertaling.⁶ Hoewel Naghels proloog mogelijk de algemene houding ten opzichte van de Bijbel in de volkstaal in die tijd verwoordt, mag niet vergeten worden dat bepaalde uitspraken rechtstreeks van Hiëronymus afkomstig lijken en wellicht plichtmatig door Naghel zijn overgenomen.

In 1477 is voor de proloog, net als voor veel van de andere boeken in de Delftse Bijbel, de vertaling van Naghel als basis gekozen.⁷ Hoewel de tekst werd aangepast en aangevuld, werd de inhoud meer dan honderd jaar later nog steeds geschikt geacht.⁸ Was de houding ten opzichte van de Bijbel in de volkstaal in die honderd jaar weinig veranderd? Of maakte de bewerker van de tekst het zich gemakkelijk en nam hij een groot deel van Naghels proloog en de rest van Naghels vertaling simpelweg over? In hoeverre sluit die handelwijze aan bij de traditie van bijbelvertalen in de middeleeuwen? Dit zijn vragen die in dit hoofdstuk beantwoord zullen worden.

Voor het schrijven van een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel is het van belang allereerst te bepalen met wat voor soort bijbel we te maken hebben. Dit hoofdstuk staat dan ook in het teken van het tot stand komen van de inhoud, of meer nog, het concept van de Delftse Bijbel. De rol van de drukkers hierin komt door het hele hoofdstuk heen naar voren. De betrokkenheid van een bewerker die de drukkers bijstond en het publiek dat

⁵ Zie o.a. Machiels, 1997, p. 70.

⁶ Zo noemt Hiëronymus het een gevaarlijk werk: 'periculosum opus'. Zie de *Patrologia Latina*, vol. 28, kolom 179.

⁷ Dat werd in 1732 al opgemerkt door Isaac Le Long, zie p. 371.

⁸ Mikel Kors concludeert hieruit dat de discussie nog steeds levend was en geenszins in het voordeel van de leken beslecht was. Zie Kors, 2007, p. 166.

mogelijk in het Oude Testament in de volkstaal geïnteresseerd was, komt respectievelijk in paragraaf 2.3 en 2.4 aan de orde.

Eerst zal in paragraaf 2.2 ingegaan worden op de positie van de Delftse Bijbel binnen de traditie van de Hernse Bijbel en op de vraag in hoeverre deze daaruit los komt. Enerzijds is de Delftse Bijbel zeer duidelijk verbonden met, of komt deze zelfs voort uit, de traditie van de Hernse Bijbel, een vertaling die op grote schaal in de vijftiende eeuw in handschriftelijke vorm circuleerde. Anderzijds bevat de Delftse Bijbel veel unieke elementen, afwijkend van handschriften met de Hernse vertaling.

Om een indruk te geven hoe de twee zich tot elkaar verhouden zal eerst een algemene schets van de Delftse en Hernse Bijbel gegeven worden. Ten behoeve van een eerste definitie van het concept van de Delftse Bijbel zal eerst een terminologische uiteenzetting volgen. We maken onderscheid tussen de termen ‘bijbel’, ‘vertaling’ en ‘bewerking’. Gezien het belang van de Hernse Bijbel als basis voor de Delftse Bijbel zal deze vervolgens apart besproken worden. We eindigen met een vergelijking van de Delftse en Hernse Bijbel op het niveau van tekst en paratekst. Zo wordt niet alleen duidelijk in hoeverre de Delftse Bijbel deel uitmaakt van de traditie van de Hernse Bijbel, maar ook wat de unieke elementen van de Delftse Bijbel zijn.⁹

In het colofon spreken de Delftse drukkers van een ‘notabele meester’ die de tekst heeft vertaald en gecorrigeerd, en zorg heeft gedragen voor een uniforme spelling.¹⁰ De identiteit van de laatste is in de literatuur uitgegroeid tot een van de grootste mysteries rondom deze bijbel. Die identiteit is nog steeds onbekend omdat er te weinig aanwijzingen zijn om hem te kunnen identificeren. In paragraaf 2.3 zal daarom vooral geprobeerd worden een beeld te geven van de verrichtte werkzaamheden en het milieu waarin een bewerking als deze kon ontstaan.

⁹ Zie daarover ook Van Duijn, 2012a, pp. 10-14.

¹⁰ Daar staat: ‘bi enen notabelen meester wel ouergheset wt den latine in duytsche ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt [...]’. Zie daarover o.a. De Bruin, 1977a, p. [19].

In paragraaf 2.4 zal aan bod komen wie tegen het einde van de vijftiende eeuw in de Nederlanden, in het bijzonder in Holland en Delft, interesse kan hebben gehad in een tekst als die van de Delftse Bijbel.¹¹ Om daar een idee van te krijgen zal allereerst gekeken worden naar bezitters van Middelnederlandse bijbelhandschriften, vooral die met de Hernse vertaling. Het lijkt aannemelijk dat dat publiek ook geïnteresseerd was in de Delftse Bijbel, aangezien deze nieuw vertaalde Bijbelboeken bevatte. De aandacht zal vervolgens liggen op de aanwijzingen in de Delftse Bijbel zelf met betrekking tot het publiek dat wordt aangesproken.

Er zal ook gekeken worden naar het economische, religieuze en culturele klimaat in Holland en Delft. Holland was tegen het einde van de vijftiende eeuw een van de meest verstedelijkte regio's in West-Europa.¹² In de steden woonden burgers uit verschillende lagen van de samenleving samen, reguliere en seculiere geestelijkheid en leken, die alle in meer of mindere mate deelnamen aan het culturele en religieuze leven waar de Bijbel in de volkstaal een belangrijk onderdeel van was.

2.2 Deese ieghenwoerdighe bible

Bijbel, vertaling, bewerking

'Deese ieghenwoerdighe bible mit horen boecken', zo noemen de Delftse drukkers hun bijbel in het colofon. In de algemene proloog wordt gesproken over de 'biblen des overzetters te duytsche uten latine'. Een precieze aanduiding om wat voor bijbel het hier gaat is er niet. Een titelpagina ontbreekt, zoals bij incunabelen vaker het geval is. Die doet pas later in de ontwikkeling van het boek zijn intrede.¹³

¹¹ De nadruk ligt hier op de tekst en wie daarin geïnteresseerd kon zijn. Dat staat nog los van de vorm waarin deze tekst op de markt werd gezet, dit komt in het volgende hoofdstuk uitgebreid ter sprake.

¹² Zie o.a. Goudriaan, 1993, p. 36.

¹³ Zie daarover o.a. M. Smith, 2000.

De Delftse drukkers hadden besloten enkel het Oude Testament uit te geven zoals zij dat kenden, exclusief de Psalmen en inclusief de apocriefe boeken.¹⁴ In paragraaf 1.3 is al naar voren gekomen dat bij middeleeuwse volkstalige bijbels niet uitgegaan moet worden van compleetheid naar huidige maatstaven, maar van functionele volledigheid.¹⁵ Daardoor konden ze een zeer uiteenlopende inhoud hebben. Al deze bijbels werden aangeduid met de term ‘bijbel’. Het is dus onjuist de Delftse Bijbel als incompleet te bestempelen.¹⁶

Ondanks benamingen als *Biblia neerlandica*, *Biblia belgica*, *Vetus testamentum*, *Bible mit horen boecken* en *Bible in dutysche* is het in 1477 in Delft gedrukte Oude Testament vooral bekend komen te staan als de Delftse Bijbel. Wanneer het deze naam kreeg is onbekend. Latere bijbels, zoals de Leuvense Bijbel uit 1548, zijn eveneens naar de plaats van uitgave vernoemd.¹⁷ Een van de vroegst bekende meldingen van de naam ‘Delftse Bijbel’ is die op het uithangbord van boekhandel van Jan Evertszoon van Heerden in Amsterdam uit 1608.¹⁸ In de Nederlanden was het in de zestiende en zeventiende eeuw gebruikelijk om een boekhandel te voorzien van een naam die verwees naar een bijbel, mogelijk vanwege het feit dat dit de belangrijkste koopwaar was. Zo kwamen namen voor als ‘Liesveltschen Bybel’, ‘Vergulden Kerck-Bybel’, ‘Franschen Bybel’, en ook ‘Delfschen Bijbel’.¹⁹

Volgens Isaac Le Long zou het uithangbord ook kunnen verwijzen naar de ‘Delfsche Gereformeerde Bybel’, een editie van de Deux-Aesbijbel, die in 1579 in Delft werd gedrukt door Aelbrecht Hendrickszoon en die volgens

¹⁴ Hierbij dient opgemerkt te worden dat de benamingen ‘apocrief’ en ‘deuterocanoniek’ namiddeleeuws zijn, en de drukkers dit onderscheid tussen de verschillende Bijbelboeken niet maakten.

¹⁵ Zie hierover ook Mertens, 2000, p. 275 en Kwakkel, 2007, p. 20 en Corbellini, Van Duijn, Folkerts en Hoogvliet, 2013, p. 178.

¹⁶ De Bruin, 1977a, p. [17].

¹⁷ Zie over deze bijbel o.a. François, 2007 en 2008.

¹⁸ Zie Gruys en Bos, 1999, digitaal beschikbaar via www.bibliopolis.nl/personen en Le Long, 1732, pp. 856. De Delftse Bijbel komt ook voor in de veilingcatalogus van Philips van Marnix van St. Aldegonde uit 1599. Hij wordt hierin echter niet aangeduid als ‘Delftse Bijbel’, maar wordt aan de hand van de inhoud beschreven. Zie daarover L. en W. Hellinga, 1967.

¹⁹ Zie Gruys en Bos, 1999 en de lijst van uithangborden in Le Long, 1732, pp. 860-862.

Le Long ‘van oudts by uytstek’ werd aangeduid met ‘Delftse Bijbel’.²⁰ In de catalogus van de bibliotheek van Petrus Scriverius uit 1663 wordt het Oude Testament uit 1477 echter ook al aangeduid als het ‘Delfs Bybeltje’.²¹ Wytze Hellinga schrijft hierover dat het deze liefkozende naam wellicht verwierf omdat het klein was in vergelijking met de grote, zware Statenvertaling die in 1637 verscheen.²² In de oudere literatuur wordt de naam ‘Delftse Bijbel’ steeds gekoppeld aan het Oude Testament uit 1477.²³ Aangenomen kan worden dat de koppeling al vroeg tot stand kwam. Inmiddels is ze, mede dankzij de facsimile uitgave en de inleiding daarbij uit 1977, zo algemeen dat met de naam ‘Delftse Bijbel’ geen andere bijbeluitgave dan het Oude Testament van de Delftse drukkers wordt bedoeld.

Met betrekking tot de inhoud ervan is het van belang onderscheid te maken tussen de editie en de verschillende exemplaren, anders gezegd: tussen het concept van de Delftse Bijbel en de fysieke vorm waarin deze circuleerde. Dat het concept en de fysieke vorm zeer van elkaar konden verschillen zal verderop in deze studie uitgebreid besproken worden.²⁴ De volledige editie bestaat uit 642 bladen verdeeld over twee delen, met het volledige Oude Testament. Deze editie is echter zo op de markt gebracht, dat hieruit verschillende versies gevormd konden worden die qua inhoud en samenstelling uiteenliepen.²⁵ De precieze inhoud van de verschillende versies zal verderop ter sprake komen.

Naast de begrippen ‘bijbel’, ‘editie’ en ‘exemplaar’ komen hier ook de termen ‘vertaling’ en ‘bewerking’ aan bod. De Delftse Bijbel biedt enerzijds een oude vertaling die in handschriftelijke vorm al circuleerde, anderzijds bevat hij ook nieuw vertaalde Bijbelboeken. Hoewel de middeleeuwse praktijk van

²⁰ *Biblia dat is, De gantsche Heylighe Schrift* (Delft, A. Hendricksz., 1579). Zie Le Long, 1732, pp. 736 en 855-856.

²¹ *Veilingcatalogus Scriverius*, 1663, fol. 3r. (p. A2r.), libri in folio 6. Zie ook Hellinga, 1973, p. 272.

²² Hellinga, 1973, p. 272.

²³ Zie o.a. Pars, 1701, p. 231 en Le Long, 1732, p. 376.

²⁴ Zie paragraaf 3.4.

²⁵ Zie daarover ook Van Duijn, 2013b.

vertalen vaak neerkwam op het samenvoegen en bewerken van bestaande en nieuwe vertalingen,²⁶ kan de Delftse Bijbel geen nieuwe vertaling genoemd worden. Om duidelijkheid te scheppen en het onderscheid aan te tonen met de bronvertaling van de Delftse Bijbel, die van Petrus Naghel, zal hier verder de term ‘bewerking’ gehanteerd worden.

Naghels vertaling van de Bijbel is onder verschillende namen bekend, die allemaal een andere betekenis hebben. Inmiddels wordt voor zijn gehele vertaling de term ‘Hernse Bijbel’ gehanteerd.²⁷ Andere gebruikte benamingen zijn ‘Zuid-Nederlandse Historiebijbel’, ‘Bijbel van 1360’, ‘Bijbelvertaling van 1360’, ‘Eerste Historiebijbel’ en ‘Vlaamse Historiebijbel’. Met de benaming ‘Hernse Bijbel’ wordt verwezen naar het gehele vertaalproject waarbij tussen 1359 en 1384 in verschillende fasen grote delen van de Bijbel door Naghel vanuit het Latijn in het Middelnederlands vertaald werden.²⁸ Vooral de benaming ‘Bijbelvertaling van 1360’ is zeer regelmatig gebruikt.²⁹ Volgens Mikel Kors schept dit verwarring met de eerste fase van de vertaalwerkzaamheden, die bestond uit een historiebijbel die in de jaren 1360-1361 gereedkwam. Hij probeert duidelijkheid aan te brengen door naar de vertaling als geheel enkel nog te verwijzen met ‘Hernse Bijbel’ en naar de eerste vertaalfase te verwijzen met ‘Historiebijbel van 1361’.³⁰ De termen ‘Bijbel van 1360’ en ‘Bijbelvertaling van 1360’ blijven achterwege, waardoor de verwarring tussen de vertaling als geheel en de eerste fase wordt vermeden.

De terminologie van Kors zal hier worden aangehouden, afgezien van een kleine nuance. Kors geeft aan dat het vertaalproject als geheel niet een vooropgezet plan is geweest.³¹ De term ‘Hernse Bijbel’ verwijst dus naar een achteraf geconstrueerd geheel. Dit terwijl de benaming ‘Hernse Bijbel’ het beeld oproept van een bestaand type bijbel, zoals bij de Delftse Bijbel. Daarbij

²⁶ Zie ook Sonnemans en Besamusca, 1999, in het bijzonder pp. 12-13.

²⁷ De benaming Hernse Bijbel is door Mikel Kors geïntroduceerd. Zie Kors, 2007, pp. 33-35.

²⁸ Zie Kors, 2007, p. 170-171.

²⁹ O.a. in Biemans, 1984, in het bijzonder pp. 56-86.

³⁰ Kors, 2007, p. 35.

³¹ Kors, 2007, p. 33.

komt dat de Hernse Bijbel zelden in zijn geheel circuleerde en dat handschriften vaak enkel gedeelten hiervan bevatten.³² Zo voldoen maar weinig handschriften aan het idee van dé Hernse Bijbel. Om een duidelijk onderscheid te behouden tussen Naghels vertaling en de handschriften waarin deze, meestel slechts gedeeltelijk, circuleerde, zal Naghels vertaling verder aangeduid worden als de ‘Hernse Bijbelvertaling’.

Door terug te grijpen op deze vertaling behoort de Delftse Bijbel overduidelijk tot de Hernse traditie. Dit verband werd al in 1732 door Le Long aangetoond aan de hand van een handschrift in zijn bezit met daarin (een deel van) de Hernse Bijbelvertaling. Bij de bespreking hiervan doet hij het voorkomen alsof de Delftse Bijbel, op een aantal aanpassingen na, een gedrukte weergave van de Hernse Bijbelvertaling is.³³ Ook in latere publicaties worden vooral de overeenkomsten tussen de twee benadrukt. Zo noemt Hendrik van Druten in zijn geschiedenis van Nederlandse Bijbelvertalingen de Delftse Bijbel als ‘de tweede historiebijbel vereenvoudigd en vermeerderd’, hiermee verwijzend naar de Hernse Bijbelvertaling die hij als de tweede historiebijbel omschrijft.³⁴ Ook De Bruin legt de nadruk op de overeenkomsten met de Hernse Bijbelvertaling door de Delftse Bijbel hoofdzakelijk vanuit deze traditie te bespreken.³⁵

De Hernse Bijbelvertaling

Net als de Delftse Bijbel heeft de Hernse Bijbelvertaling een lange onderzoekstraditie.³⁶ Het onderzoek naar deze vertaling wordt gedomineerd door de zoektocht naar de identiteit van de vertaler, die lang bekend stond als

³² Zie daarvoor o.a. de beschrijvingen van de handschriften in Biemans, 1984, pp. 56-86 en 250-290.

³³ Le Long, 1732, p. 234.

³⁴ Van Druten, 1895-1905, p. 121.

³⁵ In zijn inleiding bij de facsimile uitgave gaat De Bruin zeer uitgebreid in op de voorgeschiedenis en de verbreiding van de handschriftelijke tekst. Zie De Bruin, 1977a, pp. [6]-[15].

³⁶ Volgens Katty De Bundel dateert de oudste bijdrage aan dit onderzoek uit 1764. Ze verwijst hiermee naar *Boek-zaal* van Le Long. Deze was echter al eerder verschenen in 1732. Zie De Bundel, 2009b, p. 2.

de Vertaler van 1360, en door pogingen diens vertaalwerkzaamheden te reconstrueren. Hoogtepunt vormt de voorlopige, maar betwiste, identificatie van de vertaler met de Hernse Kartuiser Petrus Naghel en het uitgebreide overzicht van de werken die hij vertaald heeft, inclusief het geheel aan Bijbelboeken dat bekend staat als de Hernse Bijbel.³⁷

Het onderzoek naar de identiteit van de vertaler begint in 1732, wanneer Le Long de anonieme vertaler beschrijft als een particulier en leek uit Vlaanderen.³⁸ Dat de vertaler een Vlaming geweest moet zijn wordt ook beweerd in latere onderzoeken, zoals die van Willem Moll, Van Druten en De Bruin.³⁹ In 1964 suggereert Jan Deschamps dat de vertaler gezocht moet worden in de benedictijnenabdij te Affligem.⁴⁰ Theo Coun komt in 1980 tot een andere conclusie en plaatst de vertaler in het Kartuiserklooster Onze-Lieve-Vrouwekapel te Herne nabij Brussel.⁴¹ Aan de hand van een kroniek uit het Hernse klooster is uiteindelijk Petrus Naghel als de vertaler van 1360 aangewezen.⁴² Uit paleografisch onderzoek is gebleken dat het Kartuiserklooster te Herne een belangrijk productiecentrum van Middelnederlandse teksten was en daarmee een logische plaats voor de vervaardiging van de in 1359 begonnen Bijbelvertaling.⁴³

Kors draagt nog andere argumenten aan om de uit nood geboren naam 'Bijbelvertaler van 1360' definitief te vervangen door die van Petrus Naghel. Zo zouden er onder andere banden geweest zijn tussen de familie Naghel en het Hernse klooster.⁴⁴ De identiteit van de anonieme vertaler verschoof zo van een Vlaamse leek naar een Hernse kartuiser. Aansluitend bij het onderzoek van Kors wordt in deze studie Petrus Naghel als synoniem voor de Bijbelvertaler van 1360 gebruikt. Het zoeken naar de identiteit van de vertaler is

³⁷ Zie voor een overzicht van de zoektocht naar de identiteit van de Vertaler van 1360, Kors, 2007, pp. 17-31 en De Bundel, 2009a, pp. 2-13.

³⁸ Le Long, 1732, p. 230.

³⁹ Moll, 1878, p. 300; Van Druten 1895-1905, p. 95; De Bruin, 1935, p. 239-240.

⁴⁰ Deschamps, 1964, pp. 264 en 273.

⁴¹ Coun, 1980, pp. 216-220.

⁴² Deschamps, 1984, p. 76.

⁴³ Zie over het Hernse Kartuiserklooster als productiecentrum, Kwakkel, 2002.

⁴⁴ Kors, 2007, pp. 17-31 en De Bundel, 2009b, p. 12.

voornamelijk interessant om inzicht te krijgen in welke sfeer, of in welk milieu de Hernse Bijbelvertaling vervaardigd werd. Met het zoeken naar de identiteit van de Vertaler van 1360 is er ook meer inzicht gekomen in de werkzaamheden van deze vertaler. Inmiddels beschikken we over een goed overzicht van de door hem vertaalde werken tussen 1357 en ongeveer 1390.⁴⁵ Daarvan is zijn Bijbelvertaling de meest bekende. Naghel maakte haar op basis van de tussen 309 en 405 door Hiëronymus samengestelde Latijnse Vulgaat. Hij vulde deze aan met vertalingen uit de *Historia scholastica* van Petrus Comestor, een navertelling van de historische Bijbelboeken door Comestor, geschreven tussen 1169 en 1175. Zo werd de oorspronkelijke Bijbeltekst afgewisseld met navertellingen en tevens voorzien van glossen met daarin uitleg en commentaar op de tekst.⁴⁶

Naghel maakte zijn Bijbelvertaling in opdracht van de Brusselse patriciër Jan Taye, in verschillende fasen tussen ongeveer 1359 en 1384. De eerste fase van dit vertaalproject bestond uit een historiebijbel in twee delen, die werden voltooid op 12 juni 1360 en 23 juni 1361. Kors reconstrueerde deze Historiebijbel van 1361 aan de hand van de in handschriften overgeleverde prologen waarin Naghel vooruitwijst of terugblijkt naar Bijbelboeken die hij van plan is te vertalen of vertaald heeft.⁴⁷ In het schema hierna zijn de boeken die door Naghel voorzien zijn van een proloog voorafgegaan door een asterisk.

Bijbelboeken van de Historiebijbel van 1361

Eerste deel, voltooid op 12 juni 1360	Tweede deel, voltooid op 23 juni 1361
Grote proloog	*Cyrus (naar de <i>Historia scholastica</i>)
Pentateuch	Esther
*Josua	Judith
Rechters	Esdras-Nehemia (naar de <i>Historia scholastica</i>)
Ruth	Alexander (naar Maerlants <i>Spiegel</i>
*Koningen I-IV	<i>historiael</i> en <i>Alexanders geesten</i>)
Gebed van Manasse	Makkabeën I-II

⁴⁵ Voor een beknopt overzicht, zie Kors, 2007, pp. 169-184.

⁴⁶ Zie o.a. ook Kors, 2007, pp. 33-46.

⁴⁷ Kors, 2007, pp. 41 en 45.

Tobias	Jan Hyrcanus (naar de <i>Historia scholastica</i> ,
*Ezechiël (verkort naar de <i>Historia scholastica</i>)	<i>Liber Danielis</i> , 16-18)
*Daniël (verkort naar de <i>Historia scholastica</i>) ⁴⁸	*Evangelieharmonie
Habacuc (uit de <i>Historia scholastica</i>)	*Handelingen
*Contrariteiten (naar de <i>Historia scholastica</i> ,	*Destructie van Jerusalem (naar Flavius
IV Regum, 47)	Josephus' <i>Bellum Iudaicum</i>)

De verdere voortgang van het vertaalproject is als volgt gereconstrueerd.⁴⁹ Vóór 1384 voltooide Naghel de vertaling van Jesaja, in 1384 of kort daarna de boeken Jeremia en Ezechiël (voorheen alleen vertaald in een bekorte versie). De didactische boeken (Spreuken, Prediker, Hooglied, Wijsheid en Jezus Sirach), de Psalmen en Job zou hij vertaald hebben na voltooiing van de Historiebijbel van 1361. Daarmee kan het bovenstaande overzicht uitgebreid worden met de volgende Bijbelboeken.

Overige boeken Hernse Bijbelvertaling

*Jesaja	Hooglied
*Jeremia (proloog tevens op Ezechiël)	Wijsheid
Ezechiël (in een volledige vertaling) ⁵⁰	Jezus Sirach
*Spreuken (proloog op de didactische boeken)	Psalmen
Prediker	Job

Hoewel de bovenstaande inhoud gereconstrueerd kan worden, onder andere op basis van de prologen, is geen enkel handschrift overgeleverd dat de Hernse

⁴⁸ Volgens Kors is Daniël sterk verkort naar de *Historia scholastica*. Een groot aantal verzen is ingekort, maar de meeste tekst is echter aanwezig. Het is de vraag of het boek in de veertiende en vijftiende eeuw als verkort gezien werd of als een volledige vertaling. In de Delftse Bijbel is het boek Daniël in Naghels vertaling opgenomen zonder dat deze is aangevuld door de bewerker. Blijkbaar voldeed Daniël zoals deze in handschriftelijke vorm circuleerde. Een volledig nieuwe vertaling zoals Naghel die wel maakte voor Ezechiël is voor Daniël niet gemaakt.

⁴⁹ Zie Kors, 2007, 170-171.

⁵⁰ Kors noemt beide versies. Zie Kors, 2007, pp. 41 en 171. Hij gaat er echter niet op in of de latere volledige vertaling de eerdere verkorte vertaling in de handschriftelijke overlevering heeft vervangen. Het is opvallend dat de volledige vertaling in geen enkel handschrift is overgeleverd terwijl de verkorte versie daarentegen veelvuldig gevonden wordt. Zie voor de verhouding tussen de twee vertalingen De Bundel, 2009b, pp. 154-162.

Bijbelvertaling in zijn volledigheid bevat.⁵¹ Het is, zoals eerder aangegeven, van belang om onderscheid te maken tussen de vertaling en de fysieke vorm waarin deze circuleerde.⁵² Door ons bewust te zijn van de fysieke vorm waarin de Hernse Bijbelvertaling circuleerde, kunnen we beter begrijpen op welke wijze deze diende als basis voor de Delftse Bijbel. Bij het samenstellen van de laatste zal de bewerker waarschijnlijk veeleer gebruik hebben gemaakt van meerdere losse handschriften dan van één compleet handschrift.⁵³

De populariteit van de Hernse Bijbelvertaling bereikte een hoogtepunt in de tweede helft van de vijftiende eeuw. In deze periode is het merendeel van de overgeleverde handschriften met (delen) van deze vertaling totstandgekomen.⁵⁴ Mogelijk wijst dit op een toenemende interesse in de Bijbel in de volkstaal in het algemeen.⁵⁵ De handschriften kunnen grofweg in twee groepen verdeeld worden: de handschriften met enkel deze vertaling en de handschriften aangevuld met een vertaling van het Nieuwe Testament door Johan Scutken. De laatste werden vaak verlucht in Utrecht, vandaar dat ze ‘Utrechtse Bijbels’ genoemd worden.⁵⁶ Bij het samenstellen van de Delftse Bijbel was de Hernse Bijbelvertaling dus voorhanden in handschriften uit verschillende tijdvakken, met zeer uiteenlopende inhoud en in verschillende uitvoeringen. Men moet er verder rekening mee houden dat het afschriften betreft waarin door kopiïsten aanpassingen kunnen zijn gemaakt.

Een nieuwe Bijbelbewerking

Een vergelijking tussen de Delftse Bijbel en de Hernse Bijbelvertaling biedt de mogelijkheid na te gaan hoe de twee met elkaar verbonden zijn, maar ook in

⁵¹ Zie o.a. de beschrijvingen in Biemans, 1984, pp. 56-86 en 250-290. Kors concludeert hetzelfde maar dan met betrekking tot de eerste fase van de vertaalwerkzaamheden, de Historiebijbel van 1361. Zie Kors, 2007, p. 34.

⁵² Zie Biemans, 1984, pp. 56-86 en 250-290.

⁵³ De Bruin suggereert enerzijds dat de bewerker voor zijn werkzaamheden slechts hoefde te kiezen uit een van de overgeleverde handschriften en anderzijds suggereert hij dat er meerdere handschriften gebruikt moeten zijn. Zie De Bruin, 1977a, respectievelijk p. [7] en [17].

⁵⁴ Biemans, 1984, p. 61 en Van Duijn, 2012a, p. 8.

⁵⁵ Zie over deze toenemende interesse Kwakkel, 2007, pp. 13-14.

⁵⁶ Biemans, 1984, pp. 56-86 en 250-290.

hoeverre de Delftse Bijbel zich uit de Hernse traditie heeft losgemaakt. Tevens krijgen we een beeld van de gevolgde bewerkingswijze. In de praktijk komt een tekstuele vergelijking neer op het vergelijken van de tekst in een overgeleverd exemplaar van de Delftse Bijbel en de inhoud van verschillende handschriften met (delen van) de Hernse Bijbelvertaling. Wat betreft de Delftse Bijbel kan gebruik worden gemaakt van de facsimile uitgave uit 1477 en de transcriptie hiervan door Nicoline van der Sijs.⁵⁷ Van de Hernse Bijbelvertaling kunnen verschillende handschriften bestudeerd worden, maar ook de transcripties van delen van de vertaling in onder andere het proefschrift van C.H. Ebbinge Wubben.⁵⁸ In sommige van deze handschriften is de oorspronkelijke vertaling gewijzigd of aangevuld, waardoor deze niet meer gelijk is aan de oorspronkelijke. Waar mogelijk is hiermee rekening gehouden en is dit aangegeven. Een overzicht van alle tekstvarianten in de overgeleverde handschriften is helaas niet beschikbaar.⁵⁹

Voordat we ons concentreren op specifieke tekstgedeelten, volgt hier eerst een overzicht van de Bijbelboeken in de Delftse Bijbel, inclusief de prologen. Op basis daarvan worden bepaalde overeenkomsten en verschillen besproken. Van de 47 Bijbelboeken die de Delftse Bijbel omvat zijn er, volgens de huidige stand van onderzoek, in totaal 29 gebaseerd op de Hernse Bijbelvertaling.⁶⁰ In het overzicht van de inhoud van de Delftse Bijbel hieronder worden deze boeken voorafgegaan door een asterisk.⁶¹

⁵⁷ De transcriptie van Van der Sijs is o.a. beschikbaar via de DBNL. Zie www.dbnl.org/tekst/_bib004bibl01_01. Zowel de facsimile uitgave als de transcriptie van Van der Sijs zijn gebaseerd op exemplaar Haarlem, NBG, 32"1477"-Delf/8217 A- 8217 B.

⁵⁸ Ebbinge Wubben, 1903. De Bruin, 1977-1978 geeft een editie van grote delen van hs. Londen, BL, Add. 15.310-15.311.

⁵⁹ Ook de editie van het Oude Testament in De Bruin, 1977-1978 biedt geen zicht op tekstvarianten.

⁶⁰ Van der Sijs schrijft in haar inleiding op de transcriptie abusievelijk over 46 Bijbelboeken. Het overzicht dat zij geeft van Haarlem, NBG, 32"1477"-Delf/8217 A- 8217 B telt echter wel 47 Bijbelboeken.

⁶¹ In dit overzicht wordt gebruik gemaakt van de benaming zoals in de Wilibrordvertaling, geheel herziene uitgave van 1995. Hierin zijn ook de apocriefe of deuterocanonieke boeken opgenomen.

Inhoud Delftse Bijbel

Prologen en Bijbelboeken	Opmerkingen
*Algemene proloog	Aangepaste versie van de proloog uit de Hernse Bijbelvertaling, aangevuld met een passage uit de proloog van de Noordnederlandse Historiebijbel.
*Pentateuch	-
*Josua	Proloog uit de Hernse Bijbelvertaling niet opgenomen.
*Rechters	-
*Ruth	-
*Koningen I-IV ⁶²	Proloog uit de Hernse Bijbelvertaling niet opgenomen.
Proloog Makkabeeën	Niet in de Hernse Bijbelvertaling; proloog van Hiëronymus.
*Makkabeeën I-II	-
Proloog Paralipomenon ⁶³	Niet in de Hernse Bijbelvertaling; niet van Hiëronymus.
Paralipomenon I-II	Vertaald uit de Vulgaat; niet in de Hernse Bijbelvertaling.
*Gebed van Manasse	-
Proloog Ezra	Niet in de Hernse Bijbelvertaling; niet van Hiëronymus.
Ezra I-II (Nehemia) ⁶⁴	Vertaald uit de Vulgaat; enkel verkort in de Hernse Bijbelvertaling.
*Proloog Tobit	Alleen eerste deel proloog Hernse Bijbelvertaling.
*Tobit	-
*Judit	-
*Ester	-
*Job	-
*Spreeken	Proloog uit de Hernse Bijbelvertaling op de boeken van Salomo niet opgenomen.
*Prediker	-
*Hooglied	-
*Wijsheid	-
*Wijsheid van Jezus Sirach	-
Salomons gebed ⁶⁵	In de Hernse Bijbelvertaling niet als apart Bijbelboek opgenomen.
*Proloog Jesaja	Alleen tweede deel proloog Hernse Bijbelvertaling.
*Jesaja	-
*Proloog Jeremia	Proloog van Hiëronymus. ⁶⁶
*Jeremia	-
*Klaagliederen	Aansluitend op Jeremia's gebed, wordt apart aangekondigd.
Proloog Baruch	Niet in de Hernse Bijbelvertaling; vertaald uit de Vulgaat (mogelijk de Gutenbergbijbel); Negende-eeuwse proloog.
Baruch	Niet in de Hernse Bijbelvertaling; vertaald uit de Vulgaat.

⁶² Tegenwoordig worden I en II Koningen aangeduid als I en II Samuël, en III en IV Koningen als I en II Koningen. In deze studie wordt de oude aanduiding aangehouden om misverstanden te voorkomen.

⁶³ Tegenwoordig worden deze boeken aangeduid als Kronieken.

⁶⁴ Ezra II wordt tegenwoordig aangeduid als Nehemia. Ook in de Delftse Bijbel wordt Ezra II meerdere malen aangehaald als Nehemia.

⁶⁵ Tegenwoordig vaak niet meer als apart Bijbelboek opgenomen.

⁶⁶ Ook voorkomend in Den Haag, KB, KA XXXII.

Proloog Ezechiël	Proloog uit de Hernse Bijbelvertaling niet opgenomen;
	Proloog van Hiëronymus.
*Ezechiël	In de volledige vertaling.
*Daniël	Proloog uit de Hernse Bijbelvertaling niet opgenomen.
Proloog Twaalf kleine profeten	Proloog van Hiëronymus.
Twaalf kleine profeten	Niet in de Hernse Bijbelvertaling; vertaald uit de Vulgaat; Habakuk enkel verkort in Hernse Bijbelvertaling. Jonas was al eerder vertaald (hs. Leiden, UB, Ltk. 232), maar hier waarschijnlijk niet opgenomen.

Uit eerdere tekstvergelijkingen tussen de Delftse Bijbel en handschriften met de Hernse Bijbelvertaling is al vroeg gebleken dat de 29 van een asterisk voorziene boeken ontleend zijn aan de Hernse Bijbelvertaling.⁶⁷ Deze waren eerder door Petrus Naghel vertaald en circuleerden dus al in handschriftelijke vorm. Dat blijkt uit de hieronder opgenomen vergelijkingen van fragmenten uit de Delftse Bijbel en de Hernse Bijbelvertaling die aansluit bij eerdere studies naar de oorsprong van de tekst van de Delftse Bijbel.⁶⁸ Ze laten zien dat de tekst van de Delftse Bijbel die van handschrift Den Haag, KB, KA XXXII nauw volgt.

Tekstvergelijking Jesaja 2

Delftse Bijbel ⁶⁹	Hs. Den Haag, KB, KA XXXII
[3] <i>ende</i> vele volkes sullen gaen <i>ende</i> segghen. Coemt <i>ende</i> gae wi op tot des heren berghe. ende te iacobs gods huysse ende hi sal ons leren sijn weghe. ende wi sullen wandelen in sijne paden. want van syon sal wtcomen die wet: <u>ende gods woert van iherusalem.</u>	[3] <i>ende</i> vele volkes sellen gaen <i>ende</i> seggen: coemt ende gae wi op tot des heren berge: ende te iacobs gods huse: ende hi sel ons leren sijn wege: <i>ende</i> wi sullen wandelen in sinen manpaden: want van syon sel wt comen die wet <u>ende gods werc van iherusalem</u>
[4] Ende hi sal oerdelen die heyden: <i>ende</i> sal berispen vele volkes. Ende si sullen smeden haer zwaerde inden ploech yseren: <i>ende</i> haer speren inden zekelen. Die lude en sullen ieghen die lude dat zwaert niet opheffen noch voertmeer en sullen si hem niet meer oeffenen tot stride.	[4] <i>ende</i> hi sel oerdelen die heyden <i>ende</i> berispen vele volkes: <i>ende</i> si sullen smeden hoer sweerde in ploech yseren: <i>ende</i> haer speren in sekelen. Die lude en sellen yegen die lude dat sweert niet op heffen: noch voert meer en sullen si hem niet meer oefenen tot stride.

⁶⁷ Zie bijvoorbeeld Moll, 1878 en Van Druten, 1895-1905, pp. 124-129.

⁶⁸ Hier is gekozen om geen tekstvergelijkingen te laten zien uit eerdere studies, maar vergelijkingen te tonen van andere passages of met andere handschriften.

⁶⁹ Voor de Delftse Bijbel zijn alle transcripties overgenomen uit de diplomatische uitgave van Nicoline van der Sijs.

Tekstvergelijking Deuteronomium 5

Delftse Bijbel

- [1] Moyse riep alle israhel: ende seide tot hem. Israhel hore die geboden ende die vonnissen: die ic di huden: spreke in dijnen oren. Leertse ende voldoetse mit werke.
- [2] Die here onse god hi maecte mit ons belofte in oreb.
- [3] Hi en aenghinc gene belofte mit onsen vaderen. mer mit ons luden: die in deser tijt sijn ende leuen.
- [4] Van aensichte te aensichte sprac hi ons toe inden berge van midden vanden vyere.
- [5] Ic was nauvolgher ende middelaer in dien tide tusschen den here ende v: dat ic v sijn woerden boetscappen soude Want ghi ontsaghet dat vyer: ende ghi en ghinct opten berch niet. Ende die here seide [...]

Hs. Den Haag, KB, 129 C 3

- [1] Ende moyses riep al israhel tot hem ende seide israhel haer die ghebode ende die vonnisse die ic huden spreke in dynen oren leertse ende voldoetse mitten werken.
- [2] Die here onse god makede mit ons beloeften in oreb.
- [3] Hi en an ghinc gheen beloeften mit onsen vaders. Mar mit onse luden die in dese tijt sijn ende leuen
- [4] van aensichte te aensichte sprac hi ons toe in den berch van midden den vuer.
- [5] Ic was naevolgher ende middelaer in dien tiden tusschen den heer ende u dat ic u sijn woerde boetscappen soude want ghi ontsaghet dat vuer ende en ghinc opten berch niet. Ende die here seide [...]

Tekstvergelijking Job 1

Delftse Bijbel

- [6] Ende op enen dach doe gods kinder comen waren. om voer den here te staen: so was oec onder hem luden sathan.
- [7] Ende die here seide tot hem Wanen coemstu? Hi antwoerde ende seide Ic heb tlant al omme ghegaen: ende doerwandelt.
- [8] Ende die here seide tot hem. En heefstu niet ghemerct iob minen knechte dat sijns ghelijc int lant niet en is: die ene simpel man is ende gherechte ende gode ontsiende ende [...]

Hs. Den Haag, KB, 133 D 31

- [6] Ende op enen dach doe goids kinder ghecomen waren om voir den heer te staen soe was oick onder hem luyden sathan.
- [7] Ende die die heer seide hem waen coemstu. Hij antwoirde ende seide. Ic heb tlant omgaen ende doerwandert.
- [8] Ende die heer seyde tot hem. En hebstu niet ghemerct minen knecht. Iob dat siins ghelijc int lant niet en is die een simpel man is ende gherecht gode ontsiende ende [...]

Naast de vele overeenkomsten, waaruit blijkt dat de Delftse Bijbel schatplichtig is aan de Hernse Bijbelvertaling, vallen ook enkele kleine verschillen op. Zo is in hs. Den Haag, KB, KA XXXII sprake van ‘gods werc van *iherusalem*’, waar in de Delftse Bijbel ‘gods woert *van* iherusalem’ staat.⁷⁰ De Vulgaat geeft ‘verbum’, de Delftse Bijbel heeft hier dus de juiste lezing. Die fout in KA XXXII berust mogelijk op een schrijffout van de kopiïst, die in plaats van

⁷⁰ Zie onderstreping van de desbetreffende zinnen in de eerste vergelijking.

‘wort’, ‘werc’ noteerde. Verderop in de tekst gebruikt de kopiïst van KA XXXII het woord ‘werc’ wél in de juiste betekenis.

Het verschil in de eerste zin van Deuteronomium 5 valt mogelijk niet te wijten aan een schrijf- of vertaalfout. De Delftse Bijbel heeft: ‘Moyses riep alle israhel: *ende* seide tot hem. Israhel [...]’, terwijl hs. Den Haag, KB, 129 C 3 de volgende formulering biedt: ‘Ende moyses riep al israhel tot hem *ende* seide israhel [...]’.⁷¹ Deze kleine verschillen zijn mogelijk het gevolg van het veelvuldig overschrijven en bewerken van de oorspronkelijke tekst. Een andere mogelijkheid is dat de zetters voor de Delftse Bijbel de woorden ‘tot hem’ verkeerd gezet hebben. Zulke afwijkingen tonen aan dat het belangrijk is stil te staan bij de verschillen tussen de diverse afschriften van een en dezelfde vertaling. Ze doen echter niets af aan de eerder getrokken conclusie dat de Hernse Bijbelvertaling de basis vormde voor de Delftse Bijbel.

Naar aanleiding van eerdere tekstvergelijkingen is men er in sommige gevallen van overtuigd geraakt de exacte bron voor de Delftse Bijbel gevonden te hebben. Het desbetreffende handschrift zou dan als legger gediend hebben bij het samenstellen van de Delftse Bijbel. Zo stelt Moll dat hs. Den Haag, KB, KA XXXII de legger vormde zijn voor de boeken Jesaja en Jeremia.⁷² Het aanwijzen van een precieze legger blijft speculatief vanwege de aanpassingen in de Delftse Bijbel, waardoor de tekst nooit geheel overeen komt, maar ook vanwege het feit dat een groot deel van de handschriften met de Hernse Bijbelvertaling waarschijnlijk verloren is gegaan, waaronder mogelijk de echte legger.⁷³

Voor 28 van de 29 boeken uit de Hernse Bijbelvertaling is het mogelijk een vergelijking te maken op basis van overgeleverde handschriften. Voor Ezechiël is dat niet het geval. Met betrekking tot dit Bijbelboek is het lang onzeker geweest of het al eerder door Naghel was vertaald of dat deze speciaal

⁷¹ Zie onderstreping in de tekstvergelijking.

⁷² Zie Moll, 1878, p. 301.

⁷³ Dit wordt ook gesuggereerd in De Bruin, 1977a, p. [17].

voor de Delftse Bijbel vertaald werd.⁷⁴ Naghel maakte eerder een verkorte vertaling op basis van de *Historia scholastica*, maar de Delftse Bijbel bevat een volledige vertaling. Die is in geen van de overgeleverde handschriften met de Hernse Bijbelvertaling terug te vinden. Men heeft dit gegeven lang als argument gebruikt om te beweren dat Ezechiël niet door Naghel is vertaald en nooit in handschrift gecirculeerd heeft.⁷⁵

Handschrift Den Haag, KB, KA XXXII bevat echter aanwijzingen waaruit kan worden opgemaakt dat het tegendeel waar is en een volledige vertaling van Ezechiël in handschrift bestaan heeft. Het handschrift bevat Naghels proloog op Jesaja en Jeremia uit 1384, met aansluitend de aankondiging dat Ezechiël volgt. Ezechiël werd echter niet afgeschreven. Een aannemelijke redenering is dat de aankondiging mogelijk slaat op de verkorte vertaling van Ezechiël en niet op een volledige vertaling. Maar in de proloog geeft Naghel aan een nieuwe vertaling van Ezechiël gemaakt te hebben. Hij schrijft dat hij op verzoek van zijn Brusselse vriend, van wie thans bekend is dat het om Jan Taye gaat, een vertaling heeft gemaakt van zowel Jeremia als Ezechiël.⁷⁶

Uit recent onderzoek naar Naghels vertaalwerkzaamheden is op basis van *copia verborum* en vertaaltechnieken definitief gebleken dat Naghel het boek Ezechiël zoals het in de Delftse Bijbel voorkomt inderdaad vertaald heeft. Het woordgebruik en de manier van vertalen in Ezechiël stemmen zozeer overeen met die in andere vertalingen waarvan zeker is ze door Naghel werden vervaardigd, dat men mag concluderen hij ook Ezechiël volledig vertaald heeft.⁷⁷ Opvallend is echter dat veel van de handschriften met de Hernse

⁷⁴ Zie o.a. De Bundel, 2009b, p. 153. Kors suggereerde eerder al dat ook de volledige vertaling van Ezechiël van de hand van Naghel is. Zie Kors, 2007, p. 171.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld De Bruin, 1977a, p. [17].

⁷⁶ ‘wert ic gebeden van een minen vrient van Bruesele, dien ic voertijts Ysayam den prophete in duitsche maecte, dat ic hem oec te duitsche macken soude Jheremiam ende Ezechiël die propheten [...]’. Uit hs. KB, Den Haag, KA XXXII, geciteerd naar Ebbinge Wubben, 1903, p. 227.

⁷⁷ De Bundel, 2009b, pp. 151-218 en De Bundel, 2009a.

Bijbelvertaling het Bijbelboek Ezechiël slechts in bekorte vorm bevatten.⁷⁸ Ondanks dat Naghel had voorzien in een volledige vertaling van het boek, werd veelal de voorkeur gegeven aan de verkorte versie. Ten behoeve van de Delftse Bijbel echter koos men, tegen de handschriftelijke traditie in, voor de eerste, waarschijnlijk om aan te kunnen sluiten bij de andere volledig vertaalde Bijbelboeken.

Een aantal Bijbelboeken haalde het niet. Grote afwezigen zijn de Psalmen en de boeken van het Nieuwe Testament. Dat laatste is logisch aangezien de Delftse drukkers enkel het Oude Testament wilden uitgeven. Voor beide teksten gold dat ze ruimschoots, in verschillende redacties, in handschriftelijke vorm circuleerden. De Delftse drukkers zouden er volgens De Bruin om die reden voor gekozen hebben ze niet ook nog in druk te laten verschijnen.⁷⁹ Zo konden zij de kosten in de hand houden. Later zijn de Psalmen en het Nieuwe Testament alsnog in een ander formaat uitgegeven.⁸⁰ Ze werden mogelijk ook op een andere manier gelezen en gebruikt.

De Hernse Bijbelvertaling bevat ook een grote hoeveelheid niet-Bijbels materiaal. Zo zijn in het Oude Testament ook Contrariteiten, Lijst der Koningen, Cyrus en Alexander opgenomen. Deze boeken handelen voornamelijk over wereldse vorsten en worden tegenwoordig niet meer tot de Bijbelse canon gerekend. Ze ontbreken eveneens in de Delftse Bijbel. Dat wijst erop dat de drukkers ernaar streefden enkel de ‘oorspronkelijke’ Bijbeltekst uit te geven.⁸¹

Tot de Bijbelboeken die niet afkomstig zijn uit de Hernse Bijbelvertaling, maar wel zijn opgenomen in de Delftse Bijbel worden, afgezien van Ezechiël, van oudsher Paralipomenon, Baruch, de twaalf kleine profeten,

⁷⁸ De volledige vertaling is immers in geen enkel handschrift overgeleverd. Zie De Bundel, 2009b, p. 154.

⁷⁹ De Bruin, 1977a, p. [17].

⁸⁰ In 1477 werden de Epistelen en Evangeliën door Gerard Leeu in Gouda uitgeven (ISTC ie00064700; USTC 435297) en in 1481 door Van der Meer (ISTC ie00067000; USTC 435462 en ISTC ie00067100; USTC 435463). In 1480 gaf Van der Meer ook een Middelnederlandse vertaling van de Psalmen uit (ISTC ip01070000; USTC 438302).

⁸¹ Zie over dit streven ook De Bruin, 1977a, p. [16].

Ezra en Nehemia gerekend.⁸² Daaraan kan, zoals verderop zal blijken, nog het Gebed van Salomo toegevoegd worden, dat als los Bijbelboek na Wijsheid van Jezus Sirach kwam.⁸³ Van de kleine profeet Habakuk, Ezra en Nehemia circuleerde alleen Naghels verkorte vertaling, gebaseerd op de *Historia scholastica*. Aangezien deze boeken niet volledig in handschriftelijke vorm zijn overgeleverd en er verder geen andere aanknopingspunten zijn dat ze voordien al vertaald waren, lijkt het aannemelijk dat ze speciaal voor de Delftse Bijbel uit de Vulgaat zijn vertaald.⁸⁴

Naast de reeds genoemde onderdelen circuleerde in handschriftelijke vorm nog een vertaling van de kleine profeet Jona,⁸⁵ die mogelijk gebruikt is voor de Delftse Bijbel. Maar aannemelijk is dit niet. Alleen hs. Leiden, UB, Ltk. 232 biedt een afschrift van Jona. De vertaling is niet toegeschreven aan Naghel en betreft hoogstwaarschijnlijk een zelfstandige bewerking.⁸⁶ Het handschrift is gedateerd op de tweede helft van de vijftiende eeuw en kan afgeschreven zijn vóór 1477. Op basis van tekstvergelijking concludeert Van Druten dat de versie in hs. Leiden, UB, Ltk. 232, met enige aanpassingen, overgenomen is in de Delftse Bijbel.⁸⁷ Ebbinge Wubben is minder zeker van dit verband. Hij merkt enkel op dat een vergelijking tussen de Delftse Bijbel en hs. Leiden, UB, Ltk. 232 van dienst kan zijn bij verder onderzoek.⁸⁸ Gezien de verschillen die ook in de vergelijking hieronder naar voren komen, lijkt een sceptische

⁸² Le Long noemt Paralipomenon, Ezra, Nehemia en 'het ontbrekende van de Propheten'. Zie Le Long, 1732, p. 367. De Bruin noemt naast Ezechiël ook Paralipomenon en de twaalf kleine profeten. Zie De Bruin, 1977a, p. [17]. In zijn editie van het Oude Testament voegt De Bruin daar nog het boek Baruch aan toe. Zie De Bruin, 1977-1978, deel II, p. IX. Uitvoerig onderzoek naar de vertaalpraktijk, zoals dat door De Bundel is gedaan voor Ezechiël, is voor deze boeken echter nog niet uitgevoerd.

⁸³ Van der Sijs besteedt in haar verantwoording op de transcriptie van de Delftse Bijbel kort aandacht aan dit Bijbelboek maar staat daarbij niet stil bij de oorsprong hiervan. Zie www.dbnl.org/tekst/_bib004bibl01_01/_bib004bibl01_01_0001.php.

⁸⁴ Deze boeken worden door Kors en De Bundel niet genoemd in het oeuvre van Petrus Naghel. Zie Kors, 2007, pp. 170-171 en De Bundel, 2009b, pp. 22-30.

⁸⁵ Ebbinge Wubben, 1903, pp. 244-245 en Van Druten, 1895-1905, pp. 127-129.

⁸⁶ Zie Ebbinge Wubben, 1903, pp. 242-245 en Biemans, 1984, p. 71. Het boek is ook niet opgenomen in de reconstructie van Kors.

⁸⁷ Van Druten, 1895-1905, pp. 124 en 127.

⁸⁸ Ebbinge Wubben, 1903, p. 244.

houding terecht.⁸⁹ Op basis daarvan namelijk kan aangenomen worden dat de versie van Jona in de Delftse Bijbel, net als de versies van de overige kleine profeten, speciaal voor deze uitgave vertaald werd.

Tekstvergelijking Jona 1

Delftse Bijbel	Hs. Leiden, UB, Ltk. 232
[1] Ende sheren woert is <u>gheworden</u> tot ionam die soen was amathi segghende.	[1] Ende dat woert des heren <u>ghesciet</u> tot ionam amthi zoen segghende
[2] Stant op: <u>ende ganc</u> in die <u>grote stat</u> <u>niniue</u> . <u>ende</u> predict daer in: <u>want hoer boesheit</u> is op gheclommen <u>bi mi</u> .	[2] Stant op <u>ende ganck in</u> <u>ninive der groter stat</u> <u>ende</u> <u>predike</u> daer in <u>want dat roepen haerre quaetheit</u> is opgheclommen <u>voer my</u>
[3] Ende ionas <u>is op gestaen</u> : om te vlien in tharsis vanden aensicht des heren: ende is <u>neder gheclommen</u> in ioppen: <u>ende</u> heeft gheuonden een scip varende in tharsis Ende gaf sijn <u>sciploer</u> : <u>ende</u> clam neder <u>int scip om mit hem te reisen</u> in tharsis vanden aensicht sheren.	[3] Ende ionas <u>stont op</u> dat hi vlien soude in tharsis van den aensichte des heren Ende hi <u>daelde neder</u> tot ioppen Ende hi vant een scip varende in tharsis <u>ende</u> hi gaf syn <u>veerscat</u> <u>ende</u> clam daer in op <u>hem voere</u> in tharsis van den aensichte des heren

Net als Paralipomenon, Baruch, de twaalf kleine profeten, Ezra en Nehemia, lijkt ook het Gebed van Salomo ten behoeve van de Delftse Bijbel vervaardigd. Het gebed komt hierin driemaal voor, in III Koningen 8, in II Paralipomenon 6 en als losstaand Bijbelboek, volgend op Wijshied van Jezus Sirach. In de Vulgaat is het opgenomen als laatste hoofdstuk van Wijsheid van Jezus Sirach. De Hernse Bijbelvertaling bevat het gebed enkel in III Koningen 8.⁹⁰ Opvallend is dat de tekst van het gebed in de Delftse Bijbel in alle drie gevallen verschillend is, zoals de vergelijking hieronder laat zien.⁹¹

Tekstvergelijking Gebed van Salomo in de Delftse Bijbel

III Koningen 8	II Paralipomenon 6	(als losstaand Bijbelboek)
[22] Ende salomon stont voer sheren outaer inden aenscouwen der	[13b] Ende hi stont daer op: ende voert mit gheboghen knyen teghen alle die scare	[1] Ende salomon buychde sijn knyen in teghe/woerdicheit alder

⁸⁹ De verschillen zijn in de vergelijking aangegeven doormiddel van onderstrepingen.

⁹⁰ De boeken Paralipomenon ontbreken immers in de Hernse Bijbelvertaling en in de overgeleverde handschriften is het niet als laatste hoofdstuk van Jezus Sirach opgenomen. Zie bijvoorbeeld hs. Londen, BL, Add. 15.310-15.311.

⁹¹ Zie ook de vertanwoording van Van der Sijs, www.dbnl.org/tekst/_bib004bibl01_01/_bib004bibl01_01_0001.php. Aangezien de verschillen vrijwel direct duidelijk zijn, zijn de verschillen hier niet onderstreept.

vergaderinghe van israhel: ende hij stac sijn handen ten hemel opwaert	israhel: ende mit op gheboerden handen in den hemel sprac hi.	vergaderinghe israhel ende opdede sijn handen totten hemel
[23] ende seide. Here god van israhel dijns ghelike en is ne ghenen god bouen inden hemel. noch bouen der aerden beneden die dine beloften ende ontfermherticheit wachtes dine knechten die voer di wanderen in alle hare herten:	[14] Heer god israhel. niet en is god dijns ghelijc in hemel ende in aerde. die bewaerste dijn voerward ende barmherticheit mit dijnen knechten. die wanderen voer dij in al hoere herten:	[2] ende seide Heer god israhel gheen god en is di ghelijc bouen in den hemel noch beneden in der aerden [3] die bewaerste dijn testament ende barmherticheit dijnen knechten gaende in dijnen aenschijn mit alre herten.

Aangezien de boeken Koningen in de Delftse Bijbel ontleend zijn aan de Hernse Bijbelvertaling, komt het gebed in III Koningen 8 grotendeels overeen met dat in handschriften met de Hernse Bijbelvertaling. De andere twee versies zijn hoogstwaarschijnlijk voor de Delftse Bijbel uit de Vulgaat vertaald. De vraag is echter waarom het gebed van Salomo de derde maal als los Bijbelboek is opgenomen. Hiëronymus had het in zijn Vulgaatvertaling namelijk ondergebracht in het boek Jezus Sirach, als hoofdstuk 52.⁹² Echter, in sommige Latijnse bijbels uit de vijftiende eeuw, waaronder de Gutenbergbijbel, komt het Gebed van Salomo ook als losstaand Bijbelboek voor. Hieronder zijn ter vergelijking de eerste drie verzen van het Gebed van Salomo in de Delftse Bijbel en de Gutenbergbijbel naast elkaar gezet.

Tekstvergelijking Gebed van Salomo

Delftse Bijbel (los Bijbelboek)	Gutenbergbijbel
[1] Ende salomon buychde sijn knyen in teghe n woerdicheit alder vergaderinghe israhel ende opdede sijn handen totten hemel	[1] Et <i>inclinavit salomon</i> genua <i>in</i> conspectu totius ecclesie israhel: et aperuit manus suas ad celum et dixit.
[2] ende seide Heer god israhel gheen god en is di ghelijc bouen in den hemel noch beneden in der aerden	[2] <i>Domine deus israhel non</i> est tibi <i>similis</i> deus in celo sursum neque in terra deorsum:
[3] die bewaerste dijn testame n t ende barmherticheit dijnen knechten gaende in dijne n aenschijn mit alre herten.	[3] qui custodis testamentum tuum et misericordiam pueris tuis euntibus in conspectu tuo in toto corde.

⁹² In de latere Vulgaat-versie, de Clementina van 1598, is hoofdstuk 52 met het Gebed van Salomo geschrapt. Zie Van der Sijs, www.dbnl.org/tekst/_bib004bibl01_01/_bib004bibl01_01_0001.php.

Geconcludeerd kan worden dat de bewerker voor het vertalen van de tekst waarschijnlijk gebruikmaakte van een bijbel met daarin het Gebed van Salomo als los boek. Mogelijk was dit een exemplaar van de Gutenbergbijbel.⁹³ Dat deze (of een bijbel met dezelfde in de dertiende eeuw in Parijs vervaardigde redactie) mogelijk ook gebruikt is voor de vertaling van de andere nieuw toegevoegde boeken, blijkt uit de onderstaande vergelijking van Baruch 1, waarin duidelijk wordt dat de Delftse Bijbel de tekst in de Gutenbergbijbel nauw volgt.⁹⁴

Tekstvergelijking Baruch 1

Delftse Bijbel	Gutenbergbijbel
[1] Ende dit sijn die woerden des boecs welc gescreue ⁿ heeft baruch een soon nerie. die soon was maasie die soe ⁿ was sedehcie. die sone was sedeï. die soon was helchie in babilonien	[1] Et hec verba libri, <i>quae</i> scripsit baruch filius nerie, filii maasie, filii sedechie, filii sedeï, filii helchie in babilonia
[2] int vijfste iaer in den seuenden dach des maents in der tijt doe die van caldeen ghewonnen hadden iherusalem ende ghebrant mitten vier.	[2] in anno quinto in septimo die mensis: in tempore quo ceperunt caldei iherusalem et succenderunt eam igni.
[3] Ende baruch heeft ghelesen die woerden des boecs totten oren iechonie die soon was ioachims des conincs iuda. ende totten oren al des volcs comende totten boec. ende totten oren der machtigher sonen der coninghen. Ende totten oren der priesteren [...]	[3] Et legit baruch verba libri huius ad aures iechonie filii ioakim regis iuda et ad aures universi populi venientis ad librum.
	[4] et ad aures potentium filiorum regum, et ad aures presbiterorum [...]

Bij een vergelijking tussen de Delftse Bijbel, de handschriften met de Hernse Bijbelvertaling en de Gutenbergbijbel moet ook rekening gehouden worden met het feit dat de Delftse Bijbel in verschillende versies op de markt werd gebracht. Le Long is een van de eersten die dit aangeeft. In zijn *Boek-zaal*

⁹³ Naar aanleiding van zijn onderzoek naar de Gutenbergbijbel als voorbeeld voor de verbetering van het boek Jeremia in de Delftse Bijbel stelt Migsch voor om te onderzoeken of de Gutenbergbijbel mogelijk ook de brontekst is geweest voor de nieuw vertaalde Bijbelboeken. Zie Migsch, 2009, p. 27, n. 25.

⁹⁴ Om vast te kunnen stellen of de Gutenbergbijbel inderdaad als brontekst heeft gediend zal er, zoals Migsch dat heeft gedaan voor het boek Jeremia, onderzoek gedaan moeten worden naar de verschillende lezingen en fouten die uniek zijn voor de Gutenbergbijbel, maar die ook in de Delftse Bijbel voorkomen. Zie Migsch, 2009, pp. 32-39.

beschrijft hij twee versies, met een specificatie van de boeken die elk diende te bevatten.⁹⁵ De drukkers drukten de Delftse Bijbel zo, dat kopers konden kiezen welke katernen ze wilden hebben om een lange of een korte versie te vormen.⁹⁶ De lange bevatte alle boeken van het Oude Testament, met uitzondering van de Psalmen, de korte alleen Genesis tot IV Koningen, Daniël en Makkabeeën. Het resultaat was dat de boeken Makkabeeën binnen het geheel een opmerkelijke positie verwierven. In de lange versie kwamen ze na IV Koningen terecht. (In de Vulgaat en ook in de handschriften met de Hernse Bijbelvertaling staan ze aan het einde van het Oude Testament.⁹⁷) De verklaring voor die afwijkende positie lijkt gezocht te moeten worden in de korte versie van de Delftse Bijbel, die, net als de lange versie, Makkabeeën moest bevatten. Voor de korte versie hoefde enkel Daniël tussen IV Koningen en Makkabeeën geplaatst te worden.⁹⁸ De overige boeken na Makkabeeën waren voor de korte versie niet nodig. De afwijkende positie van Makkabeeën hing dus samen met het streven een wisseling tussen de twee versies mogelijk te maken.

Volgens Le Long gaat de korte versie terug op de *Historia scholastica* van Petrus Comestor.⁹⁹ Volgens De Bruin stelden de drukkers hiermee kopers in de gelegenheid enkel het geschiedkundige gedeelte van het Oude Testament aan te schaffen.¹⁰⁰ De korte versie verschilt echter van de *Historia scholastica* doordat de Delftse Bijbel een volledige vertaling biedt en de *Historia scholastica* ze verkort navertelt. Verder bevat het deel van de *Historia scholastica* dat handelt over het Oude Testament tevens de boeken Tobit, Jeremia, Ezechiël, Judit, Ezra,

⁹⁵ Le Long, 1732, pp. 373-374.

⁹⁶ De gedrukte vorm van de Delftse Bijbel, en de manier waarop tussen verschillende versies gewisseld kon worden, komt in paragraaf 3.4 uitgebreid ter sprake.

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld hs. Londen, BL, Add. 15.310-15.311 en hs. Utrecht, UB, 4 E 3. Zie Biemans, 1984, nrs. 36 en 44. Dit is ook het geval voor de meeste Utrechtse Bijbels die deze boeken bevatten. Een uitzondering is hs. Brussel, KB, 9018-9019 waarin na de Makkabeeën boeken ook nog de oudtestamentische boeken Judit, Ezra, Ester, Job en de vijf boeken van Salomo gevonden worden.

⁹⁸ Zie daarover ook paragraaf 3.4.

⁹⁹ Le Long, 1732, p. 374. Zie ook De Bruin, 1977a, p. [18].

¹⁰⁰ Zie o.a. De Bruin, 1977a, p. [18].

Nehemia, Ester en Habakuk.¹⁰¹ Deze zijn niet aanwezig in de korte versie volgens de reconstructie door Le Long. Aldus lijkt de vergelijking met de *Historia scholastica* maar gedeeltelijk op te gaan.

Niet alleen wat betreft inhoud en volgorde van de Bijbelboeken wijkt de Delftse Bijbel af van de Hernse Bijbelvertaling, ook wat betreft de paratekst is voor de Delftse Bijbel een andere richting gekozen. Naghel doorspekte zijn vertaling met passages uit de *Historia scholastica* en voorzag de tekst van verklarende glossen.¹⁰² In de Delftse Bijbel zijn al deze toevoegingen, net als de niet-Bijbelse boeken Contrariteiten, Lijst der Koningen, Cyrus en Alexander, weggelaten. Dit lijkt er nogmaals op te wijzen dat de drukkers in de Delftse Bijbel enkel de Bijbelse tekst van het Oude Testament wilden uitgeven. Zij achtten het kennelijk toepasselijk de Bijbelse tekst zonder glossen en zonder de navertelling door Comestor op de markt te brengen.

In de verwerking van de prologen valt minder duidelijk een strategie aan te wijzen. Hiervoor heeft de Hernse Bijbelvertaling in veel geringere mate tot voorbeeld gestrekt. Daaruit zijn enkel de algemene proloog en de prologen op de boeken Tobit en Jesaja overgenomen, en dan ook nog in sterk verkorte en aangepaste vorm.¹⁰³ Zo bevat de algemene proloog slechts een selectie uit de proloog van Naghel en is deze aangevuld met een passage uit de proloog op een andere Middelnederlandse Bijbelvertaling, namelijk de Noordnederlandse Historiebijbel.¹⁰⁴ In geen van de handschriften met de Hernse Bijbelvertaling zijn deze aanpassingen terug te vinden. Verder wijkt ook de proloog in de handschriften met de Noordnederlandse Historiebijbel volledig af van die in de Delftse Bijbel. Hieruit kunnen we opmaken dat de proloog met het oog op de Delftse Bijbel is samengesteld.

¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld hs. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14019 en de gedrukte uitgaven uit Augsburg en Basel van respectievelijk 1486 en 1473 (ISTC ip00458000; USTC 748026 en ISTC ip00465000; USTC 748031).

¹⁰² Kors, 2007, pp. 33 en 157.

¹⁰³ Zie het eerder gegeven overzicht van de inhoud van de Delftse Bijbel.

¹⁰⁴ Zie Van den Berg, 1998.

Naghels algemene proloog is voor de Delftse Bijbel aanzienlijk ingekort. Zeker eenderde van de oorspronkelijke proloog is niet opgenomen. Zo ontbreekt Naghels uitleg over de verschillende betekenislagen van de Bijbel. Daarin verdeelt hij de Schrift in fundament, muren en dak.¹⁰⁵ Op deze manier kan ze zowel historisch als allegorisch en tropologisch geduid worden. De historische feiten vormen het fundament. De allegorieën vormen de muren en verwijzen zodoende naar toekomstige gebeurtenissen. De tropologische laag, ten slotte, wordt gevormd door de voorschriften voor de invulling van het geestelijk leven en staan aldus voor het dak.¹⁰⁶ Verder ontbreekt Naghels opmerking dat hij bij sommige delen die misschien onduidelijk zijn de tekst uit de *Historia scholastica* heeft bijgevoegd en deze heeft aangeduid met rode inkt. Dit uiteraard vanwege het feit dat in de Delftse druk de glossen en passages uit de *Historia scholastica* achterwege zijn gelaten.

Hoewel de Hernse proloog inderdaad als basis heeft gediend, wordt duidelijk dat deze niet in zijn geheel voor de Delftse Bijbel geschikt werd geacht. Hij is niet alleen gereduceerd, op bepaalde punten is ook de volgorde aangepast.¹⁰⁷ Zo zijn de laatste alinea's van de proloog verwisseld. Naghel schrijft eerst een korte inleiding op de Pentateuch gevolgd door de volgende alinea waarmee hij zijn proloog afsluit:

Nu moet mij god om sijn goedertierenheit die naevolgende boecken mit den zeluen gheest soe si eerst ghescreuen sijn. volmaectelick geuen te trecken wt den latijn *in* duytsche: ter eeren ende tot glorien van sinen groten naem: ende tot oerbaer ende profijt van sijnen volcke. Amen.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Zie ook De Bundel, 2009a, p. 68.

¹⁰⁶ Kors, 2007, p. 156.

¹⁰⁷ Hiervoor is de Delftse Bijbel vergeleken met hs. Den Haag, KB, 129 C 3 en München, BSB, Cgm 5150.

¹⁰⁸ Uit de Delftse Bijbel, geciteerd naar de transcriptie van Van der Sijs.

In de Delftse Bijbel staat eerst de bovenstaande alinea, daarna volgt pas de proloog op de Pentateuch. Dat kan zijn gebeurd om de proloog beter op Genesis te laten aansluiten.

De bovenstaande aanpassingen hebben geresulteerd in een compacte proloog, zonder al te veel theologische uitweidingen, waarin de nadruk ligt op het belang van het lezen van de Schrift. Dit laatste wordt nog eens benadrukt door een passage die werd overgenomen uit de Noordnederlandse Historiebijbel. Verder wordt erin gewaarschuwd voor het lezen van wereldlijke boeken:

Want het is der ziele~~n~~ salicheit datme~~n~~ die heilighe scriftuere gaerne leest: ende hoert leesen. Want alsoe die mensche niet alle~~n~~ en leeft biden naetuerlijken broede: mer oeck vanden woerde~~n~~ die gaen wt den monde goods. Daer om selme~~n~~ gaerne leesen ende horen leesen: ende predike~~n~~ die heylighe scrift: op dat die ziel ghesont mach werden: ende ghestarct tot alle~~n~~ doechden. Veel luyden sijn die lesen waerlike boeken van konsten: ende van krachten: historien: ende van ouden heren die der werelt dyende~~n~~. Mer dat is al tijtverlyes: want sij daer inne niet en vinden der zielen salicheit: want alle die tijt die wij onnutteliken toe brenghen~~n~~ daer moeten wij voer gode rekeninghe of gheuen. Ende wantet gode mishaghet dat die mensche die gode dyene~~n~~ soude gaerne waerlijke boeken leeset.¹⁰⁹

Wat betreft de prologen op de afzonderlijke Bijbelboeken valt op dat de meeste geen proloog hebben maar enkel aanvangen met 'hier begint'. Voor de prologen op Tobit en Jesaja is gebruikgemaakt van de Hernse Bijbelvertaling (zie het overzicht van de inhoud van de Delftse Bijbel hierboven). Ze zijn echter wel ingekort. Zo werd voor Tobit enkel het eerste deel en voor Jesaja het tweede deel van de proloog gebruikt. Naghel had zijn vertaling voorzien van meer prologen, zoals op Josua, Koningen I-IV, de vijf boeken van Salomo, en Daniël, maar deze zijn niet terug te vinden in de Delftse Bijbel. Die op

¹⁰⁹ Uit de Delftse Bijbel, geciteerd naar de transcriptie van Van der Sijs.

Jeremia en de twaalf kleine profeten zijn gebaseerd op prologen, of een bewerking daarvan, van Hiëronymus. Hiëronymus had zijn Vulgaatvertaling van veel meer prologen voorzien, maar we vinden er dus maar enkele terug

De proloog op Makkabeeën lijkt een letterlijke vertaling van die in de Gutenbergbijbel. Deze proloog komt vaker voor in de traditie van de Vulgaat, maar niet in de handschriften met de Hernse Bijbelvertaling. In onder andere de exemplaren van de Gutenbergbijbel in de British Library, de Pierpont Morgan Library en Cambridge University Library is met rode inkt geschreven dat het hier gaat om een proloog van Hiëronymus. Deze schreef echter nooit een proloog op Makkabeeën. Het exemplaar in het Harry Ransom Center in Austin, Texas, bevat geen toeschrijving aan Hiëronymus.¹¹⁰ Ook de proloog van Baruch is niet van de hand van Hiëronymus of Naghel, maar gaat terug op een oude Latijnse proloog die al voorkomt in de negende eeuw en ook in de Gutenbergbijbel werd gebruikt.¹¹¹

Opmerkelijk zijn de prologen op Paralipomenon, Ezra en Nehemia. Deze hebben niet een eerdere vertaling of de prologen van Hiëronymus als basis. Ze zijn van de hand van een latere bewerker die deze Bijbelboeken voor de Delftse Bijbel vertaalde. Waar voor de Bijbelboeken een duidelijke lijn werd gevolgd om het concept Delftse Bijbel vorm te geven, lijkt aan de keuze van de prologen geen plan ten grondslag te liggen. Mogelijk is dit het gevolg van de methode volgens welke deze Bijbelbewerking tot stand kwam, waarbij men zich baseerde op bestaande bijbelhandschriften en drukken en daaruit lichtte wat geschikt leek.

¹¹⁰ Respectievelijk Londen, BL, C.9.d.3,4.; New York, Pierpont Morgan Library, PML 818, ChL 1; Cambridge, University Library, Inc.1.A.1.1[3761.1-2] en Austin, Harry Ransom Center, -Q- BS 75 1454.

¹¹¹ Dove, 2007, p. 99, in het bijzonder n. 75.

2.3 Rondom de notabele meester

Oorspronkelijke vertaler of latere bewerker

Uit de voorgaande paragraaf is gebleken dat de Delftse Bijbel niet zonder meer een gedrukte editie van de Hernse Bijbelvertaling kan worden genoemd, maar eerder als een op zichzelf staande bewerking en zelfs een voor de Nederlanden nieuw bijbeltype beschouwd moet worden. Gezien de omvang en aard van hun project en de werkzaamheden die daarvoor verricht werden, is het waarschijnlijk dat de drukkers hulp kregen van iemand of van meerdere personen die in staat waren hun een dergelijke Bijbelbewerking te leveren.¹¹²

Dit blijkt verder uit het colofon achterin beide delen. Daarin spreken de Delftse drukkers over een ‘notabele meester’ die verantwoordelijk zou zijn geweest voor de vertaling, correctie en spelling van hun bijbel. De aanduiding ‘notabele meester’ kan slaan op Petrus Naghel als oorspronkelijke vertaler, maar kan ook verwijzen naar een latere bewerker die deze vertaling corrigeerde en aanvulde. Het is tevens mogelijk dat de drukkers meerdere bewerkers bij hun project hebben betrokken die, al dan niet gelijktijdig, aan het werk zijn geweest.¹¹³

Het colofon lijkt op het eerste gezicht geen rekening te houden met de verdeling van taken over de verschillende personen. Hoe dient deze dan geïnterpreteerd te worden? De identificatie van de ‘notabele meester’ hetzij als de oorspronkelijke vertaler hetzij als een latere bewerker, is gerelateerd aan twee belangrijke momenten in de ontstaansgeschiedenis van de Delftse Bijbel, namelijk het moment waarop de oorspronkelijke vertaling werd gemaakt en het moment waarop deze werd aangepast ten behoeve van de Delftse Bijbel. Als gezegd moet er echter rekening mee worden gehouden dat de tekst van de Hernse Bijbelvertaling tussen 1360 en 1477 niet zonder veranderingen is overgeleverd. De tekst werd vele malen afgeschreven, aangevuld en aangepast.

¹¹² Zie o.a. ook De Bruin, 1977a, p. [19].

¹¹³ Iets dergelijks wordt ook gesuggereerd in De Bundel, 2009b, p. 128, n. 147.

Op tekstueel niveau bestaat de Delftse Bijbel dus niet alleen uit het werk van de oorspronkelijke vertaler en een latere bewerker, maar ook uit dat van de kopiïsten die verantwoordelijk waren voor de handschriftelijke overlevering van de Hernse Bijbelvertaling.

De discussie omtrent de identiteit van de ‘notabele meester’ kent een lange geschiedenis. Zo suggereert Le Long dat hiermee de oorspronkelijke vertaler van de Hernse Bijbelvertaling wordt bedoeld.¹¹⁴ Hij schrijft dat die niet bij naam genoemd wordt maar als ‘notabele meester’ wordt aangeduid, omdat hij anoniem wilde blijven, mogelijk uit vrees voor de geestelijken die zijn vertaalactiviteiten af zouden keuren.¹¹⁵ Verder gaat Le Long niet in op de identiteit of de werkzaamheden van een bewerker, afgezien dan van de opmerking dat de vertaling van de later toegevoegde boeken Paralipomenon, Baruch en de twaalf kleine profeten, ‘allengskens geschiedt is’.¹¹⁶ Toen Moll en Van Druten zich eind negentiende eeuw in de Delftse Bijbel verdiepten, ontstond de opvatting dat het bij de ‘notabele meester’ om de latere bewerker ging.¹¹⁷ De Bruin zag in hem eerst de oorspronkelijke vertaler. Later schrijft hij dat het de ‘notabele meester’ was die de tekst vergeleek met de Hernse Bijbelvertaling, wijzigingen aanbracht en de taal aanpaste aan die van het Hollandse gewest en dus als de latere bewerker gezien moet worden.¹¹⁸ In het hedendaagse onderzoek treft men beide opvattingen nog steeds aan.¹¹⁹ Een andere uitleg is dat met de ‘notabele meester’ verwezen wordt naar beide personen, zowel de oorspronkelijke vertaler als de latere bewerker. Dit is een nog weinig besproken mogelijkheid, waarschijnlijk omdat men vaak

¹¹⁴ Le Long, 1732, p. 234.

¹¹⁵ Le Long, 1732, p. 372.

¹¹⁶ Le Long, 1732, p. 367.

¹¹⁷ Moll, 1878, p. 308 en Van Druten, 1895-1905, pp. 123-124.

¹¹⁸ Voor de opvatting van de oorspronkelijke vertaler als ‘notabele meester’ zie o.a. De Bruin, 1937, p. 74. In de latere uitgave van dit werk wordt met de ‘notabele meester’ verwezen naar een latere bewerker. Zie De Bruin, 1993, p. 36. Zie ook De Bruin, 1977a, p. [21].

¹¹⁹ Zie bijvoorbeeld De Bundel, 2009a, p. 5 waar zij uitgaat van de latere bewerker en Migsch, 2009, p. 25, die ervan overtuigd is dat er alleen de oorspronkelijke vertaler mee bedoeld kan worden.

geprobeerd heeft de ‘notabele meester’ met slechts één persoon te identificeren.¹²⁰

Het colofon van de Delftse Bijbel geeft met betrekking tot de identiteit of het profiel van de ‘notabele meester’ geen eenduidige informatie. Daarom is het verstandig om het colofon als bron te evalueren. Colofons worden over het algemeen gezien als een vroege voorloper van de titelpagina, bedoeld om de nodige informatie omtrent een bepaalde tekst te verschaffen.¹²¹ Het is bekend dat in colofons van vroege gedrukte werken soms bewust foutieve informatie gegeven werd. Vaak gaat het dan om valse dateringen, waarmee men een werk ouder deed lijken dan het in werkelijkheid was, of om het op een kerkelijke feestdag (zoals Pasen) te laten verschijnen.¹²² Regelmatig komt in colofons van vroege drukken de kwaliteit van een werk ter sprake, of wordt de auteur geroemd en soms zelfs de superioriteit boven handschriften beschreven.¹²³

Vroege gedrukte colofons verschillen van handgeschreven colofons vanwege de promotionele functie die ze hadden.¹²⁴ Door de uitvinding van de boekdrukkunst kregen producenten te maken met een markt van vraag en aanbod en werd het door oplagen (die konden oplopen tot 5000 exemplaren) noodzakelijk titels nadrukkelijk onder de aandacht te brengen. Andere vormen van promotie waren het verspreiden van fondscatalogi en losse aankondigingen van boeken.¹²⁵ De laatste komen qua inhoud sterk met colofons overeen. Dat blijkt ook uit het feit dat colofons in meerdere studies naar de promotie van het vijftiende-eeuwse gedrukte boek als losse advertenties worden gezien.¹²⁶

¹²⁰ De Bruin meldt wel dat de drukkers mogelijk niet zo’n belang hechtten aan wie er met de ‘notabele meester’ bedoeld werd. Zie De Bruin, 1977a, p. [20]. Toch wordt in veel van het onderzoek naar de Delftse Bijbel de term ‘notabele meester’ gehanteerd om naar of de oorspronkelijke vertaler, of de latere bewerker te verwijzen.

¹²¹ Pollard, 1968, pp. xvii-xix. Zie ook Pollard, 1971 en Smith, 2000, pp. 22 en 31.

¹²² Bühler, 1970, pp. 398-406. Zo stelt Wytze Hellinga dat de 10 januari in het colofon van de Delftse Bijbel mogelijk een symbolische betekenis heeft. Zie Hellinga, 1973, pp. 169-270.

¹²³ Zie o.a. Vermeulen, 1986, p. 34; Smeyers, 2004, p. 201 en Waterschoot, 2004, p. 121.

¹²⁴ Pollard, 1968, p. 87; M. Smith, 2000, pp. 18 en 31; Jensen, 2003, pp. 126-130; Hermans, 2004, p. 73.

¹²⁵ Zie o.a. Coppens, 2001, pp. 30-31.

¹²⁶ Zo is nr. 25 in de lijst van advertenties die Lotte Hellinga in *Books for sale* geeft geen advertentie maar een colofon. Zie Hellinga, 2009. In de lijst van vijftiende-eeuwse

De verwijzing naar een ‘notabele meester’ geeft de Delftse Bijbel een zekere autoriteit en zal de lezers het idee gegeven hebben dat zij met een degelijke tekst te maken hadden. De aanduiding ‘notabel’, wat bijzonder, voornaam of aanzienlijk betekent,¹²⁷ komen we vaker tegen in colofons, maar zelden om een persoon mee te karakteriseren.¹²⁸ Wat vaker voorkomt is dat een bepaald werk of bepaalde tekst als ‘notabel’ wordt aangemerkt.¹²⁹ De benaming ‘meester’ heeft zeer veel betekenissen. Men kan er een leermeester mee aanduiden (ook in geestelijke zin) of een ambachtsman, iemand met een academische graad, een leidinggevende.¹³⁰ In deze betekenis komt men het inderdaad in colofons tegen. Nu eens slaat het op de drukkers, dan weer op de corrector of op de auteur of de vertaler. De benaming ‘meester’ komt in vroege gedrukte colofons zo frequent voor dat enkel op basis hiervan niet te zeggen valt wie er in het colofon van de Delftse Bijbel mee bedoeld wordt.

Een voorkomende opvatting is dat de ‘notabele meester’ de drukkers geholpen zou hebben bij het gereedmaken van de tekst. Mogelijk was hij aan de Delftse werkplaats verbonden als corrector. Sommige grote drukkerijen hadden correctoren in dienst die niet alleen de proefdrukken corrigeerden maar ook de redactie voerden over de te drukken teksten. Nog vaker kwam het voor dat drukkerijen kundige personen in de omgeving als corrector bij hun activiteiten betrokken.¹³¹ Regelmatig wordt in colofons naar deze personen verwezen en worden zij zelfs bij naam genoemd.¹³² Vooral in Italiaanse en Franse incunabelen treft men in het colofon wel de naam van de corrector aan.¹³³ Anonieme bewerkers lijken maar zelden in colofons opgevoerd te worden. Het raadplegen van het Nederlandse deel van de incunabelcatalogus van de British Library, waarin een groot deel van de Nederlandse uitgaven van

boekadvertenties van A.W. Pollard en A. Ehrman is nr. 31 een colofon. Zie Pollard en Ehrman, 1965. Met dank aan Chris Coppens.

¹²⁷ Zie het MNW.

¹²⁸ Zie de colofons die gegeven worden in BMC IX.

¹²⁹ Vermeulen, 1986, p. 54.

¹³⁰ Zie het MNW.

¹³¹ McMurtie, 1921, p. 3. Zie over de positie van de corrector ook Grafton, 2011.

¹³² McMurtie, 1921, p. 11-12.

¹³³ Zie bijvoorbeeld de lijst van correctoren in Reichhart, 1895.

voor 1501 met hun colofons vermeld staat, levert geen namen van correctoren op.¹³⁴ Wel worden auteurs en oorspronkelijke vertalers bij naam genoemd, dit om aan te duiden welke tekst het betreft. Een vergelijking met de Duitse wiegendrukbijsbels toont dat wanneer deze een colofon bevatten er vrijwel nooit een naam van een corrector in staat. Wel wordt het werk vaak uitvoerig aangeprezen.¹³⁵ De opvatting dat met de ‘notabele meester’ een latere bewerker bedoeld wordt die de rol van corrector had, lijkt dus niet aannemelijk.

Het feit dat in colofons vooral auteurs en vertalers worden genoemd en zelden bewerkers of correctoren, zou erop kunnen wijzen dat met de ‘notabele meester’ verwezen wordt naar de oorspronkelijke vertaler, Petrus Naghel, die bij de Delftse drukkers niet bij naam bekend was. Herbert Migsch is van mening dat er in feite niemand anders mee bedoeld kan worden dan de oorspronkelijke vertaler. Hij ontleedt hiervoor het colofon en komt tot de conclusie dat de drie taken die erin genoemd worden – overzetten, corrigeren en het aanpassen van de spelling – niet door één persoon uitgevoerd hoeven zijn. Zo beweert hij dat iemand anders dan de ‘notabele meester’ de taken van corrigeren en aanpassen van de spelling voor zijn rekening kan hebben genomen, en dat deze alleen verantwoordelijk was voor de vertaling en dus Petrus Naghel moet zijn.¹³⁶

Een deel van de vertaling echter, namelijk van die boeken die nog niet in het Middelnederlands vertaald waren, is door een latere bewerker vervaardigd. Hoe het colofon ook geïnterpreteerd wordt, er is nooit rekening gehouden met het bestaan van twee vertalers. Migsch trekt daaruit de conclusie dat de Delftse drukkers er geen been in zagen ook de nieuw vertaalde Bijbelboeken aan Naghel toe te schrijven.¹³⁷ Mogelijk bedoelden de drukkers met het corrigeren van de tekst ook het aanvullen hiervan. Dit lijkt in tegenspraak met Migsch’ eerdere analyse waarin hij minutieus nagaat hoe de

¹³⁴ BMC IX.

¹³⁵ Dit is bijvoorbeeld het geval voor de bijbel van Gunther Zainer uit 1475 (ISTC ib00627000; USTC 740103) en de latere bijsbels die daarop teruggaan.

¹³⁶ Migsch, 2009, pp. 22-25.

¹³⁷ Migsch, 2007, p. 27. Een zelfde houding komt naar voren bij De Bruin, 1977a, p. [20].

drukkers de verschillende taken hebben weergegeven. Het probleem is dat het colofon vooral met betrekking tot de vertaling van de tekst simpelweg geen onderscheid maakt tussen een oorspronkelijke vertaler en een latere bewerker.¹³⁸ In combinatie met het gegeven dat het vroege gedrukte colofon vaak een promotionele functie had, lijkt dit erop te wijzen dat met de ‘notabele meester’ geen historische persoon wordt bedoeld.

Het is belangrijk ons te realiseren dat de Delftse drukkers wellicht niet zo zwaar tilden aan het formeel aanwijzen van de vertaler of bewerker.¹³⁹ Het noemen van de ‘notabele meester’ lijkt veeleer bedoeld om de gedegenheid van de Delftse Bijbel te onderstrepen. De drukkers beoogden niet te verwijzen naar de personen die bij het ontstaansproces betrokken waren, maar naar de kwaliteit van hun product.

Hier zal de aanduiding ‘notabele meester’ enkel nog gebruikt worden in verband met zijn vermelding in het colofon. Wanneer het gaat over de personen die bij de vertaling en bewerking van de tekst betrokken waren, wordt verwezen naar respectievelijk Petrus Naghel (als de vertaler van de boeken die afkomstig zijn uit de Hernse Bijbelvertaling) en naar de latere bewerker (die verantwoordelijk was voor de vertaling van de overige boeken en voor de redactie van het geheel).

Verrichte werkzaamheden

Uit bovenstaande vergelijkingen is al gebleken dat de nodige werkzaamheden verricht moeten zijn om van de Hernse Bijbelvertaling tot de Delftse Bijbel te komen. In grote lijnen bestond het werk uit twee componenten: het redigeren van de boeken uit de Hernse Bijbelvertaling en het toevoegen van de ontbrekende Bijbelboeken. Voor het redigeren van de bestaande Bijbelboeken moesten de nodige handschriften bijeengebracht worden. Het is denkbaar dat

¹³⁸ Daarin komt het vertalen maar één keer naar voren: ‘wel overgheset uut den latine in duytsche [...]’.

¹³⁹ Zie ook De Bruin die spreekt over een formele ‘auteurschapsaangelegenheid’. De Bruin, 1977a, p. [20].

daaruit eerst één nieuw handschrift werd samengesteld, zogenoemd een legger.¹⁴⁰ Maar ook is gesuggereerd dat gebruik werd gemaakt van bestaande handschriften waarin verbeteringen voor de zettters waren aangebracht. Alleen voor de nieuw vertaalde Bijbelboeken zou dan een aparte legger zijn afgeschreven.¹⁴¹

Het lijkt erop dat bewust gezocht is naar reeds bestaande vertalingen van Bijbelboeken in plaats van dat men zelf aan het vertalen is gegaan.¹⁴² Mogelijk had de bewerker de beschikking over een handschrift met daarin alle benodigde Bijbelboeken. Gezien de diversiteit aan overgeleverde handschriften met verschillende inhoud ligt het echter meer voor de hand dat hij meerdere handschriften raadpleegde om de reeds vertaalde boeken bij elkaar te krijgen.¹⁴³

In voorgaande studies is nagegaan welke handschriften als basis gediend kunnen hebben.¹⁴⁴ Welke het precies waren kan niet met zekerheid gezegd worden. Wellicht beschikte de bewerker over handschriften van kort na de vervaardiging van de vertaling in de veertiende eeuw, maar het kunnen ook handschriften zijn geweest uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Dat laatste ligt het meest voor de hand gezien het feit dat de beschikbaarheid van de Hernse Bijbelvertaling in die periode het grootst was.¹⁴⁵ Hoewel geen precieze legger aan te wijzen valt, kunnen we wel bepalen welke overgeleverde handschriften qua tekst het dichtst bij de Delftse Bijbel staan.

Na het verzamelen van de juiste handschriften, werd door een bewerker het nodige werk verricht. In het colofon wordt dit omschreven als ‘wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt’. Volgens De Bruin duidt dit erop dat de bewerker de voorhanden zijnde Hernse Bijbelvertaling vergeleek met de

¹⁴⁰ De Bruin spreekt met betrekking tot de Delftse Bijbel over één legger voor de pers. Zie De Bruin, 1977a, p. [17].

¹⁴¹ Migsch, 2009, p. 35.

¹⁴² De Bundel suggereert eenzelfde werkwijze. Zie De Bundel, 2009a, p. 7.

¹⁴³ Ook al spreekt De Bruin over één legger, hij gaat er wel van uit dat de bewerker meerdere handschriften heeft moeten raadplegen. Zie De Bruin, p. [17]. Voor de verscheidenheid aan handschriften zie Biemans, 1984, pp. 56-86 en 250-290.

¹⁴⁴ Zie bijvoorbeeld Moll, 1878.

¹⁴⁵ Zo blijkt uit de overlevering van de handschriften. Zie daarover ook Van Duijn, 2012, pp. 8-9.

Vulgaat en deze waar nodig corrigeerde. Het Zuid-Nederlandse dialect waarin de Hernse vertaling circuleerde werd volgens hem aangepast aan het regionale dialect van Holland. Verder zou de bewerker een zekere regelmaat in de spelling hebben aangebracht.¹⁴⁶

Eerder al heeft men proberen na te gaan hoe hij tewerkging. Aan de hand van een vergelijking tussen de boeken Jesaja en Jeremia in hs. Den Haag, KB, KA XXXII uit 1445 en die in de Delftse Bijbel laat Moll zien dat de bewerker zijn eigen schrijfwijze aanhield en extra leestekens aanbracht.¹⁴⁷ Hij gaat er van uit dat KA XXXII ter beschikking stond aan de bewerker en deze hieruit (in ieder geval) de boeken Jesaja en Jeremia lichtte. Of KA XXXII ook daadwerkelijk het voorbeeld is geweest kan niet met zekerheid gezegd worden. Bij zijn vergelijking tussen KA XXXII en de Delftse Bijbel laat Moll zien dat waar de kopiist van KA XXXII enkel punten gebruikte, de bewerker tevens gebruik maakte van de dubbele punt en het vraagteken. Ook probeerde de bewerker volgens Moll de soms stroeve vertaling wat vloeiender te maken, zoals in Jesaja 2 vers 2, waar ook de invoeging van extra leestekens te zien is. Moll duidt hier waarschijnlijk op de aanpassing van ‘die bereet berch’ naar ‘bereet die berch’.¹⁴⁸

Tekstvergelijking Jesaja 2

Hs. Den Haag, KB, KA XXXII	Delftse Bijbel van 1477
[2] Ende inden achtersten dagen sal sijn <u>die bereet berch</u> van des heren huus, in den toppe der berge, ende hi sel werden verheven boven die hovele. ende alle heydene sellen te hem vloeyen.	[2] Ende inden achtersten dagen sal sijn <u>bereet die berch</u> van des heren huus inden toppe der berghen; ende hij sal worden verheven boven die hoven. Ende alle heyden sullen te hem vloeyen:

Hier en daar zou de bewerker geprobeerd hebben de vertaling meer in overeenstemming met het Latijn te brengen. Moll geeft als voorbeeld Jesaja 11 vers 6.

¹⁴⁶ De Bruin, 1977a, p. [21].

¹⁴⁷ Moll, 1878, pp. 308-309.

¹⁴⁸ Zie de onderstreping in de tekstvergelijking.

Tekstvergelijking Jesaja 11

Hs. Den Haag, KB, KA XXXII	Delftse Bijbel	Vulgaat ¹⁴⁹
[6] Die wolf sel wandelen mitten lamme. ende die lupaert mitten <u>hoeken</u> . <u>ende dat calf selre mede</u> <u>leggen. ende die liebaert ende</u> <u>dat scaep</u> sellen te gader woenen. ende een cleine kijnt selse driven.	[6] Die wolf sal wandelen mitten lamme: ende die lupaert sal rusten mitten <u>gheyte. Ende dat calf ende die</u> <u>leeu ende dat scaep</u> sullen te gader wonen: ende een klein kint salse drieghen.	[6] Habitabit lupus cum agno: et pardus cum hoedo accubabit: <u>vitulus et leo, et</u> <u>ovis</u> simul morabuntur, et puer parvulus minabit eos.

De vermelding van het kalf, de leeuw en het schaap is vloeiender in de Delftse Bijbel en zit dichter tegen de Latijnse versie aan dan die in KA XXXII. Uit deze passage zou ook blijken dat de bewerker bepaalde woorden en uitspraken aanpaste aan het Hollands van die tijd. Zo verving hij ‘hoeken’, wat ‘bokken’ of ‘bokjes’ betekent, door ‘gheyte’, en ‘liebaert’, dat in de late middeleeuwen in het Vlaams ‘leeuw’ betekent, door ‘leeu’.

Volgens Moll blijkt uit Jesaja XI vers 6 ook dat de bewerker in sommige gevallen ten onrechte een correctie doorvoerde, zoals in het geval van het woord ‘minabit’, dat vertaald kan worden met ‘zal leiden’ of ‘zal drijven’. Op deze manier is het vertaald in KA XXXII. ‘Drieghen’ heeft in de Delftse Bijbel meerdere betekenissen, zoals ‘dreigen’, ‘bedreigen’ of ‘rijgen’, maar geen enkele is geschikt om het hoeden van vee mee aan te duiden.¹⁵⁰ Volgens Moll is deze fout het gevolg van het feit dat de bewerker op sommige punten zijn voorbeeld losliet en zelf een geschiktere vertaling dacht te kunnen maken. De bewerker verwarde het Latijnse woord ‘minari’, dat dreigen betekent, met het nauw verwante woord ‘minare’, wat slaat op het drijven van vee.¹⁵¹

Verder bleef de bewerker volgens Moll trouw aan de tekst van zijn voorbeeld. Zelfs liet hij, net als Naghel, bepaalde woorden onvertaald en nam ze op in het Latijn. Uit het voorbeeld van Moll blijkt goed hoe een bewerker bij het redigeren van een dergelijke tekst te werk kon gaan. Maar zijn reconstructie

¹⁴⁹ Geciteerd naar de Vulgata Clementina, 1592.

¹⁵⁰ Zie het MNW.

¹⁵¹ Zie ook Van Druten, 1895-1905, p. 123.

van de werkzaamheden is volledig gebaseerd op de aanname dat ook daadwerkelijk gebruik werd gemaakt van KA XXXII. Het is echter evengoed mogelijk dat een ander handschrift dan dit als legger fungeerde, waarin de varianten die Moll noemt al waren opgenomen. In dat geval was van correcties en aanpassingen geen sprake.

Migsch gebruikt een andere benadering om licht te werpen op de verrichte redactiewerkzaamheden. Hij concentreert zich niet alleen op het Middelnederlandse voorbeeldhandschrift, maar ook op het Latijnse voorbeeld dat mogelijk gebruikt werd bij het corrigeren van de tekst.¹⁵² Uit de analyse van Moll bleek al dat een bewerker bij het corrigeren van de tekst hoogstwaarschijnlijk de Latijnse grondtekst binnen handbereik had. Het boek Jeremia in de Delftse Bijbel bevat volgens Migsch in vergelijking met de Stuttgarter uitgave van de Vulgaat 23 fouten.¹⁵³ Zeven daarvan komen ook voor in hs. Den Haag, KB, KA XXXII. Ze zijn er waarschijnlijk bij het kopiëren van het handschrift ingeslopen. Zestien fouten vinden we alleen in de Delftse Bijbel terug. Volgens Migsch toont dit aan dat het handschrift dat de bewerker gebruikte qua tekst KA XXXII wel dicht naderde zat, maar dat uitgesloten moet worden dat het werkelijk om KA XXXII ging.

De in totaal 23 fouten die in het boek Jeremia voorkomen verraden volgens Migsch verder dat een bewerker de tekst niet woord voor woord corrigeerde, zoals De Bruin beweert, maar dat hij dit enkel oppervlakkig deed.¹⁵⁴ Ook merkt hij op dat de bewerker bij eigennamen vaak een moderne variant opnam, behalve wanneer deze naam veel voorkwam. In die gevallen werden enkel de eerste meldingen aangepast, terwijl hij in de rest van de tekst de oude vorm liet staan. Ook dit wijst volgens Migsch op een oppervlakkige bewerking van de tekst.¹⁵⁵ Het lijkt alsof de bewerker enkel corrigeerde wat hem bij vluchtige lezing opviel. Omdat onderzoek naar het mogelijke

¹⁵² Zie Migsch, 2009. Opmerkelijk is dat Migsch geen melding maakt van het artikel van Moll.

¹⁵³ Migsch, 2009, p. 35.

¹⁵⁴ Migsch, 2009, pp. 35-36 en De Bruin, 1977a, p. [21].

¹⁵⁵ Migsch, 2009, p. 36

voorbeeld van de bewerker vanwege de hoeveelheid overgeleverde handschriften moeilijk is, benadert Migsch de redactiewerkzaamheden grotendeels vanuit de these dat het boek Jeremia in de Delftse Bijbel is gecorrigeerd aan de hand van dat in de Gutenbergbijbel.¹⁵⁶ Dat de bewerker mogelijk de Gutenbergbijbel of een Latijns handschrift met dezelfde redactie gebruikte voor het corrigeren van de tekst blijkt uit 55 varianten van namen en woorden die uniek zijn voor de Gutenbergbijbel, maar die tevens voorkomen in de Delftse Bijbel. Bij het corrigeren van de tekst zijn deze varianten uit de Gutenbergbijbel overgenomen en verwerkt in de Delftse Bijbel.¹⁵⁷

Naast handschriften van de Hernse Bijbelvertaling heeft de bewerker dus ook de Vulgaat binnen handbereik gehad, mogelijk in de vorm van de Gutenbergbijbel. Als voorbeeld verwijst Migsch naar de Straatsburgse drukker Heinrich Eggestein, die zijn derde Latijnse bijbel naar de Gutenbergbijbel liet corrigeren.¹⁵⁸ Migsch speculeert over hoe een bewerker de hand kon weten te leggen op een exemplaar. Zo was het Birgittenklooster Mariënburg in Soest bij Amersfoort kort voor 1477 in het bezit van een Gutenbergbijbel.¹⁵⁹ Het was in 1471 door Johannes Vlyeger, priester van de Utrechtse Kathedraal, aan het klooster geschonken. Mogelijk maakte de bewerker gebruik van het Vlyeger-exemplaar of voorzagen de drukkers hem van een Gutenbergbijbel.

Het redigeren van de tekst bestond volgens het colofon en de literatuur niet alleen uit het corrigeren van de tekst, maar ook uit het ‘wel spellen’ hiervan. Er zou gezorgd zijn voor een uniforme orthografie die aansloot bij het Hollandse dialect.¹⁶⁰ Ook hier kan de vraag gesteld worden hoe ver een bewerker ging bij het redigeren. Als sprake is van meerdere handschriften waaruit de benodigde boeken gelicht zijn, dan ligt het voor de hand dat het

¹⁵⁶ Volgens Migsch gaat dit vooralsnog alleen op voor het boek Jeremia. Voor andere Bijbelboeken moet dergelijk onderzoek nog gedaan worden. Zie Migsch, 2009, p. 33, noot 62.

¹⁵⁷ Migsch, 2009, p. 37.

¹⁵⁸ Migsch, p. 34, noot 63-65. Voor het voorbeeld van Heinrich Eggestein, zie Needham, 1986.

¹⁵⁹ Migsch, 2009, p. 34, noot 64. Nu Cambridge, MA, Harry Elkins Memorial Library Harvard College, 005779380.

¹⁶⁰ Zie De Bundel, 2009b, pp. 153-154 en De Bruin, 1977a, pp. [17] en [21]. Dat het dialect algemeen Hollands of mogelijk Utrechts is, wordt bevestigd door dr. Margit Rem en prof. Nicoline van der Sijs (beiden Radboud Universiteit, Nijmegen), waarvoor dank.

woordgebruik hiervan zoveel mogelijk op elkaar werd afgestemd, zeker als dit moest aansluiten bij wat nieuw vertaald was. De vraag is echter in hoeverre het noodzakelijk was de spelling aan te passen aan het Hollandse dialect. De Bruin doet het voorkomen alsof de bewerker de oorspronkelijke Oost-Vlaamse of West-Brabantse streektaal van Petrus Naghel redigeerde,¹⁶¹ terwijl het meer voor de hand ligt dat gebruik werd gemaakt van latere, vijftiende-eeuwse afschriften die mogelijk een ander dialect bevatten. Vrijwel de meeste overgeleverde handschriften met daarin (delen van) de Hernse Bijbelvertaling zijn rond het midden of in de tweede helft van de vijftiende eeuw afgeschreven, een groot deel in de Noordelijke Nederlanden en meer bepaald in Holland.¹⁶² We kunnen aannemen dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw in Holland handschriften met de Hernse Bijbelvertaling ruimschoots voor handen waren. Het is dan ook goed mogelijk dat gebruik werd gemaakt van zulke handschriften, waarin de orthografie door kopiïsten al verhollandst was. Ook in dit geval lijkt het erop dat De Bruin de bewerker ijveriger voorstelt dan dat hij in werkelijkheid was. Dat neemt niet weg dat iemand regelmaat heeft moeten aanbrengen in de orthografie van het Nederlands. Het valt echter onmogelijk na te gaan tot op welke hoogte dit is gebeurd.¹⁶³

Bij het redigeren van het bestaande materiaal zou de bewerker volgens De Bruin verder zijn gegaan dan corrigeren en het aanpassen van de orthografie. Passages die Petrus Naghel kuisheidshalve wegliet, zouden door hem alsnog ingelast zijn.¹⁶⁴ De Bruin noemt in dit verband Leviticus 15, 18 en 20, en Deuteronomium 22 waar Naghel had geschreven: ‘Van dit capittel sla ic een deel over. Soe wie dit lesen wil, soeket in die latijnsche bibel’.¹⁶⁵ De Bruin vermeldt helaas niet in welk handschrift hij de voorgaande gloss gevonden heeft, maar vergelijkbare tekstomissies zijn te vinden in hs. München, BSB,

¹⁶¹ De Bruin, 1977a, p. [21].

¹⁶² Biemans, 1984, p. 61 en Claassens, 2007, p. XV.

¹⁶³ Daarvoor zouden de spellingsvarianten van een groot aantal woorden in de Delftse Bijbel met elkaar vergeleken moeten worden.

¹⁶⁴ De Bruin, 1977a, p. [26]. Zie ook De Bundel, 2009b, p. 153.

¹⁶⁵ Zie De Bruin, 1969, pp. 21-22, in het bijzonder p. 21, noot 3. Zie ook Biemans, 1984, nr. 259 en Van den Berg, 1998, p. 26, n. 58.

Cgm 5151. Daarin ontbreken in Leviticus 15 de verzen 3-12 en 16-33 en staat in een gloss geschreven: 'Van dit capittel sla ic een deel over soe wie dit lesen wil soeket in die latijnsche bibel'. Vergelijkbare glossen vervangen in hoofdstuk 18 de verzen 6-23 en in hoofdstuk 20 de verzen 11-21. In Deuteronomium 22 staat in plaats van de verzen 13-21 te lezen: 'In dit capittel gebreect een luttel soe wiet leesen wil die suect in die latijnsche bibel'. Een zelfde aanpassing is ook te vinden in hoofdstuk 25 voor de verzen 11 en 12. In hs. Munchen, BSB, Cgm 1102 zijn ongeveer dezelfde passages achterwege gelaten. Op die plaatsen is in de tekst ruimte vrij gelaten. De verwijzing naar de Latijnse Bijbel is evenwel niet opgenomen.¹⁶⁶ Mogelijk was het de bedoeling deze passages later alsnog op te nemen.

Over het algemeen wordt aangenomen dat Petrus Naghel de bovenstaande passages onvertaald liet. Hoewel dit aannemelijk is, moet ook rekening gehouden worden met de mogelijkheid van ingrijpen door de kopiïsten. Maar belangrijker is de vraag of het de bewerker was die de ontbrekende passages voor de Delftse Bijbel aanvulde, zoals De Bruin beweert. Het Londense handschrift Add. 15.310-15.311 met daarin (delen van) de Hernse Bijbelvertaling (die De Bruin gebruikte voor zijn editie van het Oude Testament), lijkt het bewijs te leveren dat dit niet het geval is. Dit handschrift werd tussen 23 juni 1460 en 5 januari 1462 afgeschreven en bevatte reeds de aanvullingen zoals hierboven genoemd. Mogelijk werden de ontbrekende passages in de overleveringsgeschiedenis van de tekst door een kopiïst aangevuld.

De Hernse Bijbelvertaling circuleerde dus met en zonder aanvullingen, hetgeen betekent dat de bewerker hoogstwaarschijnlijk een handschrift ter beschikking had waarin deze aanvullingen al aanwezig waren. Dit vermoeden wordt versterkt wanneer de aanvullingen in hs. Londen, BL, Add. 15.310-15.311 vergeleken worden met die in de Delftse Bijbel. Het blijkt dat ze grote

¹⁶⁶ Zo merkt ook Biemans op, zie Biemans, 1984, nr. 259. Hij noemt voor Cgm 1102 ook vers 4.

overeenkomst vertonen. Hieronder is ter illustratie een vergelijking van Deuteronomium 22 verzen 20-21 opgenomen.

Tekstvergelijking Deuteronomium 22

Hs. London, BL, Add. 15.310-15.311 ¹⁶⁷	Delftse Bijbel
[20] Mer eest waer, dat hi haer opleit, ende en vint men in die joncfrouwe den maechdom niet,	[20] Mer ist waer dat hi haer op leide <i>ende</i> en vintmen in die ioncfrouwe die maghedom niet:
[21] soe salmense buten haers vader doren horten ende die manne vander stat selense bewerpen met steenen ende si sal sterven, want si hevet ghedaen mesdaet in Israhel, dat si oncuyscheit dede in haers vader huys. Ende du sels tqade van midden di wech doen.	[21] so salmense buyten der doren <i>van</i> haers waders huys stoten <i>ende</i> die mannen vander stat sullense bewerpen mit stenen <i>ende</i> si sal steruen: want sij heuet misdaet in iherusalem ghedaen dat si onkuysheit dede in haers vaders huys <i>ende</i> du sultste dat quaet van midden di keren.

Dat de bewerker gebruik maakte van een handschrift waarin deze aanvulling reeds was opgenomen kan op toeval berusten, maar lijkt toch in lijn met de werkwijze die zich langzaamaan begint af te tekenen, namelijk dat compleetheid werd nagestreefd, waarbij men zoveel mogelijk tekst uit bestaande handschriften lichtte. Het is niet ondenkbaar dat de bewerker bewust gebruik maakte van de meest complete handschriften.¹⁶⁸

Naast het redigeren van het reeds bestaande materiaal bestonden de werkzaamheden voornamelijk uit het vertalen van de ontbrekende Bijbelboeken. De boeken die niet afkomstig zijn uit de Hernse Bijbelvertaling zijn als gezegd Paralipomenon, Baruch, de twaalf kleine profeten, Ezra, Nehemia en hoogstwaarschijnlijk het Gebed van Salomo, dat als los Bijbelboek is opgenomen. Het belangrijkste argument voor het identificeren van de bewerker met de vertaler van de ontbrekende Bijbelboeken, is dat deze niet in handschriftelijke vorm zijn overgeleverd en ze dus speciaal voor de Delftse Bijbel vertaald moeten zijn.¹⁶⁹ Daarbij komt dat Petrus Naghel de boeken hoogstwaarschijnlijk niet zelf vertaalde en het voor de hand ligt de bewerker

¹⁶⁷ Geciteerd naar de transcriptie in De Bruin, 1977-1978.

¹⁶⁸ Zie voor een dergelijke werkwijze ook Haebler, 1925, p. 134.

¹⁶⁹ De Bruin, 1977a, p. [26] en De Bundel 2009a, p. 6. Zie ook De Bundel, 2009b, pp. 127-128.

hiervoor verantwoordelijk te houden.¹⁷⁰ Isaac le Long schrijft dat de ontbrekende boeken ‘allengskens’, dus gaandeweg de handschriftelijke overlevering vertaald werden.¹⁷¹ In dat geval zou men hiervan bewijzen moeten vinden in de overgeleverde handschriften, wat niet het geval is. Het is gebleken dat de bewerker enerzijds zoveel mogelijk reeds vertaalde teksten invoegde, anderzijds de drang had (of althans het streven van de drukkers uitvoerde) een nieuw, volledig bijbeltype te realiseren, ook al betrof het enkel het Oude Testament. Daarom verbaast het het niet dat sommige ontbrekende boeken ten behoeve van de Delftse Bijbel vertaald werden

Bij de redactie van de bestaande Bijbelboeken is gebruik gemaakt van een handschrift of druk van de Vulgaat. Deze kan ook voor de vertaling van de ontbrekende Bijbelboeken zijn gebruikt. Volgens Migsch is het goed mogelijk dat de bewerker de Gutenbergbijbel niet alleen gebruikte ter correctie van de bestaande vertaling, maar dat hij ook de ontbrekende Bijbelboeken hieruit vertaalde. Dit dient verder onderzocht te worden,¹⁷² maar lijkt het geval. Zo vertoont de Delftse Bijbel vanwege het los opnemen van het Gebed van Salomo en de prologen op Makkabeeën en Baruch grote gelijkenis met de Gutenbergbijbel.¹⁷³ Verder is aan de hand van een aantal verzen uit het Gebed van Salomo en Baruch al aangetoond dat de tekst van de ontbrekende boeken een letterlijke vertaling is van de Latijnse tekst in de Gutenbergbijbel of in ieder geval in een bijbel met dezelfde redactie.

Eerder werd geconcludeerd dat in de keuze en de redactie van de prologen van de Delftse Bijbel geen duidelijke inhoudelijke lijn valt te ontwaren. Mogelijk liet men zich leiden door de handschriften die als voorbeeld gebruikt werden. Voor de algemene proloog is eerder al aannemelijk gemaakt dat deze werd overgenomen uit de Hernse Bijbelvertaling en voor de

¹⁷⁰ Zie voor een overzicht van zijn werkzaamheden Kors, 2007, pp. 169-184.

¹⁷¹ Le Long, 1732, p. 367.

¹⁷² Migsch, 2009, p. 27, noot 25.

¹⁷³ In de eerste gedrukte Duitstalige bijbel van Johannes Mentelin uit 1466 (ISTC ib00624000; USTC 740100) is het Gebed van Salomo niet als los boek opgenomen, maar aan het einde van Wijsheid van Jezus Sirach.

Delftse Bijbel werd aangepast. Uit de prologen op de afzonderlijke Bijbelboeken blijkt minder ijver.

Wat allereerst opvalt, is dat de prologen van Naghel grotendeels achterwege zijn gelaten, op de verkorte prologen van Tobias en Jesaja na. De reden hiervoor kan zijn dat Naghel zijn prologen voor zijn eigen vertaling schreef, waardoor ze minder geschikt waren voor de Delftse Bijbel. Dit argument is eerder ook al gebruikt voor de prologen van Hiëronymus. Die is immers lang van stof en gaat gedetailleerd op zaken in. Toch bevat de Delftse Bijbel drie vertalingen van prologen van Hiëronymus, namelijk op de boeken Jeremia, Ezechiël en op de twaalf kleine profeten. Die op Jeremia en Ezechiël waren vóór 1477 al in het Middelnederlands vertaald en circuleerden in handschriftelijke vorm. Hs. Den Haag, KB, KA XXXII bevat de proloog op Jeremia in een volledige vertaling. Die op Ezechiël wordt enkel aangekondigd. Net als van het complete boek Ezechiël kan van de laatste aangenomen worden dat die in een volledige vertaling circuleerde. De bewerker kon deze prologen overnemen uit de voorhanden zijnde handschriften. Opvallend genoeg handelen ze voornamelijk over het Bijbelboek zelf en niet zozeer over de vertaalpraktijk van Hiëronymus, zoals in de meeste andere het geval is.¹⁷⁴

De derde vertaalde proloog van Hiëronymus die voor de Delftse Bijbel vertaald moet zijn, gaat vooraf aan de twaalf kleine profeten. Het is goed mogelijk dat de bewerker bij het vertalen van dit Bijbelboek ook de proloog heeft mee vertaald. Datzelfde geldt voor de proloog op Baruch, die voorkomt in handschriften met de Vulgaat en ook in de Gutenbergbijbel. Voor de prologen op Paralipomenon en Esdras-Nehemia had de bewerker hetzelfde kunnen doen, ware het niet dat deze specifiek ingaan op de vertaalpraktijk van Hiëronymus en niet zozeer op de inhoud van het Bijbelboek. Om die reden heeft de bewerker ze waarschijnlijk voorzien van een proloog van eigen hand.

¹⁷⁴ Zie bijvoorbeeld de proloog op Ester waarin niet ingegaan wordt op de inhoud van het Bijbelboek maar enkel op de vertaalpraktijk. Een Engelstalige vertaling van deze proloog, en alle andere prologen van Hiëronymus voor zijn Vulgaat, is beschikbaar via www.bombaxo.com.

De werkwijze lijkt zo te zijn geweest dat de nieuw vertaalde boeken voorzien werden van prologen, ofwel vertaald uit de Vulgaat, ofwel nieuw geschreven. Voor de bestaande boeken werd het minder minder belangrijk geacht of ze een proloog hadden of niet. Mogelijk heeft de bewerker voor die boeken enkel een proloog opgenomen wanneer deze qua inhoud toepasselijk was en reeds in vertaling circuleerde. Een uitzondering is de proloog op Makkabeeën. Naghel had voorzien in een proloog op het tweede boek, maar hiervan werd geen gebruik gemaakt voor de Delftse Bijbel. De proloog op de beide Makkabeeën boeken is een vertaling van die in de Vulgaat, die ook voorkomt in de Gutenbergbijbel. De bewerker beschikte ofwel over een handschrift waarin deze proloog reeds vertaald was, ofwel hij vertaalde de proloog zelf voor de Delftse Bijbel. Dit laatste lijkt echter af te wijken van de gevolgde werkwijze voor de andere prologen.

Uit de hierboven beschreven werkzaamheden kan opgemaakt worden dat aan de nieuw vertaalde Bijbelboeken en hun prologen de meeste aandacht werd besteed. De redactie van de bestaande boeken en de keuze voor de bijbehorende prologen lijkt minder grondig te zijn aangepakt. Uiteraard kan dit te maken hebben met de prioriteiten die de bewerker stelde, maar het kan ook een aanwijzing zijn dat meerdere personen bij de twee hoofdtaken voor de bewerking, redigeren en vertalen, betrokken waren.¹⁷⁵

Een profiel van de bewerker(s)

Hoewel hierboven is gebleken dat de bewerking van de tekst voor de Delftse Bijbel op bepaalde punten misschien niet zo grondig geschiedde als op het eerste gezicht lijkt, kan gesteld worden dat het inhoudelijk vorm geven van de Delftse Bijbel een enorme opgave was. Reeds bestaande vertalingen van Bijbelboeken moesten vergaard, op inhoud beoordeeld en geredigeerd worden. Daarnaast werden nieuwe vertalingen gemaakt, waarvoor een bewerker

¹⁷⁵ Zo iets suggereert De Bundel op basis van het woordgebruik ook. Zie De Bundel, 2009b, p. 128, n. 147.

toegang moest hebben tot de benodigde handschriften en drukken, zowel in het Middelnederlands als in het Latijn. Hij moest in staat zijn het materiaal te doorgronden, te rangschikken en op waarde te schatten. Hij moest overzicht houden over wat reeds beschikbaar was en wat aangevuld diende te worden. Ook moest hij de bestaande Bijbelboeken vergelijken met de Vulgaat, en, nog belangrijker, hele Bijbelboeken uit het Latijn overzetten in het Middelnederlands.

In het verleden zijn al deze taken, op basis van het colofon, toegeschreven aan één persoon. In veel gevallen werd deze persoon vereenzelvigd met de ‘notabele meester’. De Bruin suggereert dat het mogelijk ging om een monnik uit Bartolomeusdal, het Kartuizerklooster nabij Delft. Hij wijst op de banden die er bestonden tussen het Delftse Kartuizerklooster en dat in Herne, waar Petrus Naghel zijn Bijbelvertaling maakte. Zo werd het Delftse klooster in 1470 gesticht door vier monniken afkomstig uit Herne.¹⁷⁶ De Bruin wijst tevens op een samenwerking tussen de Delftse drukkers en een kartuizerklooster in Utrecht. In 1479 werd in Delft Joannes de Tambaco’s *Liber de consolatione theologica* uitgebracht, vertaald door de Kartuizers van het Utrechtse klooster Nieuwlicht.¹⁷⁷ Voor De Bruin is de band tussen de Delftse en Hernse Kartuizers en de relatie tussen de Delftse drukkers en de Utrechtse Kartuizers voldoende aanleiding de bewerker in het klooster Bartolomeusdal te zoeken.

De aanname dat één bewerker verantwoordelijk was voor de bewerking van de complete Delftse Bijbel lijkt algemeen geaccepteerd. Ook Migsch, die de ‘notabele meester’ identificeert met Petrus Naghel, hangt de theorie aan dat de bewerker een Kartuizermonnik uit Delft was.¹⁷⁸ De verrichte werkzaamheden zijn echter zo divers dat deze niet zonder meer aan één persoon toegeschreven kunnen worden. Het verschil wat betreft het vereiste

¹⁷⁶ De Bruin, 1977a, p. [19]. Zie over het Delftse kartuizerklooster o.a. Rothfus en Rozemond, 1975.

¹⁷⁷ De Bruin, 1977a, p. [20]. Nederlandse vertaling: *Vertrouwing des menschen levens uit der heiliger schriften* (ISTC ij00438200; USTC 435451).

¹⁷⁸ Migsch, 2009, pp. 26 en 33.

kennisniveau en de kwaliteit van de uitvoering vormen een aanwijzing dat verschillende personen bij de onderneming betrokken zijn geweest.

In sommige gevallen waren drukkers zelf verantwoordelijk voor de vertaling, redactie en bewerking van teksten, maar de meeste vijftiende-eeuwse drukkers werden bijgestaan door anderen die hiervoor verantwoordelijk waren.¹⁷⁹ Sommigen van deze zogenoemde correctoren, hadden zelfs een universitaire opleiding genoten.¹⁸⁰ Johannes Gutenberg en Johan Mentelin, de drukkers van de eerste Latijnse en de eerste Duitstalige bijbel, werden beiden bijgestaan door een lokale geestelijke.¹⁸¹ Dit is mogelijk ook het geval geweest bij de Delftse drukkers. Hoewel het voor de hand ligt zulke ondersteuning te zoeken in Delft of omgeving, kan ze ook van elders afkomstig zijn geweest. Dat de Delftse Bijbel in Delft gedrukt werd, betekent niet dat de tekst ervan eveneens in Delft tot stand kwam.¹⁸² Ook elders in Holland was volop kennis aanwezig. Alleen al het aantal kloosters in het gewest overtrof ruimschoots dat in de IJsselstreek, het Sticht en Zeeland.¹⁸³ Hierbij komt dat Holland tegen het einde van de vijftiende eeuw een van de meest geürbaniseerde regio's van West-Europa was,¹⁸⁴ met steden waarin het geschreven en later gedrukte woord volop aanwezig was en waar vrijwel iedereen, op verschillende manieren, met teksten in aanraking kwam.¹⁸⁵ Niet alleen geestelijken waren verantwoordelijk voor de productie en vertaling van teksten, ook stadsleken vervulden er een rol in.¹⁸⁶ In theorie zouden de drukkers zich tot ieder hebben kunnen richten die de Latijnse taal machtig was. Dat konden kloosterlingen zijn (van oudsher verantwoordelijk voor het (af)schrijven, vertalen en bewerken van teksten),

¹⁷⁹ Zie ook De Bruin, 1977a, p. [19] en over de taken van de corrector Grafton, 2011, pp. 10-23.

¹⁸⁰ Haebler, 1925, p. 133 en Grafton, 2011, p. 75.

¹⁸¹ Zie Schorbach, 1932, p. 117; Schneider, 1954, p. 107; A. Ruppel, 1967, p. 141 en A. Kapr, 1996, p. 161.

¹⁸² Gezien het Hollands/Utrechtse dialect in de Delftse Bijbel zal de bewerker mogelijk oorspronkelijk hier vandaan komen.

¹⁸³ Goudriaan, 1993, p. 44.

¹⁸⁴ Goudriaan, 1993, p. 36.

¹⁸⁵ Pleij, 2007, pp. 16-53.

¹⁸⁶ Pleij, 2007, pp. 737-742.

seculiere geestelijken, maar ook leken die waren georganiseerd in broederschappen of samenleefden als semi-religieuzen. Daarnaast waren er leken in de steden, zoals klerken, advocaten en schoolmeesters die een goede opleiding hadden genoten en beroepshalve met schrift, schrijven en (Latijnse) teksten in aanraking kwamen.¹⁸⁷

Een kerkelijke omgeving ligt als plaats van vertaling van de ontbrekende Bijbelboeken het meest voor de hand, vanwege de aard van het werk en de noodzakelijke toegang tot handschriften en drukken.¹⁸⁸ Het is mogelijk dat het redigeren van de bestaande vertaling, de tweede hoofdtaak, ook in deze omgeving plaatsvond. In het Kartuizerklooster bij Delft waren zeker de kennis en de teksten aanwezig die voor de bewerking van de Delftse Bijbel vereist waren.¹⁸⁹ Of het werk daar ook is verricht, kan niet met zekerheid gezegd worden. Zo vraagt Derolez zich af of de bewerker/vertaler niet gezocht moet worden in het klooster Eemsteyn bij Dordrecht. Hij doet dit naar aanleiding van een onderzoek naar de exemplaren van de Delftse Bijbel in de Gentse Universiteitsbibliotheek en een aantal losse bladen in Museum Meermanno in Den Haag. Hierin vond hij een groot aantal met de hand afgeschreven bladen uit het klooster Eemsteyn. De relatieve onafhankelijkheid van de handgeschreven bladen ten opzichte van de gedrukte tekst brengen Derolez tot de vraag of de vertaling, en in feite de gehele bewerking, daar tot stand kwam.¹⁹⁰ De redactie kan binnen een kloosterlijk milieu plaatsgevonden hebben, maar mogelijk kregen de drukkers hulp uit een andere, seculiere hoek, of namen zij deze taak zelf op zich.

¹⁸⁷ Voor een indeling in religieuzen, semi-religieuzen en leken zie Mertens, 1993, pp. 9-12.

Herman Pleij is pessimistisch over de mate waarin stadsbewoners als klerken, gerechtsdienaars, schoolmeesters, gildenschrijvers en een enkele koopman het Latijn machtig waren. Zie Pleij, 1992b, p. 17. Zie daartegenover de bijdragen in de bundel Goudriaan, 2004, in het bijzonder de bijdrage van Ad Tervoort op pp. 133-154.

¹⁸⁸ Zie o.a. De Bruin, 1977a, p. [19]. Volgens Paul Wackers waren in de late middeleeuwen vooral religieuze instellingen betrokken bij de productie van teksten. Zie Wackers, 1996, p. 40.

¹⁸⁹ Zie ook Van Aelst, 2011, pp. 154-156.

¹⁹⁰ Derolez, 1980, p. 142.

2.4 Met het oog op het publiek

Bezitters van bijbelhandschriften

Het inrichten van een drukkerij vereiste een grote investering. Om die terug te verdienen moesten drukkers zeker zijn van inkomsten. De beste manier om hun investering terug te verdienen was dan ook door teksten te drukken waarvoor reeds een publiek, en dus een markt, bestond. Een bekende strategie van de meeste vroege drukkers was het drukken van teksten die reeds in handschriftelijke vorm succes hadden gehad.¹⁹¹ Het fonds van de Delftse drukkers laat zien dat zij dezelfde strategie volgden,¹⁹² met populaire teksten zoals de *Legenda aurea* en de *Historie van Alexander*.¹⁹³ Ook het uitgeven van het Oude Testament kan het resultaat geweest zijn van deze strategie.

Afgaande op de datering van de overgeleverde handschriften met (delen van) de Hernse Bijbelvertaling, lijkt de populariteit en beschikbaarheid van deze vertaling het grootst te zijn geweest rond 1470. De meeste overgeleverde handschriften dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en voor sommige handschriften meer specifiek uit de periode 1460-1470.¹⁹⁴ Uiteraard moet rekening gehouden worden met het feit dat de handschriftproductie in de Nederlanden zich in deze periode op haar hoogtepunt bevond.¹⁹⁵ Daarnaast moet gemeld worden dat andere teksten meer in trek waren dan het Oude Testament, zoals de Epistelen en Evangeliën die vóór 1501 (en ook daarna nog) op grote schaal gedrukt werden.¹⁹⁶ Het feit dat collega-drukker Gerard Leeu van plan was die tekst in hetzelfde jaar als de Delftse Bijbel uit te geven, heeft wellicht de keuze van de Delftse drukkers

¹⁹¹ Zie daarover ook Flood, 2003, p. 141 en Den Hollander, 2009, p. 52.

¹⁹² Zie voor het fonds van de Delftse drukkers Bijlage II.

¹⁹³ Respectievelijk ISTC ij00146000; USTC 435517 (enkel het zomerstuk) en ISTC ia00401000; USTC 435426.

¹⁹⁴ Zie Biemans, 1984, pp. 60-61 en Van Duijn, 2012a, pp. 8-9.

¹⁹⁵ Zie daarover Gumbert, 1990, p. 25.

¹⁹⁶ Den Hollander, 2009, p. 52.

beïnvloed.¹⁹⁷ Hoe dan ook kunnen de bijbelhandschriften met de Hernse vertaling die tegen 1470 verschenen de drukkers geïnspireerd hebben tot het uitgeven van hun gedrukte bijbel. De bezitters van die handschriften, of in ieder geval de kringen waartoe zij behoorden, vormen het meest voor de hand liggende publiek van de Delftse Bijbel. Zij namelijk waren kennelijk geïnteresseerd in volkstalige bijbels.

Over het algemeen worden de handschriften met daarin (delen van) de Hernse Bijbelvertaling in twee groepen verdeeld.¹⁹⁸ De eerste wordt gevormd door de handschriften die vrijwel uitsluitend bestaan uit Bijbelboeken in de vertaling van Petrus Naghel. Ze hebben over het algemeen een sober karakter met uitsluitend tekst of minimale verluchting. De tweede groep zijn de zogenaamde Utrechtse Bijbels. Deze bevatten naast de Bijbelboeken van Naghel ook delen van het Nieuwe Testament, vertaald door Johan Scutken.¹⁹⁹ De meeste zijn voorzien van miniaturen die volgens kunsthistorici zijn aangebracht in of nabij Utrecht, vandaar de naam.²⁰⁰

In zijn catalogus van Middelnederlandse bijbelhandschriften beschrijft Jos Biemans zestig handschriften met daarin (delen van) de Hernse Bijbelvertaling, waarvan 29 tot de eerste groep behoren.²⁰¹ De Delftse Bijbel vertoont niet met alle handschriften uit die groep gelijkenis. Zo behoren er ook handschriften toe die enkel een evangeliënharmonie bevatten, of uitsluitend de Psalmen.²⁰² Deze teksten bevinden zich niet in de Delftse Bijbel. Een ander voorbeeld is een gebedenboek met daarin het boek Hooglied.²⁰³ Deze handschriften staan qua inhoud ver af van de Delftse Bijbel en blijven hier daarom buiten beschouwing. Tevens uitgesloten zijn handschriften die na 1477

¹⁹⁷ Mogelijk bestond er tussen de Delftse en Goudse drukkers, die hemelsbreed niet ver van elkaar werkten, de afspraak over wie welke teksten zou drukken. Hiervan is echter geen enkel bewijs behalve dat de drukkers vooral in de eerste jaren van hun carrière verschillende, elkaar aanvullende teksten hebben gedrukt.

¹⁹⁸ Zie ook Biemans, 1984, pp. 56-86 en 250-290.

¹⁹⁹ Biemans, 1984, p. 250.

²⁰⁰ Biemans, 1984, p. 57.

²⁰¹ Opgenomen onder de benaming Bijbelvertaling van 1360.

²⁰² Bijvoorbeeld Biemans, 1984, nrs. 37 en 63.

²⁰³ Zie Biemans, 1984, nr. 54.

of in de zestiende eeuw zijn afgeschreven.²⁰⁴ De bezitters daarvan waren mogelijk reeds bekend met de Delftse Bijbel. In dit verband moet opgemerkt worden dat van een aantal van de bezitters van de bijbelhandschriften die hieronder ter sprake komen, niet bekend is of zij de eerste bezitters waren. Het is mogelijk dat een enkeling het betreffende handschrift pas na 1477 verwierf.

Wanneer de hierboven genoemde criteria toegepast worden, komen twintig handschriften, waarvan er twee samen een set vormen, uit de eerste groep in aanmerking voor een analyse van het mogelijke publiek van een Oud Testament in de volkstaal.²⁰⁵ In het overzicht hieronder zijn van die twintig de handschriften weergegeven waarvan een middeleeuwse bezitter bekend is. Sommige handschriften tonen eigendomsinscripties van meerdere bezitters.

Handschriften met de Vertaling van 1360 waarvan de middeleeuwse bezitters bekend zijn (Biemans, 1984)

Biemans nr.	Datering	Middeleeuwse bezitter(s)
36	1460-1462	Klooster Sint-Catharinadal te Hasselt, tertiariissen.
39	1462	'hubrecht [...] Duyts oerdens', mogelijk een ridder in Oude Biezen, landkommanderij der Duitse Orde in Rijkhoven bij Bilzen.
42	Tweede helft 15 ^{de} eeuw	Klooster Marienborn te Arnhem, regularissen.
44	ca. 1470	Klooster Sint Michiel in Den Hem nabij Schoonhoven, regulieren; Jan Gheritsoen; cellebroeders Emmaüs te Gouda.
48	Tweede helft 15 ^{de} eeuw	Sint-Margrietenklooster te Haarlem, tertiariissen.
49 en 50	1445 en ca. 1445	Sint-Margarethaklooster te Gouda, regularissen; Geschonken door Volqwijn vander Wederhorst.

Het bovenstaande overzicht wekt de indruk dat de meeste exemplaren die een eigendomsinscriptie hebben in het bezit zijn geweest van religieuze instellingen (zes van de negen bekende bezitters), in het bijzonder van vrouwengemeenschappen als tertiariissen en regularissen. De regulieren in Den Hem bij Schoonhoven en de cellenbroeders in Gouda zijn de enige mannengemeenschappen die in dit rijtje voorkomen. Andere bezitters zijn een

²⁰⁴ Bijvoorbeeld Biemans, 1984, nrs. 54-58.

²⁰⁵ Biemans, 1984, nrs. 49 en 50 vormen samen een set.

ridder (mogelijk uit de Duitse Orde) en een zekere Jan Gheritsoen en Volqwijn vander Wederhorst. Uit de kleine hoeveelheid gegevens die voorhanden is, zou opgemaakt kunnen worden dat de bezitters van de handschriften uit de eerste groep primair gevormd worden door vrouwengemeenschappen, gevolgd door mannengemeenschappen en mannelijke leken.

Wat uit het overzicht hierboven ook naar voren komt is dat de werelden van kloosters en leken allerminst gescheiden waren. Zo was het handschrift dat door Biemans onder nummer 44 beschreven wordt eerst in bezit van de regulieren van Sint Michiel in Den Hem bij Schoonhoven, waarna het in bezit kwam van Jan Gheritsoen, die het mogelijk van hen kocht. Gheritsoen schonk het daarna aan de cellenbroeders van Emmaüs te Gouda. Ook handschriften 49 en 50 werden door een leek aan een gemeenschap geschonken. In de inscriptie van Volqwijn vander Wederhorst is te lezen dat hij het schonk aan het Sint-Margarethaklooster te Gouda ‘voer een testament [...] voer hem ende voer sijn wijf’.²⁰⁶ Hieruit blijkt dat de drukkers zich konden richten op verschillende publieksgroepen die dezelfde teksten in bezit hadden en die onder elkaar bijbelhandschriften uitwisselden.

Voor de Utrechtse Bijbels is een andere verdeling in de soorten bezitters waarneembaar, zoals uit het overzicht hieronder blijkt. Ook hierin zijn de handschriften weggelaten waarmee de Delftse Bijbel op tekstueel niveau weinig of geen verwantschap toont. Zo is onder andere een aantal fragmenten buiten het overzicht gelaten waarvan niet zeker is of ze behoord hebben tot een handschrift met het Oude Testament.²⁰⁷

²⁰⁶ Zie de beschrijving in Biemans, 1984, nrs. 49 en 50.

²⁰⁷ Biemans, 1984, nrs. 253 en 254.

Utrechtse Bijbels waarvan de middeleeuwse bezitters bekend zijn (Biemans, 1984)

Biemans nr.	Datering	Middeleeuwse bezitter(s)
250 en 251	ca. 1431	Geslacht Lochorst; Claes Peters Soen; Filips de Goede (1396-1467), hertog van Bourgondië.
256	ca. 1435	Alijt Lauwers; Sint-Agnesklooster buiten Nijmegen, regularissen.
260	ca. 1440	Geslacht Lochorst; wapens van Utrechtse geslachten Abcoude, Sterkenburg en Zuylen.
264	ca. 1465	Evert van Soudenbalch, als kanunnik verbonden aan de Domkerk van Utrecht.
265 en 266	ca. 1468	Familie De Gruther.
272 en 273	ca. 1473	Clara Pieters dochter van Derdel.
274	1473-1474	Geschreven door Hughe Gherijtz 'surgijn tot noirtic'.

Onder de bezitters van Utrechtse Bijbels bevinden zich in vergelijking met de handschriften uit de eerste groep meer leken. Vooral voorname families hadden een exemplaar in bezit. De enige institutionele bezitter is het Sint-Agnesklooster buiten Nijmegen, dat in 1453 een handschrift geschonken kreeg door Alijt Lauwers.²⁰⁸ Een van de handschriften is zelfs door een leek geschreven, namelijk door de chirurgijn Hughe Gherijtz te Noordwijk.²⁰⁹

Handschriften met (delen van) de Hernse Bijbelvertaling hebben een zeer uiteenlopend karakter. Dat blijkt niet alleen uit de verschillen tussen de twee hierboven beschreven groepen. Ook binnen deze groepen komen handschriften met verschillende inhoud voor. Dit uiteenlopende karakter doet vermoeden dat ze voor verschillende publieksgroepen waren samengesteld. Zo kunnen de handschriften uit de eerste groep, die over het algemeen alleen de vertaling van Naghel bevatten, grotendeels in verband gebracht worden met vrouwengemeenschappen, terwijl de Utrechtse Bijbels, met daarin tevens de vertaling van Scutken, vooral bij adellijke families in bezit waren.

Op basis van de bovenvermelde overzichten van bezitters kan gesteld worden dat zowel in religieuze als in privésferen interesse bestond voor de Bijbel in de volkstaal. Het bezit ervan overschrijdt de grenzen tussen twee werelden, zoals letterlijk blijkt uit de schenking van bijbels door particulieren

²⁰⁸ Biemans, 1984, nr. 256.

²⁰⁹ Biemans, 1984, nr. 274.

aan kloosters. Vermoedelijk hebben de Delftse drukkers de intentie gehad met hun bijbel bij dit heterogene publiek aan te sluiten, vooral bij religieuzen en in mindere mate bij particuliere bezitters uit de hogere kringen.²¹⁰

Wanneer niet alleen bijbelhandschriften met daarin (delen van) de Hernse Bijbelvertaling in ogenschouw genomen worden, maar vrijwel alle overgeleverde Middelnederlandse bijbelhandschriften, dan blijft het eerder geschetste beeld bestaan. Suzan Folkerts heeft naast de 287 bijbelhandschriften die door Biemans zijn beschreven nog eens 143 handschriften gevonden, waarmee haar totale corpus op 430 handschriften komt.²¹¹ Van 218 van deze handschriften is een middeleeuwse producent, schenker, eigenaar of gebruiker bekend. Van deze 218 waren er 166 (76%) in het bezit van religieuze instellingen of personen en 52 (24%) in het bezit van leken. Vooral vrouwengemeenschappen lijken met 90 handschriften (41%) de grootste bezittersgroep te hebben gevormd.²¹²

De bovenstaande cijfers zijn gebaseerd op een zeer brede productie aan Middelnederlandse bijbelhandschriften, waaronder die met de Hernse Bijbelvertaling en handschriften die na 1477 zijn afgeschreven. Er is door Folkerts geen onderscheid gemaakt tussen handschriften die geproduceerd zijn voor en na 1477, of tussen bezitters die de Delftse Bijbel wel en bezitters die deze niet gekend kunnen hebben. Desalniettemin kan aangenomen worden dat de situatie die door haar beschreven wordt en die de hele periode van de late middeleeuwen beslaat, representatief is voor de situatie voor 1477.

Eerder is gedemonstreerd dat de Hernse Bijbelvertaling en de Delftse Bijbel op tekstueel niveau nauw met elkaar verband houden, maar ook dat de Delftse Bijbel zich uit de handschriftelijke traditie losmaakt. De Delftse drukkers probeerden bewust een nieuw type bijbel uit te geven, zonder glossen en zonder passages uit de *Historia scholastica*. Wellicht beoogden zij hun bijbel interessant te maken voor hen die al in het bezit waren van de Hernse

²¹⁰ Zie hierover ook Van Duijn, 2012a, p. 10.

²¹¹ Folkerts, 2011, p. 159.

²¹² Zie de tabel bij Folkerts, 2011, p. 160.

Bijbelvertaling. Dit publiek was anders misschien minder snel geneigd een exemplaar aan te schaffen. Zij hadden de tekst immers reeds binnen bereik. Mogelijk hadden de drukkers met hun nieuwe bijbeltype een breder publiek voor ogen, dat ook bestond uit personen die eerder niet in staat waren een bijbel aan te schaffen.

Aanwijzingen in de Delftse Bijbel

Op basis van de eigendomsinscripties in overgeleverde Middelnederlandse bijbelhandschriften mag aangenomen worden dat de drukkers als gezegd een heterogeen publiek voor ogen hadden, gedomineerd door vrouwengemeenschappen. Maar wat kan er uit de Delftse Bijbel zelf worden afgeleid over het publiek dat de drukkers wilden benaderen? Om hier antwoord op te kunnen geven, zal gekeken worden naar de algemene proloog, de prologen op de afzonderlijke Bijbelboeken, het colofon en zowel de toegevoegde Bijbelboeken als de uit de Hernse Bijbelvertaling achterwege gelaten elementen.

De algemene proloog van de Delftse Bijbel gaat grotendeels terug op die van Petrus Naghel, aangepast en aangevuld met passages uit de proloog op de Noord-Nederlandse Historiebijbel. De aanwijzingen die hierin met betrekking tot het publiek voorkomen, gaan dus terug op deze twee vertalingen. Bij de zoektocht naar het beoogde publiek van de Delftse Bijbel dient men hier rekening mee te houden. De vraag is in hoeverre de aanwijzingen omtrent het publiek in 1477 nog steeds actueel waren of dat deze zonder enige verdere intentie werden overgenomen uit de hiervoor genoemde vertalingen. Het feit dat de bewerker de proloog bewerkte, aanpaste en aanvulde, lijkt erop te wijzen dat de inhoud bewust tot stand kwam, inclusief de aanwijzingen met betrekking tot het publiek. Echter, de proloog van Naghel was gericht op Jan Taye, de Brusselse patriciër voor wie hij zijn vertaling

maakte. Toch is deze proloog ook opgenomen in handschriften die bestemd waren voor gebruik binnen religieuze gemeenschappen.²¹³

De algemene proloog lijkt gericht tot een breed lekenpubliek. Dat is niet vreemd aangezien Naghel zijn vertaling als gezegd maakte voor een leek. De proloog vangt aan met het citaat uit Jesaja 55: 1, dat aan het begin van dit hoofdstuk staat: ‘Ghi alle die dorst hebt, coemt ten wateren’. In navolging van Gregorius de Grote (ca. 540-604) interpreteert Naghel deze ‘wateren’ als de Heilige Schrift.²¹⁴ Hieruit zou opgemaakt kunnen worden dat in Naghels visie en in die van de latere bewerker en de Delftse drukkers de Schrift voor iedereen beschikbaar moest zijn. Uit de passage die uit de proloog op de Noord-Nederlandse Historiebijbel is gelicht en waarin gewaarschuwd wordt tegen wereldlijke boeken, blijkt dat het publiek hierin niet alleen zelf kon lezen, maar er ook voorgelezen kon worden: ‘Want het is der zielen salicheit datmen die heilighe scriftuere gaerne leest: ende hoert leesen’. De verspreiding van de tekst vond dus op verschillende manieren plaats.

Uit dezelfde passage komt naar voren dat het lezen van wereldlijke boeken tijdverlies betekent, omdat hierin geen zaligheid voor de ziel gevonden wordt: ‘Veel luyden sijn die lesen waerlike boeken van konsten: ende van krachten: historien: ende van ouden heren die der werelt dyenden. Mer dat is al tijtverlyes: want sij daer inne niet en vinden der zielen salicheit [...]’. Volgens Kors wordt hiermee een publiek aangesproken dat niet bestond uit vrome leken en lekenbroeders, maar uit mensen die een werelds bestaan leidden en bij wie de geestelijke gesteldheid wellicht niet op de eerste plaats kwam.²¹⁵ Het feit dat een dergelijke waarschuwing is opgenomen, kan betekenen dat het publiek van de Delftse Bijbel zich mogelijk eveneens tot wereldse teksten aangetrokken voelde en niet uitsluitend tot religieuze literatuur. Het publiek dat aan deze beschrijving voldeed zal zich eerder buiten religieuze instellingen hebben bevonden dan erbinnen.

²¹³ Zie ook Claassens, 2007, p. XIV.

²¹⁴ Kors, 2007, p. 155 en De Bundel, 2009b, p. 66.

²¹⁵ Kors, 2007, p. 157.

De duidelijkste aanduiding van het publiek treffen we iets verder in Naghels proloog aan: ‘datter menich salich mensche die ongheleert is van clergyen: zijn profijt in doen zoude’. Deze passage kan op verschillende manieren uitgelegd worden. Zo kan ‘ongheleert’ begrepen worden als ‘weinig wetend’, ‘onontwikkeld’, ‘niet onderwezen’, en in een bepaalde context zelfs als ‘onbeschaafd’. Het woord ‘clergyen’ kan verwijzen naar de studie van de theologie en in een ruimere zin naar geleerdheid en kennis in het algemeen.²¹⁶ Mogelijk kan ook de kennis van het Latijn hieronder verstaan worden. Volgens Kors richtte Naghel zich gezien deze formulering op vrome mensen die niet thuis waren in de theologie en waarschijnlijk evenmin Latijn konden lezen.²¹⁷ Mogelijk was dit ook het publiek dat de drukkers van de Delftse Bijbel voor ogen hadden.

Wanneer Naghel komt te spreken over de mogelijke tegenstand die er onder geestelijken zou bestaan, geeft hij aan dat het publiek uit meer dan alleen religieuzen bestaat: ‘datmen die heymelicheit der scriftueren den ghemeenen volcke soude ontbinden’.²¹⁸ Uit de tegenstand die Naghel beschrijft zou ook opgemaakt kunnen worden dat geestelijken niet tot het beoogde publiek behoorden: ‘benijt onder die clergye’. Naghel merkt echter ook op dat zij het nut van zijn vertaling uiteindelijk wel zullen inzien: ‘hoe wel dat si nochtan weten ende mercken sullen die oorbaerlicheit [=nut] daer of’.²¹⁹

In de algemene proloog wordt verder duidelijk gemaakt dat de tekst van de bijbel niet altijd even eenvoudig te begrijpen is: ‘Want die bijbel in menigher stat zeer doncker is van verstandnisse’. Ook in enkele prologen op afzonderlijke Bijbelboeken komt dit terug. Zo staat in de proloog op Ezra en Nehemia, die mogelijk van de hand van de bewerker is, dat deze boeken ‘beduden een *ander dinc inden gheesteliken sinne van binnen. dan si tonen na der letter van buten*’, dus dat zij niet letterlijk opgevat moeten worden. Een

²¹⁶ Zie het MNW.

²¹⁷ Kors, 2007, p. 157.

²¹⁸ ‘Gemeen’ kan volgens het MNW vertaald worden als ‘gewoon’.

²¹⁹ Zie voor de vertaling van ‘oorbaerlicheit’ het MNW.

zelfde opmerking is te vinden in de proloog op de twaalf kleine profeten: ‘Die twaalf cleen propheten die benauwet sijn in een boec. betekenen veel anders inden geestelikeⁿ sin dan si luden in die littere’, dus ook deze moeten niet allen letterlijk opgevat worden. In de proloog op het boek Joël wordt opgemerkt: ‘Tohel is slecht int beghin. ende doncker int einde’. Op het eerste gezicht lijken deze waarschuwingen gericht aan het adres van minder ervaren lezers, maar het kan niet uitgesloten worden dat ze ook voor ervaren lezers bestemd waren.

De proloog op Paralipomenon is in dit opzicht eveneens interessant en lijkt, net als die op Ezra en Nehemia, van de hand van de latere bewerker te zijn. Men mag dus aannemen dat de proloog rechtstreeks spreekt tot het publiek van de Delftse Bijbel. Er wordt opgemerkt dat wie de inhoud van I en II Paralipomenon niet kent, geen verstand heeft van de Schrift: ‘wie sonder dit boec hem seluenⁿ houaerdelike toegheeft wetinghe der scriften. bespot hem seluenⁿ’. Deze opmerking lijkt niet zozeer gericht op een publiek dat weinig ervaring had in het lezen van de Schrift, maar juist op hen die beweerden die wel te hebben.

Een meer directe getuige van de intenties van de drukkers vormt het colofon achterin beide delen van de Delftse Bijbel. Hierin komen ook zij te spreken over het beoogde publiek. Helaas beperken zij zich tot algemene termen. Zo duiden zij het aan als christengelovige mensen: ‘kersten ghelouighenⁿ menschenⁿ’. Dit is een zeer brede aanduiding en kan slaan op zowel geestelijken als leken. Maar mogelijk was dat ook hun bedoeling en wilden zij zich niet vastleggen op een specifieke doelgroep.²²⁰

Naast verspreide aanwijzingen in de tekst moet ook het algehele karakter van de Delftse Bijbel in ogenschouw worden genomen. Eerder bleek dat hoewel de Delftse Bijbel grotendeels teruggaat op de Hernse Bijbelvertaling, deze een ander karakter heeft. Dat blijkt vooral uit de boeken die bewust niet werden opgenomen, en uit het weglaten van glossen en passages uit de *Historia scholastica*. Ook de toevoeging van voorheen onvertaalde

²²⁰ Zie ook Van Duijn, 2013b, p. 122 e.v.

Bijbelboeken dragen sterk bij aan het karakter. Zodoende bood de Delftse Bijbel uitsluitend de tekst van het Oude Testament, exclusief de Psalmen. Een dergelijke bijbel circuleerde nog niet in de Nederlanden.

Vanwege al die aanpassingen en toevoegingen kan de Delftse Bijbel worden gezien als een nieuw product. Het was een tekst waar sommigen al mee bekend waren, maar die toch ook veel nieuws bood. Door het toevoegen van voorheen onvertaalde Bijbelboeken had de Delftse Bijbel een voordeel ten opzichte van zijn handschriftelijke voorgangers. Mogelijk beoogden de drukkers hiermee een breder, groter of zelfs nieuw publiek aan te spreken. De toename van het aantal geproduceerde bijbelhandschriften, vooral in de vijftiende eeuw, doet vermoeden dat er een grote vraag was naar religieuze kennis.²²¹ In dat licht lijkt het uitgeven van die onvertaalde Bijbelboeken een goede zet te zijn geweest. Daarop wijst ook de proloog van de bewerker op de boeken Paralipomenon. Hij schrijft dat wie deze boeken niet kent geen kennis van de Schrift bezit. Door aan te geven dat ze onontbeerlijk waren, kon hij het publiek overtuigen van het nut van de vertaling ervan.

Men moet overigens niet alleen met de nieuw vertaalde Bijbelboeken rekening houden, maar ook met de door Naghel vertaalde boeken die niet in de Delftse Bijbel voorkomen. Het gaat hier om de Psalmen en de boeken van het Nieuwe Testament, in welke vorm dan ook. De algemene opvatting is dat deze al op ruime schaal in handschrift circuleerden.²²² De Bruin oppert dat de Delftse drukkers mogelijk nog een derde deel wilden uitgeven, maar dat de afzet van de eerste twee zo tegenviel dat zij hiervan afzagen.²²³ Er zijn echter geen aanwijzingen dat de Delftse drukkers dit van plan waren.

Het uitgeven van enkel het Oude Testament kan ook een strategie zijn geweest.²²⁴ Het opnemen van de Psalmen en het Nieuwe Testament zou een nog grotere investering hebben gevergd, terwijl de markt voor een dergelijke

²²¹ Zie Kwakkel, 2007, p. 13.

²²² Zie bijv. De Bruin, 1977a, p. [17] en Hellinga, 1973, p. 269.

²²³ De Bruin, 1977a, p. [25] en [33].

²²⁴ Zie daarover ook Van Duijn, 2012, p. 12.

bijbel mogelijk kleiner was. Als gezegd circuleerden de Psalmen en het Nieuwe Testament immers al in vele soorten en maten in handschrift. Vooral het Nieuwe Testament kende in de vorm van de Epistelen en Evangeliën een zeer grote verspreiding. Het ging hierbij om een van de populairste bijbels in de volkstaal.²²⁵ De Delftse Bijbel kan als een aanvulling op deze reeds circulerende teksten gezien worden.

Een van de zaken die de Delftse Bijbel onderscheidt van zijn handschriftelijke voorgangers is het ontbreken van glossen en de passages uit de *Historia scholastica*. Zoals De Bruin regelmatig naar voren heeft gebracht, wilden de drukkers enkel de bijbelse tekst uitgeven.²²⁶ Kors merkt op dat Naghel zijn vertaling door middel van glossen toegankelijk maakte voor een breed publiek. De theologisch getinte toelichtingen gaven richting aan het leesproces van de lezer.²²⁷ Lezers van de Delftse Bijbel moesten het zonder deze toelichtingen doen. Dat zou veronderstellen dat de drukkers hun publiek in staat achtten de tekst te begrijpen zonder glossen.

Uit een analyse van de eigendomsinscripties in Middelnederlandse bijbelhandschriften is gebleken dat hierin naast religieuze instellingen ook met enige regelmaat leken genoemd worden als bezitters. De Bijbel in de volkstaal was in zeker mate al onder verschillende lagen van de bevolking verspreid. Naghels vertaling met glossen en passages uit de *Historia scholastica* circuleerde al ruim een eeuw. De drukkers zullen van mening zijn geweest dat de tijd rijp was voor een bijbel waarin dergelijke uitleg ontbrak. In omringende landen was eenzelfde ontwikkeling gaande. Zo bevat de eerste Duitstalige gedrukte bijbel van Johannes Mentelin uit 1466 geen glossen.²²⁸ Mogelijk probeerden de Delftse drukkers met het drukken van de pure Bijbeltekst hun Duitse collega's te imiteren, aangezien er vóór 1477 al zeker vier edities van de bijbel in het

²²⁵ Den Hollander, 2009, p. 53.

²²⁶ Zie bijvoorbeeld De Bruin, 1977, p. [16].

²²⁷ Kors, 2007, p. 157.

²²⁸ De Bruin, 1977a, p. [16].

Duits waren verschenen.²²⁹ Verder moet niet vergeten worden dat lezers niet alleen in de tekst zelf maar ook daarbuiten op zoek konden gaan naar uitleg. Bijbellezen maakte onderdeel uit van een breder religieus leven waarin verschillende teksten gelezen werden en waarbij mede via contact met anderen, zoals lokale priesters, religieuze kennis werd vergaard.

Dan is er nog het feit van de twee verschillende versies waarin de Delftse drukkers hun bijbel op de markt brachten. Le Long bespreekt de twee versies al in 1732 in zijn *Boek-zaal*. Als gezegd ging de korte versie volgens hem terug op de *Historia scholastica*, waaraan men zich ‘sedert verscheyde eeuwen verslaaft hadt’.²³⁰ Door de keuze te bieden voor een lange of korte versie hielden de drukkers volgens De Bruin rekening met het feit dat hun volledige Oude Testament wellicht een beperkte afzet zou vinden.²³¹ In dit opzicht kan de beslissing de Delftse Bijbel in twee verschillende versies aan te bieden als een marketingstrategie worden gezien, die de bedoeling had de afzet te verhogen.

Economisch, religieus en cultureel klimaat

Naast de aanwijzingen uit het onderzoek naar de handschriften en naar de Delftse Bijbel zelf, kan ook het economische, religieuze en culturele klimaat in Holland en Delft voor 1477 ons meer vertellen over het beoogde publiek. Uiteraard dient rekening gehouden te worden met de mogelijkheid dat de drukkers kopers voor ogen hadden in andere regio's en steden. De nadruk ligt hier echter op Holland en Delft. De drukkers waren immers onderdeel van de laatmiddeleeuwse Delftse samenleving en zullen bepaalde ontwikkelingen daar het eerst opgemerkt hebben.

²²⁹ In 1466, 1472, 1475 en 1476. Respectievelijk ISTC ib00624000, USTC 740100; ISTC ib00625000, USTC 740101; ISTC ib00627000, USTC 740103 en ISTC ib00628000, USTC 740104.

²³⁰ Le Long, 1732, p. 373.

²³¹ De Bruin, 1977a, p. [18] en [25].

In de late veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw maakten de Hollandse steden een periode van economische expansie door.²³² De groeiende welvaart en de uitbreiding van de middenklasse, in combinatie met een toegenomen scholingsgraad en een hernieuwd vroomheidstreven, droegen bij aan wat wel een 'leeshonger' is genoemd.²³³ De Bruin schrijft over de Delft dat deze stad vanwege zijn welvaart een belangstellende en koopkrachtige lezerskring had.²³⁴ De economie van de stad, die gebaseerd was op handel, nijverheid en scheepvaart, floreerde.²³⁵ Holland was omstreeks 1500 een van de meest verstedelijkte gebieden in West-Europa en de Hollandse economie floreerde zeker tot 1477. In de jaren 1465-1480 bereikte de koopkracht zelfs een hoogtepunt.²³⁶

Soms wordt naar Delft verwezen als de stad van boter, bier en laken, waarbij de bierbrouwerij en draperie de belangrijkste takken van nijverheid waren.²³⁷ De betekenis van Delft als handelsstad blijkt uit het feit dat er tweemaal per jaar een jaarmarkt werd gehouden. De gunstige ligging aan een van de scheepvaartverbindingen die de gebieden rond Amsterdam, Haarlem en Leiden verbonden met die rond Rotterdam en Dordrecht, droeg daar sterk aan bij. Daarnaast had Delft een haven aan de Maas die veel inkomsten genereerde voor de stad.²³⁸ De economische groei ging gepaard met een bevolkingstoename van 6.000 zielen in 1360, naar 13.500 in 1494. Met 9.000 inwoners in 1475 was Delft,²³⁹ naast Leiden en Haarlem, een van de grootste steden van Holland. De stad was vooral in de periode voorafgaand aan 1477 snel gegroeid.²⁴⁰

²³² Polkowski, 2012, p. 27.

²³³ Goudriaan, 1993, pp. 34-35; Pleij, 1992a, pp. 236-238 en Kwakkel, 2007, pp. 15-16.

²³⁴ De Bruin, 1977a, p. [5].

²³⁵ Zie daarover o.a. Wijbenga, 1984, pp. 52-68 en Polkowski, 2012, p. 28.

²³⁶ Goudriaan, 1993, pp. 36-37.

²³⁷ De Boer, 1979, p. 95 en Verhoeven, 1992, p. 12.

²³⁸ Verhoeven, 1992, pp. 14-15.

²³⁹ Wijbenga, 1984, p. 81.

²⁴⁰ Diezelfde ontwikkeling vond ook in Leiden plaats. Daar groeide de welvaart vooral in de jaren 1460 en 1470. Zie Brinkman, 1997, p. 22.

De groeiende economie, toenemende welvaart en bevolkingsgroei zorgden in Holland, en Delft in het bijzonder, ook voor een culturele en religieuze groei. Het deel van de bevolking dat in staat was bijbels en boeken aan te schaffen en te lezen nam toe. Daarnaast moet de invloed van de Moderne Devotie merkbaar zijn geweest.²⁴¹ De Moderne Devoten streefden naar het lezen van de Bijbel in de volkstaal, ook door leken.²⁴² Zo vond in de vijftiende eeuw een versnelling plaats van het proces waarbij de elite en niet-adellijke stadsbewoners de rol van culturele bemiddelaars gingen spelen, met name in de meest verstedelijkte delen van de Nederlanden.²⁴³ Tegen het einde van de vijftiende eeuw kwam dit tot uiting in het mecenaat ten gunste van bepaalde drukkers en uitgaven.²⁴⁴

Het aandeel van de kerken en kloosters in het culturele en religieuze klimaat in Delft mag niet onvermeld blijven. De twee belangrijkste parochiekerken in de stad, de Oude en de Nieuwe Kerk, vormden de kern van het culturele en religieuze leven.²⁴⁵ Deze twee kerken verbonden grote groepen in de samenleving met elkaar door de viering van de mis en van allerlei kerkelijke feesten. Dit kwam in het bijzonder tot uiting in de processies waarin de deelname van verschillende groepen zichtbaar werd, bijvoorbeeld door het opvoeren van toneelstukken.²⁴⁶ De parochiekerken speelden een rol door het aantrekken van pelgrims en maakten van Delft een bedevaartsplaats.²⁴⁷ Rond 1477 telde Delft, naast verschillende gasthuizen, begijnhoven en oude mannen- en vrouwenhuizen, zeven vrouwenkloosters en drie mannenkloosters binnen en respectievelijk drie en één buiten de muren.²⁴⁸ Samen telden de religieuze instellingen in stad en omstreken enkele honderden bewoners. De kloosters

²⁴¹ Polkowski, 2012, 33-34. Het missionaire karakter van de Moderne Devotie wordt in twijfel getrokken in Goudriaan, 2013, p. 102.

²⁴² De Bruin, 1984, p. [5] en [14].

²⁴³ Polkowski, 2012, p. 28.

²⁴⁴ Een voorbeeld hiervan is de relatie tussen Claes van Ruyven en de Haarlemse drukker Jacob Bellaert. Zie o.a. Speakman Sutch, 2004.

²⁴⁵ Polkowski, 2012, p. 30.

²⁴⁶ Polkowski, 2012, p. 31.

²⁴⁷ Zie daarover Verhoeven, 1992.

²⁴⁸ Wijbenga, 1984, p. 81. Verhoeven, 1992, p. 17.

vormden zo een belangrijk netwerk van consumenten van hoofdzakelijk religieuze literatuur.²⁴⁹

Al met al bestond er een goed klimaat voor een bijbel in de volkstaal. De vele kloosters en kerken, en de vele leken die zich daaromheen bewogen, vormden een goede afzetmarkt.²⁵⁰ Van het Sint-Barbaraklooster is bekend dat het in bezit was van een aantal drukken van Van der Meer en Van Middelborch,²⁵¹ maar niet van een Delftse Bijbel.²⁵² De kloosters waren niet alleen afnemers, zij waren ook producenten van handschriften en brachten verluchting aan, zoals de kloosters Sint-Agnes, Sint-Barbara, Sint-Anna en Sint-Ursula.²⁵³ Delft was een belangrijk centrum voor boekproductie, dat werd uitgebreid met de onderneming van Van der Meer en Van Middelborch.

Tekenend voor de boekcultuur in Holland en Delft in de vijftiende eeuw zijn de drie Nederlandstalige handschriften die in 1434 aan de Oude Kerk in Delft werden geschonken, zodat deze gedeeld konden worden met de burgers van de stad. Zestig poorters kregen een sleutel die toegang gaf tot de boeken, onder wie leden van het stedelijk patriciaat, maar ook een kannengieter, een foedraalmaker, een kleermaker, een leidekker en een kaarsenmaker. De titels van de werken zijn niet bekend, maar het is aannemelijk dat zich hiertussen ook religieuze werken bevonden, en mogelijk zelfs een volkstalige bijbel.²⁵⁴ Tekenend voor de populariteit van de Hernse Bijbelvertaling is de daad van Willem Heerman, patriciër in de stad Leiden. Hij had eigenhandig een bijbelhandschrift met daarin het Oude en het Nieuwe Testament afgeschreven en deze in de Pieterskerk in Leiden aan een ketting op een lessenaar gelegd, beschikbaar voor alle vrome burgers.²⁵⁵

²⁴⁹ Polkowski, 2012, p. 33.

²⁵⁰ Polkowski, 2012, p. 38.

²⁵¹ Moll, 1857, p. 25 en Polkowski, 2012, p. 45. Zie de boekenlijst in hs. Den Haag, KB, 130 E 24. Uitgegeven in Moll, 1857. Zie voor een analyse van deze bibliotheek Stooker en Verbeij, 1997, dl 1, pp. 268-288 en 295-297.

²⁵² Geen van de beschrijvingen op de boekenlijst wijst in de richting van een Delftse Bijbel.

²⁵³ Polkowski, 2012, p. 34.

²⁵⁴ De Bruin, 1977b, p. 11.

²⁵⁵ De Bruin, 1977a, p. [31] en De Bruin, 1977b, pp. 11-12.

Hoofdstuk 3

Een bijbel op maat

3.1 Inleiding

De boekdrukkunst is het laatste en tevens grootste geschenk, want daarmee wilde God de zaak van de ware religie aan de hele wereld tot in de verste uithoeken en in alle talen bekend maken.

Maarten Luther¹

Met het bovenstaande citaat verwees Luther naar de rol die de boekdrukkunst speelde in het verspreiden van reformatorisch gedachtegoed in de vroege zestiende eeuw. De Reformatie en de uitvinding van de boekdrukkunst worden van oudsher met elkaar verbonden. Pas ten tijde van Luther zou de boekdrukkunst voor het eerst op grote schaal succes hebben gehad.² Elizabeth Eisenstein noemt de boekdrukkunst zelfs een noodzakelijke voorwaarde voor het slagen van de Reformatie.³ Zonder twijfel heeft ze hierin een belangrijke rol gespeeld, maar ze deed dat ook daarvoor al, niet in de laatste plaats bij de verspreiding van volkstalige bijbels.⁴

Het bagatelliseren van de invloed van de boekdrukkunst op het religieuze leven in de late middeleeuwen lijkt een gevolg van het eerder besproken Protestants Paradigma.⁵ Een onderwaardering van de emancipatie

¹ Vertaald naar WA TR 1, nr. 1038: 'Typographia postremum est donum et idem maximum, per eam enim Deus toti terrarum orbi voluit negotium verae religionis in fine mundi innotescere ac in omnes linguas transfundi.' Met dank aan Jos van Heel voor het corrigeren van de vertaling. Zie ook WA TR 2, nr. 2772b: 'Chalcographia est summum et postremum donum, durch welch Gott die sache treibet.'

² Zie hierover ook Holborn, 1942, p. 123; Eisenstein, 1980, pp. 303-304; Van Duijn, 2013c, pp. 273-274.

³ Eisenstein, 1980, p. 310.

⁴ Corbellini, Van Duijn, Folkerts en Hoogvliet, 2013, pp. 184-186.

⁵ In dat opzicht ook wel naar verwezen als de *German Paradigm*, slaand op de rol van de boekdrukkunst in Duitsland aan het begin van de Reformatie. Zie daarover o.a. Racaut, 2002, p.

van de volkstalige Bijbel impliceert ook een onderwaardering van de rol die de boekdrukkunst daarin speelde. Naast de grote hoeveelheid bijbelhandschriften die circuleerden, gaat ook het grote aantal gedrukte volkstalige bijbels in tegen het idee dat de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen niet beschikbaar was voor het grote publiek.

Luther beweerde dat hij voor zijn twintigste nog nooit een bijbel had gezien.⁶ Toch was de Bijbel in de volkstaal, zeker die in het Duits, ver voor zijn geboorte, in 1483, al in gedrukte vorm verschenen. Tegen de tijd dat Luther zijn eigen vertaling uitgaf, die van het Nieuwe Testament in 1522,⁷ was de Bijbel in het Duits al in achttien edities door verschillende drukkers op de markt gebracht.⁸ Dit hoofdstuk behandelt de rol van de boekdrukkunst binnen de ontwikkeling van de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen, toegespitst op de Delftse Bijbel. Daarbij zal de invloed van de drukkers en dat van het publiek als kopers en samenstellers van exemplaren daarvan uitgebreid aan bod komen.

De uitvinding van de boekdrukkunst was een belangrijke verandering op het gebied van media en communicatie. Men spreekt wel van een revolutie.⁹ Hoewel het uiterlijk van boeken grotendeels hetzelfde bleef, veranderden de condities waaronder deze geproduceerd werden aanzienlijk. In paragraaf 3.2 zal allereerst ingegaan worden op de meest evidente gevolgen van de boekdrukkunst: een toename in de beschikbaarheid van boeken door hoge oplagen en lage prijzen. Ook het ontstaan van een markt voor boeken was een belangrijk gevolg van de nieuwe productietechniek. Welke gevolgen had dat voor de werkwijze van de drukkers en voor het publiek dat zij met hun gedrukte Oude Testament probeerden te bereiken?

3; Pettegree, 2007, pp. 225-226; Corbellini, Van Duijn, Folkerts en Hoogvliet, 2013, pp. 184-186.

⁶ WA TR 3, nr. 2844b. Voor het eerst gepubliceerd in Aurifaber, 1566, p. 9.

⁷ *Das Neue Testament Deutsch*, gepubliceerd in Wittenberg door Melchior Lotther de jongere.

⁸ Over de Hoogduitse bijbels hieronder zie o.a. Strand, 1966. Voor een historiografie over de eerste achttien gedrukte Duitstalige bijbels zie Gow, 2009.

⁹ Zie daarover o.a. Eisenstein, 1980, pp. 3-42 en de discussie tussen Eisenstein en Adrian Johns, ingeleid door Anthony Grafton, in *The American Historical Review*, vol. 107, no. 1 (2002), pp. 84-128.

Vervolgens verschuift de aandacht naar de teksten die de vroege drukkers op de markt brachten. Leidde de nieuwe productietechniek ook tot de uitgave van nieuwe teksten? Welke positie nam de Bijbel in de volkstaal en in het bijzonder de Delftse Bijbel in tussen de andere titels? Duidelijk wordt dat religieuze teksten in de volkstaal een belangrijk onderdeel vormden van de vroege boekdruk in Europa. In het bijzonder in de Nederlanden en Delft was deze trend aanwezig. De drukkers waren zich bewust van de handschriftelijke traditie en baseerden hun uitgaves hierop. Daarnaast profiteerden zij van de innovatieve aspecten van de boekdrukkunst en de zakelijke mogelijkheden ervan.¹⁰

Waar de nadruk in paragraaf 3.2 vooral ligt op de Europese ontwikkeling, zal deze in paragraaf 3.3 verschuiven naar de Delftse drukkers en hun productie. Daar komt allereerst de positie van vroege drukkers in het algemeen en in het bijzonder die van de Delftse drukkers ter sprake. Vervolgens wordt de samenstelling besproken van het fonds van de Delftse drukkers. De grote hoeveelheid religieuze literatuur daarin laat zien dat religieuze teksten koopwaar waren geworden.

In paragraaf 3.4 ligt de nadruk op hoe de Delftse drukkers hun bijbel vormgaven en hoe dit de afzet van deze bijbel heeft kunnen vergroten. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de huidige vorm van overgeleverde exemplaren. Het zal blijken dat de marketingstrategie van de drukkers leidde tot een grote diversiteit aan overgeleverde exemplaren. Bij de bestudering van deze exemplaren moet rekening worden gehouden met het feit dat het zicht op de oorspronkelijke vijftiende-eeuwse exemplaren is vertroebeld door toedoen van latere verzamelaars die hun Delftse Bijbels opnieuw samenstelden.

De drukkers hebben uiteraard een belangrijke rol gespeeld bij de vorm van de Delftse Bijbel, maar het zijn de kopers die de Delftse Bijbels hun uiteindelijke vorm gaven door te kiezen voor een bepaalde samenstelling en

¹⁰ Volgens De Bruin waren de Delftse drukkers minder commercieel ingesteld dan hun Goudse collega Gerard Leeu. Zie De Bruin, 1977a, p. [18]. Verderop in dit hoofdstuk zal echter blijken dat dit met betrekking tot de Delftse Bijbel niet opgaat.

afwerking van hun exemplaar. Helaas zijn veel exemplaren niet in hun oorspronkelijke samenstelling overgeleverd. Maar we kunnen die wel reconstrueren. In paragraaf 3.5 zal ingegaan worden op de verscheidenheid die we erin aantreffen.

3.2 Van handschrift naar druk

Ontvangst, oplage en prijs

Als in 1455 de toekomstige paus Aeneas Sylvius Piccolomini de eerste bladen van de 42-regelige Gutenbergbijbel onder ogen krijgt, is hij diep onder de indruk. Hij schrijft aan de Spaanse kardinaal Juan Caravajal hoe netjes de bladen zijn, zonder fouten en te lezen zonder bril.¹¹ De uitlatingen van Piccolomini laten zien dat de boekdrukkunst door de Kerk vanaf het begin positief werd ontvangen.¹² De nieuwe kunst was het zelfs waard om het Woord van God mee af te drukken. De boekdrukkunst werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw over het algemeen positief ontvangen, vooral door geleerden die er de voordelen van zagen.¹³ In colofons van gedrukte boeken werd de boekdrukkunst bejubeld en de superioriteit ervan over het handgeschreven boek benadrukt, zoals bij de Vlaamse drukker Arend de Keyser. In het colofon van zijn eerste druk geeft hij aan dat het werk tot stand is gekomen door de vruchtbare inventie van de zeer lofwaardige en nuttige boekdrukkunst.¹⁴

Hoewel er meer aanwijzingen zijn voor een dergelijke positieve respons op de uitvinding van de boekdrukkunst, komen we ook minder positieve reacties tegen.¹⁵ Deze waren echter niet zozeer gericht tegen de boekdrukkunst als techniek, maar vooral tegen het misbruik van de boekdrukkunst door

¹¹ Zie hierover o.a. Davies, 1996.

¹² Eisenstein, 2011, p. 6. Eisenstein wijst erop dat David McKitterick hieruit opmaakt dat de boekdrukkunst niet als beter of slechter dan het handschrift werd geacht. Zie Eisenstein, 2011, p. 249, n. 19 en McKitterick, 2003, p. 31.

¹³ Needham, 1990, pp. 104-105.

¹⁴ ISTC ih00072000, USTC 438673. Zie ook Waterschoot, 2004, p. 121.

¹⁵ Zie o.a. Lowry, 1979, p. 24 en Eisenstein, 2011, p. 7.

onwaardige drukkers.¹⁶ Een van de meest aangehaalde voorbeelden is die van de Duitse abt Johannes Trithemius (1462-1516). In zijn *De laude scriptorum manualium* uit 1492 spreekt hij zijn lof uit over het met de hand afschrijven van boeken, dat zijn voorkeur heeft boven het drukken ervan. Zijn kritiek richt zich echter vooral op het gebruik van papier. Perkament was veel duurzamer en verging minder snel. Daarnaast dreigde de spirituele arbeid van het met de hand afschrijven van boeken door de boekdrukkunst verloren te gaan. Trithemius was meer bezorgd over het verdwijnen van een oude techniek dan over de opkomst van een nieuwe.¹⁷ Dat zijn *De laude scriptorum manualium* niet gericht was tegen de boekdrukkunst blijkt ook uit het feit dat hij zijn tekst in 1494 in Mainz liet drukken.¹⁸

De boekdrukkunst werd in de vijftiende eeuw dus overwegend positief ontvangen.¹⁹ Daarover zijn de onderzoekers het over het algemeen wel eens. Over de invloed die de nieuwe techniek had op de samenleving echter bestaat nog veel discussie.²⁰ In grote lijnen bestaan er twee visies.²¹ De eerste legt grote nadruk op het revolutionaire karakter van de boekdrukkunst en op de maatschappelijke invloed ervan. In deze visie ging het niet enkel om een mechanische uitvinding, maar stond zij aan de basis van latere ontwikkelingen als de Renaissance, de Reformatie en de wetenschappelijke revolutie.²² In de tweede visie wordt het revolutionaire karakter van de boekdrukkunst genuanceerd. De boekdrukkunst heeft wel een grote bijdrage aan de bovengenoemde ontwikkelingen geleverd, maar kan niet gezien worden als de

¹⁶ Eisenstein, 2011, p. 7 en 32.

¹⁷ Naar de boekdrukkunst werd ook wel verwezen als kunstmatig schrijven, *artificialiter scribere*. Zie o.a. Biemans, 2004, p. 21.

¹⁸ Door Peter von Friedberg. ISTC it00442000, USTC 749471. Het klooster Sponheim, waar Trithemius abt was, liet met regelmaat werken drukken in Mainz.

¹⁹ Zo concludeert ook Needham. Zie Needham, 1990, pp. 104-105.

²⁰ Weinigen hebben die invloed zo vergaand beschreven als Marshall McLuhan die beweert dat de uitvinding van de boekdrukkunst het denken van mensen heeft veranderd. Zie Luhan, 1967. Zijn theorie wordt over het algemeen afgedaan als speculatief. Zie o.a. Grafton, 2002, p. 85.

²¹ Zie ook Biemans, 2004, p. 19, in het bijzonder n. 1.

²² Voortrekker van dit standpunt is Elizabeth Eisenstein. Zie o.a. Eisenstein, 1980.

oorzaak daarvan.²³ De overgang of breuk tussen handschrift en druk speelt in deze discussie een grote rol. In de eerste visie is de breuk met de voorafgaande, handschriftelijke periode groot en wordt het begrip drukcultuur geïntroduceerd als tegenhanger van de handschriftelijke cultuur.²⁴ De andere visie houdt in dat de overgang van handschrift naar druk veel geleidelijker plaatsvond en gedrukte teksten maar zeer geleidelijk de plaats innamen van handschriften. De invloed van de boekdrukkunst zou pas in de zestiende eeuw duidelijk worden.

De discussie over de invloed van de boekdrukkunst op de samenleving gaat vaak over de grote lijnen. Zo wordt de invloed van de boekdrukkunst door Eisenstein en Johns doorgetrokken tot in de achttiende eeuw. Men staat niet of nauwelijks stil bij het effect dat de boekdrukkunst kort na haar uitvinding had.²⁵ Op veel punten kwamen de eerste gedrukte boeken overeen met handschriften. De vorm en het uiterlijk waren vrijwel identiek, en ook de inhoud was vaak dezelfde. Handschriften en gedrukte boeken werden bovendien tot ver in de zestiende eeuw naast elkaar vervaardigd en gebruikt. Dit suggereert een geleidelijke overgang van handschrift naar druk, volgens de hierboven geformuleerde tweede visie. Dit betekent niet dat de uitvinding van de boekdrukkunst geen gevolgen had voor de ontwikkeling en vooral de verspreiding van de Bijbel in de volkstaal in de late vijftiende eeuw. De belangrijkste verschillen tussen handschrift en druk die hier naar voren zullen komen zijn oplagegrootte en (daarmee samenhangend) de snelheid van vervaardiging, de prijs en de verhouding tussen producenten en consumenten van boeken.²⁶

De boekdrukkunst maakte het mogelijk om meerdere afdrucken van eenzelfde tekst te maken. Hierdoor kon in zeer korte tijd een groot aantal exemplaren van dezelfde tekst verschijnen. Tevens was het mogelijk het zetsel,

²³ Met als belangrijkste voortrekker Adrian Johns. Zie o.a. Johns, 1998. Zie ook de discussie tussen Eisenstein en Johns in *The American Historical Review*, vol. 107, no. 1 (2002), pp. 84-128.

²⁴ Zie bijv. Eisenstein, 1980, hoofdstuk 2, waarin zij de kenmerken van een 'drukcultuur' beschrijft.

²⁵ In tegenstelling tot Biemans die juist ingaat op de vijftiende eeuw. Zie Biemans, 2004.

²⁶ Zie ook Pleij en Reynaert, 2004, p. 2. Over het laatste punt zie o.a. Flood, 2003, pp. 141-142.

dat gevormd werd door losse loden letters, na het drukken los te halen en opnieuw te gebruiken. De productietijd van een gedrukte tekst was dus aanzienlijk korter dan die van een handgeschreven exemplaar, zeker als het ging om grotere aantallen of afschriften.²⁷ Door de komst van drukpers werd het mogelijk in korte tijd een groot aantal edities en exemplaren op de markt te brengen.

Helaas beschikken we over weinig gegevens met betrekking tot de oplage per editie, maar van een klein aantal incunabelen is de omvang toch bekend.²⁸ Die kon liggen tussen de 24 en 5.000 exemplaren,²⁹ waarbij de vroegste drukken eerder richting de 24 dan de 5.000 gingen. Ondanks deze gegevens blijft het moeilijk voor andere edities te bepalen in welke oplage ze verschenen.³⁰ Het ligt in ieder geval voor de hand dat kleine boeken, waarvoor een gering aantal vellen nodig was, verhoudingsgewijs in hogere oplagen verschenen dan omvangrijke. Maar uiteraard hing dat af van het publiek dat de drukkers met deze boeken voor ogen hadden. Hoewel voor de meeste incunabelen geen exacte oplagecijfers bekend zijn, worden de oplagen geschat op 300 tot 500 exemplaren.³¹ Peter Cuijpers heeft aan de hand van kostprijsvermindering bij oplageverhoging berekend dat de gemiddelde oplage in 1480 rond de 300 exemplaren lag. Hij komt tot de conclusie dat de investering die nodig was om oplagen te drukken van meer dan 300 exemplaren zo weinig extra inkomsten opleverde, dat dit aantal als bedrijfseconomisch meest verantwoord beschouwd kan worden.³²

²⁷ Volgens Uwe Neddermeyer lag in 1472 het aantal gedrukte boeken al hoger dan het aantal geproduceerde handschriften. Zie Neddermeyer, 1998, pp. 319-320.

²⁸ Zie Bennet, 1952, pp. 224-228; Sauer, 1956, p. 27; Hirsch, 1974, pp. 65-67; Neddermeyer, 1998, dl. 1, p. 470, tabel 25b; Cuijpers, 1998, pp. 50-53 en 76. Zie ook Eric White's *Census of Print Runs for Fifteenth-Century Books*, www.cerl.org/_media/resources/links_to_other_resources/15cprintruns.pdf.

²⁹ Gedrukt in 24 exemplaren is *Blaffert ende Register van de losrenten ende lijfrenten der stede vander Goude*, gedrukt in Gouda tussen 1489 en 1491, ISTC ig00327000, USTC 435977. Gedrukt in 5.000 exemplaren is Johannes Breidenbach, *Consilium ad concessionem laticiniorum pertinens*, gedrukt in Leipzig in 1491 of 1492, ISTC ib01102000, USTC 743687.

³⁰ Zie ook Kapp, 1886, dl. 1, p. 323.

³¹ Sauer, 1956, p. 27 en Cuijpers, 1998, p. 50.

³² Cuijpers, 1998, pp. 51-52.

De oplage van de Delftse Bijbel is onbekend en wordt op basis van oplagecijfers van boeken in de omringende landen over het algemeen geschat tussen de 225 en 275 exemplaren.³³ Een meer precies oplagecijfer kan op basis van de overgeleverde exemplaren niet berekend worden. Dat de Delftse Bijbel met meer dan zestig exemplaren een van de best bewaard gebleven incunabelen uit de Nederlanden is, wil niet zeggen dat deze in een hoge oplage gedrukt is. De overlevering is van teveel factoren afhankelijk om er een dergelijke conclusie aan te verbinden. Het zal bij een schatting moeten blijven. Een oplage van tussen de 225 en 275 exemplaren lijkt, gelet op Cuijpers' berekening, heel aannemelijk. Van de Delftse Bijbel is nooit een herdruk verschenen.

Een ander voordeel van gedrukte boeken ten opzichte van handschriften, naast oplagegrootte en productiesnelheid, was de relatief lage prijs. Rudolf Hirsch schat dat rond 1470 een gedrukte tekst misschien 50 tot 80 procent goedkoper was dan het handgeschreven equivalent van die tekst.³⁴ Bovendien zakte de boekenprijs tussen 1470 en 1480 door de toenemende boekproductie nog eens extra.³⁵ In combinatie met de relatief hoge oplagegrootte moet de verlaging in prijs ervoor gezorgd hebben dat boeken ruimer beschikbaar kwamen.

Helaas is over de exacte prijzen van boeken in de vijftiende eeuw weinig bekend. Wanneer ze wel bekend zijn is vaak onduidelijk hoeveel bladen het boek omvatte, welke afwerking werd toegepast en of het om een nieuw of tweedehands boek ging.³⁶ Cuijpers komt aan de hand van diverse berekeningen tot de conclusie dat in 1480 de verkoopprijs van 200 tot 300 foliobladen één gulden bedroeg.³⁷ Hoewel hij dit niet aangeeft, ging het waarschijnlijk om onafgewerkte en ongebonden bladen. Hij concludeert dat boeken van deze omvang (en groter) een luxeproduct vormden en buiten bereik lagen van een

³³ De Bruin, 1977a, p. [23].

³⁴ Hirsch, 1974, p. 69. Zie ook Cuijpers, 1998, p. 36.

³⁵ Cuijpers, 1998, p. 36.

³⁶ Cuijpers, 1998, p. 35.

³⁷ Cuijpers, 1998, p. 47.

dagloner die een gulden per week verdiende.³⁸ Om dit vast te kunnen stellen vergelijkt hij de prijzen van boeken met die van wijn en graan. Uiteraard waren boeken niet zo gemakkelijk verkrijgbaar als wijn en graan. Maar door prijsdaling kwamen ze toch binnen bereik te liggen van een groeiende lezersgroep, niet alleen voor geestelijken, ook voor leken uit de middenklasse en in sommige gevallen zelfs daaronder.³⁹

De verkoopprijs van de Delftse Bijbel kan op basis van de berekeningen van Cuijpers vastgesteld worden op twee tot drie gulden voor een onafgewerkt exemplaar in twee delen (met alle Bijbelboeken van het Oude Testament) en op een tot twee gulden voor een onafgewerkt exemplaar in één deel (met alleen de historische boeken).⁴⁰ De Delftse Bijbel werd dus in verschillende prijsklassen aangeboden en zal daarnaast ook tweedehands gecirculeerd hebben. Volgens De Bruin konden aanvankelijk alleen welgestelde burgers zich een exemplaar veroorloven.⁴¹ Voor de genoemde prijzen echter moet de aanschaf van een Delftse Bijbel ook voor burgers uit de lagen daaronder mogelijk zijn geweest.

Ook al sluiten Cuijpers' algemene berekeningen aan bij gedocumenteerde boekenprijzen, toch blijft het de vraag of daaruit de werkelijke prijs kan worden afgeleid.⁴² Cuijpers neemt in zijn berekeningen alle mogelijke aspecten mee die een rol speelden bij de prijsbepaling, zoals de prijs van het papier, het loon, de arbeidsproductiviteit van de zetter en de drukker, het aantal gezette tekens per vel en de winst die de drukker wenste te maken. Maar veel van de door hem gehanteerde cijfers lagen niet vast en of berusten op schattingen of aannames. Op dit moment zijn er voor de Delftse Bijbel echter weinig andere gegevens voorhanden.

³⁸ Cuijpers, 1998, p. 38.

³⁹ Cuijpers stelt uiteindelijk toch vast dat middelgrote boeken niet onbereikbaar waren voor iemand die een bepaalde tekst per se wilde hebben. Zie Cuijpers, 1998, p. 54.

⁴⁰ Uitgaande van 200 tot 300 bladen per gulden rond 1480. Zie Cuijpers, 1998, p. 47. Een exemplaar in twee delen bestaat uit 642 bladen, een korte versie in één deel bestaat uit 318 bladen.

⁴¹ De Bruin, 1977a, p. [33].

⁴² Over gedocumenteerde boekenprijzen zie o.a. Hirsch, 1974, pp. 69-70.

Markt en publiek

Naast hogere oplages en een lagere prijs leidde de uitvinding van de boekdrukkunst ook tot een andere verhouding tussen producenten en consumenten.⁴³ Handschriften werden over het algemeen in opdracht vervaardigd, terwijl gedrukte boeken werden geproduceerd zonder dat de verkoop ervan van tevoren zeker was.⁴⁴ Het boek werd in zekere zin een massaproduct en drukkers moesten boeken produceren voor de markt.⁴⁵ In paragraaf 2.4 bleek dat de Delftse drukkers met hun Oude Testament in de volkstaal vermoedelijk een breed en heterogeen publiek voor ogen hadden dat werd gedomineerd door vrouwenkloosters.

Volgens Herman Pleij behoort het tegenwoordig tot de verplichte opgaven van de literatuurhistoricus om de aandacht te vestigen op 'het publiek'.⁴⁶ Het ligt inderdaad voor de hand bij het beschikbaar komen van een grote hoeveelheid boeken op een vrije markt de publieksvraag te stellen. Zo zou het publiek anoniem zijn geweest, omdat de vroegste drukkers voor de markt drukten en over het algemeen niet voor een specifieke opdrachtgever.⁴⁷ Toch moesten zij weten welke titels waar zouden verkopen om winst te kunnen maken. Hirsch merkt op dat de drukkers inspeelden op heersende trends en deze niet zelf probeerden te creëren.⁴⁸ Die trends werden opgepikt in stedelijke en dichtbevolkte gebieden.⁴⁹ Wie ze creëerde vermeldt Hirsch niet, maar aangenomen mag worden dat het publiek dit deed door naar bepaalde teksten te vragen.⁵⁰

⁴³ Zie o.a. Flood, 2003, p. 141 en Van Duijn, 2013b, pp. 120-125.

⁴⁴ Uiteraard waren er uitzonderingen. Zo werden vooral verluchte getijden- en gebedenboeken op grote schaal in handschrift geproduceerd zonder dat de kopers hiervoor op voorhand bekend waren. Zie Biemans, 2004, p. 30. En ook werden er drukken in opdracht vervaardigd. Zie bijv. Speakman Sutch, 2004, p. 140.

⁴⁵ Zie ook Cuijpers, 1998, p. 7; Milway, 2000, p. 119; Gow, 2005, p. 179.

⁴⁶ Pleij, 1996, p. 50.

⁴⁷ Zie o.a. Cuijpers, 1998, p. 13 en Flood, 2003, p. 141.

⁴⁸ Hirsch, 1974, p. 41. Uiteraard konden drukkers wel experimenteren met bepaalde teksten, zoals met verhalende literatuur. Zie daarover Pleij, 1996, p. 62.

⁴⁹ Febvre en Martin, 1997, pp. 172-173.

⁵⁰ Over de macht van de markt zie o.a. Chartier, 1984, p. 237.

Dat publiek kan dus niet geheel anoniem zijn geweest. Hoewel de vroege drukkers het grootste deel van hun kopers waarschijnlijk niet bij naam kenden,⁵¹ moeten zij wel geweten hebben wie geïnteresseerd kon zijn in hun producten. Ook voor de Delftse situatie kan niet worden uitgegaan van een anoniem publiek. De werelden van producenten en kopers waren allerm minst van elkaar gescheiden.⁵²

Een andere theorie is dat drukkers teksten uitgaven die in trek waren bij traditionele kopers en bezitters van handschriften.⁵³ Een van de meest gevolgde strategieën van de vroegste drukkers was dan ook het drukken van teksten die in handschriftelijke vorm al succes hadden gehad.⁵⁴ In paragraaf 2.4 kwam reeds naar voren dat de Delftse drukkers zich mogelijk lieten leiden door de plaatselijke belangstelling voor Middelnederlandse bijbelhandschriften. Zo konden zij bouwen op een reeds aanwezige markt en nam het financiële risico van hun onderneming af. Een inmiddels geijkte manier om de populariteit van bepaalde teksten te meten is het in kaart brengen van de gehele vroege boekproductie.⁵⁵ Op basis hiervan kan men dan proberen het publiek van afzonderlijke teksten te bepalen.⁵⁶ Bij deze benadering gaat men er van uit dat voor bepaalde teksten een specifiek publiek bestond.

Moeilijker is het de mogelijke gevolgen van de uitvinding van de boekdrukkunst te bepalen voor nieuwe kopers- of lezersgroepen. Vooral leken zouden geprofiteerd hebben van de nieuwe techniek.⁵⁷ Met name de verschijning op grote schaal van volkstalige teksten in druk ondersteunt deze stelling. Een groot deel van het lekenpubliek kon immers geen Latijn lezen.

⁵¹ Zelfs voor edities die in opdracht gedrukt werden moest er voor de exemplaren die niet door de opdrachtgever werden afgenomen alsnog een markt gevonden worden. Het terugverdienen van de investeringskosten was wellicht minder urgent aangezien opdrachtgevers hier vaak een groot aandeel in hadden.

⁵² Zie ook Van Duijn, 2013b, p. 122.

⁵³ Hirsch, 1974, p. 41.

⁵⁴ Zie o.a. Flood, 2003, p. 142 en Den Hollander, 2009, p. 58. Dit aspect komt verderop nog ter sprake onder *Oude teksten, nieuwe vorm*.

⁵⁵ Een van de bekendste voorbeelden is het overzicht van de Noord-Nederlandse gedrukte boekproductie van voor 1501 door George Painter. Zie BMC IX, p. xvi.

⁵⁶ Zie bijv. Milway, 2000, pp. 115-117.

⁵⁷ Zie o.a. Pleij, 1992b, p. 11; Pan, 1997, p. 73.

Toch vormden leken geen nieuwe publieksgroep. Eerder bleek al dat ook zij al over boeken beschikten, zij het in handschrift. Wel kan aangenomen worden dat de groep mensen die toegang had tot geschreven teksten door de toename van het aantal gedrukte boeken groter werd.⁵⁸ Er is dus geen sprake van nieuwe publieksgroepen, maar wel van nieuwe lezers binnen die groepen. Bovendien konden diegenen die al boeken bezaten nu nog meer boeken bezitten.⁵⁹

De oplagegroottes waren zodanig dat wanneer exemplaren ook werkelijk verkocht werden de omvang van het publiek toe moet zijn genomen. Dit laat zich echter moeilijk onderzoeken aangezien er weinig gegevens over bestaan. Getuigenissen over de plotselinge toename van het aantal beschikbare boeken, bijvoorbeeld van Erasmus,⁶⁰ bieden wel enige aanknopingspunten. Zulke getuigenissen zijn ook uit de vijftiende eeuw zelf bewaard gebleven.⁶¹ Hoewel het daarbij vaak gaat om uitspraken van personen die vanwege hun beroep al veelvuldig van boeken gebruikmaakten, laten ze toch zien dat de groei van de boekproductie reëel was en werd opgemerkt.

Pleij betwijfelt of drukkers bij iedere tekst een specifiek publiek op het oog hadden. Het is volgens hem moeilijk te bepalen wie dat publiek van de meeste teksten precies was. Vooral volkstalige teksten trachtten eenieder te bereiken die kon lezen of luisteren.⁶² De vraag is dan ook of het überhaupt mogelijk is de publieksvraag te beantwoorden. Het gehele spectrum van de laatmiddeleeuwse bevolking werd aangesproken.⁶³ In dezelfde richting wijst Chartiers onderzoek naar de toe-eigening van culturele objecten. Die werden gedeeld door personen uit verschillende sociale klassen en door iedereen op zijn of haar eigen wijze toegeëigend.⁶⁴

⁵⁸ Zie Pleij en Reynaert, 2004, p. 7. In noot 22 op die pagina wordt het tempo waarmee het publiek verruimd werd genuanceerd en wordt gesteld dat een uitbreiding van het bezittend publiek pas na ca. 1550 is vast te stellen.

⁵⁹ Eisenstein, 1980, p. 72.

⁶⁰ Erasmus, 2001, adagium II i 1, pp. 145-146.

⁶¹ Zie Eisenstein, 2011, p. 7.

⁶² Pleij, 1996, pp. 52-54 en 66; Pleij en Reynaert, 2004, p. 11. Dit beeld wordt ook geschetst door sommige andere historici. Zie bijv. Bryan, 2008, p. 17 en Eisenstein, 1980, p. 62.

⁶³ Eisenstein, 1980, p. 62.

⁶⁴ Zie o.a. Chartier, 1984, p. 223 en Chartier, 1987, p. 3.

Dat drukkers een breed en divers publiek probeerden te bereiken blijkt ook uit het feit dat zij bereid waren hiervoor hun boeken aan te passen.⁶⁵ Het ligt voor de hand dat zij er alles aan deden hun producten te verkopen en een zo groot mogelijk publiek trachtten te bereiken. Deze strategie is terug te zien in de productie van de Delftse Bijbel. De drukkers voegden aan hun Oude Testament immers onvertaalde Bijbelboeken toe en zorgden ervoor dat deze in verschillende versies beschikbaar kwam. Aangezien de markt de productie stuurde, is gesuggereerd dat drukkers vooral op winst uit waren.⁶⁶ Er kunnen echter ook meer idealistische uitgangspunten meegespeeld hebben. Wat de drijvende kracht ook was, iedere drukker zal het streven hebben gehad zoveel mogelijk boeken aan de man te brengen.⁶⁷ Het opzetten van een drukkerij vergde grote investeringen. Die moesten op zijn minst terugverdiend worden.

De markt voor een tekst als de Delftse Bijbel was relatief breed. Door de uitvinding van de boekdrukkunst konden de drukkers ook daadwerkelijk een breed publiek bereiken. De Delftse drukkers kozen met de Delftse Bijbel voor een tekst met een gegarandeerde en brede afzetmarkt. Ze buiten de mogelijkheden van de drukpers zelfs nog verder uit door een nieuwe Bijbelbewerking in verschillende versies en daarmee in verschillende prijsklassen op de markt te brengen.

Oude teksten, nieuwe vorm

De nieuwe productietechniek resulteerde in een toename van het aantal boeken, een verlaagde prijs en uiteindelijk in een markt van vraag en aanbod. De vroegste drukkers waren voor hun succes afhankelijk van hun kennis en inschatting van de markt. Zij moesten met hun productie inspelen op de bestaande vraag om zeker te kunnen zijn van verkoop en dus winst om investeringskosten terug te kunnen verdienen. Als gezegd werden daarom

⁶⁵ Jensen, 2003, p. 130.

⁶⁶ Febvre en Martin, 1979, p. 249.

⁶⁷ Rudolf Hirsch suggereert dat drukkers hun boeken gelezen wilden hebben, maar naar mijn mening zal vooral de verkoop van boeken voorop gestaan hebben, of ze nou gelezen werden of niet. Zie Hirsch, 1974, p. 125.

teksten die in handschriftelijke vorm al succes hadden gehad op de pers gelegd, oftewel oude teksten in een nieuwe vorm gegoten. Dit betekent dat uit de productie van de vroegste drukkers valt af te leiden naar welke teksten in de late middeleeuwen de meeste vraag was.

Uit meerdere overzichten van de Europese boekproductie van voor 1501 is gebleken dat vooral religieuze teksten op grote schaal gedrukt werden.⁶⁸ Hier zullen drie benaderingen van deze productie besproken worden, niet alleen om te bepalen welk aandeel volkstalige religieuze teksten hadden in de totale gedrukte boekproductie in de Nederlanden en in Europa voor 1501, maar ook wat onze aandachtspunten moeten zijn bij het onderzoeken daarvan.

In paragraaf 1.3 bespraken we de lijst van bestsellers die Michael Milway samenstelde op basis van het aantal verschenen edities.⁶⁹ In de top tien komen vooral didactische en religieuze teksten voor. Die zouden volgens Milway vooral priesters en schooljongens hebben aangesproken. Zijn lijst geeft echter een vertekend beeld, onder andere omdat hij geen onderscheid maakt tussen Latijnse en volkstalige teksten. In de top tien staat een aantal typisch Latijnse teksten, zoals het *Breviarium* en het *Missale*, en een aantal schoolboeken die logischerwijs in het Latijn gesteld zijn omdat men aan de hand daarvan de taal moest leren. Verschillende van de overige titels echter werden regelmatig ook in de volkstaal gedrukt.

Milway heeft voor zijn lijst gebruik gemaakt van de ISTC en de daarin gestandaardiseerde titels overgenomen.⁷⁰ Door te zoeken op een aantal titels in de top tien van Milway wordt duidelijk hoe groot het aandeel volkstalige teksten is. Van de 519 getijdenboeken die de ISTC oplevert na het intypen van het zoekwoord 'horae',⁷¹ zijn er 281 in de volkstaal.⁷² Voor 'biblia' zijn dit er 90 van de 210 en voor 'Legenda aurea sanctorum' 80 van de 154. De Epistelen en Evangelien staan in Milways lijst op nummer dertien. Van de 122 gedrukte

⁶⁸ Bijvoorbeeld die van Painter, zie BMC IX, p. xvi.

⁶⁹ Milway, 2000, p. 141.

⁷⁰ Milway, 2000, p. 116.

⁷¹ Geraadpleegd 12 december 2011.

⁷² Waarmee bedoeld wordt dat deze niet in het Latijn zijn gesteld.

edities daarvan verschenen er maar liefst 104 in de volkstaal. Bij het onderzoeken van het publiek van de werken op Milways lijst moet daar rekening mee gehouden worden, aangezien Latijnse en volkstalige teksten een uiteenlopend publiek konden bedienen.

Door geen onderscheid te maken tussen volkstalige en Latijnse teksten en een reconstructie van de totale Europese productie na te streven, zijn Milways resultaten lastig te vertalen naar afzonderlijke regio's, zoals de Nederlanden. In het onderstaande overzicht zijn de productieaantallen van de zes religieuze titels in de top tien van Milway op basis van de ISTC per land weergegeven, met daarbij het aandeel in de volkstaal, of beter gezegd het aandeel dat niet in het Latijn werd gedrukt.⁷³ Tussen haken is het percentage van de totale productie aangegeven.

Religieuze werken uit de top tien van Milway per land in het Latijn en in andere talen

	Duitsland	Italië	Frankrijk	Nederlanden	Engeland
Totale productie	10.463	10.545	5.407	2.378	412
<i>Breviarium</i>	171 (1,6)	174 (1,7)	85 (1,6)	26 (1,1)	-
Niet Latijn	-	2	-	-	-
<i>Horae</i>	71 (0,7)	63 (0,6)	317 (5,9)	50 (2,1)	17 (4,1)
Niet Latijn	31 (0,3)	3	217 (4)	27 (1,1)	3 (0,7)
<i>Missale</i>	153 (1,5)	118 (1,1)	90 (1,7)	4 (0,2)	2 (0,5)
Niet Latijn	-	1	1	-	-
<i>Psalterium</i>	119 (1,1)	64 (0,6)	37 (0,7)	32 (1,3)	3 (0,7)
Niet Latijn	21 (0,2)	8 (0,1)	5 (0,1)	9 (0,4)	-
<i>Biblia</i>	95 (0,9)	64 (0,6)	27 (0,5)	3 (0,1)	-
Niet Latijn	18 (0,2)	35 (0,3)	15 (0,3)	1	-
<i>Legenda Aurea</i>	73 (0,7)	18 (0,2)	42 (0,8)	14 (0,6)	3 (0,7)
Niet Latijn	30 (0,3)	11 (0,1)	20 (0,4)	12 (0,5)	3 (0,7)

Uit bovenstaand schema komt een aantal punten naar voren dat in Milways benadering onderbelicht blijft. Allereerst valt de algehele productie per land of regio op. Sommige kenden een significant lagere productie dan andere. Vooral Engeland valt op vanwege het minieme aantal gedrukte boeken. Verder wordt

⁷³ De titels in het overzicht van Milway zijn gestandaardiseerde titels zoals deze in de ISTC gebruikt zijn. Ook de volkstalige teksten hebben deze titels gekregen wanneer het om dezelfde tekstsoort gaat.

ook nu weer duidelijk dat bepaalde titels vrijwel uitsluitend in het Latijn gedrukt werden, zoals het *Breviarium* en *Missale*. Daarnaast zijn er opvallende verschillen in de verdeling over de soorten religieuze teksten. Zo werden in Frankrijk getijdenboeken op grote schaal gedrukt, maar gebeurde dat in Duitsland en Italië veel minder. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de export van dit genre door Franse drukkers. Als er specifiek wordt gekeken naar de Nederlanden dan valt op dat deze (samen met Engeland) het laagst scoren wat betreft de typisch Latijnse titels, maar hoger wat betreft de volkstalige edities. Hoewel er dus volgens Milway een algemene Europese trend waarneembaar is, bestaan er tussen landen en regio's aanzienlijke verschillen.

Belangrijk voor deze studie is het aantal bijbels dat volgens bovenstaand overzicht voor 1501 in de Nederlanden gedrukt werd. Volgens Milway waren dat er in totaal drie, waarvan een in het Nederlands. De twee bijbels in het Latijn zijn volgens de ISTC een Nieuw Testament, gedrukt in Leuven tussen 1475 en 1477 en een *Biblia pauperum* van Nicolaus de Hanapis, gedrukt in Antwerpen in 1491.⁷⁴ De enige volkstalige bijbel is de Delftse Bijbel. Naast het verschil in taal zijn dit drie totaal verschillende bijbels: een Nieuw Testament in het Latijn, een typologische uitleg van de bijbel en een Oud Testament in de volkstaal. Opvallend is dat de Psalmen en de Epistelen en Evangelien niet tot de categorie bijbels gerekend worden. Deze zijn door Milway apart opgenomen. Het is duidelijk dat de door hem gevolgde methode (op basis van de ISTC) misschien wel een bepaalde trend weergeeft, maar voor deze studie niet toereikend is. Het houdt onvoldoende rekening met het onderscheid tussen Latijn en volkstaal en met de verschillende verschijningsvormen van de Bijbel in de vijftiende eeuw.

Er bestaan voor de Nederlanden verschillende studies waarin de vroege boekproductie wordt weergegeven. Ze hebben ieder zo hun eigen karakter, van overzichten die gebaseerd zijn op bijzondere collecties tot overzichten die uitgaan van de totale productie. In sommige gevallen is ook de productie

⁷⁴ Respectievelijk ISTC nr. ib00650500 en in00103900.

tussen 1500 en 1540 opgenomen, of is een onderscheid gemaakt tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden.⁷⁵ Het meest gebruikte overzicht is dat van George Painter, dat hij maakte voor de incunabelcatalogus van het British Museum, die tegenwoordig is ondergebracht in de British Library.⁷⁶ Het is een gedetailleerd overzicht waarin de gedrukte edities zijn onderverdeeld in verschillende onderwerpen. Het is echter gebaseerd op de toenmalige collectie van het British Museum, die niet alle uitgaven uit de Nederlanden in bezit had. Het overzicht van Painter moet dan ook als een benadering van de productie in de Nederlanden vóór 1501 beschouwd worden. Painter maakte onderscheid tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden en maakte een indeling volgens de huidige grenzen van Nederland en België. Wanneer de overzichten van Painter voor beide landen worden samengevoegd en vereenvoudigd, resulteert dat in het volgende overzicht, waarbij tussen haken de productie uit de Noordelijke Nederlanden nog eens apart vermeld is.

Gedrukte boekproductie in de Nederlanden voor 1501 (BMC IX), per onderwerp en taal

	Latijn	Volkstaal	Totaal	Percentage totale output
Klassieken, grammatica, humanisten	692 (568)	56 (32)	748 (600)	36,9 (48)
Religie	560 (270)	336 (231)	896 (501)	44,3 (40,1)
Filosofie	44 (25)	21 (14)	65 (39)	3,2 (3,1)
Wetenschappen	147 (32)	67 (21)	214 (53)	10,6 (4,3)
Fictie, Volkstalige dichtstukken	32 (17)	70 (40)	102 (57)	5,0 (4,5)
Totaal	1.475 (912)	550 (338)	2.025 (1.250)	100 (100)

Bovenstaand overzicht biedt de mogelijkheid ons voor de Nederlanden te concentreren op twee belangrijke aspecten van de vroegste boekproductie, namelijk de taal en de onderwerpen van de gedrukte edities. Kijkend naar de taal kan vastgesteld worden dat volgens het overzicht van Painter 73 procent in het Latijn is gedrukt en 27 procent in de volkstaal. Het Latijn is vooral gebruikt

⁷⁵ Respectievelijk Cuijpers, 1998, pp. 90-107 en Painter in BMC IX, p. xvi.

⁷⁶ BMC IX, p. xvi. Ook gebruikt in Van Delft en Klein, 2010, p. 67.

voor edities van klassieke werken, teksten van humanisten en grammatica's. Van de onderwerpen religie, filosofie en wetenschap is ongeveer 30 procent van de edities in de volkstaal geschreven. Fictie en volkstalige dichtstukken zijn (uiteraard) hoofdzakelijk in de volkstaal gedrukt.

Duidelijk wordt dat de volkstaal een belangrijk aandeel had in de vroege boekproductie in de Nederlanden (27 procent). Voor bepaalde onderwerpen lijkt de volkstaal een logische keuze, zoals religie, fictie en dichtstukken. Hiervoor bestond een breed publiek (waaronder leken). Opvallender is echter dat ook op de terreinen wetenschap en filosofie, waar het Latijn nog lang de standaard zou blijven, de volkstaal steeds vaker werd ingezet. Blijkbaar was ze voldoende ontwikkeld om ook voor wetenschappelijke werken gebruikt te worden. Zo werden niet alleen diegenen die het Latijn niet machtig waren in de volkstaal bediend, maar ook de wetenschappelijke elite. Aangenomen mag worden dat waar het om religieuze werken ging ook religieuzen profiteerden van het drukken in de volkstaal.

Onder de onderwerpen vallen vooral de klassieken, humanisten en grammatica's op, gevolgd door de religieuze werken, die in grote aantallen verschenen. De eerste categorie was het grootst en telde verhoudingsgewijs de meeste uitgaven in het Latijn. Dat lag vermoedelijk aan het aantal grammatica's. Veelzeggender zijn de cijfers binnen de categorie religie, de tweede in omvang na de klassieken, humanisten en grammatica's. Opvallend is namelijk dat een groot deel van de religieuze werken in de volkstaal gedrukt werd.

Naast het feit dat het overzicht van Painter enkel is gebaseerd op de toenmalige collectie van het British Museum, beperkt het zich bovendien tot de Nederlanden. Zodoende ontbreekt een Europees perspectief. Volgden de drukkers in de Nederlanden een algemene Europese trend of gingen zij een eigen weg? Welke positie namen de Nederlanden in de totale volkstalige bijbelproductie in Europa? De overzichten van Painter in de catalogi van het British Museum beperken zich, waarschijnlijk vanwege beperkte

onderzoeksmiddelen, tot specifieke landen en regio's waarbinnen bepaalde productieaantallen werden bereikt. Dit terwijl drukkers in grensregio's al vroeg bezig waren een grotere Europese markt aan te spreken en ook voor het buitenland te drukken.

Hoe dan ook kan, zeker wat betreft de volkstalige religieuze teksten bestemd voor een specifiek taalgebied, aan de hand van productieoverzichten vastgesteld worden welke titels in welke regio's populair waren. Hiervoor is gebruik gemaakt van de Universal Short Title Catalogue (USTC) van de University of St. Andrews, waarin opgenomen edities ook een onderwerpsclassificatie hebben.⁷⁷ Daardoor is het mogelijk gericht te zoeken naar edities die aangemerkt zijn als religieuze teksten (inclusief bijbels) en naar bijbels afzonderlijk. Onder bijbels worden hier ook delen van bijbels bedoeld, zoals de Psalmen. Passieteksten, Levens van Jezus en de Epistelen en Evangelien, die vaak als vervanging van het Nieuwe Testament gelezen werden, worden hier niet toe gerekend. De productiecijfers met betrekking tot de Epistelen en Evangelien zijn in de analyse hieronder apart toegevoegd.

Gedrukte boekproductie van voor 1501 (USTC), met percentage van totale productie in dat land tussen haken

	Engeland	Nederlanden	Frankrijk	Duitsland ⁷⁸	Italië ⁷⁹
Totale productie	455	2.057	4.912	9.301	10.169
In volkstaal ⁸⁰	219 (48,1)	549 (26,7)	1.508 (30,7)	2.727 (29,3)	2.086 (20,5)
Religieus	197 (43,3)	952 (46,3)	1.786 (36,4)	4.022 (43,2)	2.286 (22,5)
In volkstaal	93 (20,4)	333 (16,2)	657 (13,4)	665 (7,1)	610 (6)
Bijbels	1 (0,2)	40 (1,9)	43 (0,9)	191 (2,1)	49 (0,5)
In volkstaal	0 (0)	11 (0,5)	26 (0,5)	51 (0,5)	13 (0,1)
Epist. en Evang. ⁸¹	0	37 (1,8)	44 (0,5)	91 (1)	37 (0,4)
In volkstaal	0	18 (0,9) ⁸²	3 (0)	38 (0,4)	29 (0,3)

⁷⁷ www.ustc.ac.uk. Geen andere database biedt deze mogelijkheid. Geraadpleegd 6 november 2013.

⁷⁸ In de USTC opgenomen als het Heilige Roomse Rijk

⁷⁹ In de USTC opgenomen als de Italiaanse Stadsstaten.

⁸⁰ In dit geval dus in het Engels, Nederlands, Frans, Duits en Italiaans. Andere talen (behalve het Latijn) die gedrukt werden binnen deze regio's zijn niet meegenomen.

⁸¹ Gezocht op 'Epistolae et evangelia'. Daar uitgefilterd zijn de volkstalige uitgaven en andere werken met die woorden in de titel. Dit is nog afgezien van werken die uitsluitend de evangeliën bevatten.

Het aandeel volkstalige drukken is in alle landen relatief hoog. Dat geldt met een percentage van 48,1 procent vooral voor Engeland. Voor de andere landen ligt het percentage ongeveer tussen de 20 en 30 procent. De Nederlanden scoren met 26,7 procent zeer gemiddeld. De Nederlanden kennen een relatief hoog percentage drukken met religieuze teksten: 46,3 procent. In Engeland, Frankrijk en Duitsland is dat percentage respectievelijk 43,3, 36,4 en 43,2 procent. Voor Italië ligt het met 22,5 procent aanzienlijk lager.

Het aandeel religieuze teksten in de volkstaal is met respectievelijk 7,1 en 6 procent relatief laag in Duitsland en Italië. Deze aantallen zijn zeker beïnvloedt door de grote hoeveelheid Latijnse werken die traditiegetrouw in die regio's gedrukt werden. In Frankrijk en de Nederlanden ligt het aandeel religieuze teksten in de volkstaal redelijk dicht bij elkaar met 13,4 en 16,2 procent. Ook hier is Engeland de uitschieter met 22,4 procent. Wat betreft bijbels valt op dat de Nederlanden ook hierin bovengemiddeld scoren, zeker wanneer de Epistelen en Evangelien in het beeld betrokken worden. Maar ook voor andere regio's geldt dat het aantal bijbels stijgt wanneer we ook (delen van) het Nieuwe Testament meetellen.

Het aandeel religieuze teksten in de volkstaal lijkt in het geheel niet heel groot te zijn. Voor de Nederlanden is dat 16,2 procent, inclusief bijbels. Het is echter belangrijk zich te realiseren dat het teksten betreft die niet gedrukt werden voor de Europese markt, maar vanwege de taal vooral een regionale afzetmarkt kenden. Daarnaast werden naast religieuze teksten ook andersoortige werken gedrukt: filosofie, rechtsgeleerdheid, geschiedenis, astronomie, geneeskunde, maar ook fictie.⁸² In de meeste regio's overtrof het aantal Latijnse teksten het aantal volkstalige alleen in de categorie religieuze teksten. In Duitsland en in de Nederlanden echter treft men die verhouding

⁸² Gezocht op 'Epistelen ende evangelien', met daarbij de volkstalige versies met zoekterm 'Epistolae et evangelia'. Den Hollander telt aan de hand van de database *bibliasacra.nl* tussen 1477 en 1499 26 Nederlandstalige en 15 Latijnse edities. Zie Den Hollander, 2009, p. 54.

⁸³ Zie bijvoorbeeld de lijst van onderwerpen bij Painter, BMC IX, p. xvi.

ook onder de educatieve teksten.⁸⁴ In Italië werd het aantal gedrukte religieuze teksten in de volkstaal enkel overtroffen door dat van werken van klassieke auteurs in het Latijn. In alle talen lijken religieuze teksten in de volkstaal een derde plaats in te nemen. Daarmee had deze categorie een belangrijk aandeel in de Europese boekproductie voor 1501.

Daar komt voor de Nederlanden nog een gegeven bij, namelijk dat de boekproductie hier per hoofd van de bevolking tussen 1454 en 1500 zeer hoog lag, hoger dan in bijvoorbeeld Frankrijk en Duitsland.⁸⁵ Op een relatief kleine bevolking werd verhoudingsgewijs dus een grote hoeveelheid boeken geproduceerd. Dit zal ervoor gezorgd hebben dat de Europese trend van het drukken van religieuze teksten in de volkstaal in de Nederlanden goed merkbaar was.

3.3 De eerste drukkers in Delft

Onderdeel van de samenleving

Met de uitvinding van de boekdrukkunst kwam de productie en verspreiding van teksten voor een groot deel te liggen bij een nieuwe beroepsgroep: de drukkers, een beroepsgroep die volgens de vakliteratuur gedreven werd door financieel gewin. Vanwege de investering die nodig was voor het opzetten van een drukkerij, waren drukkers genoodzaakt zich op te stellen als zakenlieden. Er moest winst gemaakt worden. Er zijn genoeg voorbeelden bekend van drukkers die failliet gingen doordat zij hoogstwaarschijnlijk onverkoopbare teksten uitgaven. Uit de vorige paragraaf is al gebleken dat vooral teksten op de pers gelegd werden die in handschriftelijke vorm succes hadden gehad. Daaronder bevond zich een groot aantal religieuze teksten in de volkstaal.

⁸⁴ Hoewel Milway geen onderscheid maakt tussen Latijn en de volkstaal komt ook hij tot de conclusie dat vooral schoolboeken en religieuze teksten het meest gedrukt werden. Zie Milway, 2000, pp. 141-142.

⁸⁵ Zie tabel 4 in Buringh en Van Zanden, 2009, p. 422.

De productie van de laatste kwam in handen van zakenlieden, hoofdzakelijk leken. Religieuze teksten werden koopwaar. Dit roept vragen op over de identiteit van de vroegste drukkers en hun relatie tot de geestelijkheid en tot het boekkopende en lezende publiek. Omdat er weinig informatie is over de achtergrond van de Delftse drukkers zullen we aan de hand van andere drukkers in de Nederlanden en daarbuiten proberen ons een beeld van hen te vormen.⁸⁶

In de handschriftelijke traditie was de productie van manuscripten vanaf de dertiende eeuw al gedeeltelijk buiten de kloostermuren gesitueerd, in stedelijke ateliers. Er werden zelfs boeken afgeschreven door leken voor eigen gebruik. Het hoogtepunt van deze verschuiving vond plaats na de uitvinding van de boekdrukkunst. Op dat moment kwam de laatmiddeleeuwse boekproductie grotendeels buiten het klooster te liggen en gingen leken zich op grote schaal wijden aan de productie van boeken. Uiteraard waren er kloosters waar men in het bezit was van een drukpers, zoals dat van de Collaciebroeders in Gouda en dat van Sint Michiel in den Hem bij Schoonhoven, maar hierbij ging het om uitzonderingen.

Als gezegd stonden geestelijken niet volledig buiten het productieproces. Zij konden een rol hebben in het aanleveren van teksten en vertalingen, of de drukkers bijstaan bij het redigeren en proeflezen van gedrukte teksten.⁸⁷ Naast de Delftse drukkers is er het voorbeeld van Vindelinus de Spira, die in 1471 de Bijbelvertaling drukte die de Camaldolese monnik Niccolò Malerbi speciaal voor deze uitgave had vervaardigd. Een ander voorbeeld zijn de drukkers Konrad Sweynheim en Arnold Pannartz, die eerst werkten in het klooster Subiaco en die, nadat zij in 1467 naar Rome verhuisd waren, de bisschop van Aleria, Giovanni Andrea Bussi (1417–1475),

⁸⁶ Het stadsarchief van Delft is in 1536 afgebrand tijdens de grote stadsbrand. Vermoedelijk zijn daarbij ook documenten verloren gegaan die informatie konden verschaffen over de vroegste Delftse drukkers.

⁸⁷ Zie ook Pleij, 1992b, p. 15.

aanzochten om proefdrukken te lezen. Er was dus sprake van actieve samenwerking tussen sommige vroege drukkers en clerici.⁸⁸

De vroegste drukkers behoorden tot verschillende milieus en vervulden daarin diverse functies. Van de eerste drukker, Johannes Gutenberg, wordt aangenomen dat hij uit een handelaarsfamilie kwam die actief was in de lakenhandel.⁸⁹ Hij was opgeleid als goudsmid en werkte in Straatsburg als producent en handelaar van pelgrimsspiegeltjes. Die verkocht hij aan pelgrims op weg naar Aken.⁹⁰ De drukker van de eerste volkstalige bijbel, Johannes Mentelin, was vóór zijn drukkerscarrière werkzaam als ‘goldschreiber’: kalligraaf of kopiist.⁹¹ De eerste Engelse drukker, William Caxton, was koopman en diplomaat.⁹² In de gedrukte boekproductie waren mannen met zeer uiteenlopende achtergronden actief. De reden hiervoor kan zijn geweest dat voor boekdrukkers geen gilde bestond en zij niet aan regels gebonden waren. Iedereen kon als drukker aan de slag. Sommigen hadden als kopiist, verluchter of boekbinder reeds ervaring opgedaan in de boekenwereld.⁹³ Maar er waren ook lieden met een andere achtergrond actief, zoals notarissen, klerken, geestelijken, studenten en gegoede burgers.⁹⁴

Met die achtergrond hingen ook de verschillende taken samen die zij verrichtten. Het drukproces bestond globaal uit de volgende stappen, waarvan de eerste in het vorige hoofdstuk al is besproken. Allereerst werd de uit te geven tekst gekozen. In veel gevallen moest die eerst nog vertaald, gecorrigeerd of anderszins aangepast worden, om daarna als legger in handen te worden gegeven van de zettters. Vervolgens konden met het zetsel de benodigde afdrukken gemaakt worden, waarna men de bedrukte bladen liet drogen en ze

⁸⁸ Zie hierover ook Van Duijn, 2013c, p. 285.

⁸⁹ Kapr, 1996, p. 30.

⁹⁰ Kapr, 1996, pp. 71-75.

⁹¹ Schorbach, 1932, pp. 8-9.

⁹² Hellinga, 2010, pp. 12-18.

⁹³ Volgens Sheila Edmunds wordt het aantal kopiïsten dat als drukker aan de slag ging sterk overschat. Zie Edmunds, 1991, p. 25 en 40.

⁹⁴ Zie Burger, 1902; Voulliéme, 1922; Hirsch, 1974, p. 18; Febvre en Martin, 1979, p. 129. De Delftse drukkers lijken in de categorie van gegoede burgers te vallen zoals verderop zal blijken. Zie ook Van Duijn, 2013b, pp. 124-125.

uiteindelijk geraapt werden en gevouwen tot katernen. Die kon men uiteindelijk laten samenbinden in een band en doen voorzien van initialen en andere handmatige toevoegingen.

De drukkers die in vroeg gedrukte colofons genoemd worden, voerden binnen het bovengenoemde proces verschillende taken uit. Sommigen van hen stonden daadwerkelijk aan de pers terwijl anderen hiervoor gezellen in dienst hadden.⁹⁵ Drukkers als Van der Meer moesten overzicht houden over het gehele drukproces en hadden in die zin een leidinggevende en coördinerende rol. Soms vervulden zij die naast werkzaamheden buiten het drukkersvak.

Over de Delftse drukkers is helaas weinig bekend. Archivalische bronnen over hun achtergrond en werkzaamheden zijn niet voorhanden. Het afbranden van het Delfts archief in 1536 (tijdens de grote stadsbrand) is hier hoogstwaarschijnlijk oorzaak van. Op basis van hun overgeleverde fonds kan vastgesteld worden dat de twee tussen 1477 en 1480 een partnerschap vormden. Aangenomen wordt dat Van Middelborch hoofdzakelijk optrad als geldschietter en Van der Meer als de daadwerkelijke drukker of meester. Dit idee is gebaseerd op het feit dat na 1479 de naam van Van Middelborch niet meer in de publicaties verscheen. Vanaf dat moment werkte Van der Meer alleen maar was de productie kennelijk gewaarborgd.⁹⁶ Het drukkersmerk, dat voorheen de wapenschilden van beiden droeg (zie hieronder), bestond na 1479 enkel nog uit dat van Van der Meer.

⁹⁵ Zie over de verdeling van het werk en de relatie tussen gezelschap en meester Febvre en Martin, 1979, pp. 128-142.

⁹⁶ Mogelijk was er daarna sprake van een onbekende financier of partner, of had Van der Meer inmiddels voldoende vermogen opgebouwd om de drukkerij draaiende te houden.

Drukkersmerk in de Delftse Bijbel, 1477
(ISTC ib00648000, USTC 435295)

Drukkersmerk in *Historie van Reynaert die vos*, 1485 (ISTC ir00136000, USTC 435717)

Het wapen van Van Middelborch werd vervangen door het stadswapen van Delft. Het drukkersmerk van het tweemanschap vertoont zeer grote gelijkenis met dat van de Duitse drukkers Johann Fust en Peter Schöffer (zie hieronder), werkzaam vanaf 1457, en is daar mogelijk zelfs op gebaseerd. Het linker schild was van de drukker Fust en het rechter van Schöffer die als investeerder optrad.⁹⁷ De Delftse drukkers hadden een soortgelijke samenwerking.

Het drukkersmerk van Fust en Schöffer in Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, 1471 (ISTC iv00023000, USTC 749610)

Over achtergrond van Mauricius Yemantszoon van Middelborch is het minst bekend. Uit zijn naam valt af te leiden dat hij afkomstig was uit Middelburg. Yeman is ook een typisch Zeeuwse naam.⁹⁸ Hij moet als geldschieter redelijk vermogend zijn geweest. Van Jacob Jacobszoon van der Meer wordt vermoed

⁹⁷ De tak in het drukkersmerk kan ook verwijzen naar Johann Fust, aangezien het Latijnse woord voor tak 'fustis' is. Zie König, 2005, pp. 18, 22, 138 en 141 en Janssen, 2014, p. 81.

⁹⁸ Dit slaat dus niet op 'iemand', alsof de naam van zijn vader onbekend zou zijn.

dat hij afkomstig was uit de Delftse patriciërsfamilie Van der Meer, die enkele burgemeesters aan het stadsbestuur leverde.⁹⁹ Volgens sommigen is hij zelf ook burgemeester geweest.¹⁰⁰ In overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel wordt zijn verbondenheid met de burgemeestersfamilie gesuggereerd.¹⁰¹ Hij zou de zoon geweest zijn van Jacob Lambrechtsz. van der Meer en Ida Tou van den Burg.¹⁰² Ook zijn drukkersmerk met de drie meerbladeren verbindt hem met deze familie. Uit dit huwelijk zou in ieder geval de zoon Vranck Jacobsz. van der Meer (ook wel Vranck Jacob Lambrechtsz. genoemd) voortgekomen zijn.

Dat de familie Van der Meer op grote schaal schouten, schepenen en burgemeesters heeft geleverd voor de stad Delft blijkt uit het overzicht van burgemeesters dat in de achttiende eeuw door de Delftse historicus en boekdrukker Reinier Boitet is opgesteld.¹⁰³ Daarin komt de naam van Jacob Lambrechtsz. van der Meer en ook die van Jacob Jacob Lambrechtsz. van der Meer veelvuldig voor als schepen, burgemeester, thesaurier en weesmeester. In 1445 is voor het eerst een Jacob Lambregtsz. van der Meer schepen van de stad Delft. In de daaropvolgende jaren, tot en met 1505, treft men (soms met een onderbreking van enige jaren) vooral de naam Jacob Jacob Lambregtsz. van der Meer aan.¹⁰⁴ Deze wordt wel geïdentificeerd met de drukker die in 1477 samen met Van Middelborch de Delftse Bijbel uitgaf.¹⁰⁵ Helemaal zeker is het niet. Een verband met de bewuste Delftse patriciërsfamilie ligt echter voor de hand. Het verklaart ook de aanwezigheid van het wapen van Delft boven het colofon in het eerste deel van de Delftse Bijbel. Het verbindt de bijbel met de stad en met de familie Van der Meer die op dat moment een grote rol speelde in haar bestuur.

⁹⁹ Zie o.a. De Bruin, 1977a, p. [22].

¹⁰⁰ Zoals bijv. Van Westreenen, 1829, p. 19.

¹⁰¹ Zoals op een inliggend blaadje in exemplaar Bornem, Sint-Bernardusabdij, -, met een verwijzing naar Van Leeuwen, 1685.

¹⁰² Zie ook Van Leeuwen, 1685, p. 1295.

¹⁰³ Boitet, 1729, pp. 111-117.

¹⁰⁴ Boitet vermeldt dat Jacob Jacob Lambregtsz. in 1477 overleden is, maar de naam komt na 1477 echter nog veelvuldig voor.

¹⁰⁵ Zie o.a. Van Westreenen, 1829, p. 19 en Boon, 1963, p. 6.

In zekere zin kan beweerd worden dat de drukkers zelf deel uitmaakten van het publiek dat zij probeerden te bereiken. Van der Meer was lid van een Delftse patriciërsfamilie, die zeer waarschijnlijk geïnteresseerd was in een product als de Delftse Bijbel. Het is in dit verband niet ondenkbaar dat het initiatief tot het drukken van de bijbel in de volkstaal van Delftse burgers kwam en niet van de geestelijke instellingen in de stad.¹⁰⁶

Religieuze teksten als koopwaar

Voor de Delftse drukkers vormt het fonds (zie Bijlage II) dat zij achterlieten de belangrijkste bron van informatie. Van der Meer was als drukker in Delft actief van 1477 tot zeker 1488. In de eerste drie jaar van zijn drukkersbestaan (tot 1479) werd hij financieel bijgestaan door Van Middelborch met wie hij samen in 1477 als eerste product de Delftse Bijbel uitgaf. Na 1479 verscheen de naam van Van Middelborch niet langer. Mogelijk was hij inmiddels overleden. Gezien het feit dat zijn naam ook niet in colofons van andere drukkers voorkomt lijkt het erop dat hij na 1480 niet langer in het boekenbedrijf actief was. Van der Meer had hem kennelijk na 1480 ook niet meer nodig als geldschietster, aangezien na dat jaar nog een aanzienlijk aantal edities bij de laatste van de pers kwam. Dat Van Middelborch in de periode dat hij met Van der Meer samenwerkte de nodige invloed had op het uitgavebeleid blijkt uit het feit dat na 1479 andersoortige werken werden uitgegeven (waarover hieronder meer).

Van het tweemanschap zijn in totaal acht edities bekend. Van Van der Meer alleen nog eens 64. In totaal verschenen dus 72 edities. Met deze tweedeling zal in de bespreking van het fonds van de eerste Delftse pers rekening gehouden worden. In een groot aantal van de uitgaven wordt de naam van de drukker niet genoemd en staat alleen dat het werk in Delft is gedrukt. De meeste uitgaven echter kunnen op basis van de gebruikte letter toegeschreven worden aan Van der Meer. Van een aantal latere edities is niet

¹⁰⁶ Zie hierover ook Van Duijn, 2013b, pp. 284-285.

bekend of ze door hem zijn gedrukt of door zijn opvolger Christiaan Snellaert. Die gebruikte dezelfde letter en waarschijnlijk ook dezelfde pers als Van der Meer,¹⁰⁷ waardoor het onderscheid tussen de edities van deze drukkers soms moeilijk te maken valt. De eerste druk met daarin de naam van Snellaert dateert van 1488. Men gaat er van uit dat Snellaert in dat jaar de drukkerij overnam. In het overzicht van het fonds van Van der Meer zijn ook de uitgaven opgenomen waarvan niet volledig zeker is of ze door Van der Meer of door Snellaert gedrukt werden.

Bij het bespreken van het fonds van de Delftse drukkers wordt niet alleen uitgegaan van het aantal gedrukte edities, maar ook van het aantal bedrukte vellen per editie.¹⁰⁸ Beide methoden hebben zo hun voordelen en kunnen het beste naast elkaar toegepast worden. Het bedrukte vel als bibliometrische eenheid heeft als groot voordeel dat het ons toelaat rekening te houden met de omvang van de edities. Dat is vooral belangrijk wanneer men de omvang van het fonds wil vergelijken met dat van andere drukkers. Papier was voor de vroegste drukkers een van de grootste kostenposten. De investering voor een omvangrijk boek was dus veel hoger dan voor een relatief klein of dun boekje. Wanneer een drukker twee edities per jaar drukte en zijn collega vier, dan zou men op basis van het aantal edities kunnen aannemen dat de eerste minder drukte dan de tweede. Maar het is ook mogelijk dat de eerste meer vellen per jaar drukte, oftewel omvangrijkere boeken maakte dan de tweede. Het is dus essentieel te weten of een drukker investeerde in enkele veelbladige edities of in een ruimer aantal uitgaven van kleinere omvang. Uiteindelijk brachten drukkers afgeronde edities aan de man en geen losse bedrukte vellen.

¹⁰⁷ August den Hollander suggereert dat er sprake is geweest van een consortium van Delftse drukkers, die gezamenlijk een pers hebben gefinancierd, zie Den Hollander, 2009, p. 58. Zie ook Kok, 1994, p. 107. Hier is verder echter weinig over bekend. Wel kunnen de opvolgende drukkers in de leer geweest zijn bij hun voorgangers en zullen ze de werkplaats met alle drukbenodigheden overgenomen hebben.

¹⁰⁸ Zie over deze methode Heijting, 2007b, pp. 18-22.

Op basis van het formaat van een editie en het aantal bladen kan berekend worden hoeveel vellen gebruikt werden. De berekening gaat als volgt. De Delftse Bijbel is gedrukt in folioformaat, wat betekent dat op één zijde van een vel twee pagina's gedrukt zijn. Voor een kwarto zijn dat er vier, voor een octavo acht, etcetera. Een uitgebreide versie van de Delftse Bijbel bestaat uit 642 bladen. Hiervoor werden dus 321 vellen bedrukt. Sommige edities komen niet uit op een heel getal. In die gevallen is het aantal naar boven afgerond. Voor de volledigheid zou bij dit onderzoek ook rekening gehouden moeten worden met de oplagen van de edities. Hierover is echter te weinig informatie voorhanden.¹⁰⁹ Daarentegen vormt het aantal bedrukte vellen een goede indicatie van de keuzes en investeringen die de drukkers voor bepaalde teksten maakten.

Net als in de overzichten in paragraaf 3.2 wordt hier de nadruk gelegd op twee aspecten, namelijk de taal en het onderwerp van de gedrukte edities. Wat betreft de taal valt op dat in de eerste drie jaar, gedurende het tweemanschap, enkel Nederlandstalige werken verschenen. Het eerste Latijnse werk kwam pas op 26 september 1480 van de pers.¹¹⁰ Ook aan het fonds van de Goudse drukker Gerard Leeu valt op dat zijn eerste drukken uitsluitend in het Nederlands waren.¹¹¹ Hij begon zijn activiteiten in Gouda in 1477, maar drukte zijn eerste Latijnse werk pas in 1479.¹¹² Er is beweerd dat zijn lettervoorraad eerder niet ruim genoeg was om Latijnse teksten te drukken.¹¹³ Bepaalde ligaturen zouden hebben ontbroken.¹¹⁴ Dit is mogelijk ook bij de Delftse drukkers het geval geweest. Het is evenwel denkbaar dat de uitgave van volkstalige werken een bewuste keuze was en niet voortkwam uit een gebrek aan drukletters. Andere drukkers, zoals Richard Pafraet, die in 1477 in

¹⁰⁹ Zie ook Heijting, 2007b, p. 21.

¹¹⁰ ISTC ig00672500, USTC 438662

¹¹¹ Zie fig. 6 bij Heijting, 2007b, p. 30.

¹¹² ISTC ib01183950, USTC 435419.

¹¹³ Hellinga, 1973, p. 283 en Heijting, 2007b, p. 28.

¹¹⁴ Hellinga, 1973, p. 182.

Deventer een drukkerij begon,¹¹⁵ waren namelijk al vanaf het begin in staat Latijnse teksten te drukken.

Gelet op de continuïteit van hun bedrijf mag aangenomen worden dat de Delftse drukkers in de eerste drie jaar voldoende inkomsten genereerden.¹¹⁶ Na de beëindiging van het partnerschap verschenen steeds meer Latijnse werken in het fonds van Van der Meer. Toch bleef het grootste deel Nederlandstalig, namelijk 73,4 procent. In het onderstaande overzicht is te zien dat 76,4 procent van de totale gecombineerde productie bestond uit Nederlandstalige teksten.

Talen in het fonds van Van der Meer in edities (met percentage van het totaal)

	Met Van Middelborch		Alleen Van der Meer		Totale productie	
	Nederlands	Latijn	Nederlands	Latijn	Nederlands	Latijn
Edities	8 (100)	0 (0)	47 (73,4)	17 (26,6)	55 (76,4)	17 (23,6)

Op basis van het aantal bedrukte vellen valt het aandeel Nederlandstalig drukwerk nog hoger uit. Zo is in het volgende overzicht te zien dat de Nederlandstalige productie van Van der Meer (zonder Van Middelborch) zo beschouwd maar liefst 86 procent bedraagt en 88,3 procent van de totale productie omvat. Er werden dus niet alleen meer Nederlandstalige edities gedrukt, er werd in verhouding ook meer papier besteed aan deze uitgaven. De Nederlandstalige werken waren dus gemiddeld omvangrijker waren dan de Latijnse. De Delftse Bijbel heeft met zijn 321 bedrukte vellen de nodige invloed op de genoemde percentages gehad. Er kan tevens vastgesteld worden dat Van der Meer ook in zijn latere carrière grotendeels Nederlandstalige teksten bleef drukken, die gemiddeld groter van omvang waren dan de Latijnse. Ook al beschikte hij toen inmiddels over de mogelijkheden Latijnse werken te drukken, toch bleef hij zich voornamelijk richten op Nederlandstalige teksten.

¹¹⁵ ISTC ib00338000, USTC 435327.

¹¹⁶ Of Van Middelborch moet om tegenvallende verkoopcijfers de firma hebben verlaten waarna Van der Meer alleen een doorstart maakte, maar dit ligt niet voor de hand.

Talen in het fonds van Van der Meer in vellen (met percentage van het totaal)

Taal	Met Van Middelborch		Alleen Van der Meer		Totale productie	
	Nederlands	Latijn	Nederlands	Latijn	Nederlands	Latijn
Vellen	546 (100)	0 (0)	2.370 (86)	387 (14)	2.916 (88)	387 (12)

Zowel uit de voorkeur voor Nederlandstalige uitgaven als uit de keuze voor het soort teksten valt de strategie van de drukkers af te leiden. Het onderverdelen van vijftiende-eeuwse edities in onderwerpen moet met een bepaalde voorzichtigheid gebeuren.¹¹⁷ Middeleeuwse werken laten zich niet altijd vatten in hedendaagse categorieën. Daarnaast kunnen werken meerdere functies hebben gehad of op verschillende manieren gelezen zijn. Een groot deel van de teksten had een moraliserend karakter, ook wanneer ze niet specifiek religieus van karakter waren. Dat is onder andere het geval voor teksten als *Van die konste van spreken ende van swighen*, de *Historie van die seven wise mannen van Romen*, *Boek dat men hiet dat scaecspel* en zelfs voor verhalende literatuur als de *Historie van Reynaert die vos*.¹¹⁸

Van de acht uitgaven die tijdens het partnerschap verschenen, kunnen er zeven aangeduid worden als religieus. Dat is 87,5 procent van de tijdens het partnerschap verschenen werken en betekent in bedrukte vellen zelfs 97,5 procent. Hieronder bevinden zich bijbels en teksten van praktische aard, zoals biecht- en bidinstructies en devotionele teksten. Het enige werk dat als seculier aangeduid kan worden is de *Historie van Alexander*.¹¹⁹ In strikte zin is dit geen religieuze tekst (en zeker geen Bijbelboek), maar een ‘prozaroman’. In de late Middeleeuwen had men echter vooral aandacht voor het religieuze karakter van deze tekst. De geschiedenis van Alexander werd gezien als schakel tussen het Oude en het Nieuwe Testament.¹²⁰ In de handschriftelijke traditie is de geschiedenis van Alexander hoofdzakelijk overgeleverd als onderdeel van de

¹¹⁷ Zie hierover ook Heijting, 2007b, pp. 23-25.

¹¹⁸ Respectievelijk ISTD ia00209250, USTC 435876; ISTD is00450150, USTC 435543; ISTD is00450300, USTC 435857; ISTD ic00412000, USTC 435581; ISTD ir00136000, USTC 435717.

¹¹⁹ ISTD ia00401000; USTC 435426.

¹²⁰ Zie ook Goudriaan, 1993, p. 43.

Hernse Bijbelvertaling.¹²¹ In zekere zin sloot het uitgeven van de tekst dus aan bij de uitgave van de Delftse Bijbel en bij de Epistelen en Evangelien die in 1477 in Gouda waren verschenen.

Zoals het Latijn pas na het vertrek van Van Middelborch zijn intrede deed in het fonds, zo verschenen daarin ook bepaalde categorieën pas na dat moment. Vanaf 1479 komen we ook wetenschappelijke en literaire werken tegen, zoals het *Tractaetken van cyrurgyen* en de eerder genoemde *Historie van Reynaert die vos*.¹²² Het aandeel religieuze werken zakte van 87,5 procent naar 76,7 procent in edities en van 97,6 procent naar 85,9 procent in vellen, maar bleef aanzienlijk.

Productie van Van der Meer, globaal naar onderwerp (met percentage van totaal)¹²³

	Met Van Middelborch		Alleen Van der Meer		Totale productie	
	Edities	Vellen	Edities	Vellen	Edities	Vellen
Religieus	7 (87,5)	533 (97,6)	49 (76,6)	2.369 (85,9)	56 (77,8)	2.902 (87,9)
- Bijbelse teksten ¹²⁴	1	321	7	445	8	766
- Praktische theologie	3	112	21	674	24	786
- Overig	3	100	21	1.250	24	1.350
Wereldlijk	1 (12,5)	13 (2,4)	15 (23,4)	388 (14,1)	16 (22,2)	401 (12,1)
- Recht	-	-	3	51	3	51
- Geschiedenis	-	-	2	161	2	161
- Wetenschap	-	-	2	11	2	11
- Verhalende literatuur	1	13	6	134	7	147
- Overig	-	-	2	31	2	31
Totaal	8	546	64	2.757	72	3.303

De voorkeur voor Nederlandstalige en religieuze teksten blijkt overduidelijk uit de bovenstaande overzichten. Het overgrote deel van de religieuze teksten was in het Nederlands gesteld. Dat blijkt uit het overzicht hieronder. Tijdens het partnerschap bedroeg de omvang 100 procent, na het partnerschap 67,3

¹²¹ Zie de inhoudsoverzichten achterin Biemans, 1984 en Kors, 2007, p. 45.

¹²² Respectievelijk ISTC ig00560500, USTC 438350; ISTC ir00136000, USTC 435717.

¹²³ Gebaseerd op de onderwerpsaanduidingen in Bijlage II.

¹²⁴ Bestaande uit de Delftse Bijbel, de Psalmen en de Epistelen en Evangelien.

procent. Gerekend in vellen zakte dat percentage na 1479 maar tot 84,3 procent.

Religieuze teksten in de volkstaal in het fonds van Van der Meer (met percentage van het totaal gedrukte religieuze teksten)

	Met Van Middelborch		Alleen Van der Meer		Totale productie	
	Edities	Vellen	Edities	Vellen	Edities	Vellen
Nederlands	7 (100)	533 (100)	33 (67,3)	1.996 (84,3)	40 (71,4)	2.529 (87,1)
Totaal religieus	7	533	49	2.369	56	2.902

Afgezet tegen de totale productie (dus inclusief de andere onderwerpen) bleven religieuze teksten in de volkstaal domineren, zoals te zien is in het schema hieronder. Gerekend in edities besloeg hun aandeel tijdens het partnerschap 87,5 procent van de totale productie, gerekend in vellen 97,6 procent. Voor Van der Meer alleen liggen die cijfers op respectievelijk 51,6 en 72,4 procent. Berekend over de totale periode waarin Van der Meer actief was (dus met en zonder Van Middelborch), liggen de percentage uiteraard iets hoger, namelijk 55,6 en 76,6 procent.

Religieuze teksten in de volkstaal in het fonds van Van der Meer (met percentage van het totaal gedrukte teksten)

	Met Van Middelborch		Alleen Van der Meer		Totale productie	
	Edities	Vellen	Edities	Vellen	Edities	Vellen
Nederlands	7 (87,5)	533 (97,6)	33 (51,6)	1.996 (72,4)	40 (55,6)	2.529 (76,6)
Totaal	8	546	64	2.757	72	3.303

Als er gekeken wordt naar bijbels, zoals het Oude Testament, de Psalmen en de Epistelen en Evangelien, dan wordt duidelijk dat deze een redelijk aandeel hadden in de religieuze en totale productie (zie de overzichten hieronder). Het ging zonder uitzondering om uitgaven in het Nederlands.

Volkstalige bijbels in het fonds van Van der Meer (met percentage van het totaal gedrukte religieuze teksten)

	Met Van Middelborch		Alleen Van der Meer		Totale productie	
	Edities	Vellen	Edities	Vellen	Edities	Vellen
Bijbels	1 (14,3)	321 (60,2)	7 (14,3)	445 (18,8)	8 (14,3)	766 (26,4)
Totaal religieus	7	533	49	2.369	56	2.902

Volkstalige bijbels in het fonds van Van der Meer (met percentage van het totaal gedrukte teksten)

	Met Van Middelborch		Alleen Van der Meer		Totale productie	
	Edities	Vellen	Edities	Vellen	Edities	Vellen
Bijbels	1 (12,5)	321 (58,8)	7 (10,9)	445 (16,1)	8 (11,1)	766 (23,2)
Totaal	8	546	64	2.757	72	3.303

Afgezet tegen de religieuze productie in edities, dus zowel die in het Latijn als in het Nederlands, beslaat het aandeel volkstalige bijbels 14,3 procent, in vellen 26,4 procent. Ook binnen de totale productie blijven de percentages redelijk hoog. Zo bestaat tijdens het partnerschap 12,5 procent van het totale aantal gedrukte edities uit volkstalige bijbels. In vellen is dat maar liefst 58,8 procent. Dit komt uiteraard door de omvang van de Delftse Bijbel. Die vormt met 321 vellen al 9,7 procent van het totaal aantal gedrukte vellen (3.303). Voor Van der Meer alleen liggen deze cijfers op 10,9 procent gerekend in edities en 16,1 procent gerekend in vellen. De volkstalige bijbels hadden verhoudingsgewijs dus een flink aandeel in het Delftse fonds.

In het volgende overzicht is het aantal religieuze teksten in de volkstaal binnen het fonds van de Delftse drukkers afgezet tegen de totale boekproductie in de Noordelijke Nederlanden voor 1501.

Religieuze teksten (edities) in het fonds van Van der Meer, afgezet tegen de totale productie in de Noordelijke Nederlanden

	Noordelijke Nederlanden ¹²⁵	Met Van Middelborch	Alleen Van der Meer	Totale productie
Religieus	501 (40,1)	7 (87,5)	49 (76,6)	56 (77,8)
In volkstaal	231 (18,5)	7 (87,5)	31 (48,4)	38 (52,8)
Totaal	1.250	8	64	72

¹²⁵ Cijfers voor de Noordelijke Nederlanden zijn ontleend aan Painter. Zie BMC IX, p. xvi.

Duidelijk blijkt dat de Delftse drukkers in de bewuste categorie vooropliepen. George Painter heeft op basis van de incunabelcatalogus van het British Museum (BMC) voor de Noordelijke Nederlanden berekend dat 40,1 procent van het totaal aantal edities religieus van aard was.¹²⁶ Aan de hand van de USTC zijn we in paragraaf 3.2 voor de Nederlanden als geheel uitgekomen op een aandeel van 42,5 procent. Daartegenover bedraagt het aandeel religieuze werken dat in totaal van de Delftse pers kwam 77,8 procent. Het aandeel religieuze teksten dat in de volkstaal werd uitgegeven, is volgens Painter 18,5 procent van de totale Noord-Nederlandse productie. Een berekening aan de hand van de USTC levert voor de gehele Nederlanden een aandeel van 14,8 procent op. Met 52,8 procent aan volkstalige religieuze teksten was de productie van de Delftse pers dus zeer hoog.

Wanneer het uitgavepatroon van de Delftse drukkers vergeleken wordt met dat van hun Goudse collega Gerard Leeu, valt op dat de Delftse drukkers verhoudingsgewijs meer aandacht besteedden aan religieuze literatuur dan hun collega. Leeu wordt gezien als een van de voorlopers op het gebied van de vroege boekdrukkunst in de Noordelijke Nederlanden, in het bijzonder op het gebied van religieuze teksten.¹²⁷ Ook al worden de Delftse drukkers minder commercieel genoemd dan hun Goudse collega,¹²⁸ toch deden ze wat betreft uitgaven van religieuze volkstalige teksten niet voor hem onder. Zoals uit onderstaand overzicht blijkt gaven de Delftse drukkers in verhouding meer volkstalige teksten uit dan Leeu. De Goudse productie bestond voor 58 procent uit volkstalige edities, die van de Delftse uit 76,4 procent.¹²⁹

¹²⁶ BMC IX, p. xvi. Painter is alleen uitgegaan van edities en niet van bedrukte vellen.

¹²⁷ Zie Hellinga-Querido, 1993 en Heijting, 2007b, p. 17-18, en n. 4.

¹²⁸ Zie bijv. De Bruin, 1977a, p. [18].

¹²⁹ Hier wordt alleen uitgegaan van de Goudse productie. Leeu verhuisde in 1484 naar Antwerpen en zette daar zijn activiteiten voort.

Religieuze teksten in het fonds van Van der Meer en Leeu (met percentage van totaal)¹³⁰

	Van der Meer (en Van Middelborch)		Leeu (Goudse productie)	
	Edities	Vellen	Edities	Vellen ¹³¹
Religieus	56 (77,8)	2.902 (87,9)	36 (52,2) ¹³²	1.654 (62)
In volkstaal	40 (55,6)	2.529 (76,6)	25 (36,2) ¹³³	1.086 (40,9)
Totaal	72	3.303	69	2.657,5

Waar 52,2 procent van Leeus edities religieuze teksten bevatte, bedraagt dit percentage voor de Delftse drukkers 77,8 procent. Voor Leeu is dit aandeel in benodigde vellen berekend op 62 procent,¹³⁴ voor de Delftse drukkers op 87,9 procent.

Wanneer in het bijzonder wordt gekeken naar religieuze teksten in de volkstaal dan beslaan die 55,6 procent van de in Delft verschenen edities. Berekend in bedrukte vellen komt dit neer op 76,6 procent. Leeu scoort in deze categorie lager, namelijk 36,2 procent in edities en 40,9 in bedrukte vellen. Hoewel het aandeel volkstalige religieuze werken voor de Delftse drukkers verhoudingsgewijs hoger lag, mag niet vergeten worden dat Leeu gemiddeld meer uitgaven per jaar uitbracht.¹³⁵ In de zeven jaar dat Leeu in Gouda actief was bracht hij 69 edities uit. Dat zijn er gemiddeld 9,9 per jaar. De Delftse drukkers lieten daarentegen in 11,5 jaar tijd 72 edities het licht zien, wat neerkomt op een gemiddelde van 6,3 edities per jaar. Ook wat betreft aantal vellen lag de productie van Leeu hoger: respectievelijk 380 tegenover 287 vellen per jaar.

Op basis van de hierboven getoonde overzichten kan geconcludeerd worden dat de algemene trend die in Europa en in de (Noordelijke)

¹³⁰ De cijfers van Leeu zijn grotendeels gebaseerd op de overzichten in Heijting, 2007b.

¹³¹ Het totaal aantal bedrukte vellen is door Heijting berekend door af te ronden op halve vellen. Voor de Delftse drukkers is dat op hele vellen gedaan.

¹³² In eerdere overzichten van het fonds van Leeu is de *Legenda aurea*, die in twee delen is uitgegeven (ISTC ij00139000, USTC 435394 en ISTC ij00140000, USTC 438354), als één uitgave geteld. In dit overzicht zijn beide delen als aparte uitgaven opgenomen.

¹³³ Berekend op basis van de classificatie van de USTC, gecontroleerd met de fondslst van Leeu.

¹³⁴ Heijting, 2007b, p. 33.

¹³⁵ Volgens John Lenhart staat Leeu wat productie betreft op de zesde plaats van de wereldranglijst van incunabeldrukkers. Zie Lenhart, 1935, p. 83.

Nederlanden zichtbaar was zich ook in Delft voordeed. Vooral tijdens het partnerschap, maar ook daarna nog, lag de nadruk op het uitgeven van volkstalige religieuze teksten, met een belangrijk aandeel daarin van volkstalige bijbels. Ook binnen het fonds van Leeu namen deze teksten een aanzienlijke plaats in. Vanuit beide productiecentra kon het gewest Holland goed worden voorzien van religieuze volkstalige teksten. Ervan uitgaande dat de vroegste drukkers produceerden waar vraag naar was, mag men concluderen dat de vraag naar zulke teksten in Holland groot was, vergeleken met de rest van Europa misschien wel bovengemiddeld. Gelet op het economische, culturele en religieuze klimaat is het niet vreemd dat juist Hollandse drukkers hun fonds vulden met religieuze teksten in de volkstaal. Die garandeerden kennelijk commercieel succes. Religieuze volkstalige teksten waren koopwaar geworden.

Wanneer het Delftse fonds puur op titels wordt geanalyseerd dan blijkt dat vooral teksten met religieuze inhoud meerdere keren gedrukt werden. In enkele gevallen werd daarvoor mogelijk hetzelfde zetsel gebruikt. Men neemt aan dat het meermaals herdrukken van een tekst wijst op de grote populariteit ervan. Uiteraard speelde de oplage hierbij een rol. Bij een kleine oplage en een grote vraag was een herdruk eerder vereist.

Uit het fonds van de Delftse drukkers werden hoofdzakelijk de volkstalige religieuze titels herdrukt (zie Bijlage II). Zo kwamen de Epistelen en Evangeliën viermaal van de pers, de *Legenda aurea* en het *Liden en passie des heren* drie keer.¹³⁶ Verder werd een groot aantal titels twee keer uitgegeven, zoals de Psalmen, *De vier uitersten*, Leven van Jezus en getijdenboeken.¹³⁷ Bij de meeste ging het om zeer populaire teksten. Zo werden de Epistelen en Evangeliën door vrijwel iedere drukker voor 1501 meerdere malen gedrukt.¹³⁸ Veel titels genoten slechts een eenmalige uitgave, zoals de Delftse Bijbel. Dat wil evenwel

¹³⁶ Respectievelijk Bijlage II, nr. 18, 19, 41, 49, 63; 21, 22, 38, 40, 54; 50, 60, 61.

¹³⁷ Respectievelijk Bijlage II, nr. 9, 65; 45, 62; 6, 69; 10, 39.

¹³⁸ Zie hierover ook Den Hollander, 2009.

niet zeggen dat ze niet gewild of populair waren, noch dat ze commercieel geen succes hadden.¹³⁹

In Delft werden ook titels gedrukt die aansloten bij de Delftse Bijbel. Zo kon met de Delftse Bijbel, de Psalmen (1480) en de Epistelen en Evangelien (1481), of de editie hiervan van collega Leeu (1477), een nagenoeg complete bijbel samenstellen. Daaraan kon men verder nog *De historie van Alexander* (1479) toevoegen om zo de samenstelling van de Hernse Bijbelvertaling nog dichter te benaderen.¹⁴⁰ Deze uitgaven werden omgeven door titels van praktisch-religieuze of devotionele aard die eveneens in de volkstaal gesteld waren, zoals *Dit boek leert hoe men bidden zal* en *Vertrouwing des menschen levens uit der heiliger schriften*.¹⁴¹

Als de titels uit Delft vergeleken worden met die van Leeu uit zijn Goudse periode, dan valt op dat er weinig overlap was, vooral in de eerste jaren. Uitgaande van de gedachte dat vooral populaire teksten op de pers werden gelegd, zou men meer overlap verwachten. Van de vóór 1480 verschenen titels is de *Historie van Alexander* de enige die zowel in Delft als in Gouda werd gedrukt.¹⁴² Het kan zijn dat in Delft en Gouda afzonderlijke strategieën werden gevolgd. Wellicht stemden drukkers hun fondsen op elkaar af,¹⁴³ mede uit concurrentieoverwegingen.

¹³⁹ Dit concludeert De Bruin ten aanzien van de Delftse Bijbel wel. Zie De Bruin, 1977a, p. [33].

¹⁴⁰ Een dergelijke verzameling zou bestaan uit respectievelijk Bijlage II, nr. 1, 9, 18 en 5.

¹⁴¹ Respectievelijk Bijlage II, nr. 7 en 8.

¹⁴² Bijlage II, nr. 6 en voor de Goudse uitgave ISTC ia00400900, USTC 435320.

¹⁴³ Zeker is in ieder geval dat Leeu contact had met de Delftse opvolger Christiaan Snellaert. Zie Gnirrep, 1993, pp. 194-195. Ook Den Hollander merkt op dat er sprake was van samenwerking tussen de vroegste drukkers. Zie Den Hollander, 2009, p. 58.

3.4 Een bijbel met mogelijkheden

Vijf losse compositie-eenheden

De vroegste drukkers probeerden een zo groot mogelijk publiek te bereiken en pasten daar desnoods hun producten op aan.¹⁴⁴ Zo brachten de Delftse drukkers hun bijbel in verschillende versies op de markt. Zij gaven hun Oude Testament op zo'n manier vorm dat kopers zelf konden bepalen welke Bijbelboeken ze afnamen en in welke volgorde deze gebonden moesten worden. In de literatuur over de Delftse Bijbel zijn altijd twee verschillende versies beschreven, een lange en een korte versie. De lange versie bestond uit twee delen met alle boeken van het Oude Testament, exclusief de Psalmen. De korte versie bestond uit een deel met alleen de historische Bijbelboeken.¹⁴⁵ In feite was sprake van vijf compositie-eenheden. Het opdelen van een editie in verschillende eenheden was niet uniek. Vaak werd dit gedaan ten behoeve van de arbeidsverdeling in de drukkerij. Op deze manier konden meerdere zetters en drukkers gelijktijdig aan dezelfde editie werken.¹⁴⁶ Er bestaan aanwijzingen dat de twee delen van de Delftse Bijbel gelijktijdig gedrukt zijn. De spreiding van de watermerken komt in beide grotendeels overeen. Dit zou betekenen dat de drukkers de beschikking hadden over twee persen, waarbij op elke pers een deel gedrukt werd met papier van dezelfde stapel.¹⁴⁷

In het geval van de Delftse Bijbel was de opdeling in eenheden ook bedoeld om kopers de mogelijkheid te bieden verschillende versies samen te stellen. Andere boeken werden hooguit in twee of meerdere aparte delen aangeboden. Een goed voorbeeld is de *Legenda aurea* die bestaat uit een winter- en een zomerstuk. Daarvan brachten de Delftse drukkers ook meerdere edities

¹⁴⁴ Zie ook Jensen, 2003, p. 130.

¹⁴⁵ Zie o.a. Le Long, 1732, pp. 373-374; Hellinga, 1973, p. 269; De Bruin, 1977a, p. [18].

¹⁴⁶ Een ander voorbeeld is Roberto Caracciolo, *Sermones quadragesimales* gedrukt in Keulen door Johann Koelhoff de Oudere in 1473 (ISTC ic00173000, USTC 743816). Met dank aan Kristian Jensen, British Library.

¹⁴⁷ Zie WILC. Met dank aan Gerard van Thienen (oud-conservator incunabelen KB, Den Haag) die dit opmerkte tijdens zijn watermerkenonderzoek.

uit.¹⁴⁸ Vaak werden het winter- en zomerstuk ook los aangeboden. In een enkel geval vormden ze één editie. Een ander voorbeeld is het breviarium dat de Duitse drukker Erhard Ratdolt drukte in 1490, waarbij sommige onderdelen, zoals de kalender en het Psalter, in meerdere varianten gedrukt werden om zo een apart winter- en zomerdeel te kunnen verkopen.¹⁴⁹ Deze voorbeelden betreffen hoe dan ook steeds afgeronde delen, geen losse compositie-eenheden die binnen de delen verplaatst konden worden.

Er zijn maar weinig vroege drukken bekend waarvan de verschillende compositie-eenheden los of in verschillende combinaties verkocht werden. Die van de Delftse Bijbel zijn de volgende.¹⁵⁰

- I Proloog, Genesis t/m IV Koningen
- II I en II Makkabeeën, colofon
- III I en II Kronieken t/m Ezechiël
- IV Daniël
- V Twaalf kleine profeten, colofon

De eerste compositie-eenheid bevat de algemene proloog en Genesis, tot en met IV Koningen,¹⁵¹ verdeeld over 27 katernen. Van deze 27 katernen bestaan de eerste 25 uit tien bladen en de laatste twee uit respectievelijk zes en zeven bladen. De laatste twee katernen wijken in aantal bladen af om zo een afgeronde eenheid te kunnen vormen. Van het laatste katern, dat bestaat uit zeven bladen, werd zelfs een blad weggesneden of achterwege gelaten om goed uit te komen met het aantal bladen.¹⁵² In sommige beschrijvingen van de

¹⁴⁸ Bijlage II, nr. 21, 22, 38, 40 en 54.

¹⁴⁹ ISTC ib01175100, USTC 740254. Met dank aan Kristian Jensen, British Library.

¹⁵⁰ De nummering van de compositie-eenheden is van mijn hand. De hier gegeven volgorde is op basis van een exemplaar in twee delen zoals beschreven door Le Long. Zie Le Long, 1732, p. 366-367.

¹⁵¹ Voor een uitgebreide beschrijving van de compositie-eenheden zie de beschrijving van de editie in Bijlage I.

¹⁵² In de collatieformule in Bijlage I aangeduid als dd8-1.

Delftse Bijbel wordt dit aangeduid als een defect.¹⁵³ Geen enkel onderzocht exemplaar bevat echter het blanco blad en het is hoogstwaarschijnlijk in de productiefase reeds weggesneden. Om die reden kan men moeilijk van een defect spreken.

De tweede compositie-eenheid bestaat uit de Makkabeeën gevolgd door een colofon met daarboven het wapen van de stad Delft, verdeeld over drie katernen van elk tien bladen en één katern van negen bladen.¹⁵⁴ De derde compositie-eenheid bestaat uit de boeken Paralipomenon tot en met Ezechiël. Het is de grootste compositie-eenheid in de Delftse Bijbel, verdeeld over achttien katernen van tien bladen en twee van respectievelijk zes en acht bladen. De vierde eenheid bevat Daniël verdeeld over twee katernen van acht bladen. Het vijfde bestaat uit de twaalf kleine profeten gevolgd door een colofon, verdeeld over drie katernen van tien bladen. Boven dit colofon is niet het wapen van Delft gedrukt, maar loopt de tekst van de linkerkolom door tot boven het colofon in de rechterkolom.

In de incipits en explicits van de Bijbelboeken wordt alleen verwezen naar boeken die zich in dezelfde compositie-eenheid bevinden. Zo is bijvoorbeeld het expliciet van Exodus tegelijkertijd het incipit van dat van Leviticus: 'Hier endet exodus Hier beghint dat boeck dat men hiet leviticus [...]'. Dit is niet geval voor het eerste incipit en laatste expliciet van een compositie-eenheid. Daarin worden voorafgaande en volgende Bijbelboeken niet genoemd. Ook in de algemene proloog wordt, afgezien van de Pentateuch, niet naar specifieke Bijbelboeken verwezen. Doordat in de compositie-eenheden niet verwezen wordt naar boeken in andere eenheden kunnen de meeste op verschillende manieren gerangschikt worden zonder dat dit de loop van de tekst verstoort. Dat doet vermoeden dat de Delftse Bijbel niet als een volledig Oud Testament werd verkocht, maar in losse compositie-eenheden,

¹⁵³ Bijvoorbeeld in de beschrijving van Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42 door Paul Needham in *The Estelle Doherty Collection*, 1987, lot. 87. Deze beschrijving is grotendeels overgenomen in Ford, 1990, pp. 92-93.

¹⁵⁴ Deze laatste katern van 9 bladen is in de collatieformule opgenomen als hh10-1, zie Bijlage I.

zodat kopers zelf een versie konden samenstellen. Het boek Daniël kon eenvoudig uit het tweede deel gelicht worden en tussen IV Koningen en Makkabeeën in het eerste deel worden geplaatst om op deze manier een korte versie te vormen (eenheden I, IV en II). Doordat het volledige werk uit twee delen bestond met elk een colofon, vormde een korte versie ook een afgerond geheel, inclusief proloog en colofon. Of men nu een lange of een korte versie vormde, de Delftse Bijbel bevatte altijd het colofon met daarboven het wapen van de stad Delft.¹⁵⁵

De opbouw in verschillende compositie-eenheden had als gevolg dat ook andere samenstellingen mogelijk waren, afwijkend van de in de literatuur beschreven twee versies. Het is de vraag of die de enige door de drukkers beoogde samenstellingen vormden, of dat zij ook andere combinaties voor ogen hadden, waaraan dan echter mogelijk wel de proloog of colofons ontbraken.

De positie van Makkabeeën is opmerkelijk. De lange versie bevat Makkabeeën aan het einde van het eerste deel, terwijl deze in bijbelhandschriften de laatste van het Oude Testament vormden. De positie van Makkabeeën had hoogstwaarschijnlijk de bedoeling een wisseling tussen verschillende versies mogelijk te maken. De plaats van de proloog en de colofons geeft aan dat de drukkers wel een idee hadden welke samenstelling het meest ideaal was. Een versie zou op zijn minst een proloog en een colofon moeten bevatten. Maar binnen deze grenzen waren er nog steeds verschillende samenstellingen mogelijk. Zo kon Daniël in een lange versie ook in het eerste deel gebonden worden (I, IV, II, III en V), of konden de eenheden Makkabeeën en de twaalf kleine profeten verwisseld worden, zodat de boeken van Makkabeeën als laatste kwamen (I, V, III, IV en II). Wanneer bepaalde eenheden achterwege gelaten werden, ontstonden zelfs nog veel meer mogelijkheden.

¹⁵⁵ Dit wapen zat immers boven het colofon na II Makkabeeën.

Of de drukkers nu twee of mogelijk meerdere versies op de markt brachten, ze boden kopers de mogelijkheid zelf een versie te kiezen en samen te stellen. Dit zegt niet alleen iets over de marketingstrategie van de drukkers, maar ook over hun perceptie van het publiek. Blijkbaar achtten zij dat in staat een keuze te maken met betrekking tot inhoud en samenstelling van de Delftse Bijbel.¹⁵⁶

Overgeleverde exemplaren

De mogelijkheid zelf een Bijbel samen te stellen, had als gevolg dat exemplaren werden aangepast zodra deze in handen kwamen van nieuwe bezitters. De vraag is op welke manier de compositie-eenheden in overgeleverde exemplaren zijn terug te vinden.

Bij de bestudering van een klein aantal overgeleverde exemplaren komt al snel een probleem aan het licht: dat van de representativiteit.¹⁵⁷ De meeste exemplaren zijn later opnieuw samengesteld of aangepast. Het gaat om zogenaemde ‘made-up’ of ‘sophisticated’ exemplaren.¹⁵⁸ De meeste zijn samengesteld uit twee delen van verschillende herkomst. Soms zijn enkele compositie-eenheden of zelfs enkele losse bladen of vellen vervangen. Een aanwijzing dat een exemplaar niet geheel origineel is, dat wil zeggen geen laatmiddeleeuwse samenstelling meer heeft, is dat het eerste deel volledig ontbreekt of dat een exemplaar bepaalde eenheden twee keer bevat. Vooral de eenheid met Daniël is het slachtoffer geworden van allerlei aanpassingen, waardoor het met regelmaat ontbreekt of twee keer voorkomt.¹⁵⁹

Hoe kan achterhaald worden of een exemplaar is aangepast? In eerste instantie wordt dat vermoeden gewekt door de algehele samenstelling van een exemplaar. Een afwijkende samenstelling betekent niet per se dat aan een

¹⁵⁶ Uiteraard konden kopers hierbij begeleid zijn door de drukkers of anderen.

¹⁵⁷ Zie ook Van Duijn, 2008, waarvoor een afgebakend corpus van tien exemplaren van de Delftse Bijbel is bestudeerd.

¹⁵⁸ Zie hierover ook Jensen, 2010; Ford, 2010; Undorf, 2010; Jensen, 2011, pp. 137-175.

¹⁵⁹ De eenheid met Daniël ontbreekt bijvoorbeeld in Amsterdam, UB, Ned.Inc. 21 en in Den Haag, MMW, 1 B 13 komt de eenheid met Daniël twee keer voor.

exemplaar gesleuteld is. Er circuleerden immers vanaf het begin verschillende versies. Maar het ontbreken van volledige compositie-eenheden (zoals hierboven beschreven) vormt toch een aanwijzing dat er met een exemplaar iets aan de hand is. Zo ontbreekt in Amsterdam, UB, Ned.Inc.21 de eenheid met Daniël, terwijl de overige compositie-eenheden wel aanwezig zijn. In Leiden, Bibliotheca Thysiana, 1533, ontbreekt de eenheid met Makkabeeën en het colofon. Het exemplaar Torún, Biblioteka Uniwersytecka, Inc.III.19 bestaat enkel uit het tweede deel. De ontbrekende eenheden zouden in beide versies, zowel kort als lang, aanwezig moeten zijn, maar treffen we in de huidige samenstelling niet aan.

Het vermoeden dat een exemplaar op een later tijdstip is aangepast of verfraaid wordt soms bevestigd door studie van illuminatie, rubricatie, gebruikssporen en de band. De illuminatie, die hoofdzakelijk bestaat uit initialen (met of zonder penwerk) en lombarden, kan binnen een en hetzelfde exemplaar sterk variëren. Dat kan te maken hebben met inconsistentie van de verluchter of met het feit dat meerdere verluchters aan hetzelfde exemplaar hebben gewerkt. Een andere reden kan zijn dat bladen van verschillende afkomst zijn samengevoegd. In combinatie met andere aanwijzingen kan dit leiden tot de identificatie van verfraaide en later opnieuw samengestelde exemplaren. Een goed voorbeeld hiervan is Utrecht, UB, D. fol. 420 raria, waarin initialen in verschillende stijlen voorkomen die duidelijk niet bij elkaar horen (zie de afbeeldingen hieronder).

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora,
dl 1, fol. 3r.

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora,
dl 1, fol. 281r

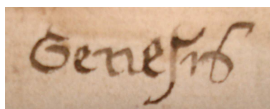

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora,
dl 2, fol. 78v.

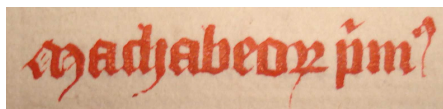
In het eerste deel van dit exemplaar zijn de initialen aangebracht in blauw, opengewerkt met siermotiefjes (links), en in rood met opengewerkte siermotiefjes en sierrandjes van zeer fijn rood penwerk (rechtsboven). Het tweede deel begint met eenzelfde initiaal in rood met fijn rood penwerk. De rest van de initialen in het tweede deel is uitgevoerd als duplex-letter in rood en blauw, met binnenin een bladmotief in rood en grijs en voorzien van rood penwerk in de marge (rechtsonder). Duidelijk is dat het Utrechtse exemplaar is opgebouwd uit stukken van in ieder geval drie verschillende exemplaren.

Naast initialen en lombarden zijn de meeste exemplaren ook voorzien van rubricatie, voornamelijk in de vorm van koptitels, kapitteltekens, foliëring en door het aanstippen van hoofdletters in rood of blauw, om de tekstgeleding te verduidelijken en navigatie door het exemplaar te vergemakkelijken. Ook hieruit kan afgeleid worden of een exemplaar later werd samengesteld, waarbij

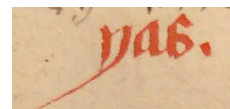
bladen van verschillende exemplaren werden samengevoegd. Zo kan een abrupte verandering in de rubricatie aangeven dat bepaalde bladen of katernen een andere herkomst hebben. In het Utrechtse exemplaar zijn in het eerste deel de meeste koptitels (zie afbeeldingen hieronder) in zwarte inkt aangebracht in een zestiende- of zeventiende-eeuwse hand (links). Vanaf fol. 281r. zijn ze aangebracht in rood door twee verschillende handen (midden en rechts). Aangezien deze verandering tevens samenvalt met een wijziging in de stijl van initialen, moet het wel om een later samengesteld exemplaar gaan.

Utrecht, UB, D. fol.
420 raria, dl 1, fol.
3r.

Utrecht, UB, D. fol. 420 raria, dl 1,
fol. 281r.

Utrecht, UB, D.
fol. 420 raria,
dl 2, fol. 172r.

Andere elementen, zoals de foliëring en de kapitteltekens die elk hoofdstuk markeren, kunnen eveneens indicaties bevatten. Zo is het eerste blad van het tweede deel van Utrecht, UB, D. fol. 420 raria in potlood gefolieerd en de rest van dit deel in rode romeinse cijfers.

Ook gebruikssporen kunnen iets zeggen over de authenticiteit van de samenstelling van een exemplaar. Zo stoppen bij de overgang naar een andere compositie-eenheid soms plots de marginalia of blijken ze in een andere hand geschreven. Soms zijn ze tijdens het bijsnijden van een exemplaar gedeeltelijk verdwenen. Dat gebeurde vaak wanneer een exemplaar voorzien werd van een nieuwe band. Soms was dit bijsnijden noodzakelijk, omdat bladen van verschillende herkomst ook verschillende afmetingen hadden. Ook een nieuwe band kan een indicatie vormen dat er aanpassingen zijn gedaan. Overigens biedt een oude band geen garantie dat die niet hebben plaatsgevonden. Er zijn exemplaren bekend, zoals dat in de Utrechtse universiteitsbibliotheek, waarbij een vroegzestiende-eeuwse band is gebruikt om een opnieuw samengestelde versie te binden.

In sommige gevallen is het niet alleen mogelijk vast te stellen dat een exemplaar een latere samenstelling heeft, maar ook welke compositie-eenheden of bladen een andere herkomst hebben. Soms is het zelfs mogelijk te achterhalen in welke exemplaren de andere eenheden of bladen zich thans bevinden. Op die manier kan precies worden nagegaan hoe een origineel exemplaar over nadien samengestelde exemplaren verspreid raakte. In het eerder genoemde Amsterdam, UB, Ned.Inc.21 ontbreekt Daniël. Die compositie-eenheid bevindt zich thans in Zaltbommel, Stadskasteel, Inv. nr. 3174. De contemporaine nummering van lessen in die eenheid komt exact overeen met de nummering van lessen in het eerste deel van het exemplaar in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek. Andere voorbeelden zijn de exemplaren in Dallas, Gent en de fragmenten in Museum Meermanno in Den Haag. Eric White heeft laten zien dat de exemplaren uit Gent zijn gebruikt om het exemplaar in Dallas te vormen. Alle exemplaren, ook de fragmenten in Meermanno, bevatten contemporaine aantekeningen van Cornelius Aernoldszoon. Op basis daarvan reconstrueert White het exemplaar van deze bezitter.¹⁶⁰

Voor zeker 37 van de 61 gedocumenteerde overgeleverde exemplaren (meer dan 60 procent) kan vastgesteld worden, of valt aannemelijk te maken, dat hun samenstelling niet origineel is.¹⁶¹ Incomplete exemplaren, die mogelijk als bron voor bepaalde bladen of eenheden gebruikt werden, zijn niet meegerekend. De aanpassingen lopen uiteen van het vervangen van losse bladen tot het samenvoegen van twee afwijkende delen.¹⁶² Het verfraaien van exemplaren beperkte zich niet tot het vervangen van bladen of compositie-eenheden. Sommige exemplaren werden zelfs gewassen in een chemisch bad om ze te ontdoen van ongewilde annotaties. Als gevolg daarvan ligt er over de

¹⁶⁰ Zie over deze exemplaren en fragmenten White, 2007.

¹⁶¹ Deze exemplaren zijn in Bijlage I voorzien van een 'S'.

¹⁶² Een goed voorbeeld van het eerste is Den Haag, MMW, 1 B 13 waarin door W.H.J. van Westreenen een blad in Makkabeeën is ingevoegd. Een voorbeeld van het tweede is Londen, British Library, IB. 47101.

bladen een licht witte waas en is vooral het blauw van de initialen en lombarden vervaagd of uitgelopen.¹⁶³

Afgaande op de aantekeningen in marges en op schutbladen en de banden waarin ze zijn gebonden, kan geconcludeerd worden dat veel van de overgeleverde exemplaren in achttiende en negentiende eeuw zijn aangepast.¹⁶⁴ Iemand die dit liet doen, is de Haagse verzamelaar Willem Hendrik Jacob baron van Westreenen van Tiellandt, die op 17 november 1803 aan zijn vriend en collega-verzamelaar Pieter van Damme schreef dat hij een exemplaar had gekocht dat incompleet was, maar dat hij zelf kon completeren. Op 6 december van datzelfde jaar schreef hij nog eens aan Van Damme om te melden dat het hem gelukt was en dat hij nu voor een lage prijs een fraai exemplaar in bezit had.¹⁶⁵

Deze praktijken beperkten zich niet tot de Delftse Bijbel of Van Westreenen, maar vonden (met name in de achttiende eeuw) op grote schaal plaats. Incunabelen kwamen in die periode in de belangstelling te staan van verzamelaars en antiquaren. Dat blijkt onder andere uit het aankoopbeleid van de Bodleian Library in Oxford in de late achttiende eeuw. Het grootste deel van het budget van de bibliotheek werd in die tijd besteed aan het aankopen van incunabelen.¹⁶⁶ De exemplaren die nu bestudeerd worden zijn vanwege hun aanpassingen en uiterlijk in feite achttiende- of negentiende-eeuwse boeken.¹⁶⁷ Niet alleen hun uiterlijk werd aangepast, maar ook hun betekenis, of, zoals wel is gesteld, hun identiteit.¹⁶⁸ Het zijn geen oorspronkelijke objecten meer, maar verfraaide nieuwvormingen met bijbehorende prijzen.

Verzamelaars zullen in hun reconstructiedrang gestimuleerd zijn door door de *Boek-zaal* van Le Long, dat op dat moment het standaardwerk was over Nederlandstalige bijbels. Op basis van de exemplaren die hij zelf in bezit

¹⁶³ Waarschijnlijk heeft dit te maken met de samenstelling van de verf waardoor de blauwe verf sneller is aangetast dan de rode.

¹⁶⁴ Zie ook Van Duijn, 2008, p. 53.

¹⁶⁵ Den Haag, MMW, FA 402/465v., 402/468 en 402/469. Zie ook Van Heel, 2012, p. 56.

¹⁶⁶ Jensen, 2011, p. 3.

¹⁶⁷ Jensen, 2010, p. 281.

¹⁶⁸ Undorf, 2010, p. 308.

had beschreef hij twee versies van de Delftse Bijbel met een precieze opgave van volgorde van de Bijbelboeken. Hij beweerde eveneens dat de meest complete versie alle boeken omvat, verdeeld over twee delen, met Daniël in het tweede.¹⁶⁹ Gelet op verwijzingen naar de *Boek-zaal* in later samengestelde exemplaren, moet Le Long veel invloed hebben gehad. Dat blijkt ook uit de samenstelling van die exemplaren. Een groot aantal ervan bestaat inderdaad uit twee delen, samengesteld uit onderdelen die oorspronkelijk niet bij elkaar hoorden en waarbij Daniël van het eerste naar het tweede deel is verplaatst. Het is heel goed denkbaar dat originele korte versies werden gebruikt om niet-oorspronkelijke lange versies te maken.

In het verleden is bij de bestudering van de Delftse Bijbel met dergelijke praktijken vrijwel geen rekening gehouden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de opmerking dat relatief veel exemplaren zijn overgeleverd omdat er zo voorzichtig mee is omgesprongen.¹⁷⁰ Het is echter duidelijk dat het hoge aantal overgeleverde exemplaren mede het gevolg is van het actief ingrijpen door verzamelaars die uit oude exemplaren nieuwe samenstelden.

3.5 Ter keuze van de koper

Inhoud en samenstelling

Gelukkig is in een aantal gevallen de laatmiddeleeuwse samenstelling bewaard gebleven of kan deze gereconstrueerd worden. De Delftse Bijbel werd, zoals veel gedrukte boeken uit de vijftiende eeuw, in losse katernen verkocht, onafgewerkt en ongebonden. Na aankoop kon een koper deze laten verluchten om in te laten binden om een boek te vormen. In het geval van de Delftse Bijbel moesten kopers eerst kiezen welke compositie-eenheden ze wilden afnemen en in welke volgorde deze gebonden moesten worden, zodat ze correct gerubriceerd konden worden, met als gevolg dat er ook in de late

¹⁶⁹ Le Long, 1732, pp. 366-367 en 373-374.

¹⁷⁰ Zie o.a. Van den Berg, 2006a, p. 34 en Van den Berg, 2010, p. 16.

middeleeuwen een grote verscheidenheid in samenstelling en afwerking bestond.

Een samenstelling die afwijkt van de twee door Le Long gereconstrueerde versies, en die in hoge mate gecirculeerd moet hebben, bestond uit twee delen, waarbij Daniël niet in het tweede maar in het eerste deel werd meegebonden, dus met de volgende compositie-eenheden in de volgorde I, IV, II, III en V. Een exemplaar met die samenstelling kan gereconstrueerd worden door het eerste deel van Den Haag, KB, 169 E 55-56 samen te voegen met het tweede deel van Princeton, Scheide Library, 5.4.3. Beide delen vertonen dezelfde afwerking en dragen dezelfde contemporaine eigendomsinscriptie achterin, namelijk die van Dieuwer Claes. In de overlevering zijn de twee delen van elkaar gescheiden geraakt en samengevoegd met andere delen. Het eerste deel, dat uiteindelijk in Den Haag terechtkwam, bevatte oorspronkelijk de eenheid met Daniël, het Bijbelboek dat bij de hernieuwde samenstelling naar het tweede deel werd verplaatst. Dat Daniël oorspronkelijk in het eerste deel gebonden was blijkt onder andere hieruit dat de koptitel op de versozijde van het laatste blad van de eenheid met Daniël verwijst naar het eerste boek van Koningen, dat in het eerste deel gebonden was.¹⁷¹

Een andere afwijkende samenstelling, die veel minder vaak lijkt te zijn voorgekomen, bestond uit twee delen met Makkabeeën aan het eind van deel twee in plaats van deel een. Dit levert de volgende volgordes van eenheden op: I, III, IV, V en II (met Daniël in het tweede deel) en I, IV, III, V en II (met Daniël in het eerste deel). Van de 61 gedocumenteerde overgeleverde exemplaren zijn er vier die in hun huidige samenstelling Makkabeeën aan het einde van het tweede deel hebben.¹⁷² Vanwege de aanpassingen door verzamelaars kan niet van elk van deze exemplaren vastgesteld worden of het

¹⁷¹ Daar staat namelijk 'het eerste boek der'.

¹⁷² Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3; Deventer, SAB, 113E 11KL; Londen, British Library, IB. 47102; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Bb niederland. 1477 01.

de oorspronkelijke samenstelling heeft. Dat is wel het geval voor Londen, BL, IB. 47102, waarin voorin een vijftiende-eeuwse handgeschreven inhoudsopgave is gevoegd waarin Makkabeeën aan het einde genoemd wordt. Blijkbaar wilde de eigenaar van deze Delftse Bijbel dat zijn of haar exemplaar een meer traditionele samenstelling had met Makkabeeën aan het eind, wat ook het geval was in handschriften met de Hernse Bijbelvertaling.¹⁷³

Mogelijk bestond de Delftse Bijbel niet alleen in de twee door Le Long beschreven versies en in de zojuist genoemde, maar ook nog in andere samenstellingen. Deze zijn echter niet bewaard gebleven of kunnen moeilijk gereconstrueerd worden. Een aanwijzing dat er al vroeg losse eenheden van de Delftse Bijbel circuleerden, is te vinden in de veilingcatalogus van Filips Marnix van Sint-Aldegonde uit 1599.¹⁷⁴ De Delftse Bijbel komt hierin twee keer voor, hoewel niet met die naam. De eerste beschrijving luidt: 'Ouden neerduytschen Bybel ghedruckt int Jaer 1450'. De vermelding van het jaar 1450 is opmerkelijk, maar de beschrijving verwijst hoogstwaarschijnlijk toch naar de Delftse Bijbel, aangezien voor 1477 geen bijbel in het Nederlands was verschenen.¹⁷⁵ De andere beschrijving luidt: 'Een deel van den Bybel oudt druck van het boeck Paralipomenon tot Ezechiël'. Deze beschrijving verwijst overduidelijk naar de derde compositie-eenheid van de Delftse Bijbel. Mogelijk behoorde deze losse eenheid oorspronkelijk tot de eerder beschreven 'Ouden neerduytschen Bybel'.¹⁷⁶ Een andere mogelijkheid is dat deze eenheid reeds los circuleerde.

De verschillende samenstellingen bewijzen dat kopers, en ook latere bezitters, hun exemplaren naar eigen wens samenstelden. Zij waren actief betrokken bij het vormgeven van Delftse Bijbels. Sommigen negeerden daarbij zelfs eventueel vooraf gecreëerde samenstellingen. Met het zelf componeren van een exemplaar of het kiezen van een bepaalde versie lieten kopers een

¹⁷³ Zie ook de tabel achterin Biemans, 1984.

¹⁷⁴ Veilingcatalogus Marnix van Sint-Aldegonde, 1599. Een facsimile is uitgegeven door B. de Graaf in Nieuwkoop in 1964, voorafgegaan door een introductie door G.J. Brouwer.

¹⁷⁵ Zie Brouwer, 1964, p. 14 en Hellinga, 1967, p. 246.

¹⁷⁶ Hellinga, 1967, pp. 246-247.

zekere onafhankelijkheid zien. Deze onafhankelijkheid staat in schril contrast met de restricties die er op de Bijbel in de volkstaal zouden liggen.

Illuminatie en band

Had een koper eenmaal gekozen voor een bepaalde inhoud of versie dan had hij of zij nog steeds geen echt boek in handen. Een Delftse Bijbel was pas voltooid na het aanbrengen van illuminatie, rubricatie en band. Over het algemeen werden gedrukte teksten in de vijftiende eeuw verkocht in losse katernen zonder verluchting of binding. In sommige gevallen werden boeken wel voor de verkoop afgewerkt,¹⁷⁷ maar voor de Delftse Bijbel zijn er geen aanwijzingen dat dit gebeurde. Een aantal Delftse Bijbels vertoont wel overeenkomsten wat betreft illuminatie en rubricatie,¹⁷⁸ maar dit is allerm minst een aanwijzing dat ze in serie in hetzelfde atelier werden verlucht, of dat ze verlucht en gebonden werden verkocht. Ook uit inscripties of annotaties in de overgeleverde exemplaren valt hierover niets op te maken. Men mag ervan uitgaan dat de illuminatie en rubricatie werden aangebracht in opdracht van de koper.

Onder illuminatie verstaan we de volgende aspecten: initialen, lombarden, verluchting in de marge en rubricatie,¹⁷⁹ waarbij de laatste onderverdeeld kan worden in koptitels, kapitteltekens, aanzetten van hoofdletters, onderstreping van incipits en explicits, en foliëring. Voor initialen en lombarden werd in de gedrukte tekst ruimte opengelaten. Zonder deze letters was de tekst in feite incompleet. De drukkers zorgden door het openlaten van ruimte voor initialen en lombarden voor een bepaalde geleiding.¹⁸⁰ De proloog vangt aan met een initiaal van vijf regels hoog, de inleidingen op de Bijbelboeken beginnen met een initiaal van vier regels. Alle

¹⁷⁷ Saskia Bogaart beschrijft een standaardisering wat betreft de illuminatie voor *Van den proprieteyten der dinghen* (Haarlem, 1485). Zie Bogaart, 2004, pp. 68-69.

¹⁷⁸ Het gaat hier dan hoofdzakelijk om het gebruik van dezelfde kleuren. Zo komen initialen in blauw met een opengewerkt motief en rood penwerk, hier en daar aangezet met een licht groene kleur, regelmatig voor. Dit hoeft niet per se ateliergebonden te zijn.

¹⁷⁹ In Bijlage I wordt de rubricatie apart besproken van de rest van de illuminatie.

¹⁸⁰ Zie ook de beschrijving van de editie in Bijlage I.

Bijbelboeken openen met een initiaal van zes regels, de hoofdstukken daarbinnen met lombarden van twee regels. Uitzonderingen zijn de initiaal van Genesis, die met twaalf regels de grootste is in de Delftse Bijbel, en van Baruch, waarvan de begininitiaal zeven regels telt en de initiaal van het explicit drie regels. Over het algemeen vertonen de aangebrachte initialen en lombarden grote overeenkomsten met die in vijftiende-eeuwse handschriften uit de Noordelijke Nederlanden. Dit is niet opmerkelijk aangezien veel Delftse Bijbels grotendeels hetzelfde productieproces doorliepen en mogelijk zelfs in dezelfde ateliers verlucht zijn.

Hoewel de algehele stijl op het eerste gezicht eenduidig oogt, vertoont de illuminatie toch veel verschillen. Zo kennen de initialen verschillende uitvoeringsniveaus. Over het algemeen zijn ze met de hand aangebracht in rood of in blauw. In een enkel geval zijn ze afwisselend in rood en blauw aangebracht. In dat geval zijn de lombarden vaak meegenomen in het patroon en zijn ook deze afwisselend in rood en in blauw uitgevoerd. De meest eenvoudige vorm van initialen zijn die in een enkele kleur, zonder verdere opsmuk. Een variant hierop zijn de initialen die een opengewerkt siermotief kennen, een redelijk eenvoudige en ingetogen manier om een initiaal van versiering te voorzien. Iets luxer zijn de duplex-letters die in twee kleuren zijn uitgevoerd, vaak in rood en blauw. Vaak zijn alleen de belangrijkste initialen uitgevoerd als duplex-letter, zoals die van Genesis en I Paralipomenon.

Alle initialen konden voorzien worden van penwerk, soms uitlopend tot in de marges. Ook hierin vallen de nodige variaties te ontdekken: penwerk in twee kleuren, aangezet met goud, simpel penwerk in rood of blauw, aangezet met groen, en penwerk in inkt. (De onderstaande afbeeldingen geven een beeld van de variatie in initialen.)

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora, dl 1,
fol. 37v.

Berlijn, SBPK, 4° Inc 4818,15, dl 1,
fol. [37v.]

Deventer, SAB, 113E 11KL, fol. 384v.

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora, dl 2, fol. 78v.

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora, dl 1,
fol. 3r.

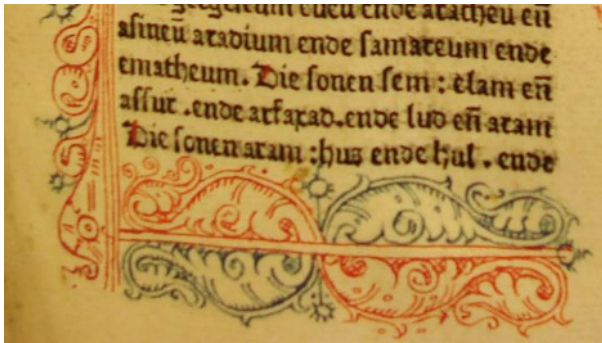
In een enkel geval loopt het penwerk door tot in de boven- en ondermarge om daar een motief te vormen, bijvoorbeeld in het tweede deel van Deventer, SAB, 113E 11KL, waarin het penwerk van de initiaal van I Paralipomenon in de boven- en ondermarge een blokmotief vormt dat typisch is voor de stad Delft (zie de linker afbeelding hieronder).¹⁸¹

Ook werd in sommige gevallen tekst verwerkt in het penwerk of in de initialen zelf. Een goed voorbeeld daarvan is het tweede deel van Haarlem, NBG, 32”1477”-Delf/8217 A- 8217 B. De initiaal van I Paralipomenon bevat in het midden de naam ‘adam’, waar ook de gedrukte tekst mee aanvangt. In het penwerk van die initiaal staat ‘dit is die bibel’ geschreven. Ook enkele andere initialen bevatten namen, zoals die van II Paralipomenon en Judith. In de initiaal van Baruch staat een niet-Bijbelse naam geschreven: ‘Jacop Lambrechtsz’. Net als alle andere tekst in penwerk of initialen is deze in een nette hand aangebracht en vormt een onderdeel van de illuminatie. De naam zal dus bij het aanbrengen van het penwerk in de initiaal geschreven zijn. Mogelijk verwijst de naam naar de koper of bezitter van het exemplaar.¹⁸² Een ander voorbeeld is Manchester, John Rylands Library, S7940, waarin de initiaal van Genesis is omringd door de tekst (zie de rechter afbeelding hieronder): ‘Adiutorum nostrum in nomine domine qui fecit celum et terra Sit nomen domini benedictum’.¹⁸³

¹⁸¹ Korteweg, 1992, pp. 56-61.

¹⁸² Meer hierover in paragraaf 4.3.

¹⁸³ In het Nederlands: ‘Onze hulp is in de naam van de Heer die hemel en aarde gemaakt heeft. Moge de naam van de Heer gezegend zijn’.

Deventer, SAB, 113E 11KL fol. 280r.

Manchester, John Rylands Library,
S7940, dl 1, fol. 2r.

Over het algemeen duidt het penwerk in overgeleverde Delftse Bijbels op vervaardiging in de Noordelijke Nederlanden. In sommige gevallen kan het nog preciezer herleid worden, daar het soms eigenschappen vertoont die wijzen naar een bepaalde stad of streek.¹⁸⁴ Zo werd het penwerk in het tweede deel van Deventer, SAB, 113E 11KL vanwege het blokmotief in de marges eerder al als Delfts bestempeld. Voor zover dat bepaald kan worden, zijn de exemplaren hoofdzakelijk verlucht in Holland of Utrecht.¹⁸⁵

Uiteraard kon men ook besluiten helemaal geen initialen aan te laten brengen, of vroeg men verluchters in verschillende stijlen te werken. De variatie op de hierboven beschreven afwerkingen is eindeloos. Zo is in een groot aantal exemplaren de initiaal van Genesis aangebracht als duplex-letter en de rest eenvoudiger, in een enkele kleur. Leiden, Bibliotheca Thysiana, 1533 heeft zelfs alleen maar initialen in de algemene proloog en Genesis. Wellicht gebeurde dit om het exemplaar zo fraai mogelijk te laten beginnen, maar verder op kosten te besparen.

Wanneer geen initialen waren aangebracht dan kon een (latere) bezitter dat alsnog zelf doen. Een aantal exemplaren bevat bijvoorbeeld initialen die

¹⁸⁴ Zie hierover Korteweg, 1992.

¹⁸⁵ Wanneer mogelijk is dit aangegeven in Bijlage I.

zodanig afwijken van de door ‘professionals’ aangebrachte voorbeelden, dat ze waarschijnlijk door kopers of bezitters zelf zijn geschreven. Goede voorbeelden zijn de initialen van Genesis en III Koningen in Den Haag, MMW, 1 D 15 (zie de afbeeldingen hieronder).

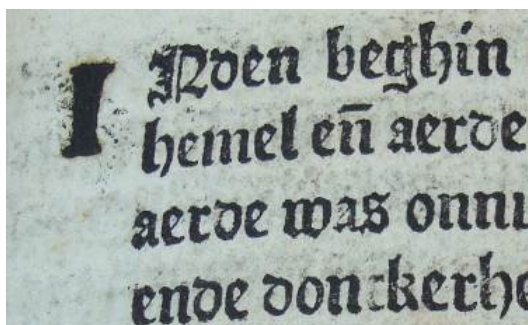

Den Haag, MMW, 1 D 15, dl 1,
fol. 215v.

Den Haag, MMW, 1 D 15,
dl 1, fol. 3r.

In Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Bb niederland. 1477 01 zijn de initialen van de compositie-eenheden met de proloog tot en met IV Koningen, Daniël en de boeken Makkabeeën gestempeld in zwarte inkt (zie de afbeelding hieronder).¹⁸⁶

¹⁸⁶ Dit is een aanwijzing dat deze drie eenheden bij elkaar horen. Daniël is in de huidige samenstelling van het exemplaar in deel twee gebonden, maar gezien de gestempelde initialen is het mogelijk dat de drie hier genoemde eenheden oorspronkelijk bij elkaar gebonden waren, in de volgorde I, IV en III. Zie Bijlage I.

Stuttgart, Württembergische
Landesbibliothek, Bb niederland. 1477
01, fol. 2r.

De hoogte van deze gestempelde initialen meet ongeveer 6 mm. Met andere woorden: ze wijken niet alleen qua kleur maar ook qua afmetingen af van de overige initialen in dit exemplaar die wel eerder zijn aangebracht. Voor veel van deze later aangebrachte initialen is het helaas moeilijk vast te stellen of ze laatmiddeleeuws zijn. Het hierboven genoemde voorbeeld is hoogstwaarschijnlijk op zijn vroegst zestiende-eeuws.

Ook in de rubricatie was veel variatie mogelijk. De volgende elementen worden aangetroffen: koptitels, kapitteltekens, aanzetten van hoofdletters en foliëring. Ze werden hoofdzakelijk aangebracht in rood, maar soms ook in blauw. In een enkel geval zijn bepaalde regels met rood onderstreept. In de rubricatie zijn verschillende combinaties mogelijk. Een aantal elementen van de rubricatie, zoals koptitels en foliëring, waren nodig om eenvoudig door een exemplaar te kunnen navigeren. De meeste exemplaren hebben koptitels die aangebracht zijn in rood, meestal in een textualis of hybrida.

Foliëring komt minder vaak voor. Die was bedoeld om het terugzoeken van specifieke folia gemakkelijker te maken. In de meeste gevallen was het voor de navigatie blijkbaar voldoende om enkel koptitels aan te brengen. Minder noodzakelijk waren de kapitteltekens die aangeven dat een nieuw hoofdstuk begint. Hiervoor was door de drukkers een klein stukje wit gelaten (zie de afbeeldingen hieronder).

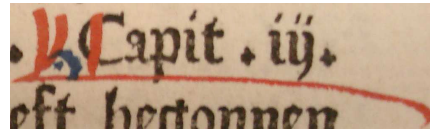
Deventer, SAB, 113E 11KL, fol. 283r.

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora,
dl 1, fol. 77r.

Amsterdam, UB VU, XC.05037.-, dl 1,
fol. 4r.

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora, dl 2,
fol. 21r.

De hoofdletters in de gedrukte tekst konden verduidelijkt worden door de verticale stokken aan te zetten met rood (zie de afbeeldingen hieronder).

Amsterdam, UB VU,
XC.05037.-, dl 1, fol. 4r.

Utrecht, UB, D. fol. 420
rariora, dl 1, fol. 298v.

Amsterdam, UB,
Ned.Inc. 21, dl 1, fol.
31r.

Slechts een klein aantal exemplaren bevat alle elementen van rubricatie. Vaak betreft het een combinatie van een paar van deze elementen. Uiteindelijk kon een Delftse Bijbel ook zonder rubricatie functioneren, vandaar dat er ook exemplaren zijn waarin geen rubricatie is aangebracht of enkel koptitels staan.

De uitvoering van het penwerk in sommige exemplaren geeft aan dat de Delftse Bijbels verspreid over Holland en Utrecht werden verlucht. In een enkel geval is de naam van de verluchter en het jaar waarin hij het exemplaar verluchtte bekend. In het eerste deel van Gent, UB, R. 61(1) en het tweede van Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3 – die samen waarschijnlijk ooit één exemplaar vormden – staat de naam van Johannes van Schoonhoven. Verspreid over het exemplaar noteerde hij bij initialen en open ruimtes in de gedrukte tekst het verzoek om voor hem te bidden. In het eerste deel staat op fol. 310r. bijvoorbeeld 'bidt voerden verlichter Johannes de Scoenhovia 79'.

Onder het colofon van het tweede deel schreef hij: 'Dit deel bibels is verlicht int jaer ons heren mccccclxxix onvermits .b. jan van scoenhoven bidt voer hem om gods wille'. Uit deze aantekeningen blijkt dat het exemplaar pas twee jaar na verschijnen werd verlucht en gerubriceerd. Dit kan meerdere redenen hebben gehad. Zo kan de koper pas laat opdracht hebben gegeven voor de afwerking, of kon men pas laat met de afwerking zijn begonnen. Maar het is ook mogelijk dat de koper het exemplaar pas laat kocht. In ieder geval was een omlooptijd van twee jaar niet vreemd voor een Delftse Bijbel. Tegen het einde van 1479 waren door de Delftse drukkers enkele andere werken gedrukt en maakte hun Oude Testament reeds onderdeel uit van een substantieel fonds.¹⁸⁷ Wellicht heeft dit de verkoop ervan bespoedigd.

Nadat de losse katernen door de handen van verluchters en rubricatoren waren gegaan, werden ze in een band gebonden en kreeg het boek zijn uiteindelijke vorm. Helaas hebben maar weinig exemplaren nog hun originele vijftiende- of zestiende-eeuwse band. De meeste banden zijn door toedoen van achttiende- of vroegnegentiende-eeuwse verzamelaars vervangen. Sommige exemplaren zijn in prachtige banden gebonden en daardoor ware kunstwerken, zoals Parijs, BnF, Rés. A. 410 (1-2), dat gebonden werd door François Bozerian in blauw marokijnen banden met goudstempeling op de platten en de rug. Ze bevestigen het beeld van de Delftse Bijbel als monumentaal boek. Ze verstoren echter het zicht op hoe de exemplaren er in het begin uitzagen.¹⁸⁸

Van de overgeleverde exemplaren hebben er maar zes een contemporaine band.¹⁸⁹ Die van zes andere is mogelijk zestiende-eeuws.¹⁹⁰ Het

¹⁸⁷ Bijlage II, nr. 2-8.

¹⁸⁸ Zie ook Jensen, 2011, pp. 137-175.

¹⁸⁹ De afzonderlijke delen van Londen, Dutch Church, -; Mettingen, Draiflesen Collection, Liberna Collection Inc. 28; Soest (DE), Stadtarchiv und wissenschaftliche Stadtbibliothek, Inc. 74; Torún, Biblioteka Uniwersytecka, Inc.III.19; deel 2 van Washington, Library of Congress, Thacher Collection Incun. 1477.B65; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Bibel-S. 4o 209.

¹⁹⁰ Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, 4° Inc 4818,15; Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3; Gent, UB, R. 63; Princeton, Scheide Library, 5.4.3; Cuijk, Bibliotheek klooster Sint Aegten, Inc. 55; Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora.

is moeilijk te zeggen of de laatste oorspronkelijk zijn, in die zin dat ze geen vervanging waren van een eerdere band. Een aantal exemplaren is voorzien van een moderne band die mogelijk refereert aan de oorspronkelijke. Amsterdam, UB VU, XC.05037.- werd in 1968 door kunstatelier Sint-Catharinadal gebonden in een paneelstempelband die grote gelijkenis vertoont met oorspronkelijke zestiende-eeuwse voorbeelden. Of deze nieuwe band bewuste refereerde aan een oudere, is onbekend. In twee gevallen wordt op de schutbladen van een exemplaar verwezen naar een oorspronkelijke band. Het gaat om Princeton, Scheide Library, 5.4.3 en Amsterdam, UB, Ned.Inc. 21. Beide bevatten dezelfde achttiende-eeuwse aantekening: 'het houten bord van den band dezes bijbels'. Het exemplaar in Princeton heeft nog steeds een band met houten platten, hoewel overtrokken met later leer. Het Amsterdamse exemplaar heeft platten van karton.

Bij de originele banden gaat het om zogenoemde kloosterbanden, houten platten overtrokken met bruin leer.¹⁹¹ Een aantal is gerestaureerd, zoals die van Mettingen, Liberna Collection, Inc. 28 (zie de afbeelding hieronder), waarop nog maar een derde van het oorspronkelijke leer aanwezig was. De rest is in dezelfde stijl opnieuw aangebracht. Op de platten zijn een blindgestempeld bloemetjesmotief en filetlijnen toegevoegd. Het exemplaar kan gesloten worden met twee koperen sluitingen.

¹⁹¹ De term kloosterband verwijst naar een specifiek type band en hoeft niet te betekenen dat ze per definitie in een klooster zijn ingebonden of daar gebruikt zijn.

Mettingen, Draiflesen
Collection, Liberna
Collection Inc. 28.

Veel van de andere originele banden zien er hetzelfde uit: bruin leer over houten platten met blindgestempelde filetlijnen en soms extra stempels op de platten en al dan niet bewaard gebleven koperen sluitingen. Sommige exemplaren zijn voorzien van extra koperwerk, zoals Londen, Dutch Church, dat ook nog koperen knoppen op de platten heeft. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Bibel-S. 4o 209 heeft een 'fenestrum', een klein venstertje (van hoorn) gevat in koper met daarachter een stuk papier met een in achttiende-eeuwse hand geschreven titel: 'Bibel Gedrukt A°. 1477'. In het tweede deel van Oxford, Bodleian Library, Auct. V. 3.6.7 (gebonden in een achttiende-eeuwse band) is het stukje perkament dat waarschijnlijk achter het fenestrum van de originele band zat op een van de schutbladen geplakt: 'Dat anderde stuc der bibelen'. Dit exemplaar zal net als dat in Wolfenbüttel een band met houten platten gehad hebben waarop het fenestrum bevestigd was.

Het zijn vooral de stevige banden met houten platten die uit de vijftiende en vroege zestiende eeuw zijn overgeleverd. Deze hadden de meeste kans de tand des tijds te doorstaan. In het geval de Delftse Bijbel in het archief van het Duitse Soest is de overlevingskans van de oorspronkelijk band vergroot doordat het uit handen bleef van achttiende- en negentiende-eeuwse verzamelaars. Het exemplaar was lang in bezit van een kloostergemeenschap, waarna het in het archief terechtkwam. De zware kloosterbanden geven overigens een eenzijdig beeld van de bindwijze van de Delfts Bijbel. Hoogstwaarschijnlijk circuleerden er veel exemplaren in een veel lichtere perkamenten band of omslag. Dat was goedkoper. Zulke banden hadden echter een kleinere kans van overleven. Ook vielen ze gemakkelijker ten prooi aan de reconstructiewoede van latere verzamelaars, die ze vervingen door steviger en fraaiere banden. Dit zal zeker het geval geweest zijn bij exemplaren die vanwege hun zwakkere band al defect waren geraakt.

De variatie in samenstelling en afwerking laat zien dat de drukkers bij aanvang van hun project misschien wel een idee hadden van hoe de ideale Delftse Bijbel er uit moest zien, maar dat kopers, bezitters en gebruikers daar heel anders over konden denken. Het gevolg was dat de Delftse Bijbel in verschillende gedaanten circuleerde. De bewuste keuze van de drukkers hun Bijbel in afzonderlijke eenheden te drukken, werkte die variatie in de hand.

Hoofdstuk 4

Delftse Bijbels in handen

4.1 Inleiding

Als het aan mij lag, dan zouden de boer, de smid, de metselaar, ja zelfs de publieke vrouwen en ook de Turken de Schrift lezen.

Desiderius Erasmus¹

Dat Erasmus een voorstander was van een brede verspreiding van de Bijbel blijkt wel uit het bovenstaande citaat. Meerdere malen heeft hij de vertaling en de verspreiding van de Bijbel onder leken verdedigd. In de inleiding van zijn Latijnse Mattheus-parafrase uit 1522 schrijft hij dat bekrompen geestelijken 'beweren dat er iets ongeoorloofds geschiedt, wanneer een vrouw of schoenmaker over de Heilige Schrift spreekt'.² Hij wijst op degenen die Christus zelf onder zijn gehoor had: blinden, kreupelen, bedelaars, tollenaars, soldaten, hoofdmannen, arbeiders, vrouwen en kinderen.

Erasmus' wens was in zekere zin reeds in vervulling gegaan. Gedurende de late middeleeuwen hadden leken met verschillende achtergronden toegang tot de Heilige Schrift gekregen. In paragraaf 2.4 is naar voren gekomen dat de Delftse drukkers met hun bijbel konden rekenen op een breed en heterogeen publiek. Onder de bezitters van Middelnederlandse bijbelhandschriften bevonden zich, naast geestelijken en kloosters, ook leken. In paragraaf 3.2 is erop gewezen dat de uitvinding van de boekdrukkunst zorgde voor een nog

¹ Geciteerd naar De Bruin, 1993, p. 45. Het origineel luidt: 'Me quidem autore leget agricola, leget faber, leget latomus, legent et meretrices et lenones, denique; legent et Turcae', Erasmus, 1522, fol. A6v. Een Nederlandse vertaling verscheen in Delft in 1523 bij Cornelis Lettersnijder. Hierin is het bovengenoemde citaat als volgt: 'Bi mijn toedoen sal lesen den ackerman, den smit, ofte timmerman, den metselaar, ja die openbaer vrouwen ofte roffianen, ende ten laetsten de Turcken', Erasmus, 1523, fol. a7v.

² Geciteerd naar De Bruin, 1993, pp. 44-45. In de Nederlandse vertaling van 1523 staat: 'Si roepen datter een quaet feyt bedreven wert, ist saec dat een vrou ofte schoemaker spreken van die heilighe schriftyer', Erasmus, 1523, fol. a6v.

grotere verspreiding onder verschillende groepen in de samenleving. In de genoemde paragrafen is voornamelijk het mogelijke of beoogde publiek aan bod gekomen. In dit hoofdstuk zal de nadruk liggen op het werkelijke publiek van de Delftse Bijbel, of beter gezegd: op de bezitters, lezers en gebruikers van overgeleverde exemplaren. Niet alleen kenmerkte de Delftse Bijbel zich door verscheidenheid in samenstelling en afwerking, ook het publiek – bezitters, lezers en gebruikers – was zeer verscheiden, net als het gebruik dat het van deze bijbel maakte.

In paragraaf 4.2 zal eerst worden stilgestaan bij het dynamische karakter van de laatmiddeleeuwse leescultuur. Daaronder moet niet alleen het zelf lezen van teksten worden verstaan, maar ook het horen lezen (voorlezen) en andere vormen van boekgebruik. Men kon zich een boek of tekst dus op verschillende manieren toe-eigenen. Vervolgens zal de nadruk liggen op hoe de verschillende bezitters en de verschillende vormen van gebruik ontdekt en bestudeerd kunnen worden. Aantekeningen in exemplaren, zoals marginalia, maar ook andere gebruikssporen, zijn hiervoor de belangrijkste bron. Er zal besproken worden welke mogelijkheden het onderzoek naar dergelijke sporen biedt, maar ook welke valkuilen er bestaan.

Globaal kunnen de marginale aantekeningen en sporen in Delftse Bijbels onderverdeeld worden in eigendomsinscripties en gebruikssporen. In paragraaf 4.3 komen de eigendomsinscripties aan bod. Allereerst zal stil gestaan worden bij de fysieke vorm van eigendomsinscripties en hoe de informatie in eigendomsinscripties geïnterpreteerd moet worden. Daarna wordt de inhoud van de verschillende eigendomsinscripties in overgeleverde Delftse Bijbels geanalyseerd. Zo kan achterhaald worden wie daadwerkelijk in het bezit was van een Delftse Bijbel. Verder verschaffen sommige eigendomsinscripties meer informatie dan alleen de naam van de bezitter, maar bijvoorbeeld ook hoe een exemplaar verworven of gebruikt werd. De eigendomsinscripties die meer informatie bieden dan alleen een naam, zullen nog eens apart behandeld worden.

In paragraaf 4.4 verschuift de aandacht naar het specifieke gebruik. Diversiteit aan bezitters correspondeerde met diversiteit aan vormen van gebruik. Delftse Bijbels hadden in de late middeleeuwen verschillende functies. Om deze in kaart te brengen wordt eerst een algemene schets gegeven van de gebruikssporen die in overgeleverde exemplaren gevonden zijn. Vervolgens worden vier verschillende functies beschreven op basis van sporen gevonden in enkele exemplaren. Deze vier functies sluiten eventuele andere vormen van gebruik niet uit, maar geven juist een indruk van de veelzijdigheid van het gebruik van Delftse Bijbels.

4.2 Lezen, horen lezen en overdenken

Een diversiteit aan boekengebruik

De late middeleeuwen kenden een rijke en dynamische lees- en boekcultuur, waarin ruimte was voor zowel het gesproken als het handgeschreven en gedrukte woord.³ Dit blijkt ook uit de algemene proloog van de Delftse Bijbel. Hierin wordt aangegeven dat men de inhoud op verschillende manieren tot zich kon nemen, door te lezen maar ook door te horen lezen.⁴ Het voordragen van teksten was een belangrijk onderdeel van de laatmiddeleeuwse lees- en boekcultuur, wel aangeduid als auraliteit. Hier zal bij wijze van inleiding op het bezit en gebruik van Delftse Bijbels eerst een beeld geschetst worden van de veelzijdigheid van de laatmiddeleeuwse lees- en boekcultuur.

Hoewel lezen en voordragen de belangrijkste vormen van toe-eigening waren, konden boeken ook op een andere wijze gebruikt worden. Daarbij moet gedacht worden aan vormen van gebruik waar de auteur, drukker of uitgever wellicht niet aan dacht toen het boek gepubliceerd werd. Bonifatius zou zich in 754 in Dokkum verweerd hebben met een boek vol theologische teksten, Bijbelexegeses en een taalkundig werk van Isidorus van Sevilla, alvorens

³ Zie ook Pleij, 1987.

⁴ Daar staat: 'Daer om selmen gaerne leesen ende horen leesen, ende prediken die heylighe scrift [...]'.
[...]

vermoord te worden.⁵ Verschillende vormen van lezen, voordracht en andersoortig boekgebruik bestonden naast elkaar en konden per lezer, situatie, milieu en tekstsoort verschillen.⁶ Lezen was (en is) in zekere zin ook een vorm van produceren. Uiteindelijk was het de lezer of gebruiker die besloot welke functie of betekenis een boek uiteindelijk kreeg.⁷

Recente studies naar de leescultuur van de late middeleeuwen hebben aangetoond dat deze allerm minst eenzijdig was, maar juist veelzijdig en dynamisch.⁸ Lezen was, zoals eerder ook al is aangegeven, tegen het einde van de vijftiende eeuw al lang niet meer voorbehouden aan een religieuze minderheid. Er was inmiddels sprake van een steeds groter en divers lezerspubliek, van kloosterlingen en lagere geestelijkheid tot ambachtslieden en burgers.⁹ Daarbij hoorde ook een grote diversiteit aan manieren van lezen, toegepaste leestech niken en aan teksten toegekende betekenissen.¹⁰

Het lezen en gebruik van boeken was onderdeel van een groter geheel. Zo was het lezen van religieuze teksten bijvoorbeeld onderdeel van een rijke religieuze cultuur waarin ook andere uitingsvormen dan teksten bestonden. Het geloofsleven in de late middeleeuwen werd immers vormgegeven door een veelheid aan rituelen, gebruiken en afbeeldingen. Er waren verschillende redenen of doelen om te lezen, bijvoorbeeld voor studie, devotioneel, recreatief of om te leren lezen.¹¹ Hoe men las, met wie en om welke reden kon per individuele lezer verschillen. De omstandigheden waarin men las bepaalden deels de toegepaste leestech niek. Zo zal hardop lezen niet alleen individueel zijn toegepast maar vooral ook in groepsverband, bijvoorbeeld in een geloofsgemeenschap of met het gezin. Stillezen was wellicht juist voor studie

⁵ Zie daarover o.a. Mostert, 1999, pp. 10-12 en 77-80.

⁶ Pleij, 1987, p. 21.

⁷ Dit sluit aan bij Chartiers ideeën over toe-eigening van culturele objecten. Zie Chartier, 1984, p. 323 en Chartier, 1987, p. 3. Zie ook Jauss, 1982, p. 19; De Certeau, 1988, pp. xxii en 170-171; Chartier, 1994, p. 2; McGrady, 2006, p. 19; Sharpe en Zwicker, 2010, pp. 1-4.

⁸ Zie o.a. Bryan, 2008; Blair, 2010; Hoogvliet en Van Duijn, 2013, pp. 21-23.

⁹ Voor de Engelse situatie, zie Bryan, 2008, p. 2.

¹⁰ Blair, 2003, p. 13.

¹¹ Zie ook Chartier, 1994, p. 4.

weer meer geschikt. Daarbij komt dat de geletterdheid van lezers nogal uiteen liep. Ook dit zal de toegepaste leestechneken en de vorm waarin teksten werden toegeëigend beïnvloed hebben.

De Delftse Bijbel werd ontvangen in een rijke en dynamische leescultuur, waar lezers uit verschillende sociale klassen aan deelnamen. Dit waren lezers die zich op allerlei manieren en niveaus, in verschillende omstandigheden en om uiteenlopende redenen de volkstalige Bijbel eigen trachtten te maken. Dit heeft uiteindelijk geleid tot een grote diversiteit in overgeleverde Delftse Bijbels, niet alleen in samenstelling en afwerking, zoals in het vorige hoofdstuk naar voren is gekomen, maar ook in de verschillende betekenissen en functies die Delftse Bijbels hebben gekregen. Een belangrijke bron voor het bestuderen van de functies van Delftse Bijbels zijn de eigendomsinscripties en gebruikssporen in overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel.¹²

*Marginale aantekeningen als bron*¹³

Ondanks dat niet iedereen marginalia en gebruikssporen zonder meer accepteert als een geldige bron voor het onderzoek naar het gebruik van boeken,¹⁴ heeft deze vorm van onderzoek sinds 1990 aan succes en populariteit gewonnen.¹⁵ Dat blijkt onder andere uit publicaties over marginalia als fenomeen, over specifieke lezers en over hoe bepaalde typen teksten gelezen zijn.¹⁶ Over het algemeen bevinden marginale aantekeningen zich, zoals de naam doet vermoeden, in de marges van een boek. Uiteraard treft men ook elders in een boek handschriftelijke aantekeningen aan, bijvoorbeeld op de dek- en schutbladen. Die werden buiten het oorspronkelijke productieproces

¹² Voor de gevonden marginalia en gebruikssporen per overgeleverd exemplaar zie Bijlage I.

¹³ Zie hierover ook Van Duijn, 2014.

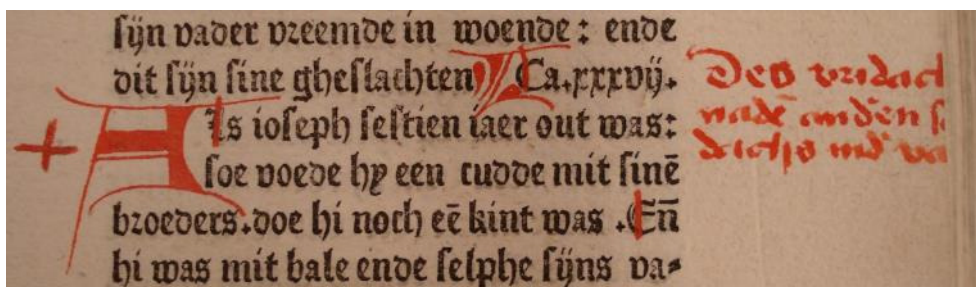
¹⁴ Zie bijvoorbeeld de opmerkingen van Herman Pleij hierover in Pleij, 1996, pp. 52-53.

¹⁵ In dat jaar verscheen van Lisa Jardine en Anthony Grafton, “‘Studied for action’: How Gabriel Harvey read his Livy” (zie Jardine en Grafton, 1990), dat door velen wordt gezien als het beginpunt van onderzoek naar historische lezers op basis van marginale aantekeningen. Zie bijvoorbeeld ook Brayman Hackel, 2009, p. 2, in het bijzonder noot 2.

¹⁶ O.a. Jackson, 2001; Sharpe en Zwicker, 2003; Brayman Hackel, 2005 en Sherman, 2008.

aangebracht, nadat het boek was afgewerkt en zich in handen van een bezitter of gebruiker bevond. Voorbeelden van deze aantekeningen zijn onderstrepingsen, herhaling van woorden en zinnen in de marges, maar ook bladen in handschrift die aan de tekst zijn toegevoegd of de gedrukte tekst vervangen.

In het geval van gedrukte teksten zijn marginale en andersoortige aantekeningen goed te onderscheiden van de hoofdtekst omdat ze hoofdzakelijk in handschrift zijn aangebracht. Gebruikssporen kunnen echter ook onderdeel zijn van de afwerking, zoals illuminatie en rubricatie, waardoor ze moeilijker te onderscheiden zijn.¹⁷ Onduidelijk is dan of deze aantekeningen tijdens het oorspronkelijke productieproces, dus tijdens de afwerking, of later zijn aangebracht. Een goed voorbeeld vormen de liturgische aanwijzingen in Amsterdam, UB VU, XC.05037.- (zie de afbeelding hieronder).

Amsterdam, UB VU, XC.05037.-, dl 1, fol. 26r.

De aanwijzingen in dit exemplaar zijn in rood aangebracht in de marges, iets lichter dan de kleur van de rubricatie. Het is onduidelijk wie deze aanwijzingen toevoegde, een rubricator of een bezitter.¹⁸ De scheidslijn tussen het

¹⁷ Paul Saenger en Michael Heinlen maken in hun beschrijvingsmodel voor incunabelen onderscheid tussen 'decoration' en 'non-red reader marks'. Hiermee houden ze echter geen rekening met sporen van bezitters en gebruikers die in rood zijn aangebracht. Zie Saenger en Heinlen, 1991, pp. 239 en 257.

¹⁸ Uiteraard is het mogelijk dat de rubricator ook de bezitter of gebruiker was. Dat geldt vooral voor kloosterlijke bezitters die zelf een traditie hadden in het afschrijven en afwerken van handschriften. Specifieke voorbeelden van kloosterlijke bezitters die hun exemplaar hebben afgewerkt zijn er echter vooralsnog niet.

productieproces van Delftse Bijbels en het gebruik ervan, waarbij bezitters en gebruikers sporen nalieten, is erg dun, zo niet onzichtbaar.

Het duiden van marginalia en andere gebruikssporen is niet eenvoudig.¹⁹ Handschriftelijke aantekeningen, waaronder marginalia en gebruikssporen, laten zich soms moeilijk dateren, lokaliseren en vooral interpreteren. Zo komen in Delftse Bijbels regelmatig onderstrepingen van woorden en zinnen voor. Die zijn in het geheel niet of moeilijk te dateren. Anders wordt het wanneer onderstrepingen gecombineerd zijn met aantekeningen, zoals de herhaling van woorden en zinnen in de marge. Dat kan verschillende betekenissen hebben. Misschien dat de lezer een woord was opgevallen, dat hij of zij het terug moest kunnen vinden. Soms gaat het om een aanduiding van het onderwerp van de tekst of passage.

Over het algemeen geldt: hoe meer marginalia en gebruikssporen een exemplaar bevat en hoe uitgebreider deze zijn, des te gemakkelijker is het deze te dateren, te lokaliseren en te interpreteren. Wat betreft de hoeveelheid marginalia en sporen moet opgemerkt worden dat wanneer een exemplaar geen sporen bevat dit niet betekent dat het niet gelezen of gebruikt is.²⁰ Dat geldt ook voor specifieke Bijbelboeken of passages in de Delftse Bijbel. Niet elke bezitter of gebruiker was even ijverig in het annoteren van zijn of haar exemplaar. Verder hoeft niet elke vorm van gebruik sporen achter te hebben gelaten.

De overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel leveren een grote hoeveelheid aan marginalia en andere gebruikssporen. Bezitters, lezers en gebruikers voorzagen ze in de loop van de geschiedenis steeds weer van aantekeningen. De aangebrachte aantekeningen laten zien dat Delftse Bijbels zeer uiteenlopende functies hebben gehad, uiteraard als studie- en devotieobject, maar in het geval van latere aantekeningen ook als verzamelobject. In de beschrijvingen van Delftse Bijbels in Bijlage I is per

¹⁹ Zie hierover o.a. Orgel, 2000, p. 93; Sherman, 2008, pp. xiii en 15; Wiggins, 2008, pp. 3-4.

²⁰ Zie ook Pearson, 2007, p. 29.

exemplaar aangegeven welke marginalia en gebruikssporen daarin voorkomen. Hierin zijn alle sporen opgenomen, ongeacht hun leeftijd. Hieronder worden echter alleen de vijftiende- en vroegzestiende-eeuwse aantekeningen geanalyseerd, omdat in dit boek de laatmiddeleeuwse receptie van de Delftse Bijbel centraal staat.

De onderzochte periode loopt van 1477, het jaar dat de Delftse Bijbel verscheen, tot ca. 1550, waarvan de bovengrens met enige flexibiliteit wordt gehanteerd. Aangezien aantekeningen soms moeilijk te dateren zijn, worden aanduidingen gebruikt als ‘contemporain’, ‘vijftiende-eeuws’, ‘vroegzestiende-eeuws’, maar ook ‘midden zestiende-eeuws’, of meer algemeen ‘zestiende-eeuws’. In sommige gevallen kan aan de hand van de informatie uit de aantekening een duidelijke datering gegeven worden, maar over het algemeen gebeurt dit op basis van het schrift. Voor het dateren van laatmiddeleeuwse handen zijn verschillende schriftatlassen en andere hulpmiddelen beschikbaar die niet alleen vijftiende- en zestiende-eeuwse lettervormen bevatten, maar ook afbeeldingen van gedateerde handschriften.²¹ In sommige gevallen worden bewust ook latere gebruikssporen besproken, bijvoorbeeld wanneer hiermee bepaalde voorbeelden verduidelijkt kunnen worden. In die gevallen zal uiteraard benadrukt worden dat de besproken aantekeningen en sporen van later datum zijn. Ondanks het feit dat sommige marginalia en gebruikssporen moeilijk te dateren zijn en er geen harde bovengrens gehanteerd kan worden, geven de grote hoeveelheid aantekeningen en sporen voldoende informatie om een goed beeld te schetsen van het bezit en gebruik van Delftse Bijbels in de late middeleeuwen.

Naast de oorspronkelijke kopers zullen ook latere bezitters in deze studie aan bod komen, aangezien het onderzoek doorloopt tot in de vroege zestiende eeuw. Die bezitters kregen exemplaren in bezit via overerving of via de tweedehands markt. Wat betreft marginalia en gebruikssporen betekent dit

²¹ Voor deze studie is, naast verschillende online hulpmiddelen, ook gebruik gemaakt van Brouwer, 1963; Van der Gouw, 1963; Bogtman, 1973; Leverland, 1984; Dekker e.a., 1992; De Glopper-Zuijderland, 1997.

dat een exemplaar mogelijk aantekeningen bevat die op verschillende momenten en door verschillende gebruikers werden aangebracht. Eerdere aantekeningen kunnen gebruikt zijn door latere bezitters, maar ze kunnen ook genegeerd of juist aangevuld zijn. Bij de beschrijving en bestudering van de exemplaren die van meerdere bezitters aantekeningen bevatten is daar zoveel mogelijk rekening mee gehouden.

In de literatuur over marginalia en de onderzoeken waarin deze als bron hebben gediend, komen verschillende werkwijzen naar voren. Er kan globaal een onderscheid gemaakt worden tussen onderzoeken naar een specifieke lezer (vaak een bekend persoon, zoals de Engelse schrijver en dichter Gabriël Harvey),²² onderzoeken die zich richten op een specifiek boek of exemplaar, en onderzoeken naar meerdere exemplaren van een editie om te kunnen achterhalen hoe een bepaalde tekst is gelezen.²³ Het soort onderzoek bepaalt gedeeltelijk hoe marginalia en gebruikssporen benaderd dienen te worden. Vooral de overgang van het classificeren van gebruikssporen naar het interpreteren ervan kan bij de verschillende benaderingswijzen verschillen.

Zo gaan studies naar specifieke lezers vrijwel direct over op de interpretatie van gebruikssporen omdat er geen andere lezers zijn wier leeservaringen bij het onderzoek betrokken hoeven te worden. Het tegenovergestelde geldt voor onderzoeken waarin meerdere exemplaren van een editie worden bestudeerd, zoals hier het geval is. Bij dat type onderzoek is het juist van belang de sporen in verschillende exemplaren te vergelijken om zo de diversiteit aan gebruikswijzen aan te kunnen tonen.²⁴ Hiervoor is het vereist gebruikssporen eerst te identificeren alvorens ze te interpreteren.

²² Zie bijv. Jardine en Grafton, 1990.

²³ Dit onderscheid maakt ook Sherman. Zie Sherman, 2008, pp. 10-12.

²⁴ Voorbeelden van de eerste soort zijn: Jardine en Grafton, 1990 en Grafton, 1991. Voorbeelden van de tweede soort zijn: Molekamp, 2006; Wiggins, 2008; Brayman Hackel, 2009; Nikolova-Houston, 2009.

Weinig onderzoekers gaan zover in het classificeren van marginalia en gebruikssporen als Tatiana Nikolova-Houston.²⁵ Voor haar onderzoek naar marginalia en colofons in Bulgaarse handschriften maakte zij een indeling in zes verschillende clusters of ‘werelden’ zoals zij deze ook wel noemt.²⁶ Voor het interpreteren van marginalia en gebruikssporen gebruikt zij verschillende modellen en theorieën. De zes verschillende clusters zijn door haar in een systeem geplaatst dat weer bestaat uit zeven lagen.²⁷ Om dit systeem te kunnen doorgronden hanteert Nikolova-Houston verschillende theorieën, waaronder Ludwig von Bertalanffys algemene systeemtheorie en Mikhail Bakhtins theorie over *heteroglossia* en *polyglossia*.²⁸ Het voert te ver om deze hier te bespreken, maar het is duidelijk dat Nikolova-Houston haar benadering in een gedetailleerd model heeft uitgewerkt.

Tegenover deze benadering staat die van Heidi Brayman Hackel, ontworpen voor een onderzoek naar de marginalia in 151 exemplaren van Philip Sydney's *Arcadia* (gedrukt voor 1700). Het betreft een veel soberder methode, waarbij marginalia en gebruikssporen globaal in drie categorieën zijn verdeeld, te weten leesaantekeningen, eigendomsinscripties en aantekeningen met betrekking tot documentatie, zoals genealogische informatie.²⁹ David Pearson heeft deze driedeling voor zijn onderzoek naar de marginalia in de zeventiende-eeuwse edities van *The commentaries of C. Julius Caesar* enigszins aangepast en de laatste categorie uitgebreid naar gebruikssporen die los staan van de tekst en willekeurig zijn aangebracht.³⁰ De door Hackel en Pearson gehanteerde benadering verschilt aanzienlijk van die van Nikolova-Houston, maar uiteindelijk lijken de resultaten hetzelfde te zijn.³¹ Een complex systeem

²⁵ Een ander zeer uitgebreid systeem voor het classificeren van marginalia is van Carl James Grindley die werkt met coderingen. Zie Grindley, 2001.

²⁶ Nikolova-Houston, 2009, pp. 70-73.

²⁷ Nikolova-Houston, 2009, pp. 73-80.

²⁸ Zie daarover Bertalanffy, 1968 en Bakhtin, 1981.

²⁹ Hackel, 2009, p. 138. Voor een korte bespreking van haar methode zie Pearson, 2007, pp. 27-29.

³⁰ Pearson, 2007, p. 27.

³¹ Zie bijvoorbeeld Hackel, 2009, pp. 164-169.

voor het bestuderen en analyseren van marginalia en gebruikssporen is niet altijd doeltreffender dan een eenvoudiger benadering.

Naast de hierboven besproken benaderingswijzen zijn er verschillende andere methoden en strategieën die als voorbeeld of inspiratie kunnen dienen voor het bestuderen van marginalia en gebruikssporen. Zo hebben Paul Saenger en Michael Heinlen een beschrijvingsmodel ontwikkeld dat zich richt op het beschrijven van incunabelen en de gebruikssporen die hierin te vinden zijn.³² Zij pleiten ervoor incunabelen te benaderen en te beschrijven als handschriften, met ruime aandacht voor marginalia en andere gebruikssporen. Er is echter geen aandacht voor aantekeningen die weinig tot niets met de tekst te maken hebben.

Speciaal met het oog op vroege gedrukte bijbels is door William Sherman een overzicht gemaakt van soorten marginalia.³³ Hij deed in de collectie van de Huntington Library in San Marino onderzoek naar gebruikssporen in vroege drukken en kwam tot de conclusie dat vooral de bijbels in deze collectie voorzien waren van aantekeningen. Zijn overzicht bestaat uit acht categorieën van leesaantekeningen: eigendomsaantekeningen, pennenoefeningen, verwijzingen, liturgische instructies, nummering van pagina's en verzen, correcties, polemische aantekeningen en dateringen van verschillende soort. Maar ook in het overzicht van Sherman wordt weinig rekening gehouden met marginalia en gebruikssporen die weinig tot niets met de tekst te maken hebben en die wijzen op andere vormen van gebruik dan lezen.

Voor het classificeren en interpreteren van marginalia en gebruikssporen in Delftse Bijbels wordt hier beknopt een methode gepresenteerd, gebaseerd op bovenstaande en andere methoden en strategieën. Met name de benaderingswijze van Brayman Hackel is gevolgd. Globaal wordt

³² Saenger en Heinlen, 1991, pp. 257-258.

³³ Sherman, 2008, pp. 80-83. Zie ook Sherman, 1999.

onderscheid gemaakt tussen eigendomsinscripties en gebruikssporen. Deze categorieën zullen in de volgende paragrafen afzonderlijk besproken worden.

In overgeleverde Delftse Bijbels zijn geen andere vijftiende- en vroegzestiende-eeuwse bezitterskenmerken te vinden dan inscripties. Vandaar dat hier de term eigendomsinscripties wordt gehanteerd. Het bezit van Delftse Bijbels wordt hier uitsluitend benaderd vanuit de eigendomsinscripties. Zo zijn (mogelijke) bezitters die in de secundaire literatuur genoemd worden maar waarvan geen inscriptie bekend is niet meegenomen in de analyse,³⁴ en is geen systematisch onderzoek verricht naar laatmiddeleeuwse boekenlijsten. Niet alleen zou dit laatste een zeer tijdrovende exercitie zijn geweest, het is ook maar zeer de vraag of de Delftse Bijbels hierin genoemd werden. Vaker vermelden deze boekenlijsten alleen welke soorten of genres van boeken men in bezit had.³⁵

Onder gebruikssporen worden hier niet alleen marginalia, maar alle handschriftelijke sporen in overgeleverde exemplaren verstaan. Deze gebruikssporen kunnen wat betreft hun inhoud nog eens ingedeeld worden in sporen die betrekking hebben op de gedrukte tekst of niet (zie het overzicht hieronder). Bij de bespreking van zowel de eigendomsinscripties als de gebruikssporen zal allereerst stil gestaan worden bij datering, taal, schrift, uiterlijk, de fysieke locatie in het boek en de mogelijke aanbrenner. Vervolgens wordt in de volgende paragraaf ingegaan op de inhoud.

³⁴ Een voorbeeld hiervan is het Ursulaklooster in Amsterdam, dat volgens Michel Pan in het bezit was van een exemplaar. Zie Pan, 1997, p. 72. Geen van de overgeleverde exemplaren kan echter op basis van eigendomsinscripties of gebruikssporen aan het klooster verbonden worden.

³⁵ Zo zijn ze wel interessant om na te gaan of men überhaupt in bezit was van Nederlandstalige bijbels.

Overzicht van soorten aantekeningen in Delftse Bijbels

Eigendomsinscripties	Gebruikssporen
Datering	Datering
Taal, schrift en uiterlijk	Taal, schrift en uiterlijk
Fysieke locatie in het boek	Fysieke locatie in het boek
Inhoud van de inscriptie	Mogelijke aanbrenner
Naam van de bezitter	Inhoud van de aantekeningen
Vorm, structuur, formulae	<u>Verbonden met de tekst:</u> Onderstrepingen, symbolen in de marge, gekopieerde woorden en zinnen, onderwerps- of persoonsaanduiding, samenvattingen, vertaling van woorden of zinnen, verwijzingen, correcties en aanpassingen, commentaar op de tekst, nummering van hoofdstukken, nummering verzen en lessen, illuminatie en illustratie, koptitels, tussentitels en foliëring, liturgische instructies, toegevoegde teksten, constructieaantekeningen, bladen in handschrift.
Andere informatie	<u>Niet verbonden met de tekst:</u> Tekeningetjes en willekeurige illustraties, pennenprobeersels, dateringen, documentatie.

4.3 Dese bouc behoert toe...

Eigendomsinscripties in Delftse Bijbels

Van de 61 voor deze studie bestudeerde en beschreven exemplaren van de Delftse Bijbel bevatten er 21 eigendomsinscripties die zich laten dateren in de periode 1477-ca. 1550.³⁶ Dat is 34 procent van de overgeleverde exemplaren. Hoewel het om minder dan de helft van het aantal overgeleverde exemplaren – 34 procent – en een nog veel kleiner percentage van het aantal ooit gedrukte exemplaren gaat, is het de bedoeling de resultaten van de analyse te extrapoleren naar de totale productie. Overigens is het niet de bedoeling vast te stellen hoeveel procent van de bezitters religieus of leek was, maar gaat het erom de diversiteit aan bezitters te tonen.

³⁶ In een eerdere publicatie is uitgegaan van 21 eigendomsinscripties, zie Van Duijn, 2013a, p. 66. De vroegzestiende-eeuwse inscriptie van het Amsterdamse Clarissenklooster in exemplaar Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42 is hier aan de analyse toegevoegd.

In totaal zijn in de bovengenoemde 21 exemplaren 33 eigendomsinscripties te vinden.³⁷ Hierbij is uitgegaan van de overgeleverde exemplaren in hun huidige samenstelling. Sommige exemplaren bevatten vanaf hun eerste samenstelling al meerdere eigendomsinscripties, andere bevatten meerdere eigendomsinscripties vanwege samenvoeging van delen, compositie-eenheden of bladen van verschillende exemplaren. Ook zijn eigendomsinscripties die oorspronkelijk in hetzelfde exemplaar te vinden waren door latere veranderingen in de samenstelling over meerdere exemplaren verspreid geraakt. Een goed voorbeeld vormen de inscripties van Dieuwer Claes en het Sint Ceciliaklooster in Leiden. Die van Dieuwer Claes is te vinden achterin het eerste deel van Den Haag, KB, 169 E 55-56 en tevens achterin het tweede deel van Princeton, Scheide Library, 5.4.3. De eigendomsinscriptie van het Sint Ceciliaklooster is te vinden in Cambridge, University Library, Oates 3335 en in San Marino, Huntington Library, RB 84943.

Bij het bespreken van de eigendomsinscripties in overgeleverde exemplaren gaat de aandacht uit naar de volgende aspecten: de datum van inschrijven, de fysieke locatie in het boek, taal, schrift en uiterlijke kenmerken en de inhoud van de inscriptie. De laatste kan weer verdeeld worden in bezittersnaam, vaste formules en structuren, en extra informatie zoals bijvoorbeeld manier van verwerving, woonplaats en beroep.

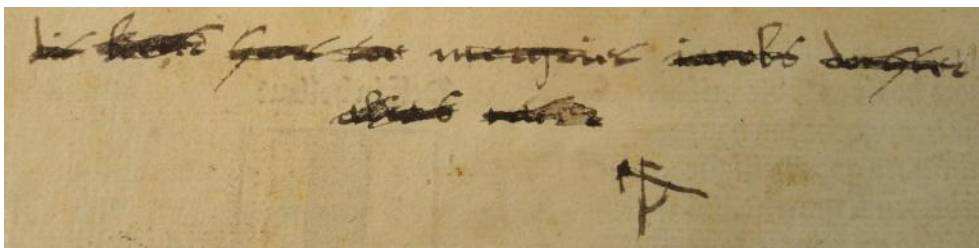
De inscripties die hier besproken worden zijn hoofdzakelijk vijftiende- en vroegzestiende-eeuws. Een aantal inscripties is gedateerd, zoals die in Den Haag, MMW, 1 B 13 en Gent, UB, R. 51(2), aangebracht in respectievelijk 1483 en 1477.³⁸ In een enkel geval kan een inscriptie gedateerd worden aan de hand van de informatie die erin gegeven wordt. Zo schreef Maria van Cats in Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II dat zij de jonkvrouw

³⁷ Zie Bijlage I. De exemplaren die een eigendomsinscriptie bevatten en in de analyse zijn meegenomen, zijn gemarkeerd met 'E'. In een eerder artikel is uitgegaan van 31 eigendomsinscripties, zie Van Duijn, 2013a, p. 66. De vroegzestiende-eeuwse inscriptie van het Amsterdamse Clarissenklooster in exemplaar Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42 en een vijftiende-eeuwse inscriptie in Den Haag, MMW, 109 B 5 zijn hieraan aan toegevoegd.

³⁸ Zie Bijlage I.

Van Ruyven was. Later voegde ze nog een inscriptie toe waarin ze vermeldde dat zij de weduwe was van Claes van Ruyven. Aangezien Claes van Ruyven in 1492 in Haarlem werd vermoord,³⁹ moet zij het exemplaar rond dat jaar in bezit gehad hebben.

Het overgrote deel van de inscripties is gedateerd aan de hand van het gebruikte schrift. Hiervan zijn de vroegste het meest eenvoudig te dateren, omdat ze duidelijke kenmerken dragen van vijftiende-eeuws schrift. Voor de latere inscripties, die tegen het einde van de eerste helft van de zestiende eeuw lijken te zijn aangebracht, is dit lastiger. Zo is van een klein aantal zestiende-eeuwse eigendomsinscripties moeilijk vast te stellen of ze vroeg- of laatzestiende-eeuws zijn. Een van die eigendomsinscripties is die van Mergriet Jacobsdochter in Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Bb niederland. 1477 01 (zie de afbeelding hieronder).

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Bb niederland. 1477 01, fol. 643v.

Op basis van het handschrift lijkt ze zestiende-eeuws. Hoewel het schrift eerder wijst op de eerste dan de tweede helft van de zestiende eeuw, blijft het moeilijk haar nauwkeuriger te dateren. Ook zulke twijfelgevallen echter zijn in het onderzoek meegenomen.

De eigendomsinscripties bevinden zich hoofdzakelijk op het laatste bedrukte blad van een exemplaar of deel, vaak onder het colofon. De bezitters plaatsten zich daarmee in zekere zin in lijn met de 'notabele meester' en de drukkers die in het colofon genoemd worden. Het colofon was als drager van

³⁹ Zie hierover o.a. Van der Aa, 1874, p. 601 en Van Vessel, 1977, pp. 9-16.

informatie omtrent het boek een logische plaats om dergelijke gegevens te vermelden. In een enkel geval is de inscriptie geschreven op een van de laatste schutbladen. Helaas zijn door het herbinden van exemplaren veel oorspronkelijke schutbladen verloren gegaan en daarmee mogelijk ook veel eigendomsinscripties. Minder voor de hand liggend was het een eigendomsinscriptie ergens in het midden van een exemplaar te noteren. Toch bestaan hiervan voorbeelden, zoals San Marino, Huntington Library, RB 84943, dat op fol. 121 recto van het eerste deel (bij Deuteronomium 9) een inscriptie bevat. Die bestaat echter enkel uit de formule 'Dese bouc behoert toe', zonder dat daar ooit een naam aan werd toegevoegd.

Vrijwel alle eigendomsinscripties die meer bevatten dan enkel een naam zijn geschreven in het Nederlands. Alleen de inscriptie van Cornelius Aernoldszoon in Gent, UB, 51(2) is in het Latijn: 'Anno 1477. Cornelius filius aernoldi de Rotterodammis calcifex in eemsteyn ipse tempore, etc. etc.'. Het schrift waarin de eigendomsinscripties geschreven zijn varieert van een zeer net geschreven textualis tot een snelle cursiva. De keuze was waarschijnlijk afhankelijk van de kwaliteiten of eisen van de schrijver, die niet per se de bezitter hoefde te zijn. Dit laatste is het geval bij de inscriptie in Leiden, UB, 1366 C 2, waarin iemand anders voor Machteld van der Does haar naam in het exemplaar schreef: 'Item dit boec hoert toe maechtelt van der does mijn lieve ende gheminde moeder'. Over het algemeen zijn alle inscripties geschreven in zwarte inkt. De enige uitzondering vormt de naam van Jacob Lambrechtsz., geschreven in een rode textualis in de initiaal van Baruch in Haarlem, NBG, 32"1477"-Delf/8217 A- 8217 B.

Wat betreft inhoud bevat een eigendomsinscriptie vrijwel altijd de naam van een bezitter of zelfs de namen van meerdere bezitters. Maar er zijn ook exemplaren die enkel formules als 'dit boec hoort toe' bevatten zonder naam. Net als in het eerder genoemde exemplaar in de Huntington Library, is ook in Deventer, SAB, 113E 11KL op fol. 603 verso een dergelijke inscriptie te vinden. Ze is grotendeels weggekrast waardoor de naam die erbij hoort niet

meer leesbaar is. Die in het exemplaar van de Huntington Library bevindt zich als gezegd in de ondermarge van fol. 121 recto van het eerste deel. Niet alleen de locatie in het boek is opmerkelijk maar ook het feit dat aan deze inscriptie hoogstwaarschijnlijk nooit een naam werd toegevoegd. Mogelijk was het de bedoeling dat op een later tijdstip alsnog te doen of wilde iemand slechts oefenen in het schrijven van de bewuste formule.

Ook komt het voor dat enkel een naam gegeven wordt, zonder een aanduiding als ‘dese bouc hoort toe’. Niet in alle gevallen is dan duidelijk of het gaat om een bezittersnaam. Wel mag men dan concluderen dat de genoemde persoon toegang had tot het exemplaar, bijvoorbeeld als gebruiker. Dit is het geval bij de inscriptie van Jan Huets in Parijs, Bibliothèque nationale de France, Rés. A. 411. Hierin staat in de ondermarge van fol. 83 verso geschreven: ‘broder Jan huets got sij met ons allen amen’. Een duidelijke aanwijzing dat het hier om een bezitter gaat ontbreekt. Jan Huets kan wel als gebruiker van het exemplaar worden aangemerkt, aangezien hij er zijn naam in schreef en vroeg om Gods genade. Zo’n naamsvermelding is niet alleen indicatief voor wie in de late middeleeuwen toegang had tot exemplaren van de Delftse Bijbel, maar ook voor hoe men daarmee omging. De inscriptie van Jan Huets zal in de volgende paragraaf, over gebruikssporen, nogmaals aan bod komen.

Een ander voorbeeld van een eigendomsinscriptie zonder voorafgaande formule is die van de eerder genoemde Jacob Lambrechtsz. in Haarlem, NBG, 32”1477”-Delf/8217 A- 8217 B.⁴⁰ Zijn naam werd als gezegd in een rode textualis genoteerd in de initiaal van Baruch, mogelijk tijdens het rubriceren of verluchten van het exemplaar. Vanwege het ontbreken van een formule is onzeker of het om een eigendomsinscriptie gaat. De locatie in het boek wijst daar in ieder geval niet op, aangezien de initiaal van Baruch zich bevindt op fol.

⁴⁰ Hoewel dit exemplaar al lang als facsimile bekend is en door De Bruin is beschreven (zie De Bruin, 1977a), is de naam Jacop Lambrechtsz. nooit eerder in de literatuur naar voren gebracht.

252 recto van het tweede deel. Wellicht gaat het om de naam van de verluchter of rubricator zelf, aangezien die verwerkt is in een initiaal.⁴¹

De naam Jacob Lambrechtsz. kan verbonden worden aan de drukker Jacob Jacobszoon van der Meer. In paragraaf 3.3 kwam al naar voren dat de drukker mogelijk de zoon was van Jacob Lambrechtszoon van der Meer, of in ieder geval familie van deze persoon. Wellicht was iemand in de familie rubricator of verluchter. Het ligt echter meer voor de hand dat het hier om een bezitter of om de opdrachtgever voor de rubricatie en verluchting gaat.

Naast vaste formules gevolgd door een naam komen andere andersoortige eigendomsinscripties voor, zoals de toevoeging van een verzoek tot het retourneren van een exemplaar mocht dat vermist raken.⁴² In drie exemplaren is een dergelijke formule te vinden: Bornem, Sint-Bernardusabdij, Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3 en Gent, UB, R. 51(2). In die in Bornem en Cambridge wordt zelfs een beloning uitgelooft voor wie het exemplaar terugbracht. Zo zou degene die dat in Cambridge aan zijn rechtmatige eigenaar retourneerde als beloning een drinkpenning ontvangen, op te halen in een bepaalde steeg. Helaas is de naam van de steeg onleesbaar.

Eigendomsinscripties kunnen ook andere informatie bieden, over geslacht, beroep, woonplaats, de sociale status van bezitters, de manieren van verwerving en zelfs over het gebruik. Goede voorbeelden zijn de inscripties in Den Haag, MMW, 1 B 13 en Olim Washington, National Cathedral Library, 415. Naast de namen van de bezitters Claes Symenszoon en Jan Ryck bevat die in het Haagse exemplaar de mededeling dat beiden het in 1483 samen hebben gekocht. Daarnaast vermelden zij nog dat ze het samen zullen gebruiken met hun vrouwen Nell en Kristyn. Hieruit blijkt dat eigendomsinscripties ook een belangrijke bron vormen voor kennis omtrent het gebruik van Delftse Bijbels.

⁴¹ Voorbeelden hiervan zijn het eerste deel van Gent, UB, R. 61(1) en het tweede deel van Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3. Hierin schreef de verluchter Johannes van Schoonhoven op verschillende plaatsen zijn naam. Zie de beschrijvingen van deze exemplaren in Bijlage I.

⁴² Zie hierover ook Hermans, 2004, p. 108.

De eigendomsinscriptie in Den Haag, MMW, 1 B 13 geeft tevens informatie over hoe men in bezit kwam van een Delftse Bijbel. Niet alleen vermeldt ze dat het exemplaar in 1483 werd gekocht, maar ook dat het in bezit zou blijven van de langstlevende. Dat moet Claes Symenszoon zijn geweest, aangezien op fol. 340 recto de naam van Jan Claeszoon te lezen is. Het exemplaar werd na de dood van de vader door diens zoon geërfd. Ook in andere exemplaren is te zien hoe deze het binnen de familie doorgegeven werden. Goede voorbeelden zijn Den Haag, KB, 169 E 55-56, in het bezit van de zusters Diewer en Cornelia Claes, en Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42, dat lang in bezit was van de familie Dobben. Daarnaast werden exemplaren geschonken of nagelaten aan personen of instellingen, zoals Cambridge, University Library, Oates 3336, dat door Geert Symens werd nagelaten aan een begijnhof.

Nog een inscriptie die meer informatie biedt dan alleen de naam van de bezitter is die in Olim Washington, National Cathedral Library, 415. Ze is nooit eerder opgemerkt omdat het blad waarop het geschreven staat is tegengeplakt met een ander, blanco vel, waardoor de inscriptie alleen nog te lezen valt wanneer men het blad tegen het licht houdt. De inscriptie maakt duidelijk dat het exemplaar in de vijftiende eeuw in het bezit was van een zekere Claes Heyn. Nu is alleen de naam niet voldoende om iemand maatschappelijk te plaatsen, maar gelukkig is ook de woonplaats genoteerd. Heyn woonde 'toe amsterdam an de plaetse', waaraan het stadhuis en de Nieuwe Kerk gelegen waren, aan de huidige Dam dus. Het was ook de plaats waar in de vijftiende eeuw markt gehouden werd. Claes Heyn woonde in het bestuurlijke en economische hart van de stad en moet wel een vooraanstaande positie hebben vervuld in handel of bestuur, of in beide.

Mannen, vrouwen, religieuzen en leken

Op basis van eigendomsinscripties kan een lezersprofiel worden gemaakt,⁴³ Of eigenlijk verschillende lezersprofielen, aangezien de bezitters van Delftse Bijbels tot verschillende sociale milieus behoorden.⁴⁴ Op basis van de 33 laatmiddeleeuwse eigendomsinscripties gevonden in 21 van de in totaal 61 gedocumenteerde exemplaren, kunnen we een lijst van 29 bezitters samenstellen.⁴⁵ Als gezegd bevat een aantal inscripties geen naam, hebben sommige bezitters meerdere inscripties achtergelaten of worden in een en dezelfde inscriptie meerdere bezitters genoemd. Vandaar het verschil tussen het aantal gevonden eigendomsinscripties en het aantal bezitters. De gegevens over de 29 bezitters zullen op verschillende manieren geanalyseerd worden. Op basis daarvan zullen diverse overzichten gepresenteerd worden die inzicht geven in de verhouding tussen particuliere bezitters en instellingen, mannelijke en vrouwelijke bezitters, en religieuzen en leken.⁴⁶

Sommige aspecten zijn moeilijk in een overzicht te vatten, omdat ze bijvoorbeeld maar sporadisch voorkomen, zoals de manier van verwerving en de woonplaats van een bezitter. Dergelijke informatie zal afzonderlijk besproken worden. Verder wordt ingegaan op de sociale status van bezitters. Hierbij valt te denken aan beroep, inkomen en vermogen, achtergrond en netwerk.

Het eerste overzicht van bezitters dat hier gepresenteerd wordt, geeft de verdeling weer in particulieren en instellingen. Bezitters die met hun eigen naam bekend zijn maar die woonden in een religieuze instelling (zoals een klooster) of in een gemeenschap (zoals een begijnhof), zijn tot de particuliere bezitters gerekend.⁴⁷ Onder de 29 bezitters tellen we vijf instellingen: vier

⁴³ De term 'lezersprofiel' is ontleend aan Brinkman, 1997, p. 96.

⁴⁴ Zie ook Pleij, 1987, p. 21, en Brinkman, 1997, p. 119 voor de situatie in Leiden in de late middeleeuwen.

⁴⁵ Eén bezitter meer dan in Van Duijn, 2013b, p. 67.

⁴⁶ De gegevens hiervoor zijn ontleend aan de eigendomsinscripties beschreven in Bijlage I.

⁴⁷ Zie ook de methode in Brinkman, 1997, p. 281.

kloosters en een begijnhof.⁴⁸ Van deze institutionele bezitters worden er drie bij naam genoemd: het Sint-Ceciliaklooster in Leiden, het klooster Sint Clara in Amsterdam en het klooster Mariënpoel buiten Leiden. De overige 24 kunnen als particuliere bezitters aangemerkt worden. Van deze 24 zijn er vier overduidelijk verbonden aan een klooster of begijnhof.⁴⁹ Van twee anderen is dit wat lastiger vast te stellen, maar bestaat er wel een vermoeden. In beide gevallen gaat het om een nalatenschap waarbij de bezitter mogelijk ook oorspronkelijk bewoner was van de instelling waaraan het exemplaar werd nagelaten.⁵⁰ Hoe dan ook hebben zij persoonlijk een exemplaar in bezit gehad en kunnen zij hier aangemerkt worden als particuliere bezitters.

Op grond van de verhouding tussen instellingen en particulieren – 17 tegenover 83 procent – kan geconcludeerd worden dat vooral de laatsten een Delftse Bijbel bezaten. Dit betekent echter niet dat het gebruik van een Delftse Bijbel een solitaire aangelegenheid was, zoals blijkt uit de inscriptie in Den Haag, MMW, 1 B 13. Hierin geven Claes Symenszoon en Jan Ryck immers aan hun exemplaar samen met hun vrouwen te gebruiken.

Een andere verdeling die op basis van de eigendomsinscripties te maken valt, is die tussen mannelijke en vrouwelijke bezitters. Uit de namen van bezitters kan over het algemeen goed worden afgeleid of het om een man of vrouw gaat. In vrijwel alle blijkt dat uit de uitgang ‘zoon’ of ‘dochter’ in het patroniem. Wanneer zo’n uitgang ontbreekt, dan geeft in veel gevallen de voornaam alsnog voldoende informatie om het geslacht te bepalen. In een enkel geval is het bepalen daarvan afhankelijk van verdere informatie in de inscriptie en het gebruik van mannelijke of vrouwelijke voornaamwoorden. Zo kan de eerder genoemde Geert Symens als vrouwelijke bezitter aangemerkt

⁴⁸ Hun inscripties zijn te vinden in Cambridge, University Library, Oates 3335 en 3336; Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42; Providence, Brown University Library, Annmary Brown collection 468; Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora.

⁴⁹ Zie de inscripties in Gent, UB, R. 51(2); Olim Amsterdam, BPH, Incunabel BPH 42; Parijs, Bibliothèque nationale de France, Rés. A. 411.

⁵⁰ Zie de inscripties in Cambridge, University Library, Oates 3335 en 3336.

worden op basis van de toevoeging ‘byd voer hoer syel om gods wyllen’ [bid voor haar ziel om Gods wil].⁵¹

Toch blijven er bezitters over van wie niet vastgesteld kan worden of het om een man of vrouw gaat. In Parijs, Bibliothèque nationale de France, Rés. A. 410 (1-2) staan twee namen die niet duidelijk leesbaar zijn en niet de uitgang ‘zoon’ of ‘dochter’ bevatten. En in Providence, Brown University Library, Annmary Brown collection 468 wordt een klooster in Leuven genoemd waarvan niet duidelijk is of het een mannen- of vrouwenklooster betreft.

Van de 29 bij naam bekende bezitters kunnen er zeventien aangemerkt worden als vrouwelijk (59 procent) en negen als mannelijk (31 procent). Van drie bezitters is het geslacht onbekend (10 procent). Hieruit blijkt dat het merendeel van de bezitters vrouwen waren. Toch is ook het aandeel mannelijke bezitters aanzienlijk.

Voor deze studie is vooral de verdeling tussen religieuzen en leken van belang. Die is veel moeilijker te maken dan die tussen particulieren en instellingen of tussen mannelijke en vrouwelijke bezitters. Die moeilijkheid hangt samen met de contemporain gehanteerde terminologie. Over het algemeen wordt onderscheid gemaakt tussen religieuzen, semi-religieuzen en leken.⁵² De grenzen tussen deze categorieën zijn echter vaag.⁵³ Vooral de categorie semi-religieuzen is problematisch.⁵⁴ Hieronder worden begijnen, lekenbroeders, leden van de derde orde van Sint Franciscus en broeders en zusters van het gemene leven verstaan. Semi-religieuzen bevonden zich tussen de religieuze orden en de wereld van gewone leken in. Ze behoorden in feite tot geen van beide, daar zij immers geen kloostergelofte hadden afgelegd, maar ook geen seculier leven leidden. In deze paragraaf wordt onderscheid gemaakt tussen religieuzen in brede zin, onder wie dus ook semi-religieuzen, en leken

⁵¹ Inscriptie in Cambridge, UL, Oates 3336.

⁵² Zie over deze driedeling Mertens, 1993, pp. 9-13.

⁵³ Zie hierover o.a. Folkerts, 2010, pp. 28-29.

⁵⁴ Mertens, 1993, p. 12.

die een seculier leven leidden. Seculiere geestelijken komen in de inscripties niet naar voren. De verschillende soorten bezitters worden bij de bespreking hieronder steeds kort toegelicht.

Een andere moeilijkheid bij de verdeling in religieuzen en leken is het identificeren van deze bezitters in eigendomsinscripties. Niet altijd is duidelijk of een bezitter als religieus of leek aangeduid kan worden. Voor religieuze instellingen is dat niet zo moeilijk aangezien die in de inscripties steeds expliciet genoemd worden. Lastiger is het voor personen die hun bijbel aan een klooster of begijnhof nalieten. Een voorbeeld is Marigen Aellewijns die haar exemplaar bestemde voor het Sint-Ceciliaklooster in Leiden.⁵⁵ Zij kan niet zonder meer aan het klooster verbonden worden. Maar aangezien de inscriptie van het klooster afsluit met ‘saligher ghedachten onse gheminde moye [=moeder]’ mag aangenomen worden dat zij er woonde. Lastiger is het geval Geert Symens, die haar exemplaar naliet aan een begijnhof.⁵⁶ In de inscriptie van het begijnhof zijn geen aanwijzingen te lezen of Geert Symens daar zelf gewoond had. Onduidelijk blijft dus of we hier met een religieus of met een leek te maken hebben.

Waar religieuze bezitters zich over het algemeen laten identificeren aan de hand van informatie in eigendomsinscripties, ontbreekt dergelijke informatie vaak voor andere bezitters. Door het ontbreken van aanwijzingen dat zij tot een klooster, begijnhof of andere religieuze instelling behoorden, zouden zij als niet-religieus aangemerkt kunnen worden. Met enige voorzichtigheid kunnen we ze als ‘leek’ aanduiden. Daaronder worden hier personen bedoeld die op geen enkele wijze verbonden waren aan een religieuze instelling of gemeenschap.

Voor een aantal bezitters kan op basis van beroep, woonplaats of relatie expliciet vastgesteld worden dat het leken betreft, zoals Claes Sysmenszoon en Jan Ryck, die beiden getrouwd waren, of Claes Heyn, van wie

⁵⁵ Zie haar inscripties in Cambridge, University Library, Oates 3335 en San Marino, Huntington Library, RB 84943.

⁵⁶ Zie haar inscriptie in Cambridge, University Library, Oates 3336.

als gezegd bekend is dat hij aan de Plaetse, de huidige Dam, in Amsterdam woonde.⁵⁷ Hoewel het voor religieuze bezitters, zeker voor instellingen, gebruikelijk lijkt te zijn geweest in eigendomsinscripties informatie te verstrekken over hun religieuze achtergrond, zal dat niet altijd gebeurd zijn. Zodoende kan het voorkomen dat bezitters die hieronder als niet-religieus zijn aangeduid wel degelijk tot een religieuze instelling of tot de seculiere geestelijkheid behoorden. De genoemde percentages mogen dus niet al te absoluut gehanteerd worden. Desondanks geven ze een goede indicatie van wie de bezitters van een Delftse Bijbel geweest zijn.

Volgens de bovenbeschreven benadering kunnen tien van de 29 bekende bezitters als religieus aangemerkt worden (35 procent) en achttien als leek (62 procent). Van één bezitter (3 procent) is onduidelijk of zij zelf ook in een begijnhof woonde of dat enkel haar exemplaar daaraan had nagelaten.⁵⁸ Onder de religieuze bezitters bevonden zich als gezegd vier kloosters en een begijnhof.⁵⁹ Opvallend genoeg zijn er geen bezitters die zichzelf presenteren als seculiere geestelijken. De meeste particuliere religieuze bezitters kunnen verbonden worden aan een religieuze instelling. Voorbeelden zijn de eerder genoemde Marigen Aellewijns, die hoogstwaarschijnlijk in het Sint-Ceciliaklooster in Leiden woonde, Cornelius Aernoldszoon, die als lekenbroeder in het klooster Eemsteyn woonde, en Loebrecht en Bartkut Dobben, die woonden in het ronde begijnhof in Amsterdam.⁶⁰

De bezitters die met zekerheid als leek bestempeld kunnen worden zijn (naast de eerder genoemde Claes Symenszoon, Jan Ryck en Claes Heyn) Maria van Cats, die getrouwd was met Claes van Ruyven, en de schilder Jacob

⁵⁷ Respectievelijk Den Haag, MMW, 111 B 39:2 en Olim Washington, National Cathedral Library, 415.

⁵⁸ Dit is Geert Symens, inscriptie in Cambridge, University Library, Oates 3336.

⁵⁹ Zie de inscripties in Cambridge, University Library, Oates 3335 en 3336; Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42; Providence, Brown University Library, Annmary Brown collection 468; Utrecht, UB, D. fol. 420 riora.

⁶⁰ Zie hun inscripties in respectievelijk Cambridge, University Library, Oates 3335; San Marino, Huntington Library, RB 84943; Gent, UB, R. 51(2); Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42.

Cornelisz. van Ooststanen, die woonde in de Kalverstraat in Amsterdam.⁶¹ Van de overige dertien lekenbezitters is, op basis van het ontbreken van informatie die het tegendeel bewijst, aangenomen dat zij leken waren.

Ook al kan de grens tussen religieuzen en leken niet al te scherp gehanteerd worden en is het identificeren van lekenbezitters niet geheel zonder risico, toch geeft het bovenstaande een goed beeld van de vroege bezitters van Delftse Bijbels. Een conclusie die kan worden getrokken is dat Delftse Bijbels niet zonder meer alleen in kloosters terechtkwamen. Een hoog percentage bezitters was leek en is het dus duidelijk dat deze bijbel circuleerde in verschillende kringen, die zich niet beperkten tot religieuzen of de geestelijkheid.

Informatie die meer sporadisch in eigendomsinscripties voorkomt, zoals de wijze van verwerving of woonplaats van bezitters, laat zich moeilijk vatten in een diagram. In de eigendomsinscripties in overgeleverde Delftse Bijbels worden drie verschillende manieren van verwerving genoemd: aankoop, overerving door particulieren en nalatenschap aan instellingen. Van drie bezitters is bekend dat zij een exemplaar gekocht hebben. Claes Symenszoon en Jan Ryck geven in hun inscriptie van 1483 ('inden jaer lxxxiiij') aan samen een exemplaar gekocht te hebben.⁶² Dat is zes jaar na het verschijnen van de Delftse Bijbel in 1477. Helaas is niet bekend of de twee het exemplaar nieuw of tweedehands aanschafte. De derde bezitter die een exemplaar kocht was de lekenbroeder Cornelius Aernoldszoon.⁶³ Hij geeft in zijn inscriptie aan het exemplaar in 1477 al in bezit te hebben. Het ligt voor de hand dat hij het exemplaar dat jaar zelf aanschafte. Uit zijn oorspronkelijke exemplaar blijkt dat het niet in perfecte staat was toen hij het kocht.⁶⁴ Diverse bladen in het exemplaar waren aan één kant bedrukt en aan de andere zijde beschreven.

⁶¹ Zie hun inscripties in Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II en New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630.

⁶² Zie hun inscriptie in Den Haag, MMW, 1 B 13.

⁶³ Zie zijn inscriptie in Gent, UB, R. 51(2).

⁶⁴ Derolez, 1980, p. 137 en White, 2007, p. 151.

Mogelijk kocht hij tegen een aangepaste prijs een defect exemplaar dat hij zelf liet corrigeren.⁶⁵

Jan Claeszoon en Cornelia Claes erfden een exemplaar.⁶⁶ Claes Symenszoon en Jan Ryck kochten samen een exemplaar en legden in hun inscriptie vast dat het exemplaar zou overgaan op de langst levende. Dat moet als gezegd Claes Symenszoon zijn geweest, daar in een andere inscriptie de naam van zijn zoon Jan Claeszoon wordt aangetroffen. In de inscriptie van Cornelia Claes staat vermeldt dat zij het exemplaar in ‘serfgenomen’ heeft van haar zuster Dieuwer Claes. Naast het exemplaar dat in het bezit was van de gezusters Dobben,⁶⁷ zijn ook dit voorbeelden van hoe een Delftse Bijbel binnen een familie werd doorgegeven.

Waar bij particulieren gesproken wordt van overerving, hebben we het bij instellingen over nalatenschap. Zo liet Marigen Aellewijns haar exemplaar als gezegd na aan het Sint-Ceciliaklooster in Leiden. De inscriptie van dit klooster is nu te vinden in zowel Cambridge, University Library, Oates 3335 als San Marino, Huntington Library, RB 84943. Alleen in het laatstgenoemde exemplaar wordt vermeld dat zij de bijbel per testament had nagelaten aan het klooster: ‘is ons besproken in testament’. Van het andere exemplaar is gesuggereerd dat Aellewijns het al bij leven aan het klooster schonk.⁶⁸ Aangezien echter beide inscripties, weliswaar in twee verschillende delen, op hetzelfde exemplaar betrekking hebben is het waarschijnlijker dat dit pas na haar dood gebeurde. Een ander voorbeeld is het exemplaar van Geert Symens, dat zij naliet aan een begijnhof.⁶⁹

Van tien van de 29 bekende bezitters kan de locatie of woonplaats achterhaald worden: vier kloosters, twee begijnen, een lekenbroeder en drie

⁶⁵ Derolez, 1980, p. 141.

⁶⁶ Zie hun inscripties in Den Haag, KB, 169 E 55-56 en Den Haag, MMW, 1 B 13.

⁶⁷ Inscriptie in Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42.

⁶⁸ J.A. Naber, hs. Den Haag, MMW, 7 B 29, pp. 7-8. Zie ook Bouwman en Van der Vlist, 2008, p. 115, zij geven onterecht aan het exemplaar niet bewaard, of in ieder geval getraceerd, is.

⁶⁹ Cambridge, University Library, Oates 3336.

leken.⁷⁰ Twee kloosters lagen in Holland: in of nabij Leiden. Het derde klooster lag in Leuven. Dat is tevens de enige bezittende instelling die buiten Holland gesitueerd was. De twee begijnen woonden in Amsterdam, net als de leken Jacob Cornelisz. van Oostanen en Claes Heyn. De lekenbroeder Cornelius Aernoldszoon woonde nabij Dordrecht en de leek Maria van Cats in Haarlem. Het beeld dat ontstaat, is dat de Delftse Bijbel vooral verspreiding vond in Holland. Dat voornamelijk steden genoemd worden heeft waarschijnlijk te maken met de daar bestaande culturele dynamiek en het feit dat men er gemakkelijker dan elders toegang had tot gedrukte boeken.

Het laatste aspect dat hier besproken wordt is de sociale status van een aantal bezitters, bepaald door factoren als beroep, afkomst, netwerk en vermogen. Direct en indirect geven eigendomsinscripties hierover informatie. Vooral de inscripties van particuliere bezitters zijn interessant. Die duiden op grote sociale diversiteit. Het gaat om acht inscripties met in totaal tien namen.⁷¹ Van vijf van de tien bezitters kan de status of het beroep achterhaald worden. Zo waren Loebbricht en Bartkut Dobben beiden begijn in het ronde begijnhof in Amsterdam. En Marigen Aellewijns was verbonden aan het Sint-Ceciliaklooster in Leiden. Van twee lekenbezitters is het beroep bekend: Cornelius Aernoldszoon was als schoenmaker verbonden aan het klooster Eemsteyn en Jacob Cornelisz. van Oostanen was schilder in Amsterdam. Over vier particuliere bezitters is het bovendien mogelijk informatie te achterhalen met betrekking tot hun afkomst en netwerk. Het was vanwege hun aanzienlijke positie dat informatie over hun achtergrond bewaard bleef.

⁷⁰ Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II; Cambridge, University Library, Oates 3335; Gent, UB, R. 51(2); New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630; Olim Amsterdam, BPH, Incunabel BPH 42; Olim Washington, National Cathedral Library, 415; Providence, Brown University Library, Annmary Brown collection 468; Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora.

⁷¹ Zie hun inscripties in Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II; Cambridge, University Library, Oates 3335; Den Haag, MMW, 1 B 13; Gent, UB, R. 51(2); Haarlem, NBG, 32"1477"-Delf/8217 A- 8217 B; New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630; Olim Amsterdam, BPH, Incunabel BPH 42; Olim Washington, National Cathedral Library, 415.

De Delftse Bijbel van Loebbricht en Bartkut Dobben kwam later in bezit van Beatrix Cornelis Dobben in het Clarissenklooster in Amsterdam. Zij was de dochter van Cornelis Wouter Dobben, schepen van de stad in de periode 1553-1554 en in 1559.⁷² Bij zijn dood in 1559 herdacht hij in zijn testament de kerken en kloosters van de stad rijkelijk. Aan het Clarissenklooster in het bijzonder liet hij het volgende na: '[...] de somma van tsestich Carolus gulden tsiaers, van twintich styvers 't stuck, gedurende 't leven van Beatrix, syne dochter conventuale aldaer en soo lange sy aldaer of in ander convent van der Clarissen-oerde woonen ofte blyven sal'.⁷³ De positie van Cornelis Wouter Dobben als schepen van de stad geeft aan dat Loebbricht en Bartkut Dobben uit een gegoede familie afkomstig waren.

Het exemplaar Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II bevat de inscriptie van de weduwe van Claes van Ruyven. Dat moet Maria van Cats zijn geweest, die op het moment van zijn dood in 1492 met hem gehuwd was. De families Van Ruyven en Van Cats maakten deel uit van een netwerk van lagere adel en patriciërfamilies die betrokken waren bij de eerste rederijderskamers in Holland en Zeeland.⁷⁴ Over Jacob Lambrechtsz., wiens inscriptie te vinden is in exemplaar Haarlem, NBG, 32''1477''-Delf/8217 A-8217 B, is eerder naar voren gekomen dat hij mogelijk de vader van de drukker Jacob Jacobszoon van der Meer was. Hij lijkt in ieder geval geparenteerd te zijn aan de familie Van der Meer, een patriciërsfamilie die in de late vijftiende eeuw op ruime schaal schepenen leverden voor de stad Delft.⁷⁵

Meer diversiteit wordt zichtbaar wanneer we ons concentreren op het vermogen van de bezitters, waarbij duidelijk wordt dat niet alleen de meest vermogenden in staat waren een exemplaar aan te schaffen. Uiteraard wordt in de eigendomsinscripties niet direct gerefereerd aan het vermogen van bezitters. Toch zijn er aanwijzingen die het toelaten hierover te speculeren. Zo kan van

⁷² Zie *Register van allen den schouten*, 1597, pp. 29-30.

⁷³ Geciteerd naar [Vermeulen], 1925, p. 47.

⁷⁴ Van Dixhoorn, 2009, pp. 100-101.

⁷⁵ Zie Boitet, 1729, pp. 111-117.

de bezitters uit gegoede families aangenomen worden dat zij bovengemiddeld vermogend waren.

Cornelius Aernoldszoon, de schoenmaker in het klooster Eemsteyn, kan gezien zijn beroep geen hoog inkomen hebben gehad. Gelet op de straat waar zij woonden moeten Jacob Cornelisz. van Oostsanen en Claes Heyn juist redelijk vermogend zijn geweest. In zijn inscriptie geeft van Oostsanen aan te wonen in de Kalverstraat in Amsterdam.⁷⁶ Ook rond 1500 al was dit een van de duurste straten van de stad. Het feit dat hij daar een pand kon kopen geeft aan dat een Delftse Bijbel ruimschoots binnen zijn bereik lag. Hetzelfde geldt voor Claes Heyn, die als gezegd in zijn inscriptie aangeeft woonachtig te zijn aan de Dam in Amsterdam, in die tijd het bestuurlijke en economische hart van de stad.⁷⁷ De leken Claes Symenszoon en Jan Ryck zullen minder vermogend zijn geweest, aangezien zij samen een exemplaar kochten.⁷⁸ Mogelijk waren zij genoodzaakt hun geld bij elkaar te leggen omdat zij individueel niet tot aankoop in staat waren.

Al met al leveren de bovenstaande analyses van bezitters van Delftse Bijbels een gevarieerd beeld op. Een eenvoudige aanduiding van bezitters als religieuzen, leken of welgestelden gaat niet op. De werkelijkheid was complexer en dynamischer. Het kan niet gezegd worden dat één bepaalde groep of sociale klasse toegang had tot de Delftse Bijbel.⁷⁹ We komen onder de bezitters particulieren, instellingen, religieuzen, leken, mannen, vrouwen en meer en minder vermogenden tegen.⁸⁰ Hier omheen bevond zich een groep gebruikers van Delftse Bijbels die slechts indirect of helemaal niet genoemd worden in de inscripties.⁸¹ Dat geldt zeker voor de exemplaren die in bezit waren van een religieuze instelling waar meerdere bewoners of bewoonsters een exemplaar

⁷⁶ Zie zijn inscriptie in New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630.

⁷⁷ Zie zijn inscriptie in Olim Washington, National Cathedral Library, 415.

⁷⁸ Zie hun inscriptie in Den Haag, MMW, 1 B 13.

⁷⁹ Dit sluit aan bij de ideeën van Chartier over de toe-eigening van culturele objecten. Zie Chartier, 1984, p. 323 en Chartier, 1987, p. 3.

⁸⁰ Over de diversiteit van middeleeuwse lezers van Engelse religieuze teksten zie o.a. Bryan, 2008, p. 2.

⁸¹ Zie ook Chartier, 1994, p. 19.

konden gebruiken, of voor de exemplaren die in gezins- of familieverband gelezen werden, zoals dat van Claes Symenszoon en Jan Ryck.⁸²

4.4 Hier leest men...

Gebruikssporen in Delftse Bijbels

Van de 61 beschreven overgeleverde exemplaren zijn er 32 die laatmiddeleeuwse gebruikssporen bevatten. Dat is maar liefst 52,5 procent.⁸³ Deze vormen een uitstekend corpus voor onderzoek naar het gebruik van Delftse Bijbels. De overige 47,5 procent bevat geen laatmiddeleeuwse gebruikssporen. Dit betekent niet dat die exemplaren niet gelezen of gebruikt werden. Alleen heeft dat gebruik geen sporen nagelaten. De bestudering van de 32 exemplaren mét gebruikssporen levert echter goede indicaties op van hoe de overige gebruikt kunnen zijn.

Onder gebruikssporen kunnen alle sporen verstaan worden die iets prijsgeven over het gebruik van een exemplaar. Met betrekking tot de overgeleverde Delftse Bijbels moet geconcludeerd worden dat deze sporen hoofdzakelijk de vorm hebben van handschriftelijke aantekeningen die zijn gemaakt in de marges en op dek- en schutbladen. In een enkel geval is een katern toegevoegd.⁸⁴ We onderscheiden als gezegd twee categorieën: sporen die betrekking hebben op de tekst, die iets weergeven van een interactie met de tekst of een inhoudelijke toevoeging daaraan zijn, en sporen die geen verband lijken te houden met de tekst en mogelijk willekeurig zijn aangebracht. Voor beide zal allereerst ingegaan worden op aspecten als datering, taal, schrift en uiterlijk, fysieke locatie in het boek en de mogelijke auteur of producent. Als laatste zal de inhoud van de inscripties of gebruikssporen besproken worden, waarbij de hierboven genoemde tweedeling gehanteerd wordt.

⁸² Inscriptie in Den Haag, MMW, 1 B 13.

⁸³ Zie Bijlage I. De exemplaren die laatmiddeleeuwse gebruikssporen bevatten en hier in de analyse zijn meegenomen, zijn gemarkeerd met 'G'.

⁸⁴ In exemplaar Londen, BL, IB. 47102.

In deze studie ligt de nadruk op alle laatmiddeleeuwse gebruikssporen, aangebracht in de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. De datering is gebaseerd op de inhoud van de aantekeningen (net als bij de eigendomsinscripties), maar vaker nog op basis van het gebruikte schrift. Ook hier moet de bovengrens van ca. 1550 met enige flexibiliteit gehanteerd worden, omdat sommige sporen zich moeilijk laten dateren. Het gebruikte schrijfmateriaal, zoals inkt, potlood of krijt, kan een aanwijzing vormen, maar die is vaak niet toereikend voor een tijdsbepaling. Wanneer aantekeningen zoal onderstrepingen onderdeel zijn van een groter systeem van markeringen, bijvoorbeeld in combinatie met woorden en symbolen in de marges, is de kans daarop groter.

In tegenstelling tot eigendomsinscripties komen gebruikssporen over het algemeen niet op vaste plaatsen voor. Aantekeningen worden verspreid in de exemplaren teruggevonden, hoofdzakelijk in de marges maar ook op dek- en schutbladen. Waar de marges over het algemeen weinig ruimte bieden voor uitgebreide aantekeningen (afhankelijk van het bijsnijden van het exemplaar), bieden dek- en schutbladen en blanco bladzijden voldoende ruimte voor aantekeningen die men aan het exemplaar wilde toevoegen. In een enkel geval vond de bezitter of gebruiker het noodzakelijk extra katernen toe te voegen. Zo is voor in het tweede deel van Londen, British Library, IB. 47102 een extra katern van perkament met een index ingevoegd. Bij het opnieuw inbinden van exemplaren door latere bezitters zijn mogelijk veel van de oorspronkelijke dek- en schutbladen verdwenen, en daarmee ook eventuele gebruikssporen (en eigendomsinscripties).

De aantekeningen in marges en op dek- en schutbladen bevinden zich enigszins naast de tekst. Ze kunnen echter ook onderdeel vormen van de tekst zelf, bijvoorbeeld wanneer door een gebruiker correcties of ontbrekende initialen en lombarden zijn aangebracht. Dit laatste is het geval in Parijs, Bibliothèque nationale de France, Rés. A. 410 (1-2), waar door een gebruiker in

inkt een ontbrekende lombarde is toegevoegd.⁸⁵ Ook wanneer er hele bladen in handschrift zijn ingevoegd omdat de gedrukte tekst ontbreekt, worden gebruikssporen onderdeel van de tekst.⁸⁶

Niet alleen de locatie in het algemeen van gebruikssporen is van belang, ook de specifieke plaatsen per exemplaar. Bevat een bepaald Bijbelboek in vergelijking met andere Bijbelboeken overmatig veel gebruikssporen, dan kan aangenomen worden dat dat boek de bijzondere aandacht van de lezer of gebruiker had. Verder kan wat de taal betreft vastgesteld worden dat het merendeel van de aantekeningen is geschreven in het Nederlands. Vooral het exemplaar van Cornelius Aernoldszoon is interessant, omdat het uitgebreide aantekeningen in zowel het Nederlands als het Latijn bevat.⁸⁷ Ook in andere exemplaren is hier en daar een opmerking in het Latijn te vinden.⁸⁸

Het gebruikte schrift loopt uiteen van een snelle cursiva tot een strakke textualis. Vaak zijn de aantekeningen aangebracht in zwarte inkt, maar hier en daar zijn ook sporen in rood te vinden. Zo bevat Amsterdam, UB VU, XC.05037.-, liturgische instructies in rood.⁸⁹ Mogelijk zijn deze sporen in rood aangebracht tijdens de afwerking van het exemplaar. Dat zou dan in opdracht van de bezitter gedaan moeten zijn, of mogelijk was de bezitter zelf de verluchter of rubricator van het exemplaar. Hoe dan ook waren deze aantekeningen in rood niet noodzakelijk onderdeel van de standaardafwerking, zoals de illuminatie en rubricatie.

Vaak zijn aantekeningen die verband houden met de tekst leesbaar geschreven. Bij veel gebruikssporen die geen verband houden met de tekst

⁸⁵ Op fol. 64v. van deel 1. Tegen de kolom aan is de letter 'J' geschreven, als aanvulling op 'osua' wat in de tekst gedrukt staat.

⁸⁶ Zoals bijvoorbeeld in het exemplaar van Cornelius Aernoldszoon. Thans verspreid over exemplaren Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147; Den Haag, MMW, 111 B 39:2 en 1 D 14. Zie ook White, 2007. Daarin wordt echter Den Haag MMW, 1 D 14 niet genoemd.

⁸⁷ Nu verspreid over exemplaren Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147; Den Haag, MMW, 111 B 39:2 en 1 D 14.

⁸⁸ Bijvoorbeeld in Amsterdam, UBA, Ned.Inc. 21; Princeton, Scheide Library, 5.4.3, en Zaltbommel, Stadskaatsel, Inv. nr. 3174.

⁸⁹ O.a. op ff. 2r., 14r., 18r. en 26r. Voor meer voorbeelden zie Bijlage I.

houden ligt dit anders. Deze kunnen willekeurig aangebracht zijn. Het komt zelfs voor dat deze ondersteboven staan,⁹⁰ of zover in de buitenrand van de marge dat ze door het bijsnijden van het exemplaar grotendeels zijn weggesneden. Kennelijk hoefden deze aantekeningen voor anderen niet leesbaar, nuttig of begrijpelijk te zijn. Dat blijkt ook uit verschillende krassen, streepjes en andere willekeurige figuurtjes die overduidelijk bedoeld waren om de pen uit te proberen.

Sommige aantekeningen die geen verband houden met de tekst waren duidelijk wél bedoeld om gelezen te kunnen worden door door anderen, omdat ze als losstaand document duidelijk leesbaar moesten zijn. Zo bevat Gent, UB, R. 51(2) op fol. 256 verso een schuldverklaring uit 1569 van Wouter Harmans uit Rotterdam waarin hij aangeeft 24 Karolusguldens schuldig te zijn aan Anthonis Pieters of aan de bezitter van het exemplaar die aangeduid wordt als ‘den houder van desen’.

Van een klein aantal exemplaren is bekend van wie de gebruikssporen afkomstig zijn. In die gevallen kunnen ze gekoppeld worden aan de eigendomsinscriptie in het exemplaar. De beste voorbeelden zijn de exemplaren van Cornelius Aernoldszoon en Jacob Cornelisz. van Oostsanen. De eigenaars maakten er uitgebreide aantekeningen in.⁹¹ Veruit de meeste exemplaren bevatten gebruikssporen die niet aan een bezitter of persoon verbonden kunnen worden. Hoewel sommige een indicatie geven van de kringen waarin een exemplaar gebruikt werd, blijft de auteur of producent van deze sporen vaak anoniem.

Sommige exemplaren bevatten één soort aantekeningen, andere juist een combinatie van verschillende soorten. Hier zal allereerst ingegaan worden op de sporen die in verband staan met de tekst en vervolgens de sporen die daarvan los lijken te staan. De volgorde waarin de verschillende soorten

⁹⁰ Een later voorbeeld is Washington, Library of Congress, Incun. 1477.B65 waar in een zeventiende-eeuwse hand het begin van een brief staat geschreven. Zie Bijlage I.

⁹¹ In Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147; Den Haag, MMW, 111 B 39:2 en 1 D 14; New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630. Deze bezitters zullen in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod komen.

gebruikssporen hier besproken worden is gebaseerd op de complexiteit die ze vertonen. Zo komen bijvoorbeeld eerst eenvoudige onderstrepingen aan bod en pas later commentaar op de tekst, toegevoegde teksten en andere toegevoegde elementen. Een enigszins aparte groep wordt gevormd door de sporen die te maken hebben met de afwerking of constructie van een exemplaar, variërend van aangebrachte lombarden en koptitels tot bladen in handschrift.

Het onderstrepen van woorden en zinnen is een eenvoudige vorm van markeren bij het lezen van een boek. Men vindt onderstrepingen in een redelijk aantal van de overgeleverde exemplaren terug.⁹² Vaak zijn ze aangebracht in inkt en hoofdzakelijk bedoeld om de nadruk op bepaalde zinnen of passages te leggen die waarschijnlijk van bijzondere interesse waren. Zo heeft de gebruiker van Haarlem, NBG, 32”1477”-Delf/8216 A- 8216 B op de eerste zes pagina’s van zijn of haar exemplaar bepaalde zinnen onderstreept, waarvan de eerste is: ‘Daer om selmen gaerne leesen ende horen leesen: ende prediken die heyliche schrift: op dat die ziel ghesont mach werden: ende ghestarct tot allen doechden’ [Men zal de heilige Schrift graag lezen, horen lezen en verkondigen, opdat de ziel gezond mag worden gesterkt tot deugdelijkheid]. Verder zijn grote delen van de algemene proloog onderstreept, waaruit blijkt dat de gebruiker grote interesse had voor wat de vertaler of bewerker te zeggen had over de aard van de vertaling en het nut daarvan. Op basis van de gebruikte inkt kan aangenomen worden dat de onderstrepingen in de proloog oud zijn, maar of ze laatmiddeleeuws zijn valt niet vast te stellen.

In sommige gevallen zijn onderstrepingen gecombineerd met woorden of symbolen in de marges die het belang van een bepaalde passage moeten benadrukken. Zoals in de fragmenten Den Haag, MMW, 111 B 39:2, waarin bij de onderstreping van zinnen ook het woordje ‘nota’ staat geschreven. In New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630 zijn met rood krijt bepaalde zinnen

⁹² Zoals bijvoorbeeld in Amsterdam, UBA, Ned.Inc. 21, Den Haag, MMW, 111 B 39:2; Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1), R. 63; New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630.

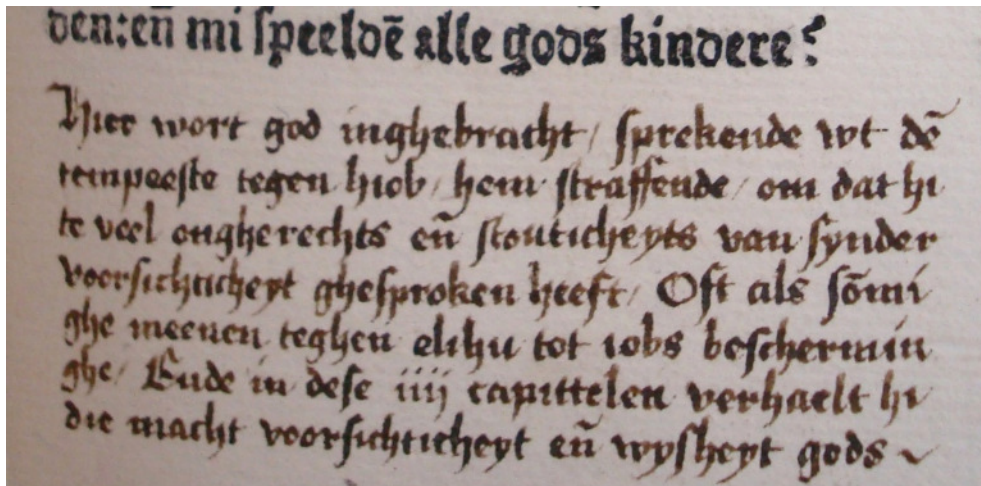
onderstreept terwijl in de marges met hetzelfde rode krijt kruisjes zijn getekend. Naast 'nota' en kruisjes werden ook andere symbolen gebruikt om het belang van een bepaalde passage aan te geven, zoals klavertjes en de bekende maniculi, zogenaamde wijzende handjes.⁹³ Uiteraard komen symbolen en nota-aanduidingen ook alleen voor, zonder onderstrepingen, en worden in de marge ook woorden en zinnen uit de tekst gevonden. Ze kunnen de functie hebben gehad bepaalde woorden, zinnen en passages te benadrukken, zeker in combinatie met onderstrepingen, maar ze kunnen ook gebruikt zijn voor het navigeren door een exemplaar.

Twee soorten gebruikssporen die nauw aansluiten bij deze gekopieerde woorden en zinnen, zijn onderwerps- en persoonsaanduidingen en samenvattingen in de marges. Bij de eerste gaat het om korte aantekeningen die aangeven over welk onderwerp of persoon een bepaalde passage gaat. Op deze wijze kon men snel zien wie of wat in een bepaalde passage besproken werd. Een meer uitgebreide vorm zijn korte samenvattingen van de tekst, vaak bestaande uit meerdere regels in plaats van een korte aanduiding. Een goed voorbeeld is Providence, Brown University, Annmary Brown collection 468, waarin in het tweede deel tot aan fol. 103 recto bij aanvang van elk hoofdstuk een korte samenvatting is geschreven in een kleine nette hybrida.

Zo staat bij aanvang van Job hoofdstuk 38 het volgende geschreven: 'Hier wort god inghebracht, sprekende uut den tempeeste tegen hiob, hem straffende, omdat hi te veel ongherechts ende stouticheyts van synder voorsichticheyt ghesproken heeft. Oft als sommighe meenen teghen elihu tot iobs bescherminghe. Ende in dese iiij capittelen verhaelt hi die macht voorsichticheyt ende wysheyt gods' [Hier wordt God naar voren gebracht, sprekende uit een storm tegen Job, hem straffende omdat hij zich teveel onrechtvaardig en overmoedig heeft uitgelaten over Gods voorzienigheid. Of zoals sommigen zeggen tegen Elihu om Job te beschermen. En in deze vier hoofdstukken vertelt hij over de macht, voorzienigheid en wijsheid van God]

⁹³ Specifiek over maniculi zie Sherman, 2008, pp. 25-52.

(zie de afbeelding hieronder). Dergelijke samenvattingen laten niet alleen zien waar een bepaalde passage over handelt, maar maken het ook mogelijk de inhoud ervan sneller en makkelijker te begrijpen.

Providence, Brown University, Annmary Brown collection 468, dl 1, fol. 103r.

Een redelijk aantal Delftse Bijbels bevat liturgische instructies.⁹⁴ Die geven aan wanneer men in het kerkelijk jaar bepaalde passages of boeken diende te lezen. Ze zijn hoofdzakelijk aangebracht in zwarte inkt, maar in Amsterdam, UB VU, XC.05037.- is dat in rood gebeurd om er extra nadruk op te leggen.

De volgende gebruikssporen laten zien dat lezers van Delftse Bijbels ook kritisch of onderzoekend tegenover de tekst stonden. Zo treft men in de marges van een aantal exemplaren vertaalde woorden en zinnen aan, meestal in het Latijn. Ook worden synoniemen gegeven in het Nederlands of zijn aantallen die in de tekst zijn uitgeschreven in de marges in Romeinse cijfers weergegeven. De vertaling van woorden en zinnen ligt dicht in de buurt van correcties en aanpassingen, in die zin dat ze soms alternatieve lezingen bieden.

De Delftse Bijbel bevat naast taalfouten ook drukfouten die door gebruikers gecorrigeerd werden. Correcties en aanpassingen kunnen de vorm

⁹⁴ Zoals Amsterdam, UBA, Ned.Inc. 21; Amsterdam, UB VU, XC.05037.-; Londen, British Library, IB. 47102; Torún, Biblioteka Uniwersytecka, Inc.III.19; Utrecht, UB, D. fol. 420 raria; Zaltbommel, Stadskaasteel, Inv. nr. 3174.

aannemen van een ingevoegde letter tussen de regels of van een volledig woord in de marge. Een meer onderzoekende houding blijkt uit verwijzingen naar andere tekstgedeelten binnen de Delftse Bijbel, maar ook naar teksten daarbuiten, waaronder het Nieuwe Testament. Zo lijkt in Manchester, John Rylands University Library, S7940 op fol. 183 verso en 191 recto van het tweede deel verwezen te worden naar de Leuvense Bijbel. In respectievelijk de midden- en rechtermarge staat geschreven: ‘contra den bijb. 1485’ en ‘contra den bijb. Louven’. In de eerste inscriptie staat enkel het jaartal 1485. In dat jaar verscheen geen gedrukte vertaling en dus zou het kunnen verwijzen naar een bijbelhandschrift.⁹⁵ In de tweede inscriptie gaat het echter zeker om de Leuvense Bijbel, gezien de verwijzing naar die stad. Het jaartal 1485 in de eerste inscriptie zou een schrijffout kunnen zijn. Wellicht bedoelde men 1548, het jaar waarin de Leuvense Bijbel verscheen. De verwijzingen werden aangebracht bij de eerste verzen van Jesaja 26 en Jesaja 38, vers 16. Het gaat om kleine variaties. Zo is bij de tweede inscriptie – bij Jesaja 38, vers 16 – de zin ‘Here oft u aldus leeft: ende in dustanen [...]’ onderstreept, terwijl men in de Leuvense Bijbel ‘Heere ist datmen alsoo leeft, ende is in alsulcke [...]’ leest.

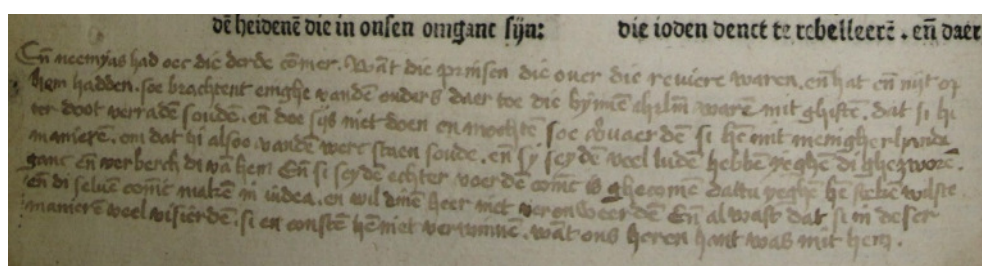
In een aantal gevallen gingen lezers en gebruikers verder dan onderstrepingen, correcties en verwijzingen in de marges, en gaven zij commentaar op de tekst. In die gevallen is sprake van directe interactie met de tekst. Dergelijk commentaar treft men aan in het exemplaar van Cornelius Aernoldszoon, die er in het Latijn en het Nederlands aantekeningen in maakte.⁹⁶ Ook in Haarlem, NBG, 32”1477”-Delf/8216 A-8216 B, zijn dergelijke aantekeningen te vinden, hoewel minder uitgebreid en mogelijk uit een latere periode afkomstig. Zo wordt in de ondermarge van pagina 61 opgemerkt: ‘Hier staet gescreven datmen malcander sal onderwijsen van

⁹⁵ Volgens de online database van bijbels gedrukt in de Nederlanden, www.bibliasacra.nl, is er in 1485 geen bijbel verschenen.

⁹⁶ In Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147; Den Haag, MMW, 111 B 39:2 en 1 D 14.

tgelooff off ander scryftuieren' [Hier staat geschreven dat men elkaar moet onderwijzen in het geloof en andere geschriften].

Dat soms de tekst van de Delftse Bijbel alleen niet voldoende was, blijkt uit Gent, UB, R. 51(2) en Stellenbosch, UB, TEOL B 221.53931 BIB.⁹⁷ De lezer of gebruiker van het exemplaar in Stellenbosch voelde, net als Cornelius Aernoldszoon, de noodzaak zijn of haar exemplaar te voorzien van extra teksten. In de marges van het Bijbelboek Nehemia schreef hij of zij in handschrift de verkorte vertaling van dit boek van Petrus Naghel (zie de afbeelding hieronder).

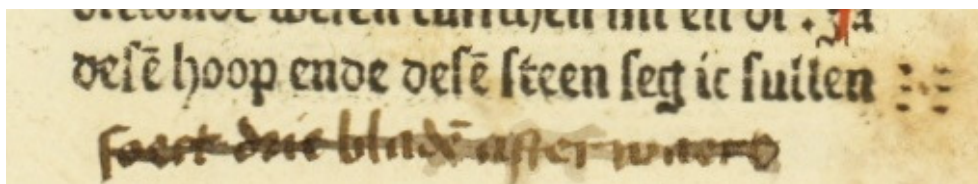
Stellenbosch, UB, TEOL B 221.53931 BIB, dl 2, fol. 55v.

Blijkbaar had deze lezer behoefte aan de verkorte tekst, of was hij of zij zo gewend aan de oorspronkelijke vertaling dat die niet mocht ontbreken. Naast extra teksten zijn nog andere elementen toegevoegd, zoals de eerder genoemde inhoudsopgave in Londen, British Library, IB. 47102. Die wordt zelfs voorafgegaan door een korte uitleg van het gebruik ervan.

Andere gebruikssporen hebben meer te maken met de afwerking van exemplaren, waarbij gebruikers bijvoorbeeld zelf initialen en lombarden aanbrachten om de tekst te completeren en leesbaar te maken. Elementen als koptitels, tussentitels en foliering werden, wanneer deze ontbraken, alsnog toegevoegd. Daarbij werden hoofdstukken, verzen en lessen soms genummerd om makkelijker door het exemplaar te kunnen navigeren.

⁹⁷ De gebruikssporen in het exemplaar van Cornelius Aernoldszoon komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

Een meer opvallend type gebruiksspoor is de constructieaantekening. Dit kunnen katernsignatures zijn, maar ook aanwijzingen waar men bepaalde boeken of passages kon vinden. Ze hingen uiteraard samen met de complexe vorm van de Delftse Bijbel. Zo wordt in Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, Inc. Haun. 3857 onderaan de laatste kolom van IV Koningen duidelijk gemaakt waar men het boek Daniël kon vinden. In exemplaar Deventer, SAB, 113E 11KL staat onderaan de bladen van het derde katern geschreven waar men de volgende correcte bladzijde kon vinden, om aldus de Bijbel in de juiste volgorde te kunnen lezen, bijvoorbeeld: ‘soect drie bladeⁿ afterwaerd’ (zie de afbeelding hieronder). Opvallend is dat de aantekeningen zich in een afgesloten katern bevinden. Op grond hiervan mogen we concluderen dat er sprake was van oorspronkelijke misbindingen.

Deventer, SAB, 113E 11KL, fol. 22v.

Dat exemplaren in de vijftiende en vroege zestiende eeuw niet perfect waren, blijkt ook uit de bladen in handschrift die in sommige exemplaren voorkomen. Het is de vraag of gebruikers deze zelf afschreven of daartoe opdracht gaven. Het was in ieder geval geen onderdeel van het officiële productieproces. Vooral de losse bladen van Den Haag, MMW, 111 B 39:2 zijn interessant omdat zij aan één zijde bedrukt en aan de andere zijde beschreven zijn. Oorspronkelijk hebben zij deel uitgemaakt van het exemplaar van Cornelius Aernoldszoon. Blijkbaar werden ook imperfecte exemplaren op de markt gebracht en mogelijk tegen gereduceerd tarief aangeboden.

Alle bovenstaande gebruikssporen staan in die zin in verband met de tekst dat ze erop reageren of er iets aan toevoegen. In zekere zin kunnen ze niet bestaan zonder de oorspronkelijke gedrukte tekst. Dat ligt heel anders bij

gebruikssporen die juist niet in verband staan met de tekst. Zo zijn er aardig wat dek- en schutbladen en ook enkele marges gebruikt voor het uitproberen van de pen, in de vorm van patroontjes, alfabetten en korte woorden of zinnen.⁹⁸ Ook dateringen en berekeningen voegen weinig toe aan de tekst. In deze gevallen wilde men uitrekenen hoe oud de Delftse Bijbel was of wanneer men een bepaald exemplaar in bezit kreeg. Zo is in New York, Pierpont Morgan Library, Chl 1630 in rood krijt het jaartal 1502 geschreven, waarschijnlijk door Jacob Cornelisz. van Oostsanen, om aan te geven wanneer hij het in bezit kreeg en wiens eigendomsinscriptie in inkt erboven was gezet.

De meest interessante soort aantekeningen die niet in verband staan met de tekst vormt wat we documentatie noemen, omdat de inhoud ervan op zichzelf staat. Waar de eerder beschreven toevoegingen en elementen nog een bepaald verband met de tekst hebben, is dat bij dit type aantekeningen niet het geval. Een laat voorbeeld is de eerdergenoemde schuldverklaring van Wouter Harmans uit 1569, geschreven op de versozijde van het laatste blad van Baruch in Gent, UB, R. 51(2). Hij geeft hierin aan 24 Karolusguldens schuldig te zijn aan Antonis Pieters of aan de bezitter van de desbetreffende Delftse Bijbel. Een goed vijftiende-eeuws voorbeeld is een lijstje van bouwmaterialen, of beter gezegd van logistieke activiteiten betreffende bouwmaterialen, in Deventer, SAB, 113E 11KL. Het is geschreven aan het einde van IV Koningen, onder de laatste kolom die uit slechts vijf regels bestaat. Het lijstje is duidelijk in één hand geschreven, maar wel in meerdere schrijfgangen. Er wordt melding gemaakt van ladingen steen en kalk die op verschillende momenten zijn vervoerd. De betekenis van dit lijstje wordt hieronder verder toegelicht.

Een bijbel met verschillende functies

Op basis van de gebruikssporen kan met zekerheid worden aangenomen dat de eerder genoemde 32 exemplaren in de late middeleeuwen zijn gebruikt en dat

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld in Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3 en Washington, Library of Congress, Incun. 1477.B65 Thacher Collection.

dit gebruik vaak gepaard ging met het maken van aantekeningen in de marges en op dek- en schutbladen. Gelet op de hoeveelheid gebruikssporen in de verschillende exemplaren mogen we concluderen dat het ene exemplaar intensiever werd gebruikt, of in ieder geval geannoteerd, dan het andere. Zo bevat het exemplaar van Cornelius Aernoldszoon verspreid over het boek zowel uitgebreide teksten als marginale aantekeningen,⁹⁹ terwijl Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora slechts een paar sporadische aantekeningen heeft.

Net zoals de hoeveelheid en dichtheid van gebruikssporen per exemplaar kan verschillen, zo treffen we ook verschillende combinaties van sporen aan. Het ene exemplaar kent bijvoorbeeld een uitgebreider systeem van markeren dan het andere. Amsterdam, UB VU, XC.05037.- bevat alleen liturgische instructies, terwijl in Deventer, SAB, 113E 11KL aantekeningen met betrekking tot de katernopbouw, documentatie en pennenoefeningen gecombineerd zijn. Op basis van de verscheidenheid aan gebruikssporen en de verschillen in dichtheid en combinaties daarvan kan aangenomen worden dat Delftse Bijbels zeer uiteenlopende functies hadden. Die kunnen gekoppeld worden aan de verschillende bezitters, lezers en gebruikers. Vier van deze functies worden hieronder toegelicht.

Er kan een beeld geschetst worden van het diverse gebruik van de Delftse Bijbel door vier verschillende functies verder toe te lichten. Een aantal exemplaren vertoont gebruikssporen die wijzen op het gebruik van Delftse Bijbels als leidraad voor het dagelijks leven, als devotioneel object, als bron voor studie en als notitieboek voor het opslaan van informatie. Hierbij moet de kanttekening geplaatst worden dat een exemplaar op hetzelfde moment verschillende functies kan hebben gehad en dat er naast deze vier ook nog andere functies konden bestaan.

Het gebruik van de Delftse Bijbel als voorbeeld en leidraad voor het dagelijks leven ligt zeer voor de hand. Op verschillende plaatsen wordt hieraan

⁹⁹ Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147; Den Haag, MMW, 111 B 39:2 en 1 D 14.

gerefereerd, zoals aan het begin van Spreuken, waarin uiteen wordt gezet dat dit boek wijsheid biedt, een leidraad is voor het leven en het inzicht verdiept.¹⁰⁰ In haar onderzoek naar de Genève Bijbel (gedrukt vanaf 1575 en veel gebruikt in Engeland) heeft Femke Molekamp aanwijzingen gevonden dat lezers ervan op zoek gingen naar bevestiging van hun ideeën over dagelijkse kwesties, zoals de positie van de vrouw tegenover de man.¹⁰¹ Dat lezers van de Delftse Bijbel ook op zoek gingen naar raad en advies voor het dagelijks leven blijkt uit de aandacht in een aantal exemplaren voor passages en Bijbelboeken die hierover handelen. Deze vorm van gebruik sluit goed aan bij het laatmiddeleeuwse stedelijke leven in Holland, waarin men door middel van religieuze volkstalige teksten op zoek ging naar innerlijke verbetering.¹⁰²

Het exemplaar van de Delftse Bijbel in de Sint-Bernardusabdij in Bornem is een van de beste voorbeelden van het gebruik van de Bijbel als leidraad voor het leven. Hierin zijn marginale aantekeningen aangebracht die laten zien dat de maker ervan raad heeft gezocht of lessen heeft willen trekken die hem of haar in het dagelijkse bestaan van dienst konden zijn. Zo markeerde hij of zij bijvoorbeeld op fol. 27 recto van het tweede deel met een klavertje de volgende zin: ‘Want ghi en doet gheen oordeel des menschen mer des heren’ [Want u zult niet oordelen over de mensen maar de heer] (II Paralipomenon 19:6). En op fol. 105 verso is een klavertje te vinden bij: ‘Een sot wijf ende calachtich: ende vol ondierheden ende niet mit allen wetende’ [Een zotte en praatzuchtige vrouw: en vol onzedigheid en zonder verstand] (Spreuken 9:13). De aandacht voor vrouwen gaat verder, want op fol. 106 verso is gemarkeerd: ‘Een schoen wijf ende sot: is als een gulden rinc in eenre soghen nose’ [Een mooie maar zotte vrouw is als een gouden ring in de neus van een zeug] (Spreuken 11:22). En op fol. 112 verso: ‘Want een licht wijf is een diepe graft:

¹⁰⁰ ‘om te weten wijsheit ende discipline. Ende om te verstaen woerden der vroetscappen, ende om te ontfaen die wijsen der leringhe gerechticheit ende vonissen ende effenheit [...]’, Spreuken 1, verzen 2 en 3, geciteerd naar de Delftse Bijbel.

¹⁰¹ Molekamp, 2006, pp. 9-10.

¹⁰² Zie over de Engelse situatie op dit punt Bryan, 2008, pp. 21-26.

ende een vreemt wijf een nauwe putte [...]’ [Want een lichtzinnige vrouw is een diepe gracht: en een vreemde vrouw een nauwe put] (Spreuken 23:27).

De aandacht van de gebruiker van het exemplaar in Bornem ging echter ook uit naar andere zaken, zoals blijkt uit het klavertje op fol. 109 verso bij de onderstreepte zin: ‘Een verblidende moet maect een groeyende outheit: mer die drouige gheest verdroget die beenren’ [Een blij gemoed maakt een groeiende ouderdom: maar een droevige geest verdroogt de botten] (Spreuken 17:22). Hier en daar is met het woordje ‘omnes’ aangegeven dat een hele passage van belang was. Deze aantekeningen zijn hoofdzakelijk te vinden in de Bijbelboeken Spreuken, Prediker, Hooglied, Wijsheid en Wijsheid van Jezus Sirach. Dat is op zichzelf niet vreemd daar deze boeken zogenaamde wijsheidsboeken zijn, moralistisch-didactische traktaten die handelen over universele zaken als rechtvaardigheid en rechtschapenheid, goede en slechte daden en voor- en tegenspoed. In Hooglied worden tevens zaken behandeld met betrekking tot de liefde en het huwelijk. Gezien de aandacht die de gebruiker had voor de vrouw, zal hij of zij hierin vele lessen gevonden hebben.

In Haarlem, NBG, 32”1477”-Delf/8216 A- 8216 B zijn eveneens aantekeningen te vinden (in een zestiende-eeuwse hand) met betrekking tot het dagelijkse geloofsleven. Die in de ondermarge van pag. 61, bij II Paralipomenon 19, is het meest interessant: ‘Hier staet gescreven datmen malcander sal onderwijzen van tgeloeff off ander scryftuieren’ [Hier staat geschreven dat we elkaar moeten onderwijzen in het geloof en andere geschriften]. Deze en vergelijkbare aantekeningen maken duidelijk dat de lezer van deze Delftse Bijbel uit de tekst opmaakte dat men elkaar moest onderwijzen in het geloof en de Schrift. Een ander voorbeeld is dat van Jacob Cornelisz. van Oostanen, nu exemplaar New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630, waarin verspreid over beide delen aantekeningen te vinden zijn. Dit exemplaar zal in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid aan bod komen.

Een tweede vorm van gebruik is dat van de Delftse Bijbel als devotioneel object. Daarbij moet gedacht worden aan het aandachtig lezen,

overdenken en wellicht zelfs memoriseren van de tekst, maar ook aan het neerschrijven van gebeden. Op verschillende manieren kon een Delftse Bijbel onderdeel of zelfs middelpunt worden van de devotie van een lezer of gebruiker. De gebruikssporen die hierop wijzen zijn schaars. De inscriptie van Jan Huets in Parijs, Bibliothèque nationale de France, Rés. A. 411 vormt een goed voorbeeld, blijkens de volgende inscriptie in de ondermarge van fol. 83 verso, tegen het einde van Numeri 18: ‘broder jan huets got sij met ons allen amen’. In zekere zin diende deze Delftse Bijbel hier voor het aanroepen van Gods genade.¹⁰³

Hoewel andere gebruikssporen minder direct wijzen op devotioneel gebruik, konden ze daar wel degelijk voor gebruikt worden. Hierbij moeten we denken aan onderwerps- en persoonsaanduidingen en samenvattingen in de marges.¹⁰⁴ Een eerder genoemd voorbeeld is Providence, Brown University, Annmary Brown collection 468, waarin in het tweede deel tot aan fol. 103 recto bij aanvang van elk hoofdstuk een korte samenvatting is geschreven. Persoons- en onderwerpsaanduidingen en samenvattingen konden gebruikt worden om makkelijker door een exemplaar te navigeren en bepaalde passages terug te vinden, maar ook om bepaalde passages te overdenken of zelfs te memoriseren. Ook andere gebruikssporen, bijvoorbeeld onderstrepingen, konden hiervoor dienen.

In exemplaren van de eerder genoemde Genève Bijbels zijn handgeschreven gebeden te vinden. Deze gebeden zijn uitgebreider dan de aantekening van broeder Jan Huets, maar het gebruik van de bijbel waarin ze geschreven staan is hetzelfde, namelijk als middel om de gelovige te verbinden met God. Dit type aantekeningen laat een zeer persoonlijke en individuele omgang met de Schrift zien.

¹⁰³ Zie Molekamp, 2006, pp. 11-12 waar zij schrijft over bijbels die als heilig object gebruikt worden, maar niet gelezen hoeven te zijn.

¹⁰⁴ Zoals bijvoorbeeld te vinden in Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Haarlem, NBG, 32”1477”-Delf/8216 A- 8216 B.

De duidelijkste vorm van gebruik is die als bron voor studie, waarbij het maken van marginale aantekeningen ook het meest voor de hand ligt.¹⁰⁵ Te denken valt aan correcties en aanpassingen, vertalingen, verwijzingen en inhoudelijk commentaar op de tekst.¹⁰⁶ Die wordt nauwkeurig bestudeerd, niet alleen om de inhoud te doorgronden maar ook om deze op correctheid te controleren. Deze benadering laat zien dat de tekst van de Delftse Bijbel aan kritisch onderzoek onderhevig was. Niet alleen werden druk- of zetfouten verbeterd, soms werd ook de vertaling van bepaalde woorden of zinnen in twijfel getrokken en aangepast, bijvoorbeeld in Brussel, KB, Inc. B 1.415, waarin op fol. 50 recto ‘even kersten’ is veranderd in ‘naesten’. In hetzelfde exemplaar staat onder de kolom van I Koningen 31 op fol. 198 verso een verwijzing naar I Paralipomenon 10. Interessant om te vermelden is dat Brussel, KB, Inc. B 1.415 een exemplaar in één deel is, met Daniël tussen IV Koningen en Makkabeeën, zonder de boeken Paralipomenon. Ofwel bestond het exemplaar oorspronkelijk toch uit twee delen, ofwel wordt hier verwezen naar een ander exemplaar of een bijbelhandschrift.

Verwijzingen laten in een enkel geval ook zien dat een gebruiker niet alleen de tekst van de Delftse Bijbel tot zijn of haar beschikking had, maar ook andere teksten. Dit komt duidelijk naar voren in het eerdergenoemde exemplaar Manchester, John Rylands University Library, S7940, waarin bij bepaalde passages aangegeven staat dat de Leuvense Bijbel een andere lezing biedt. Het gaat hier om kleine verschillen, zoals ‘Here oft u aldus leeft [...]’ in de Delftse Bijbel en ‘Heere ist datmen alsoo leeft [...]’ in de Leuvense Bijbel. De gebruiker van dit exemplaar heeft niet alleen beide vertalingen tot zijn beschikking gehad, hij heeft ze ook vergeleken en de kleine verschillen als ‘oftu’ en ‘datmen’ in de voornoemde zinnen opgemerkt.

¹⁰⁵ Zie ook Jensen, 2003, pp. 134-136.

¹⁰⁶ Zoals bijvoorbeeld in Den Haag, MMW, 1 D 15; Deventer, SAB, 113E 11KL; Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Oxford, Bodleian Library, Auct. V. 3.6.7.

Veel van de hierboven genoemde gebruikssporen zien we ook terug in het exemplaar van Cornelius Aernoldszoon.¹⁰⁷ Hierin wordt verspreid door het hele exemplaar en zowel in het Latijn als in het Nederlands inhoudelijk commentaar op de tekst gegeven. Vanwege zijn aantekeningen is Aernoldszoon door Albert Derolez een ‘amateur-theoloog’ genoemd.¹⁰⁸ Ook op hem komen we in het volgende hoofdstuk terug.

Het gebruik van de Delftse Bijbel als bron voor studie wijst op gebruik in kringen van geleerde personen die toegang hadden tot verschillende teksten. Hierbij valt te denken aan religieuze instellingen, maar ook aan meer welgestelde en onderlegde burgers. Cornelius Aernoldszoon was als lekenbroeder verbonden aan het klooster Eemsteyn bij Zwijndrecht, waar hij werkte als schoenmaker. Daar zal hij de gelegenheid hebben gehad verschillende teksten na te slaan en het gelezene te verwerken in zijn commentaar op de tekst.

De laatste functie van de Delftse Bijbel die in feite losstaat van de gedrukte tekst, is die van notitieboek voor het opslaan van informatie.¹⁰⁹ Eerder genoemde voorbeelden zijn de schuldverklaring van Wouter Harmans in Gent, UB, R. 51(2), en het vijftiende-eeuwse lijstje van bouwmaterialen in Deventer, SAB, 113E 11KL. Het laatste voorbeeld wordt hier verder besproken. Het bewuste lijstje is geschreven in één hand, maar aan de inkt te zien wel in meerdere schrijfgangen. Helaas is de aantekening vervaagd waardoor delen niet meer leesbaar zijn en ontbreken de laatste regels vanwege het bijsnijden van het exemplaar. Er wordt melding gemaakt van verschillende activiteiten rondom de bouw van een huis of ander bouwwerk:

drie reijsen om
steen ende kalck [doorgehaald]
[doorgehaald]

¹⁰⁷ Thans verspreid over exemplaren Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63; Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147; Den Haag, MMW, 111 B 39:2 en 1 D 14.

¹⁰⁸ Derolez, 1980, p. 142.

¹⁰⁹ Vgl. Molekamp, 2006, p. 12.

[doorgehaald] noch een achter
middach die schuiten
[onleesbaar]
eens [onleesbaar]
[onleesbaar] noch eens
om steen ende kalck
geweest [onleesbaar]
[onleesbaar]
noch estreken gehaelt
noch eens estreken ghe
haelt noch Aver reijssen
om steen geweest noch
een hoet kalck gehaelt
noch een schoft ge
wrocht
gerekent in alf sestalfe
gulden
noch gehaelt Aver
duijssent steen met ses
tonne kalck
noch gehaelt
vier tonne kalck
noch drie reijssen om steen
ofte kalck een dach ghe¹¹⁰

Er worden meerdere reizen genoemd voor het halen van steen, kalk en plavuizen ('estreken'). Zelfs wordt melding gemaakt van schuiten waarmee deze ladingen vervoerd werden: 'noch een achter middach die schuiten' [nog een namiddag de schuiten]. Deze aantekening lijkt te wijzen op de activiteiten van een schipper. Andere zinnen kunnen meer in het algemeen in verband gebracht worden met bouwactiviteiten, zoals 'een hoet kalck gehaelt', 'noch

¹¹⁰ Deventer, SAB, 113E 11KL, fol. 263v.

een schoft gewrocht' en 'gerekent in alf sestalf gulden'. Er zijn woorden en uitspraken gebruikt die passen bij het beroep van aannemer of schipper, zoals 'hoet', dat een middeleeuwse inhoudsmaat aanduidt, 'schoft gewrocht', wat een kwart dag werken betekent, en 'alf sestalf gulden', hetgeen verwijst naar een bedrag dat gerekend is. Elke gemaakte reis hield de gebruiker van dit exemplaar bij. Mogelijk was het de bedoeling het lijstje op een later tijdstip over te schrijven in een netversie. Hoe dan ook beschouwde een aannemer of schipper zijn Delftse Bijbel als een geschikte plaats voor het noteren van dergelijke informatie.

De hierboven genoemde voorbeelden van gebruik verschillen van wat de drukkers waarschijnlijk voor ogen hadden toen zij in het colofon 'ter stichicheit ende lerijnghe' lieten opnemen. Het daadwerkelijke gebruik kon sterk afwijken van het beoogde, hoewel de aannemer of schipper het exemplaar daarnaast natuurlijk ook gelezen heeft. Duidelijk is dat Delftse Bijbels alledaagse gebruiksobjecten werden.¹¹¹ Dat men ze gebruikte als bewaarplaats voor zakelijke documenten of er administratieve aantekeningen in maakte, kan verschillende redenen hebben gehad. Een heel prozaïsche kan de hoge papierprijs zijn geweest. Die noodzaakte sommige eigenaars ertoe de lege ruimte van een bestaand boek te gebruiken.¹¹² Een andere reden was wellicht dat een bijbel niet snel verloren zou gaan en derhalve een veilige plek was om informatie in op te slaan. Het boek werd bovendien vermoedelijk op een centrale en (indien nodig) veilige plek in huis bewaard. In zekere zin was het een constante factor in het dagelijks leven van mensen, en dat vaak over meerdere generaties. Van een aantal exemplaren kon immers vastgesteld worden dat ze binnen één familie overgeërfd werden.¹¹³ Deze vorm van gebruik geeft in ieder geval de plaats van de Delftse Bijbel binnen het huishouden of onderkomen van de gebruiker weer. De Bijbel had niet alleen

¹¹¹ Zie ook Molekamp, 2006, p. 12.

¹¹² Zie ook Molekamp, 2006, p. 12.

¹¹³ Bijvoorbeeld Den Haag, MMW, 1 B 13 en Olim Amsterdam, BPH, Incunabel 42.

een plek in de religieuze en devote levens van bezitters en gebruikers, maar ook in hun dagelijks werkzame levens.

Al met al blijkt het gebruik van de Delftse Bijbel sterk afhankelijk van wie een exemplaar bezat, las en gebruikte. Het ging om een zeer heterogeen samengestelde groep. Vandaar dat ook het gebruik van Delftse Bijbels zo sterk uiteenloopt. De vier beschreven functies sluiten andere vormen van gebruik niet uit. Integendeel, ze versterken het idee dat meerdere vormen van gebruik voorkwamen en naast elkaar konden bestaan. De hier beschreven functies zijn in feite het topje van de ijsberg. We kunnen concluderen dat Delftse Bijbels door verschillende personen, in verschillende omstandigheden, op verschillende manieren en op verschillende niveaus gebruikt zijn.

Hoofdstuk 5

Vier bezitters uitgelicht

5.1 Inleiding

[...] ende die boecken, die se buten huus utleent, teikenen wi si se leent ende hoe langhe ende op tide weder eysschen opdat si niet verloren en worden.

Statuten van het Kapittel van Holland¹

De statuten van het Kapittel van Holland, waartoe ook het regularissenklooster Mariënpool buiten Leiden behoorde, bevatten meerdere verwijzingen naar lezen en boeken.² Een daarvan is het bovenstaande citaat waaruit naar voren komt dat het klooster boeken uitleende. De armaria, de zuster die verantwoordelijk was voor het beheer van de collectie, moest noteren aan wie zij exemplaren uitleende en ze tijdig terugvragen. Mariënpool was in het bezit van een Delftse Bijbel. Mogelijk werd ook die uitgeleend.

Waar in het voorgaande hoofdstuk de nadruk lag op respectievelijk het bezit en het gebruik van Delftse Bijbels, worden deze twee aspecten in dit hoofdstuk gecombineerd. Vier laatmiddeleeuwse bezitters passeren de revue: Cornelius Aernoldszoon, schoenmaker in het klooster Eemsteyn; het klooster Mariënpool buiten Leiden; Maria van Cats, weduwe van Claes van Ruyven; en Jacob Corneliszoon van Oostsanen, schilder in Amsterdam. Zij en hun exemplaren zullen chronologisch aan bod komen, beginnend met de oudste inscriptie (1477) en afsluitend met de jongste (ca. 1502). Niet alleen wordt hiermee de diversiteit aan bezitters en soorten gebruik benadrukt, maar wordt de Delftse Bijbel ook in een historische context geplaatst.

¹ *Statuten der susteren regularissen des capittels van Hollant*, fol. 20v. (hss. Amsterdam, Museum Amstelkring, 1218 en Nijmegen, Jezuïetenbibliotheek Berchmanianum, 5000 C 45). Zie De Bont, 1909, p. 79.

² Zie over het Kapittel van Holland o.a. Van Engen, 2006, 179.

Verschillende eerder besproken aspecten komen hier opnieuw aan de orde. Allereerst wordt ingegaan op de eigendomsinscriptie en de identificatie van de bezitter. Daarbij zal ook stilgestaan worden bij de verwerving van het exemplaar. Vervolgens komen de inhoud en de samenstelling van het exemplaar ter sprake en wordt deze zo nodig gereconstrueerd. Ook de afwerking wordt bekeken. Om een beeld te krijgen van het gebruik van het exemplaar, wordt niet alleen stilgestaan bij de gebruikssporen, maar ook bij de levens van de bezitters en bij de boekcultuur waarbinnen het exemplaar gebruikt werd.

5.2 Cornelius Aernoldszoon

Inscriptie, bezitter en exemplaar

Onder het colofon van Gent, Universiteitsbibliotheek, R. 51(2) staat geschreven: ‘Anno 1477. Cornelius filius aernoldi de Rotterdammis calcifex in eemsteyn ipse tempore, etc. etc.’ (zie de afbeelding hieronder). Het gaat om de eigendomsinscriptie van Cornelius Aernoldszoon, die blijkens die inscriptie werkzaam was als schoenmaker in het klooster Eemsteyn bij Dordrecht.³ Het exemplaar waarin de inscriptie zich bevindt is incompleet en bovendien later ook nog eens grotendeels opnieuw samengesteld uit stukken en bladen van verschillende andere exemplaren. Dit kan onder andere afgeleid worden uit het afwijkende formaat van veel van de bladen.

³ Zie over Cornelius Aernoldszoon en de reconstructie van zijn exemplaar, Derolez, 1980 en White, 2007.

Gent, UB, R. 51(2), fol. 340r.

Deze Delftse Bijbel bevat een grote hoeveelheid gebruikssporen van de hand van Aernoldszoon. Ze stelden Eric White in staat het oorspronkelijke exemplaar van Aernoldszoon gedeeltelijk te reconstrueren.⁴ De bladen daarvan raakten door toedoen van een achttiende- of negentiende-eeuwse verzamelaar verspreid over meerdere exemplaren.⁵ Het gaat om Gent, UB, R. 51(2), R. 61(1) en R. 63, en Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147. Ook een aantal losse bladen in Den Haag, MMW, 111 B 39:2 zat ooit in het exemplaar van de schoenmaker.

Twee bladen van het oorspronkelijke exemplaar van Aernoldszoon heeft White niet terug kunnen vinden.⁶ Een van die bladen was door Willem Hendrik Jacob van Westreenen van Tiellandt (1783-1848), bezitter van de losse bladen in Den Haag, MMW, 111 B 39:2, weer in een ander exemplaar verwerkt.⁷ Nu is het blad te vinden als fol. 214 in Den Haag, MMW, 1 D 14. White concentreert zich in zijn reconstructie overigens uitsluitend op het

⁴ Zie White, 2007, pp. 157-158.

⁵ Mogelijk Frans Vergauwen, zie Derolez, 1980, p. 139.

⁶ White, 2007, pp. 157-158.

⁷ Een artikel over het verzamelen en perfectioneren van Delftse Bijbels door W.H.J. van Westreenen van Tiellandt is in voorbereiding (in samenwerking met Jos van Heel).

tweede deel van het exemplaar van Aernoldszoon en merkt het eerste deel van Gent, UB, R. 51(2) aan als het eerste deel van het exemplaar van de schoenmaker.⁸ Dat deel bevat echter geen aantekeningen en om die reden is het niet aannemelijk dat het oorspronkelijk tot zijn exemplaar behoorde.

Uit de reconstructie van White kan afgeleid worden dat het oorspronkelijke exemplaar van Aernoldszoon wel uit twee delen bestaan moet hebben, met Daniël gebonden in het tweede deel.⁹ Het feit dat de inscriptie van de schoenmaker te vinden is in het tweede deel suggereert dat er ook een eerste deel geweest moet zijn. Dat ook deel twee als een losse bijbel heeft gecirculeerd is niet aannemelijk. De positie van het boek Daniël in het tweede deel wordt bevestigd door Whites reconstructie.

De afwerking van het oorspronkelijke exemplaar kan gebaseerd worden op het door White gereconstrueerde tweede deel. Daaruit blijkt dat de initialen in het exemplaar waren uitgevoerd in blauw met rood penwerk. Enkele initialen hadden een opengewerkt siermotief. Bij sommige initialen was het penwerk aangezet met turquoise en de lombarden waren aangebracht in rood. De rubricatie bestond uit een foliëring in rode Romeinse cijfers en de koptitels waren uitgevoerd in een contemporaine zwarte hybrida, waarschijnlijk van de hand van Aernoldszoon zelf.

Gezien het jaartal in de inscriptie – ‘Anno 1477’ – is het mogelijk dat Aernoldszoon het exemplaar nieuw had aangeschaft. In dat geval zal hij ook degene zijn geweest die opdracht gaf tot de afwerking van het exemplaar. Blijkbaar had hij als schoenmaker binnen het klooster voldoende inkomen om een dergelijke bijbel aan te schaffen. Het ging echter wel om een defecte bijbel. Onder de losse bladen Den Haag, MMW, 111 B 39:2 bevinden zich namelijk drie bladen uit het originele exemplaar van de schoenmaker die aan één zijde bedrukt en aan de andere zijde beschreven zijn. Verder bevatte het tweede deel van het exemplaar nog eens veertien bladen die volledig in handschrift waren.¹⁰

⁸ White, 2007, p. 157.

⁹ White, 2007, pp. 157-158.

¹⁰ Zie White, 2007, pp. 157-158.

Hoogstwaarschijnlijk ontbraken deze bladen al toen Aernoldszoon zijn exemplaar verwierf en deed hij dat mogelijk tegen een gereduceerd tarief.¹¹

Albert Derolez heeft vastgesteld dat de ontbrekende tekst door vier verschillende vijftiende-eeuwse handen werd aangevuld.¹² De eerste hand laat zich karakteriseren als een zorgvuldige, geposeerde en licht naar links hellende cursiva formata. Deze kopiïst heeft de tekst van de Delftse Bijbel nauw gevolgd aangezien zijn afschrift weinig verschillen vertoont met de gedrukte tekst in andere exemplaren. De tweede hand is een vrij grote en zware hybrida. De kopiïst had moeite met de tekstverdeling: de tekst is op sommige punten zeer dicht op elkaar geschreven. Wat betreft de inhoud van zijn afschrift is vastgesteld dat deze kopiïst zich meer vrijheden veroorloofde dan de eerste hand. Hij verbeterde en veranderde woorden en soms hele zinnen. De derde hand is een slordige en onbeholpen cursiva. Ook de tekstverdeling van deze kopiïst laat te wensen over. Daarnaast maakte hij veel kopieerfouten. De vierde en laatste hand is een in de breedte uitgerekte cursiva-hybrida. De kopiïst vertrok vanuit de gedrukte tekst, maar ging hier erg slordig en vrij mee om. In deze hand zijn ook alle marginale aantekeningen en de eigendomsinscriptie onder het drukkersmerk gemaakt. Deze laatste hand kan dus geïdentificeerd worden met die van Cornelius Aernoldszoon zelf.¹³ In totaal heeft hij iets meer dan één bladzijde zelf geschreven en heeft hij het exemplaar vooral door anderen laten aanvullen. Door wie dit schrijfwerk is verricht is niet bekend. Mogelijk ging het om andere lekenbroeders of om kanunniken uit het klooster Eemsteyn.

De gelijkenis met de gedrukte tekst doet vermoeden dat voor het afschrijven een andere Delftse Bijbel werd geleend of een handschrift waarvan de tekst grote gelijkenis vertoonde. Hoewel Aernoldszoon duidelijk niet als kopiïst getraind was, nam hij zelf een deel van het werk op zich. Zijn

¹¹ Derolez, 1980, p. 141.

¹² Voor zijn analyse van de handen zie Derolez, 1980, pp. 139-141.

¹³ Derolez, 1980, p. 142.

betrokkenheid ging dus een stapje verder dan dat van de gemiddelde koper of bezitter.

Context en boekcultuur

Cornelius Aernoldszoon presenteert zichzelf in zijn eigendomsinscriptie als schoenmaker in Eemsteyn. Het klooster werd in 1377 gesticht door Reinoud Johan Minnebodezoon en zijn vrouw Sophie op hun landgoed Eemstein nabij Eemkerk in de Grote Waard.¹⁴ In 1382 werd het officieel erkend door de Utrechtse bisschop Floris van Wevelinkhoven. Het zou aanvankelijk onderdak bieden aan dertien reguliere kanunniken onder leiding van een proost. In 1403 sloot het klooster zich aan bij het Kapittel van Windesheim. Eemsteyn was welvarend tot het in 1421 getroffen werd door de Sint-Elizabetsvloed die bijna de gehele Grote Waard blank zette en een groot aantal dorpen wegvaagde. Het klooster werd totaal verwoest. De kanunniken vonden onderdak in andere huizen van het Kapittel van Windesheim. In 1430 werd besloten tot herbouw,¹⁵ maar nu in de buurt van Dordrecht. Het zou uitgroeien tot een gemeenschap van aanzienlijke omvang. Bewonersaantallen uit de vijftiende eeuw zijn niet bekend, maar in 1516 telde het huis 19 kanunniken en 26 lekenbroeders.¹⁶

Vanwege het feit dat Aernoldszoon als schoenmaker in het klooster werkzaam was, mag aangenomen worden dat hij er lekenbroeder was. Lekenbroeders onderscheidden zich van de reguliere kanunniken doordat zij niet in de geestelijke stand waren opgenomen en strikt genomen geen religieus leven leidden. Zij legden wel de geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid af. De taken van de lekenbroeders bestonden hoofdzakelijk uit huishoudelijk werk en andere lichamelijke arbeid.¹⁷ Aernoldszoon zal zulke taken ook vervuld hebben, waarbij het maken en onderhouden van schoeisel

¹⁴ Zie voor een beknopte geschiedenis van het klooster Vermeer, 1986.

¹⁵ Vermeer, 1986, p. 8.

¹⁶ Vermeer, 1986, p. 10.

¹⁷ Van Dijk, 1986, I, pp. 70-73 en Corbellini, 2007, p. 133.

voor de kanunniken en voor de andere lekenbroeders zijn hoofdtaak zal zijn geweest. Er zijn meer voorbeelden bekend van lekenbroeders die als schoenmaker actief waren. Zo was Arnulf van Velzeke tussen 1209 en 1215 schoenmaker en lekenbroeder in de Abdij van Ninove.¹⁸

In de statuten van het Kapittel van Windesheim staan de leefregels voor de in de kloosters van het Kapittel wonende kanunniken en andere kloosterbewoners beschreven. Die voor de lekenbroeders in het klooster Eemsteyn zijn overgeleverd in handschrift Brussel, KB, 388 (3425).¹⁹ Het document is afgeschreven in de eerste helft van de vijftiende eeuw en bevat ook delen van de *Legenda aurea* met toevoegingen van Petrus Naghel en teksten van de mysticus Hendrik Mande. Het colofon laat zien dat het in bezit was van de lekenbroeders in het Rooklooster bij Brussel: 'Desen Boek hoort toe de leeckenbroeders van Rooklooster'. Dit klooster behoorde net als Eemsteyn tot het Kapittel van Windesheim en er zullen dus dezelfde regels hebben gegolden. Ze worden als volgt getiteld: 'Der leeken ghewoenten in Eemsteyn'. In tien hoofdstukken wordt uiteengezet hoe de donaten en lekenbroeders zich in het klooster dienden te gedragen. Aan bod komen onder andere de werkzaamheden die verricht moesten worden, hoe men zich in de eetzaal diende te gedragen, het zwijgen, de biecht en een aantal kleinere punten.

Het boekengebruik door de lekenbroeders komt in de leefregels niet expliciet naar voren.²⁰ In enkele hoofdstukken wordt wel kort verwezen naar het lezen van teksten en het is opvallend dat dit vaak samenging met bidden.²¹ In veel gevallen wordt namelijk gesproken over het lezen van gebeden of getijden.²² De samenhang tussen lezen en bidden komt ook naar voren in het hoofdstuk over arbeid, waarin staat dat de lekenbroeders na het opstaan drie 'Pater noster' en drie 'Ave Marie' moesten 'lezen'.²³ Wanneer het stilzwijgen

¹⁸ Zie Bijsterveld en Van de Perre, 2001, pp. 154-157.

¹⁹ Van Dijk, 1986, I, pp. 73-81. Zie de editie in Kock, 2002, pp. 34-47.

²⁰ Over boekgebruik door lekenbroeders, zie naast Kock, 2002 ook Kock, 1999, pp. 182-222.

²¹ Zie ook Kock, 2002, p. 33.

²² Zie ook Kock, 2002, p. 21.

²³ Regel 66 in de editie in Kock, 2002.

besproken wordt komt naar voren dat zij mochten terugkeren naar hun cel, ‘wat goeds lesende ende dencken’.²⁴

Dat het lezen en bidden bij kaarslicht gebeurde, blijkt uit hoofdstuk negen. Hierin worden allerhande kleine punten besproken, zoals het gebruik van vuur en kaarsen. De lekenbroeders worden gemaand niet te lang bij kaarslicht te bidden of te lezen, opdat zij niet in slaap sukkelden en geen brandgevaarlijke situatie onstond.²⁵ Naast individueel boekengebruik wordt ook gemeenschappelijk boekengebruik beschreven, zoals tijdens de maaltijd in de refter, tijdens welke de lekenbroeders zwegen en er werd voorgelezen. Dat gebeurde door lekenbroeders die het lezen machtig waren.²⁶

Hoewel de statuten van het Kapittel van Windesheim voorschrijven dat alleen ongeletterden als convers of lekenbroeder opgenomen konden worden,²⁷ trof men in deze groep blijkbaar ook geletterden aan.²⁸ In dezelfde statuten wordt verder vermeld dat het alle lekenbroeders in de kloosters van het Kapittel verboden was om door lezing of studie het eigen werk en de opgedragen taken te verwaarlozen.²⁹ Toch zijn er voorbeelden bekend van handschriften die in bezit waren van lekenbroeders, zoals Brussel, KB, 388 (3425), met daarin de leefregels. In sommige kloosters was zelfs een heuse bibliotheek voor lekenbroeders aanwezig, die waarschijnlijk bestond uit een kist of plank met boeken.³⁰

De lekenbroeders schreven ook zelf. Theodoricus van Ruremunde vervaardigde in 1469 in het klooster Daelhem een volkstalig handschrift voor zijn medebroeders: ‘Ick Theodoricus, ein leyen broder to Daelhem, de dit boeck ghescreven hevet to troeste den broederen alle de et lesen of horen lesen

²⁴ Regel 174 in de editie in Kock, 2002.

²⁵ Regel 482 in de editie in Kock, 2002.

²⁶ Regel 124 in de editie in Kock, 2002.

²⁷ Kock, 2002, p. 18.

²⁸ Zie ook Kock, 2002, p. 19.

²⁹ Zie Van Dijk, 1986, I, p. 77.

³⁰ Kock, 2002, p. 16.

[...]’ [Ik Theodoricus, een lekenbroeder in Daelhem, die dit boek geschreven heeft tot troost van de broeders, alle die het lezen of horen lezen [...]].³¹

Dat Aernoldszoon zijn bijbel daadwerkelijk las, blijkt uit de grote hoeveelheid marginale aantekeningen van zijn hand. Daaraan valt een aantal zaken op. De schoenmaker bracht zijn aantekeningen namelijk aan in het Latijn en het Nederlands. Hij gaat uitgebreid in op de tekst en voegt er bepaalde teksten en passages uit andere boeken aan toe. Uit het feit dat hij naast aantekeningen in het Nederlands ook opmerkingen in het Latijn plaatste, mag geconcludeerd worden dat hij bovengemiddeld geletterd was. Echter, noch zijn Latijn, noch zijn Nederlands zijn volgens Derolez correct. Zo schrijft hij ‘spreeck’ in plaats van ‘spreekt’, ‘brent’ in plaats van ‘brengt’ en ‘coninine’ wanneer hij ‘coninginne’ bedoelt. Het Latijn bevat fouten als ‘momores’ in plaats van ‘memores’, ‘cattivitem’ in plaats van ‘captivitem’ en ‘serracenos’ in plaats van ‘sarracenos’.³²

Ondanks de spelfouten laat Aernoldszoon zien dat hij de tekst met een onderzoekende instelling las en probeerde te doorgronden. Hij markeerde zinnen en passages en voegde daar zijn persoonlijke commentaar aan toe. Zo is op fol. 158 van het tweede deel van Gent, UB, Gent, R. 51(2), in Wijsheid van Jezus Sirach 31, de zin ‘Wat is quader ghescepen dan een scalc oghe’ [Wat is slechter geschapen dan een jaloers oog]³³ gemarkeerd. In de marge gaat Aernoldszoon uitvoerig in op dat oog: ‘Een onscamel og[e] is een teyken ende ee[n] bode van een onscamel hart die hell[...] noch die verdomen[...]sen en worden [...] meer vervolt ghel[i]ck oghe mitten aensien niet vervolt en wort noch versa[...] wat baettet die begheerlickheit der oghen te verwec[...]. Ende alst ansien [...] daer niet dan ist een [...]onenlike begeer[...] van te sien’. Helaas is de inscriptie door bijsnijden van het exemplaar gedeeltelijk onleesbaar geworden. De eerste zin luidt in ieder geval: [Een onbeschaamd oog is een

³¹ Hs. Trier, Bistumsarchiv, Abt. 95, 64. Zie hierover ook Kock, 2002, pp. 18-19.

³² Voorbeelden ontleend aan Derolez, 1980, p. 142.

³³ Geciteerd naar de Willibrord vertaling waarin gesproken wordt over een jaloers oog, Wijsheid van Jezus Sirach 31, vers 13.

teken en een bode van een onbeschaamd hart die de hel[...] noch de verdoemenissen en wordt [...] meer vervuild zoals een oog met aanzien niet vervuild wordt].

Ook op andere plekken gaat de schoenmaker in op wat hij leest. Op het laatste blad van zijn exemplaar, Gent, UB, 51(2), fol. 340 verso, doet hij dit door het een aantal losse Latijnse spreuken te noteren. Het zijn Bijbelse spreuken, zoals ‘Qui attonitis oculis cogitat prava’ [Wie zijn oog toeknijpt, beraamt slinkse streken]. Hij verwijst hierbij naar Wijsheid van Jezus Sirach 24, maar de tekst staat in Spreuken 16, vers 30. Een ander voorbeeld is: ‘Qui tangit picem inquinabit ab ea’ [Wie pek aanraakt, maakt zich vuil]. In dit geval verwijst Aernoldszoon correct naar Wijsheid van Jezus Sirach¹³.

Aernoldszoon nam ook spreuken op uit andere bronnen, zoals: ‘Peccati venia non datur nisi correcto’ [Vergeving van zonde wordt niet gegeven, tenzij door verbetering]. Die is afkomstig uit de rechtsregels van Bonifatius VIII, het zesde boek van het *Corpus iuris canonici*, regel 5. Ook de achtste regel hieruit heeft de schoenmaker opgeschreven: ‘Semel malus semper praesumitur esse malus’ [Wie eenmaal slecht is, wordt altijd verondersteld slecht te zijn]. Onder het lijstje spreuken staat in het Latijn nog een uittreksel uit het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais dat handelt over de wonderbare visvangst te Milete. Deze spreuken en het verhaal over de visvangst zullen Aernoldszoon speciaal hebben aangesproken. Door ze op de laatste bladzijde van zijn Bijbel te schrijven creëerde hij een tekstverzameling die hij tijdens zijn dagelijkse overdenkingen kon raadplegen.

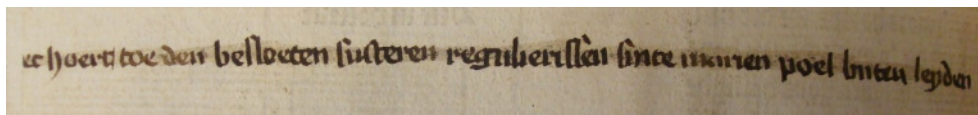
Van lekenbroeders werd vooral verwacht dat zij zich bezighielden met lichamelijke arbeid en niet zozeer met lezen en Bijbelstudie. Die geestelijke activiteiten mochten hun dagelijkse werkzaamheden in ieder geval niet in de weg staan. De Bijbel van Cornelius Aernoldszoon laat zien dat de eigenaar de Bijbelse stof zelfstandig bestudeerde. De fouten in zijn Nederlands en Latijn laten, evenals de foutieve verwijzingen naar Bijbelboeken, zien dat hij in vergelijking met de kanunniken waarschijnlijk een lager niveau van

geletterdheid bezat. Uiteraard bleef het zijn voornaamste taak zijn medebroeders van schoeisel te voorzien.

5.3 Mariënpool buiten Leiden

Inscriptie, bezitter en exemplaar

‘[Dit bo]ec hoert toe den besloeten susteren regulierissen sinte marien poel buten leyden’, zo luidt de eigendomsinscriptie op fol. 319 verso van het eerste deel van exemplaar Utrecht, UB, D. fol. 420 raria (zie de afbeelding hieronder). De eerste woorden van de inscriptie zijn door bijsnijden van het exemplaar gedeeltelijk onleesbaar geworden, maar het is duidelijk dat hier de woorden ‘[Dit bo]ec’ stonden. Het is de eigendomsinscriptie van het regularissenklooster Mariënpool in Oegstgeest, dat in 1428 werd gesticht door Boudewijn van Swieten, raad en thesaurier van hertog Philips van Bourgondië.³⁴

Utrecht, UB, D. fol. 420 raria, dl 1, fol. 319v.

De zusters hadden voordien gewoond in het Agnesklooster in Oudewater, maar waren in 1423 vanwege politieke onrusten genoodzaakt geweest dat klooster te verlaten. Van Swieten kocht voor hen de hofstede Podikenpoel buiten Leiden. Op het moment van stichting mochten in het klooster veertig geprofeste zusters en tien lekenzusters wonen. Mariënpool was, zoals ook uit de eigendomsinscriptie in hun Delftse Bijbel blijkt, een slotklooster. Zusters mochten de instelling enkel in geval van nood verlaten. Verder mochten maar weinigen van buiten het klooster betreden.³⁵

³⁴ Vrouwenkloosters als Mariënpool worden vaak beschouwd als het beoogde publiek voor religieuze literatuur in de volkstaal. Zie o.a. Pleij, 1996, p. 52 en Pan, 1997, p. 73.

³⁵ Castenmiller, 1981, pp. 28-30.

Uit het handschrift waarin de eigendomsinscriptie van het klooster is geschreven kan afgeleid worden dat die eind vijftiende eeuw geschreven moet zijn. Hoe het klooster het exemplaar precies verwierf is niet bekend. We weten dat hier in de vijftiende eeuw op kleine schaal handschriften werden vervaardigd, waarvan het Missaal van Loenersloot, dat in 1438 door zuster Elizabeth van Gorinchem werd afgeschreven, het bekendste voorbeeld is.³⁶ Ook werden er brevieren en getijdenboeken afgeschreven,³⁷ waarvan een deel waarschijnlijk voor eigen gebruik.³⁸ Dankzij een boekenlijst in een van de memorieboeken van het klooster is bekend welke boeken er in de vijftiende en vroege zestiende eeuw aanwezig waren.³⁹ Aan deze lijst kan op basis van literatuur en archiefstukken een aantal titels toegevoegd worden, waaronder de Delftse Bijbel.⁴⁰

Van een groot deel van de titels op de boekenlijst van Mariënpool is bekend dat ze verworven zijn via schenkingen en legaten.⁴¹ Een redelijk aantal van de legaten is afkomstig van zusters, begijnen en priesters. In één geval is bekend dat het legaat afkomstig was van een koopman, Jan van Catwijc. Hij was de neef van Lijsbet Pouwels, die zuster was in het klooster Mariënpool.⁴² Slechts eenmaal wordt gesproken over een aankoop. In 1525 wordt namelijk 'een rest buecken' gekocht van de prior van Heiloo.⁴³ Gezien het grote aantal schenkingen en legaten kan ook voor de Delftse Bijbel aangenomen worden dat die of als schenking bij intrede van het klooster of als latere schenking of legaat in het bezit van het klooster kwam. Om die reden ligt het verder voor de

³⁶ Hs. Leiden, UB, BPL 2879. Zie ook Bouwman en Van der Vlist, 2008, p. 86.

³⁷ Waaronder de hss. Leiden, UB, BPL 224; Leiden, RAL, 65052/11; Nova Rice, Premonstratenzers, 70; Den Haag, KB, 76 G 10.

³⁸ Waaronder Nova Rice, Premonstratenzers, 70, waarvan in de BNM als lokaliserend bezitter het klooster Mariënpool is opgegeven.

³⁹ Zie Meinsma, 1903, p. 264.

⁴⁰ Zie Brinkman, 1997, pp. 289-290.

⁴¹ Het lijstje van Brinkman noemt tien legaten en schenkingen.

⁴² Brinkman, 1997, p. 290.

⁴³ Brinkman, 1997, p. 290.

hand dat het niet de kloosterzusters waren die opdracht gaven tot het afwerken van het exemplaar.⁴⁴

Utrecht, UB, D. fol. 420 raria is gebonden in een vroegzestiende-eeuwse band, door J. Alblas beschreven als een lederen renaissanceband.⁴⁵ Omdat het een vroegzestiende-eeuwse band betreft, zou men kunnen denken dat het exemplaar nog de originele samenstelling heeft en als zodanig in het bezit was van het klooster. Het kent echter een latere samenstelling. Er is evenwel een oude band gebruikt om de nieuwe samenstelling te herbergen. Op basis van de verluchting is relatief eenvoudig vast te stellen dat het Utrechtse exemplaar is samengesteld uit drie verschillende exemplaren, en dus uit drie verschillende segmenten bestaat. De verdeling is als volgt: de eerste 280 folia van het eerste deel zijn van één exemplaar afkomstig, het laatste folium van dat deel (fol. 281-319) en het eerste folium van het tweede deel zijn van een tweede exemplaar afkomstig. De overige bladen van het tweede deel (fol. 2-324) zijn weer afkomstig van een derde exemplaar (zie het schema hieronder). De eigendomsinscriptie van het klooster bevindt zich in het tweede segment, aan het einde van het eerste deel.

Samenstelling van Utrecht, UB, D. fol. 420 raria

Deel	Compositie-eenheid	Inhoud	Segment
1	I en IV	fol. 1-280 (Proloog t/m IV Koningen en Daniël)	1
	II	fol. 281-319 (Makkabeeën en het colofon)	2
2	III	fol.1 (eerste blad van I Kronieken)	
	III en V	fol. 2-324 (Kronieken t/m Ezechiël, Kleine Profeten en het colofon)	3

Het tweede segment, dat de inscriptie van het klooster draagt, bestaat naast een groot aantal bladen uit het eerste deel, ook uit het eerste blad van het tweede deel. Hieruit kan opgemaakt worden dat het oorspronkelijke exemplaar van het

⁴⁴ De zusters hadden een traditie in het verluchten van hun eigen handschriften. Soms gaven zij opdrachten aan professionele verluchters, maar het is niet waarschijnlijk dat ze een onafgewerkte bijbel ter schenking of nagelaten hebben gekregen.

⁴⁵ Alblas en Van Someren, 1922, nr. 146.

klooster uit twee delen bestond. Gezien het feit dat het eerste deel een eigendomsinscriptie bevatte, kan aangenomen worden dat het exemplaar in twee banden was gebonden. Of het Bijbelboek Daniël daarbij in het eerste of het tweede deel was gebonden, is niet duidelijk. De band die nu om beide delen zit, is niet afkomstig uit het klooster en komt waarschijnlijk van een ander exemplaar. De afwerking van het oorspronkelijke exemplaar bestond uit initialen in rood, met uitgespaarde siermotiefjes en met zeer fijn rood penwerk uitlopend tot in de marge (zie de afbeelding hieronder). Koptitels werden aangebracht in rood in een strakke textualis.

Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora, deel 1, fol. 281r.

Het Utrechtse exemplaar bevat een aantal vroegzeventiende-eeuwse gebruikssporen met onder andere opvallende versjes en tekeningetjes. Zo is op fol. 60 verso van het tweede deel te lezen: 'Die nae hoochtijdt staet ofte nae officijen zijn begheerich. Zijn de luijden vergeckt ofte zijn de diensten smeerich. 1605'. En op fol. 172 recto van datzelfde deel staat: 'Mijn geluck hanckt inde balanse. Ryckdoem en voorspoet is een onseeckere kansse'. Rechts daarvan is een tekeningetje gemaakt van een dame met hoed, met daaronder de naam 'Dirck'. Een andere interessante aantekening bevindt zich onder het colofon van het tweede deel op fol. 324 recto, waarin gereageerd wordt op de vertaling van de Bijbel in de volkstaal. Daar staat in dezelfde hand: 'Wat moogen die

dencken die willen dat Luter den eerste bibel in duits bracht'. Deze sporen bevinden zich in het derde segment en horen dus niet bij de bladen met de eigendomsinscriptie.

Het segment met de eigendomsinscriptie bevat welgeteld één marginale aantekening, geschreven in dezelfde hand als de eigendomsinscriptie zelf. In de rechtermarge van fol. 308 recto, bij het begin van II Makkabeeën 6, staat: 'hier lees men n[...]'. Helaas is de aantekening gedeeltelijk verdwenen tijdens het bijsnijden van het exemplaar. Het kan het begin zijn geweest van een onderwerps- of persoonsaanduiding. Mogelijk ook ging het om een liturgische instructie die aangaf wanneer de desbetreffende passage gelezen moest worden. Gezien het nette schrift waarin ze is geschreven, lijkt de aantekening voor meerdere gebruikers bedoeld te zijn geweest. Dit sluit goed aan bij het idee dat het klooster Mariënpool naast een leefgemeenschap ook een leesgemeenschap was waarin op verschillende momenten individueel of gezamenlijk werd gelezen. Als boeken door verschillende handen gingen, was het gemakkelijk en mogelijk zelfs noodzakelijk aan te geven welke passages extra aandacht verdienden of op enig moment gelezen dienden te worden.

De leesaanwijzing staat aan het begin van II Makkabeeën 6, dat handelt over de prechristelijke martelaren en in het bijzonder over het martelaarschap van Eleazar. Deze Eleazar was een van de belangrijkste Joodse Schriftgeleerden tijdens het koningschap van Antiochus IV Epiphanes (175-164 v. Chr.) over de Hellenistische Seleuciden. Toen hij negentig jaar oud was, moest Eleazar op bevel van Antiochus varkensvlees te eten. Hij spuugde het vlees uit en werd gemarteld. Vervolgens werd hem aangeboden ander vlees te eten, als hij ten over staande van zijn volk maar zou toegeven dat het varkensvlees was. Ook dit weigerde Eleazar. Daarop werd hij door marteling omgebracht. Zijn dood wordt in II Makkabeeën 6, vers 31 voor het Joodse volk een onvergetelijk voorbeeld van edelmoedigheid en deugd genoemd.

Het wedervaren van Eleazar zal de zusters van Mariënpool tot voorbeeld hebben gestrekt. Het martelaarschap was voor veel (vrouwelijke)

religieuzen een belangrijk onderdeel van hun eigen religieuze ervaring. Het kloosterleven kon vanwege sommige ontberingen als een vorm van martelaarschap worden beschouwd. Verder lazen de zusters levens van martelaren en martelaressen met de bedoeling zich aan hen te spiegelen.⁴⁶ Het is dan ook niet vreemd dat men in Mariënpool voor dit aspect in het Oude Testament aandacht had.

Context en boekcultuur

Het klooster Mariënpool was aangesloten bij het Kapittel van Sion (ook wel het Kapittel van Holland genoemd) dat bestond uit zeven vrouwenkloosters en zeven mannenkloosters, waarvan de meeste in Holland stonden. Vanaf 23 september 1462 kende het zijn eigen constituties, die sterk gebaseerd waren op die van het Kapittel van Windesheim.⁴⁷ Er waren constituties voor zowel de mannen- als de vrouwenkloosters binnen het Kapittel. Die voor de vrouwenkloosters zijn overgeleverd in een handschrift dat na 1465 werd afgeschreven en toebehoorde aan het klooster van Maria Magdalena aan het Spui in Amsterdam: ‘Statuten der susteren regularissen des capittels van hollant’.⁴⁸ Dezelfde regels golden ook voor Mariënpool buiten Leiden. Het klooster wordt expliciet in de statuten genoemd.⁴⁹

In de statuten komt het lezen en het gebruik van boeken op verschillende plaatsen naar voren, zowel in de beschrijvingen van de verschillende functies van de zusters als in de regels betreffende hun bezigheden. De functies waarbij het gebruik van boeken expliciet aan de orde kwam, waren die van de ‘siecwaert’, cantrix, sacrista en uiteraard de armaria die de boeken beheerde.

⁴⁶ Zie o.a. Van Dijk, 2000, p. 27 en Folkerts, 2010, 153-154.

⁴⁷ Van Engen, 2006, 179.

⁴⁸ Overgeleverd in een handschrift dat thans verdeeld is over Amsterdam, Museum Amstelkring, 1218 en Nijmegen, Jezuïetenbibliotheek Berchmanianum, 5000 C 45. Voor een editie van de constituties, zie De Bont, 1909. Voor de opmerkelijke overleveringsgeschiedenis van het handschrift, zie Van Dijk, 1986, pp. 565-570.

⁴⁹ Het klooster wordt genoemd op fol. 3r. van de statuten waar vermeld wordt dat de rectoren van Mariënpool en alle andere kloosters jaarlijks bijeen moeten komen. Zie De Bont, 1909, p. 55 en Castenmiller, 1981, p. 28.

De 'siecwaert' was verantwoordelijk voor het verzorgen van de zieke zusters. Dit hield ook in dat zij aan de zieken boeken bezorgde om de getijden te lezen en de Schriftlezingen te bestuderen. Mocht het nodig zijn dan hielp zij de zieke zusters bij het lezen of las zij hen voor.⁵⁰ De cantrix, de zuster die het gezang leidde tijdens de eredienst, had tot taak haar medezusters te voorzien van liturgische boeken, zowel die met gezangen als andere. Zij zorgde ook voor boeken om uit voor te lezen tijdens de maaltijd in de refter.⁵¹ De belangrijkste boeken evenwel voor gebruik tijdens de eredienst waren in bewaring bij de sacrista, die waakte over alle kostbare gebruiksvoorwerpen in het klooster.⁵²

De overige boeken werden beheerd door de armaria, de boekenbewaarster. Het was haar taak boeken te voorzien van de naam van het klooster, voor- of achterin de boeken. Elk jaar moest zij de boeken uitleggen en laten luchten, en controleren of er geen motten van gegeten hadden of dat ze anderszins beschadigd waren geraakt. Zij mocht boeken uitlenen aan de zusters en aan personen buiten het klooster, soms tegen onderpand. Zij werd geacht een leenadministratie bij te houden.⁵³

Met betrekking tot de boeken met het Oude en Nieuwe Testament en de boeken die gebruikt werden in de eredienst merken de statuten op dat de zusters hierin geen correcties mochten aanbrengen. Hierdoor zou de tekst corrupt kunnen raken.⁵⁴ Dit zou kunnen verklaren waarom we in de Delftse Bijbel van het klooster geen verbeteringen aantreffen.

Uit het deel van de statuten dat gewijd is aan de dagelijkse bezigheden van de zusters blijkt dat het lezen en het gebruik van boeken vooral plaatsvond in de eredienst en tijdens de maaltijden in de refter. Maar de zusters mochten er ook zelfstandig in lezen of 'studeren', namelijk op zondag wanneer zij daar tijd voor hadden. Op andere dagen moesten zij zich concentreren op andere

⁵⁰ Statuten, fol. 14r. Zie De Bont, 1909, p. 70.

⁵¹ Statuten, fol. 18v.-19r. Zie De Bont, 1909, p. 76.

⁵² Statuten, fol. 16r. Zie De Bont, 1909, p. 73.

⁵³ Statuten, fol. 20v.-21r. Zie De Bont, 1909, p. 79.

⁵⁴ Statuten, fol. 20v.-21r. Zie De Bont, 1909, pp. 78-79.

zaken. Het lezen door de zusters diende vooral de voorbereiding op de eredienst.⁵⁵

De Delftse Bijbel zal niet in de liturgie zijn gebruikt zijn, aangezien die zich volledig in het Latijn voltrok.⁵⁶ Dat betekent dat het exemplaar in bewaring moet zijn geweest bij de armaria en door haar werd voorzien van een eigendomsinscriptie achterin beide delen. Zij zal het exemplaar eventueel ook uitgeleend hebben aan de zusters, mogelijk zelfs aan personen buiten het klooster. Mogelijk was het ook de armaria die II Makkabeeën 6, en waarschijnlijk andere passages, had gemarkeerd.

Dankzij de eerdergenoemde boekenlijst van Mariënpool is bekend welke andere boeken er in het klooster aanwezig waren.⁵⁷ Lang niet alle exemplaren hebben een duidelijke titel of inhoud. Sommige worden enkel aangeduid als ‘echte boeken’ en een ‘rest van buecken’. Een aantal was geschreven in het Latijn. Soms is dit expliciet aangegeven, zoals bij twee psalmboeken. Van andere nummers kan dit aangenomen worden, onder meer van een liturgisch handschrift (nu in Vilnius), twee kleine missalen, een boek met als titel *Cantica Richardus*, een ‘diurnale’ dat de koorgebeden van de dag bevatte, en een ‘professionale’, met daarin de regels voor plechtigheden die verricht werden bij intrede in het klooster.

Van een aantal boeken is bekend dat ze in het Nederlands waren gesteld. Behalve voor de Delftse Bijbel geldt dat voor de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine en het *Martyrologium* van Usuardus. Van de overige werken is onbekend in welke taal ze geschreven waren, hoewel de titel of de omschrijving van de inhoud steeds in het Nederlands is. Zo is sprake van een ‘goet ewangeliboec’, ‘een goet boec in parkament ghescreven mit veel goeder leringhe’ en ‘dat boec van Ons Heren leven’. Aangezien in vrouwenkloosters zoals Mariënpool veel volkstalige teksten gelezen werden, kan aangenomen

⁵⁵ Statuten, fol. 31v.-32r. Zie De Bont, 1909, pp. 92-93.

⁵⁶ Pan, 1997, p. 79.

⁵⁷ Zie o.a. Meinsma, 1903, p. 264 en Brinkman, 1997, pp. 289-290.

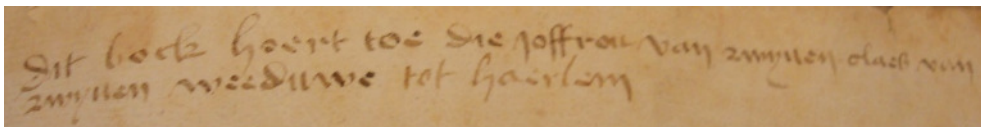
worden dat het overgrote deel hiervan ook inderdaad in het Nederlands gesteld was.

De missalen, de *diurnale* en de *professionale* duiden erop dat Mariënpool een typische kloosterbibliotheek met Latijnse werken bezat. Toch omvatte de collectie ook een ruim aandeel religieuze teksten in de volkstaal, waaronder een Delftse Bijbel. Veel van de genoemde titels – getijdenboeken, levens van Jezus, de Epistelen en Evangelien en de *Legenda Aurea* – treft men ook in het bezit van particuliere leken aan.⁵⁸ De gedeelde interesse voor de genoemde teksten maakte deze zeer geschikt voor de vroege drukpers.

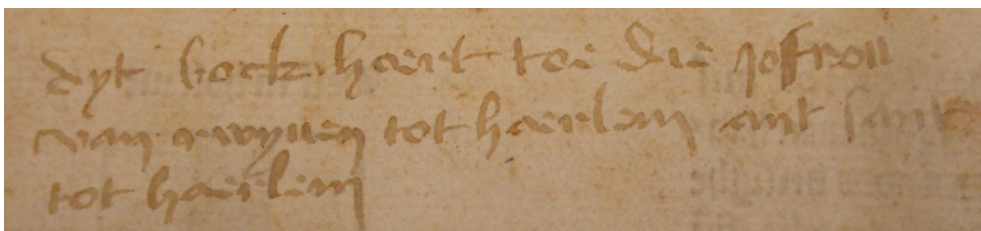
5.4 Maria van Cats

Inscriptie, bezitter en exemplaar

‘Dit bock hoert toe die joffrou van ruyven claes van ruyven weeduwe tot haerlem’ en ‘dyt bock hoert toe die joffrou van ruyven tot haerlem ant sant tot haerlem’. Zo luiden de eigendomsinscripties op respectievelijk fol. 318 recto en verso van het eerste deel van Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II (zie de afbeeldingen hieronder).

Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II, dl 1, fol. 318r.

Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II, dl 1, fol. 318v.

⁵⁸ Zie o.a. de boekenlijsten van Leidse particuliere bezitters in Brinkman, 1997, pp. 293-303. Voor de *Epistelen en Evangelien*, zie Den Hollander, 2009, p. 61.

Claes van Ruyven werd in 1492 in Haarlem vermoord tijdens de Opstand van het Kaas- en Broodvolk. De boerenbevolking van West-Friesland kwam in opstand tegen stadhouder Jan van Egmont toen deze een belastingverhoging wilde doorvoeren.⁵⁹ Van Ruyven was op dat moment schout van Haarlem en moest het ontgelden toen de beweging in 1492 de stad introk. Hij was ten tijde van deze onrusten getrouwd met Maria van Cats, dochter van Anthonis van Cats en Elisabeth Hubertsdr. van Matenese.⁶⁰ Met de genoemde jonkvrouw en weduwe moet dan ook Maria van Cats zijn bedoeld. Na de moord op haar echtgenoot zouden zijn beenderen aan haar zijn toegestuurd met het volgende rijmpje: 'Jonkvrouw van Ruyven, dese boutjes kondy kluyven'.⁶¹

Opmerkelijk is dat Maria van Cats op hetzelfde blad tweemaal een eigendomsinscriptie achterliet. Beide zijn in dezelfde hand geschreven en vermelden gedeeltelijk dezelfde informatie. Maria identificeert zichzelf als jonkvrouw Van Ruyven, wonende in Haarlem. Op fol. 318 verso vermeldt ze daarbij echter nog dat ze aan het Sant, nu de Grote Markt, woonde. In de inscriptie op de recto-zijde presenteert ze zich als de weduwe van Claes van Ruyven. Aangenomen kan worden dat de inscripties op verschillende momenten gemaakt zijn. Eerst die op fol. 318 verso, waar Maria aangeeft de jonkvrouw Van Ruyven te zijn, en daarna die op de recto-zijde, waarin ze schrijft dat ze de weduwe van Claes was. Blijkbaar wilde zij deze verandering in haar persoonlijke situatie vastleggen. In ieder geval had Maria in 1492 een exemplaar van de Delftse Bijbel in bezit, en voordien vermoedelijk ook al. Wanneer en hoe ze het in bezit kreeg, is helaas onbekend, maar er zijn verschillende mogelijkheden. Ze kan het zelf hebben gekocht, nieuw of tweedehands, maar ook geërfd hebben van familie. Hiervoor zijn in het exemplaar geen aanwijzingen te vinden.

Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II bestaat uit twee delen met het boek Daniël gebonden in het eerste deel tussen IV

⁵⁹ Zie over deze opstand o.a. Koene, 2009, p. 149.

⁶⁰ Zie NNBW, 1924, dl 6, pp. 287-288.

⁶¹ Zie o.a. Van Leeuwen, 1685, p. 1075.

Koningen en Makkabeeën. Dat de delen oorspronkelijk niet bij elkaar horen blijkt uit het feit dat het tweede deel in afwerking en formaat afwijkt van het eerste. Zo zijn de initialen in het eerste deel uitgevoerd in blauw met een opengewerkt siermotief en rood penwerk, terwijl de initialen in het tweede deel hoofdzakelijk zijn uitgevoerd in blauw zonder penwerk. Daarbij is de initiaal van I Paralipomenon uitgevoerd als duplex-letter met rood en blauw penwerk. Ook de rubricatie verschilt. Het belangrijkste onderscheid is dat het eerste deel latere koptitels in zwart bevat en het tweede deel contemporaine koptitels in rood.

Wat betreft afmetingen is het eerste deel van het exemplaar met 283 x 196 mm. iets groter dan het tweede, dat 272 x 201 mm. meet. Verder lijkt het tweede deel geen oorspronkelijke samenstelling te hebben. Een aantal bladen is van een kleiner formaat, namelijk 265 x 185 mm. Deze zijn door middel van aan de randen geplakte stroken papier vergroot tot het formaat van 272 x 201 mm.. Het eerste deel lijkt daarentegen wel een oorspronkelijke samenstelling te hebben. Hierin bevinden zich de inscripties van Maria van Cats. Het is heel goed mogelijk dat zij een korte versie in bezit had met Daniël tussen IV Koningen en Makkabeeën. Maar mogelijk bestond haar exemplaar uit twee delen, met Daniël in het eerste deel, en is het tweede deel verloren gegaan.

Op basis van het eerste deel kunnen we vaststellen dat Maria's exemplaar een standaard afwerking kreeg. Als gezegd werden alle initialen uitgevoerd in blauw met een opengewerkt siermotief, voorzien van rood penwerk. De lombarden zijn afwisselend in rood en blauw aangebracht. Ook de rubricatie is niet opvallend in rood, maar wel met kapitteltekens afwisselend in rood en blauw. Opvallend is dat het exemplaar enkel zeventiende-eeuwse koptitels in inkt bevat, die ten tijde dat Maria het aanschafte nog ontbraken. Het exemplaar vertoont dus niet de uitvoerige afwerking die men zou verwachten bij een Bijbel in het bezit van een jonkvrouw. Het exemplaar is juist relatief sober van karakter, zeker in de vorm van een korte versie met enkel het eerste deel.

Het ontbreken van koptitels moet het voor Maria lastig gemaakt hebben door het exemplaar te navigeren. Dit roept vragen op over het gebruik van dit exemplaar. Het eerste deel bevat, in tegenstelling tot het tweede, geen gebruikssporen. Dit betekent echter niet dat zij het niet las of gebruikte. De eigendomsinscriptie duidt erop dat het boek voor haar betekenis moet hebben gehad, zeker gezien het feit dat zij na de moord op haar man in 1492 de noodzaak voelde er nog eens expliciet haar naam in te schrijven, maar dan als weduwe.

Context en boekcultuur

Met Maria van Cats als eigenaar komen we niet alleen terecht in kringen van de aristocratie, maar ook in netwerken van drukkers, dichters en rederijkers. Claes van Ruyven en zijn vrouw Maria waren cultureel actief in Haarlem. Zij onderhielden een nauw contact met de Haarlemse drukker Jacob Bellaert, door wie Van Ruyven tussen 1483 en 1486 verschillende boeken liet drukken. Zijn wapenschild is te vinden in Bellaerts uitgaven van de *Historie van Jason* (1483-1485), *Vergaderinge der historien van Troyen* (1485) en *Het Doctrinael des tyts* (1486).⁶² Door het laten drukken van vertalingen van belangrijke Bourgondische teksten probeerde Van Ruyven zijn aanzien te vergroten.⁶³ Hij kan derhalve gezien worden als de plaatselijke promotor van de Bourgondische cultuur.⁶⁴ Zijn schoonbroer Jan van Cats probeerde in Gouda mogelijk hetzelfde te doen door het laten drukken van onder andere *Le chevalier délibéré* van Olivier de La Marche in 1489.⁶⁵ Ook andere leden van de families Van Ruyven en Van Cats hadden banden met drukkers, zoals de jongere broer van Maria, Jacob van Cats en diens vrouw Elizabeth van Ruyven, de zus van Claes van Ruyven.

⁶² Respectievelijk ISTC il00111000, USTC 435612; ISTC il00116000, USTC 435730; ISTC im00567500, USTC 435827.

⁶³ Over Klaas van Ruyven als mecenas van drukwerken, zie Keesman, 1993, pp. 41-48 en Speakman Sutch, 2004, pp. 140-141.

⁶⁴ Bogaart, 2004, p. 53 en Brinkman, 1994, p. 129.

⁶⁵ ISTC il00029010, USTC 71206. Zie Speakman Sutch, 2004, p. 141.

Waarschijnlijk waren zij het die in 1484 aan Bellaert opdracht gaven tot het drukken van *Der sonderen troest*.⁶⁶

Van Ruyven had niet alleen contact met de drukker Bellaert, maar ook met de dichter Pieter Willemsz., die op verzoek van Van Ruyven een vertaling maakte van *Le chevalier délibéré* onder de titel *Van den ridder welghemoet*. Deze werd pas voor het eerst in 1508 in Leiden uitgegeven. Waarschijnlijk was de publicatie vertraagd door de dood van Van Ruyven in 1492.⁶⁷ In een van de laatste strofen van deze vertaling gaat Willemsz. in op de dood van Van Ruyven en wordt hij als opdrachtgever genoemd:

Duisent vierhondert. xcij. dats warachtich,
Volende dese materie, die gi hier siet,
Bi mi pieter willemsz. te haerlem wonachtich;
God wese der sielen claes van Ruyven gedachtich,
Die deerlic zijn leven hier cort na liet,
Want om sinen wille is desen arbeit geschiet;
Ic bidde god dat hi doer den onnoselen doot
Sijn siele logere in abrahams schoot.⁶⁸

Er is gesuggereerd dat in de kringen rond Van Ruyven, Van Cats, Willemsz. en Bellaert ook de vroegste Haarlemse rederijkers figureerden.⁶⁹ Een aanwijzing hiervoor is het bezoek van Filips de Schone, hertog van Bourgondië, aan het huis van Maria van Cats in 1504. Voor deze gelegenheid werd haar huis volledig opgeknapt en verzorgde de Haarlemse rederijderskamer een voorstelling.⁷⁰

⁶⁶ ISTC ij00072000, USTC 435684. Zie Keesman, 1993, p. 41 en Speakman Sutch, 2004, p. 141, noot 28.

⁶⁷ USTC 420231. Zie Keesman, 1993, pp. 42-43 en Speakman Sutch, 2004, pp. 150-151, in het bijzonder noot 62. Specifiek over de vertaling, zie Jongenelen, 2008.

⁶⁸ Geciteerd naar Keesman, 1993, p. 42.

⁶⁹ Van Dixhoorn, 2009, p. 100.

⁷⁰ Zie o.a. Smit, 1995, pp. 87, 312 en 320, en Van Dixhoorn, 2009, p. 100.

Met de eerdergenoemde drukken door Bellaert vormt de Delftse Bijbel van Maria van Cats een heel ander ensemble dan de bibliotheek van het klooster Mariënpool. De boekenverzameling van het echtpaar Van Ruyven-Cats bestond voor het merendeel uit wereldlijke literatuur. Vooral ridderromans lijken populair geweest te zijn, maar men trof er ook moralistisch-didactische titels in aan, zoals *Het doctrinael des tyts*. Daarnaast bevatte de collectie religieuze werken, zoals de Delftse Bijbel. Voor persoonlijke devotie werd mogelijk gebruik gemaakt van getijden- en gebedenboeken. Het is verder niet ondenkbaar dat het echtpaar in het bezit was van een handschrift of gedrukte editie van de Epistelen en Evangelien. Zij gaven echter zelf voornamelijk opdracht tot het drukken van wereldlijke literatuur.

Hoewel het moeilijk te zeggen valt hoe Maria van Cats haar Delftse Bijbel precies gebruikte, ligt het toch voor de hand dat ze er met enige regelmaat in las of uit voorgelezen werd. Hoe dan ook is duidelijk dat de Delftse Bijbel niet alleen zijn weg vond naar religieuze kringen, maar ook in adellijke kringen, omringd door meer wereldlijke literatuur, op zijn plek was.

5.5 Jacob Cornelisz. van Oostsanen

Inscriptie, bezitter en exemplaar

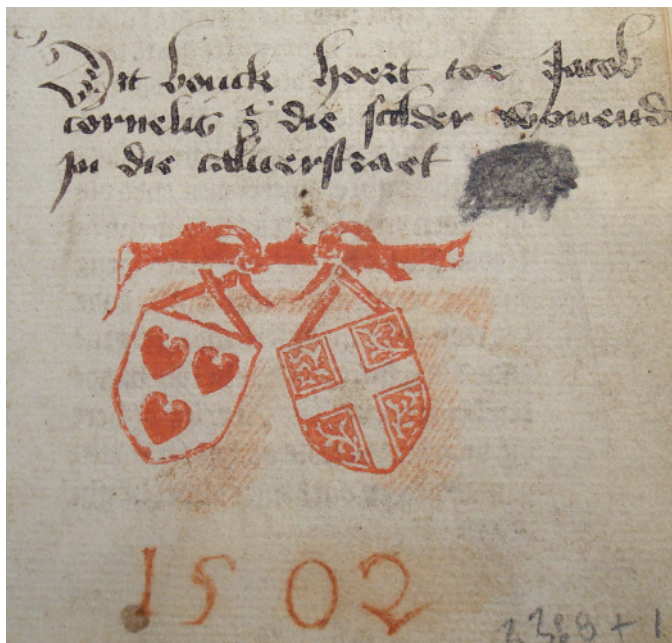
‘Dit bouck hoert toe Jacob cornelis z. die scilder wonende in die calverstraet’. Deze eigendomsinscriptie staat onder het colofon van het eerste deel van New York, Pierpont Morgan Library, ChL (zie de afbeelding hieronder).⁷¹ Van de schilder Jacob Cornelisz. van Oostsanen (1465/1470-1533), ook wel Jacob War genoemd,⁷² is bekend dat hij kort voor 1500 zijn eerste huis aan de Kalverstraat in Amsterdam kocht.⁷³ De inscriptie moet dan ook wel van zijn hand zijn.⁷⁴ De

⁷¹ Zie over dit exemplaar ook Van Duijn, 2012b, pp. 1-3.

⁷² Zie over de naam van Jacob Cornelisz. van Oostsanen, Dudok van Heel, 2011, pp. 54-55.

⁷³ Amsterdam, Gemeentearchief, Weeskamer Inbreng II 184. Zie ook Van Eeghen, 1986, pp. 97-98.

schilder is bekend om zijn olieverfschilderijen, gewelf- en muurschilderingen in kerken, en om zijn houtsneden voor boekillustraties en prenten.

New York, Pierpont
Morgan Library, ChL
1630, dl 1, fol. 318r.

Over de geboorte- en sterfdatum van Van Oostsanen bestaat onduidelijkheid. Hij zou ergens tussen 1465 en 1470 zijn geboren en voor 18 oktober 1533 zijn overleden.⁷⁴ Ook over het begin van zijn schilderscarrière bestaat discussie. Zijn vroegst gedateerde en gemonogrammeerde werk bestaat uit een serie van zeven bladen met houtsneden uit 1507, met elk vier scènes uit het leven van Maria. De serie is uitgegeven door de Amsterdamse drukker en uitgever Doen

⁷⁴ In de oudere literatuur over de schilder wordt melding gemaakt van een boek dat in bezit was van de verzamelaar Jacobus Koning en de volgende inscriptie bevatte: 'Dit boek behoort toe Jacob Cornelisz schilder tot Amsterdam in die Calverstraet'. Er wordt voor het eerst melding van gemaakt in Brulliot, 1832, I, nr. 19 (zie ook Van Eeghen, 1986, pp. 123-124, noot 46). De inscriptie is anders dan in exemplaar New York, Pierpont Morgan Library, ChL 1630. Mogelijk gaat het hier om een inscriptie die in het tweede deel van het exemplaar heeft gestaan, maar dat verloren is gegaan. Natuurlijk is het ook mogelijk dat het hier gaat om een heel ander boek. Er is gesuggereerd dat het hier zou gaan om het *Oud Amsterdamsche mirakel-boekske* uit 1518, met houtsneden van Van Oostsanen, verkocht voor 60 fl. op de veiling van Jacobus Koning in 1828 (zie Nagler, 1871, p. 8). In de veilingcatalogus van 1828 is een dergelijk werkje echter niet te vinden. In geen van de veilingcatalogi van Jacobus Koning uit 1828 en 1833, wordt melding gemaakt van een boekje met een inscriptie van Van Oostsanen.

⁷⁵ Zie o.a. Dudok van Heel, 2011, p. 63.

Pietersz.⁷⁶ Hieruit kan afgeleid worden dat Van Oostsanen zijn carrière mogelijk begon als ontwerper en maker van houtsneden voor Amsterdamse drukkers.

In 1507 zal Van Oostsanen tussen 37 en 42 jaar geweest zijn. Dat is een gevorderde leeftijd voor een beginnend kunstenaar. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat hij al eerder als zodanig actief was.⁷⁷ Omstreeks 1495 zou hij zijn eerste opdracht voor de Amsterdamse patriciërsfamilie Boelen hebben uitgevoerd.⁷⁸ Ook het feit dat hij in 1500 een huis kon kopen in de Kalverstraat doet vermoeden dat hij vóór die tijd al over een redelijk inkomen had.⁷⁹ In de aankoopakte wordt hij aangeduid als 'Jacob Cornelisz schilder'.⁸⁰ Er kan aangenomen worden dat Van Oostsanen al vóór 1500 als kunstenaar actief was en hiermee voldoende inkomsten had verworven om een pand in de Kalverstraat te kopen.⁸¹

Het is niet duidelijk hoe Van Oostsanen een exemplaar van de Delftse Bijbel in bezit heeft gekregen. Toen de Delftse Bijbel op 10 januari 1477 verscheen, was Van Oostsanen nog maar tussen zeven en twaalf jaar oud. Het is onbekend hoe lang de drukkers en de boekverkopers Delftse Bijbels op voorraad hielden. Het lijkt het meest aannemelijk dat Van Oostsanen een tweedehands exemplaar verwierf of erfde. Op het moment dat hij het huis in de Kalverstraat kocht was hij tussen de dertig en 35 jaar oud en circuleerde de Delftse Bijbel al 33 jaar. Toen had hij voldoende financiële armslag om een exemplaar aan te schaffen.

Onder de eigendomsinscriptie vinden we een aanwijzing voor het jaar waarin Van Oostsanen het exemplaar mogelijk in bezit kreeg, namelijk het in rood krijt geschreven jaartal 1502 (zie de afbeelding hierboven). Hoewel het,

⁷⁶ Zie Möller, 2005 over de samenwerking tussen Van Oostsanen en Doen Pietersz., en over het werk *Het leven van Maria* uit 1507 in het bijzonder zie pp. 70-102.

⁷⁷ Friedländer, 1975, dl 12, p. 55. Zie ook Meeuwissen 2006, p. 55.

⁷⁸ Dudok van Heel, 2011, p. 55.

⁷⁹ Jane Carroll suggereert dat hij naast inkomsten als kunstenaar het ook zo zou kunnen zijn dat hij met een rijke vrouw was getrouwd, een erfenis had gekregen of ernaast een ander beroep heeft uitgeoefend. Zie Carroll, 1987, p. 8.

⁸⁰ Van Eeghen, 1986, p. 97; Meeuwissen, 2006, p. 55 en Van Leerdam, 2010, p. 34.

⁸¹ Mogelijk was hij werkzaam als de Figdor meester. Zie van Leerdam, 2010, p. 34, noot 6.

anders dan de eigendomsinscriptie, niet in inkt is geschreven, is het zeer waarschijnlijk van de hand van de schilder zelf. Blijkens een schetsboek uit zijn atelier werkte Van Oostzanen met hetzelfde rode krijt.⁸² Hij bracht er ook een schaduw mee aan onder het drukkersmerk in zijn Delftse Bijbel, waardoor het van het papier los lijkt te komen (zie de afbeelding hierboven). Dezelfde techniek paste Van Oostsanen toe bij zijn gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar en de St. Ursulakerk in Warmenhuizen.⁸³ Daarnaast ligt het jaartal kort voor zijn vestiging in de Kalverstraat. Dit zou betekenen dat hij het exemplaar ergens tussen 1500 en 1502 in bezit kreeg.

De eigendomsinscriptie van Van Oostsanen is enkel te vinden op fol. 318 recto van het eerste deel, maar zijn exemplaar heeft hoogstwaarschijnlijk wel uit twee delen bestaan. We treffen namelijk in beide delen marginale aantekeningen aan die met hetzelfde rode krijt geschreven zijn als het jaartal 1502. Mogelijk is door het later opnieuw inbinden van het exemplaar de inscriptie in het tweede deel verloren gegaan.⁸⁴ Die in het eerste deel maakt duidelijk dat het exemplaar van Van Oostsanen ooit in twee banden gebonden moet zijn geweest. In de huidige samenstelling bestaat het exemplaar nog steeds uit twee banden, waarbij Daniël bij het eerste deel is gevoegd. In hoeverre deze samenstelling de oorspronkelijke is, valt moeilijk vast te stellen. Dat is in ieder geval goed mogelijk, gezien het feit dat er andere exemplaren bekend zijn in twee delen met Daniël in het eerste deel.⁸⁵

De meeste initialen in het exemplaar van Van Oostsanen zijn uitgevoerd in blauw, waarvan sommige met een opengewerkt siermotief en met rood penwerk in de marge. Een opvallende uitzondering is de initiaal van

⁸² Zie Van Leerdam, 2010, p. 37. In 2009 kreeg kunsthistorica Ilona van Tuinen een subsidie van het Prins Bernhard Cultuurfonds om onderzoek te doen naar dit schetsboek.

⁸³ Zie bijvoorbeeld de foto van een detail van het noordtransept in Haakma Wagenaar e.a., 2006, p. 29. Met dank aan Willem Haakma Wagenaar voor zijn reactie op mijn artikel in de Jacobsbode, zie Van Duijn, 2012b. Over de schaduwen van Van Oostsanen zie ook Van Leerdam, 2010, p. 36.

⁸⁴ Mogelijk is dit de andere inscriptie van Van Oostsanen waar Brulliot naar verwijst. Zie Brulliot, 1832, I, nr. 19.

⁸⁵ Zoals het oorspronkelijke exemplaar dat gevormd wordt door het eerste deel van Den Haag, KB, 169 E 55-56 en het tweede deel van Princeton, Scheide Library, 5.4.3.

Genesis die als duplex-letter met penwerk in rood en blauw is uitgevoerd. Dat deze initiaal afwijkt is niet vreemd omdat het werk hiermee aanvangt. De initiaal van Genesis is met een hoogte van twaalf regels dan ook de grootste. De initiaal van I Paralipomenon ziet er anders uit dan de rest. Hoewel deze net als de meeste andere is uitgevoerd in blauw, heeft hij uitgebreid penwerk in rood en blauw tot in de boven- en ondermarge. Dit geeft nog eens aan dat de beide delen apart gebonden waren en dat de begininitiaal van het tweede deel, en dus de tweede band, een grootse uitstraling moest hebben. Door beide delen heen zijn de lombarden aangebracht in rood. Hetzelfde geldt voor de rubricatie. Om gemakkelijker door het exemplaar te kunnen navigeren zijn koptitels aangebracht in een rode hybrida. Van Oostsanen was waarschijnlijk niet degene die de opdracht gaf voor het afwerken van dit exemplaar, aangezien hij het hoogstwaarschijnlijk tweedehands of door vererving verkreeg.

Context en boekcultuur

Jacob Cornelisz. van Oostsanen was een veelzijdig kunstenaar en vervaardigde naast houtsneden en schilderijen ook gewelfschilderingen, vaandels en ontwerpen voor gebrandschilderde ramen en kerkgewaden.⁸⁶ Veel van zijn houtsneden en schilderijen bestaan uit religieuze voorstellingen, maar daarnaast produceerde hij wereldlijke werken als schuttersstukken en portretten. Zijn werkplaats heeft zelfs een belangrijke rol gespeeld bij het ontwikkelen van deze genres.⁸⁷ Het aantal werken dat uit het atelier van Van Oostsanen afkomstig is en de aankoop van een tweede pand in 1520 doen vermoeden dat hij een aanzienlijke atelier bestierde. Hij had verschillende leerlingen in dienst, onder wie twee zonen. Andere familieleden die als kunstenaar actief waren zijn broer Cornelis Buys en twee kleinzonen.⁸⁸

Dat Van Oostsanen zo succesvol was en zijn werkplaats bleef groeien heeft waarschijnlijk te maken met zijn locatie in de stad. Amsterdam kende aan

⁸⁶ Van Leerdam, 2010, pp. 34-35. Zie over de vaandels, Van Eeghen, 1986, p. 115.

⁸⁷ Dudok van Heel, 2011, pp. 55 en 67.

⁸⁸ Van Leerdam, 2010, p. 36.

het begin van de zestiende eeuw een periode van economische groei, onder andere vanwege haar positie in de Hollandse handel en scheepvaart.⁸⁹ Van Oostsanen profiteerde daarvan via opdrachten van vermogende stedelingen. Kerken en kloosters gaven van oudsher al opdrachten voor kunst. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw gingen ook patriciërs dat doen. Zij waren actief in het stedelijke religieuze leven, wat tot uitdrukking kwam in de bouw van kapellen, het stichten van altaren en het laten vervaardigen van memorietafels. Maar zij lieten ook portretten schilderen.⁹⁰

Door de aankoop van een huis en werkplaats in de Kalverstraat kwam Van Oostsanen in het economische hart van Amsterdam te wonen. Niet alleen was het de straat waarin aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw veemarkt werd gehouden (vandaar de naam). Er was tevens sprake van een grote middenstand.⁹¹ Daarnaast woonden er veel patriciërs, zoals Pompejus Occo (1483-1537), bankier van Koning Christiaan II van Denemarken en van het aartsbisdom Nidaros in Noorwegen, die zich in 1510 aan het begin ervan vestigde. In 1521 bezocht koning Christiaan II de stad Amsterdam en verbleef in het huis van Occo, ook wel 'het paradijs' genoemd.⁹² Occo was een groot liefhebber van wetenschap en kunst en onderhield contact met humanisten als Alardus van Amsterdam en Erasmus.⁹³

Niet ver van Van Oostsanens atelier in de Kalverstraat lag de pelgrimskapel de Heilige Stede. Daar vond op 15 maart 1345 het Mirakel van Amsterdam plaats. Een zieke man kreeg op zijn sterfbed de laatste sacramenten toegediend en braakte vervolgens de hostie uit. Zijn vrouw, die hem verzorgde, gooide het braaksel in het vuur, maar de hostie verbrandde niet. De priester bracht haar naar de Oude Kerk, maar de volgende dag lag ze

⁸⁹ Zie o.a. Kaptein, 2004, pp. 109-173 en Möller, 2005, pp. 15-21.

⁹⁰ Dudok van Heel, 2011, p. 65.

⁹¹ Ter Gouw, 1866, pp. 11-18 en Möller, 2005, p. 55.

⁹² Sterck, 1934, p. 29.

⁹³ Sterck, pp. 23-30 en Van Leerdam, 2010, p. 38.

weer in het huis van de zieke man.⁹⁴ Al in 1346 werd begonnen met de bouw van een kapel in de Kalverstraat. Aan het begin van de zestiende eeuw was het een belangrijke bedevaartsplaats die veel pelgrims trok.

De nabijheid van de Heilige Stede verschaftte Van Oostsanen het nodige werk. In samenwerking met de Amsterdamse drukker Doen Pietersz. voorzag hij pelgrims van gedrukte devotieprenten en zelfs volledige boeken met houtsneden.⁹⁵ Ook op een meer directe manier verschaftte de Heilige Stede werk voor Van Oostsanen, aangezien de eerder genoemde Pompejus Occo begin zestiende eeuw kerkmeester van de Heilige Stede was en aan Van Oostsanen tussen 1513 en 1519 de opdracht gaf voor het verfraaien van de kapel in de vorm van een mirakeldoek dat gebruikt kon worden tijdens de jaarlijkse herdenking.⁹⁶

De opdrachtgevers van de schilder kwamen zowel van binnen als van buiten Amsterdam. Zo schilderde hij in 1512 voor Margriet Boelen en haar familieleden een memorietafel met daarop de geboorte van Christus. Margriet schonk het schilderij aan het Amsterdamse kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven.⁹⁷ Verder schilderde hij tussen 1512 en 1518 portretten voor onder anderen Jacob Pijnsen, Jan Gerritz. van Egmont en Augustijn van Teylingen, alle drie welgestelde mannen. In 1520 vervaardigde Van Oostsanen samen met stadsfabriekmeester Willem Hendricxz Croock banieren voor zes oorlogsschepen, die door Karel V aan de koning van Denemarken werden gezonden.⁹⁸ En de Abdij van Egmond betaalde de kunstenaar in de jaren 1526-1528 voor het vervaardigen van een altaarstuk.

De meest interessante opdrachtgever van Van Oostsanen is de eerder genoemde Pompejus Occo. In 1515 geeft deze hem een opdracht voor het schilderen van een memorietafel met daarop Maria met Kind en Occo en zijn

⁹⁴ Zie over het mirakel o.a. Van Leerdam, 2010, p. 35 en de databank *Bedevaart en Bedevaartplaatsen in Nederland* van het Meertens Instituut: www.meertens.knaw.nl/bedevaart.

⁹⁵ Zie over hun samenwerking Möller, 2005.

⁹⁶ Van Leerdam, 2010, p. 35.

⁹⁷ Van Leerdam, 2010, p. 37 en Dudok van Heel, 2011, p. 55.

⁹⁸ Van Eeghen, 1986, p. 115. Over Willem Hendricxz Croock, zie Huussen, 1972.

vrouw Gerbrich Klaasdr. Daarnaast geeft Occo verschillende opdrachten aan Doen Pietersz. voor het uitgeven van gedrukte boeken, waaraan ook Van Oostsanen meewerkt. Op 30 april 1520 werd een contract gesloten tussen Doen Pietersz. en de bisschop van Trondheim, Erik Valkendorf, voor het drukken van een gebedenboek met de passietekst. De getuigen die het contract ondertekenden waren Occo en Van Oostsanen. Zij waren waarschijnlijk zelf bij de uitgave betrokken. Van Oostsanen kan verantwoordelijke zijn geweest voor de houtsneden. Van het boek is echter geen enkel exemplaar meer te vinden. Mogelijk is het nooit tot stand gekomen.⁹⁹ In 1523 verschijnt bij Doen Pietersz. en in opdracht van Occo wel *Passio domini nostri iesu christi* van Alardus van Amsterdam.¹⁰⁰ Van Oostsanen verzorgde de houtsneden voor de uitgave. Van Oostsanen werkte al zeker vanaf 1507 samen met de Amsterdamse drukker Doen Pietersz. In dat jaar verscheen een serie houtsneden met het leven van Maria. Naast enkele series houtsneden werden ook boeken uitgegeven, zoals in 1518 *Dat licht der kersten*, dat in samenwerking met de Brusselse drukker Thomas van der Noot tot stand kwam.¹⁰¹ Na de uitgave van *Passio domini nostri iesu christi* in opdracht van Occo in 1523, volgde na 1526 nog de *Stomme passye met storien wt den bybel ende Euangelien tot lxxx figuren toe*.¹⁰² Het boek bevat, zoals de titel al doet vermoeden, weinig tekst en veel afbeeldingen. Hiervoor werden hoofdzakelijk houtsneden van Van Oostsanen uit de *Passio domini nostri iesu christi* hergebruikt en werden nieuwe afbeeldingen toegevoegd van andere kunstenaars.

Het fonds van Doen Pietersz. bestaat vooral in de vroege jaren hoofdzakelijk uit religieuze literatuur in de volkstaal, waaronder een redelijk aantal bijbels. De *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540* van Nijhoff en Kronenberg noemt zeven verschillende Nederlandstalige bijbeluitgaven tussen

⁹⁹ Sterck, 1934, p. 35 en Möller, 2005, p. 168.

¹⁰⁰ USTC 420881.

¹⁰¹ USTC 425613.

¹⁰² USTC 421000.

1521-1527.¹⁰³ Vanaf 1523 zijn dit vooral uitgaven die gebaseerd zijn op de vertaling van Luther. De weinige afbeeldingen hierin waren veelal herdrukken van houtsneden van Van Oostsanen.¹⁰⁴ Hoewel uit het uitgeven van Lutherse vertalingen misschien niet de religieuze voorkeur van de drukker blijkt,¹⁰⁵ geven ze in ieder geval een indicatie van de kringen waarin de drukker en ook Van Oostsanen zich bewogen. Doen Pietersz. kwam vanwege zijn Lutherse uitgaven in de problemen. In een uittreksel uit de rekeningen van het Hof van Holland van 18 november 1525 valt te lezen dat een bode vanuit Den Haag naar de schout in Amsterdam werd gestuurd ‘nopens het verbranden van kettersche boeken (van Sinte Pouwels epistelen), bij Doen Pietersz. gedrukt’.¹⁰⁶

Van Oostsanen was naast een kunstenaar dus ook een zakenman, met een groot netwerk binnen en buiten de stad. Zijn contacten voorzagen hem van opdrachten en werk, waardoor zijn werkplaats kon groeien en hij in 1520 in staat was een tweede pand in de Kalverstraat te kopen. Hij voorzag diverse instellingen van religieuze werken, maar vervaardigde ook kunstwerken met wereldlijke thematiek voor de stedelijke elite. Zijn zakelijke instinct blijkt ook uit de vervaardiging van schilderijen in serie. Deze praktijk valt af te leiden uit het bestaan van meerdere versies van dezelfde schilderijen. De ondertekening laat een raster zien die het kopiëren moest vergemakkelijken.¹⁰⁷ Dat het kunstenaarsvak Van Oostsanen geen windeieren legde blijkt uit zijn nalatenschap. In 1533 hertrouwde zijn vrouw Baerte Gijsberts en kwam zijn inbreng in de Amsterdamse weeskamer vrij.¹⁰⁸ Daarbij bleek dat hij een welvarend man was.¹⁰⁹

Dat Van Oostsanen ook een vroom en devoot christen was blijkt uit het feit dat hij mogelijk een pelgrimsreis naar Jeruzalem maakte. In het

¹⁰³ Nijhoff-Kronenberg, 1923-1971, nrs. 369; 371; 379; 387; 390; 906 en 2461. Zie ook Möller, 2005, p. 191.

¹⁰⁴ Möller, 2005, pp. 196-200.

¹⁰⁵ Möller, 2005, p. 197.

¹⁰⁶ Möller, 2005, p. 197.

¹⁰⁷ Een zogenaamd kwadraatnet. Zie van Leerdam, 2010, pp. 36-37.

¹⁰⁸ Van Eeghen, 1986, p. 100 en p. 121, noot 14.

¹⁰⁹ Caroll, 1987, p. 22.

reisdagboek van de Delftse barbier Arent Willemsz., die in 1525 op pelgrimage ging, wordt een zekere 'Jacob Cornelisz.' uit Amsterdam.¹¹⁰ Een van Van Oostsanens leerlingen, Jan van Scorel, had in 1520 zo'n zelfde reis gemaakt en had zijn meester wellicht geïnspireerd hetzelfde te doen.¹¹¹ Of het hier inderdaad om de kunstenaar gaat staat echter niet vast.¹¹²

Een betere bron voor het ontdekken van Van Oostsanens vroomheid is zijn Delftse Bijbel. Als gezegd bevat het exemplaar in beide delen aantekeningen in inkt en rood krijt. De sporen in inkt en krijt lijken bij elkaar te horen. Ze maken onderdeel uit van hetzelfde systeem van markeren. Niet alleen onderstreept hij woorden en zinnen en vat hij in de marge soms hun inhoud samen, ook markeert hij zinnen en passage door er met zwarte inkt of rood krijt een Grieks kruis (✝) naast te zetten. Soms legt hij de nadruk op een volledige kolom door er een grote versie van zo'n kruis boven te zetten, zoals bij Deuteronomium 15 op fol. 125 recto. Dit hoofdstuk handelt over het kwijtschelden van schuld en over vrijgevigheid jegens anderen. Uit dergelijke gebruikssporen blijkt waar de aandacht van Van Oostsanen naar uit ging. Hij gebruikte zijn Bijbel onder andere als leidraad voor het dagelijks leven. Hij maakte vooral aantekeningen bij de passages over de praktische aspecten. Het Bijbelboek Deuteronomium toont de hoogste dichtheid aan gebruikssporen. Het bestaat hoofdzakelijk uit redevoeringen van Mozes waarin hij de geschiedenis vertelt van het Joodse volk in de woestijn en een overzicht geeft van de Joodse wetten en bepalingen, en van de straffen die staan op het verbreken daarvan. Hierin worden ook de Tien Geboden genoemd.

Het waren kennelijk aanwijzingen voor moreel en religieus handelen waarnaar stedelingen als Van Oostsanen op zoek waren. Dat sluit aan bij de aard van de teksten die gedrukt en gelezen werden in de kringen waarin de schilder in Amsterdam verkeerde. Het ging hierbij om soms rijk geïllustreerde religieuze literatuur, zowel in het latijn als in de volkstaal, waarmee nadrukkelijk

¹¹⁰ Editie in Gonnet, 1884. Zie voor de vermelding 'Jacob Cornelisz.' p. 174.

¹¹¹ Caroll, 1987, p. 21.

¹¹² Möller, 2005, pp. 59-60.

ook leken hun religieuze leven konden inrichten. Hierin paste ook een volkstalige bijbel als de Delftse.

Hoofdstuk 6

Gods Woord gemeengoed

Wat moogen die dencken die willen dat Luter den eerste bibel in duits bracht.

N.N.¹

Met de bovenstaande inscriptie sloot een zeventiende-eeuwse bezitter zijn of haar exemplaar van de Delftse Bijbel af. De inscriptie legt de nadruk op een gegeven dat voor de Delftse Bijbel – en voor middeleeuwse volkstalige bijbels in het algemeen – zeer van belang is, namelijk dat de Bijbel in de volkstaal in ruime mate circuleerde voordat Luther in 1522 zijn eerste Bijbelvertaling publiceerde. Met de Delftse Bijbel was in de Nederlanden immers al in 1477 een volkstalige bijbel in druk verschenen.

Als eerste gedrukte bijbel in de Nederlandse taal vormt de Delftse Bijbel een goed uitgangspunt voor het bestuderen van de ontwikkeling van de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen. De Delftse Bijbel stond op het kruispunt van een aantal belangrijke historische ontwikkelingen: de uitvinding van de boekdrukkunst, het toenemende belang van de stad als centrum van kennis en cultuur, en het groeiende zelfbewustzijn en de groeiende zelfstandigheid van leken op religieus terrein. Met andere woorden: de Delftse Bijbel was een product van zijn tijd. Vanuit die gedachte is geprobeerd een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel te schrijven, waarin de totstandkoming en het gebruik ervan aan de genoemde ontwikkelingen gerelateerd wordt, in het bijzonder aan de verschillende rollen van en verhoudingen tussen de betrokken partijen en personen. Een vraag die daarmee samenhangt, is in hoeverre Gods Woord door de uitgave van de Delftse Bijbel gemeengoed werd.

¹ Geschreven onder het colofon van het tweede deel van Utrecht, UB, D. fol. 420 rariora.

Het vertrekpunt voor deze studie vormde de bestudering van het fysieke object. Waar eerdere studies slechts op enkele exemplaren waren gebaseerd, werden voor deze studie uiteindelijk 61 overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel gedocumenteerd, die vrijwel allemaal bestudeerd zijn. Niet alleen werd de huidige staat van de exemplaren beschreven, ook werd de grote diversiteit aan oorspronkelijke samenstellingen gereconstrueerd. Die diversiteit was het gevolg van keuzes en beslissingen van de boven bedoelde partijen en personen. Hun handelen werd beïnvloed door verschillende factoren: economische, culturele en religieuze, en door meer persoonlijke als afkomst, beroep en netwerk.

Er is aansluiting gezocht bij de ideeën van onder anderen Donald McKenzie en Rogier Chartier, die een sociale geschiedenis van het boek nastreven. Uiteindelijk heeft dit geleid tot een methode waarbij de drie fasen in de levenscyclus van de Delftse Bijbel centraal stonden, namelijk de samenstelling van de tekst, de vormgeving en het proces van toe-eigening. In elk van deze fasen werd vooral gekeken naar de betrokken partijen en personen. In de eerste fase waren dat de drukkers, de bewerker en het publiek, in de tweede fase de drukkers en de kopers van de exemplaren en in de derde fase de bezitters en gebruikers van de Delftse Bijbel.

Het bleek dat elk van de genoemde partijen in de verschillende fasen invloed uitoefende. Opmerkelijk was de steeds groter wordende rol van het publiek in het totstandkomingsproces van de Delftse Bijbel. In de tweede en vooral de derde fase bleek de invloed van kopers, bezitters en gebruikers bepalend voor het uiterlijk en het karakter van de exemplaren. Zij waren het die de uiteindelijke samenstelling van de exemplaren bepaalden en door hun omgang ermee betekenis gaven. De verklaring voor de grote diversiteit aan Delftse Bijbels moet dan ook niet alleen gezocht worden in de slimme productiemethode van de Delftse drukkers, maar ook in de eigenzinnige manier waarop de kopers en gebruikers van de hun geboden compositiemogelijkheden gebruikmaakten.

Gebleken is dat de Delftse drukkers hun bijbel zo vormgaven dat een grote en brede afzet bereikt kon worden. Uit de analyse van de eigendomsinscripties kwam naar voren dat die grote en brede afzet inderdaad werd bereikt. Daardoor heeft de Delftse Bijbel een wezenlijke rol kunnen spelen in wat hier de emancipatie van de volkstalige Bijbel is genoemd. Die bleek in het algemeen uit het toenemend aantal vertalingen van Bijbelboeken, de groeiende productieaantallen en de grotere aanwezigheid van bijbels onder leken. In feite bleek het niet zozeer om de emancipatie van de volkstalige Bijbel te gaan, maar om die van de personen – drukkers, kopers, bezitters en gebruikers – die op grote schaal exemplaren daarvan produceerden en toe-eigenden.

De bovengenoemde aspecten van die ontwikkeling komen duidelijk uit de ontstaans- en receptiegeschiedenis van de Delftse Bijbel naar voren. Duidelijk werd dat, hoewel de Delftse Bijbel grotendeels teruggaat op de Hernse Bijbelvertaling, deze een eigen karakter kreeg en een op zichzelf staande Bijbelbewerking vormt. Dat bleek uit de weglating van glossen en niet-Bijbelse gedeelten en de toevoeging van voorheen onvertaalde Bijbelboeken. Aldus bood de Delftse Bijbel naast een gedeeltelijk nieuwe vertaling een voor de Nederlanden nieuw bijbeltype. Het bleek van wezenlijk belang de Delftse Bijbel los te zien van de Hernse traditie en de eigenheid ervan te benadrukken.

De Delftse Bijbel is eveneens een exponent van de ontwikkeling waarbij steeds meer teksten gedrukt werden en een ruimere verspreiding mogelijk werd. De uitvinding van de boekdrukkunst maakte het mogelijk in korte tijd een groot aantal afdrukken van dezelfde tekst op de markt te brengen. Zo kwamen in 1477 in één keer circa 300 exemplaren van het Oude Testament beschikbaar. Daarna zouden in Delft en elders in Holland nog veel meer religieuze titels in de volkstaal uitgegeven worden. Die konden bovendien voor een aanzienlijk lager bedrag worden aangeschaft dan hun handschriftelijke equivalenten.

Toenemende productieaantallen en een lagere prijs hadden effect op het publiek dat in aanraking kwam met religieuze teksten in de volkstaal. We mogen aannemen dat het publiek op zijn minst werd vergroot. De Delftse drukkers waren zich hiervan sterk bewust. Zij gaven hun bijbel zodanig vorm en brachten deze bovendien zodanig op de markt dat hij een breed en heterogeen publiek kon aanspreken. Dat blijkt wel uit de eigendomsinscripties en gebruikssporen in overgeleverde exemplaren.

Het bezitten van een Delftse Bijbel lijkt hoofdzakelijk een particuliere aangelegenheid te zijn geweest. Hoewel er statistisch gezien meer vrouwelijke dan mannelijke bezitters waren, bleken beide seksen ruimschoots vertegenwoordigd. Belangrijker is echter dat vastgesteld kan worden dat het bezitten van een Delftse Bijbel niet voorbehouden was aan de geestelijkheid. Zowel religieuzen als leken hadden Delftse Bijbels in bezit. In tegenstelling tot de handschriftelijke periode domineerden onder de eigenaars van boeken niet langer de kloostergemeenschappen.

De diversiteit die uit de algemene analyses van de eigendomsinscripties bleek, werd weerspiegeld door de gebruikssporen. Die wezen op een grote diversiteit aan vormen van gebruik. Vier functies komen het duidelijkst uit de gebruikssporen naar voren: die van leidraad voor het dagelijks leven, die van devotioneel object, die van bron voor studie en die van notitieboek voor het opslaan van informatie. Duidelijk is dat Delftse Bijbels werden gebruikt door personen met verschillende achtergronden, op verschillende manieren en op verschillende niveaus. Dat kon nog eens in het bijzonder gedemonstreerd worden aan de hand van een viertal bezitters: een schoenmaker, een regularissenklooster, een jonkvrouw en een schilder.

De positie van de Delftse Bijbel binnen de ontwikkeling van de Bijbel in de volkstaal tijdens de late middeleeuwen in de Nederlanden laat zich op twee manieren omschrijven. Enerzijds weerspiegelde de Delftse Bijbel ontwikkelingen die aan de verschijning ervan voorafgingen, waaronder de behoefte aan Bijbelvertalingen in handschrift. Niet alleen is de Delftse Bijbel

grotendeels gebaseerd op de Hernse Bijbelvertaling, hij laat ook zien hoe populair deze vertaling rond 1470 was. In het algemeen geldt dat teksten die in handschriftelijke vorm al succes hadden gehad als eerste op de drukpers werden gelegd. De Delftse Bijbel droeg dus bij aan een ontwikkeling die al voor 1477, dus al in de handschriftelijke traditie, was begonnen.

De Delftse Bijbel is tevens illustratief voor de wijze waarop volkstalige religieuze teksten een grotere verspreiding kregen. De drukpers maakte van het boek een massaproduct en zorgde voor hogere productieaantallen en een lage prijs. Zo kwam de Bijbel in de volkstaal met de Delftse Bijbel in korte tijd beschikbaar voor een breed en heterogeen publiek. Waar handschriften met de Hernse Bijbelvertaling en volkstalige bijbelhandschriften in het algemeen grotendeels in kloosterlijke milieus terechtkwamen, bereikte de Delftse Bijbel een groot lekenpubliek. Hij staat in dit opzicht niet op zichzelf. De uitgave ervan gaf als het ware het startsein voor een stroom van gedrukte religieuze teksten in de volkstaal. De Delftse Bijbel vormde zodoende niet zomaar een tussenresultaat van de emancipatie van de volkstalige Bijbel, maar was een belangrijke stap in deze ontwikkeling.

Door de Delftse Bijbel werd Gods Woord in die zin gemeengoed dat deze uitgave in principe voor iedereen, ongeacht zijn of haar religieuze status, beschikbaar kwam en ruime bekendheid ging genieten. Vooral de schaalvergroting als gevolg van de uitvinding van de boekdrukkunst heeft daaraan bijgedragen. Deze schaalvergroting was een belangrijke stap in de ontwikkeling van Gods Woord als gemeengoed. Weliswaar kan bij een eenmalige oplage van rond de 300 exemplaren niet gesproken worden van een algemeen bezit, maar doordat meer dan een persoon toegang had tot een exemplaar was de bereikbaarheid toch groter dan het aantal doet verwachten. Niet alleen in kloosters, maar ook in gezinnen en families werden Delftse Bijbels gedeeld en gezamenlijk gelezen en gebruikt.

Van een verbod op het bezitten of lezen van volkstalige bijbels was op het moment van verschijnen van de Delftse Bijbel nog geen sprake. De enige

belemmering er een aan te schaffen zal van financiële aard geweest zijn. Voor een aantal exemplaren van de Delftse Bijbel is echter duidelijk geworden dat kopers een korte versie aanschaffen, er samen met anderen een kochten of op zoek gingen naar een defect exemplaar. Hoewel niet iedereen zich een exemplaar in twee delen kon permitteren, mag aangenomen worden dat gezien de brede verspreiding en het heterogene publiek, velen van het bestaan van de Delftse bewerking op de hoogte waren.

Dat Isaac Le Long de Delftse Bijbel in 1732 in zijn *Boek-zaal der Nederduytsche bybels* in het protestantse kamp wilde trekken is zeer begrijpelijk. Hij zag de verspreiding en het lezen van de Bijbel in de volkstaal vooral als een protestantse eigenschap. De Delftse Bijbel was echter onmiskenbaar en – zoveel decennia voor de Reformatie – ook vanzelfsprekend een katholieke bijbel. Vanuit het Protestants Paradigma kan geredeneerd worden dat in de late middeleeuwen voorboden van de Reformatie aanwijsbaar zijn. Zo bevatten de overgeleverde Delftse Bijbels eigendomsinscripties en gebruikssporen die het mogelijk maken de Bijbel in de volkstaal te plaatsen in het milieu van zelfstandig en eigenzinnig opererende leken. Hoewel de emancipatie van de volkstalige Bijbel kenmerken vertoont die later ook eigen zouden blijken aan de Reformatie, kan men ze echter niet zomaar als vroege tekenen van de laatste aanmerken. Ze hingen eerst en vooral samen met en werpen licht op de complexe en dynamische religieuze cultuur van de late middeleeuwen.

Bijlage I

Beschrijving van de editie en overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel (1477)

I.I Verantwoording

In deze bijlage wordt eerst de editie van de Delftse Bijbel en worden vervolgens de overgeleverde exemplaren, delen of fragmenten van exemplaren beschreven. Bij de beschrijving van de editie is uitgegaan van een exemplaar in twee delen, met Daniël in het tweede deel gebonden. Naast editiegebonden kenmerken, komen hier ook kenmerken aan bod die per exemplaar kunnen verschillen. Hiermee wordt niet gesuggereerd dat dit het beeld is waar de overgeleverde exemplaren aan zouden moeten voldoen, als ging het om een *ideal copy*. Er is geprobeerd de editie zo compleet mogelijk te beschrijven, zodat bij de behandeling van de afzonderlijke exemplaren variaties hierop aangegeven kunnen worden.

Er worden in dit overzicht 61 exemplaren en delen of fragmenten van exemplaren beschreven. Al deze exemplaren en fragmenten dragen een eigen signatuur van de collectie waarvan ze deel uitmaken. De lijst is samengesteld op basis van de Incunabula Short Title Catalogue (ISTC), waarin bij aanvang van het onderzoek 56 exemplaren geregistreerd stonden.¹ Hieraan konden vijf exemplaren toegevoegd worden, die zich alle in Nederlandse collecties bevinden (in de code rechtsboven iedere beschrijving aangegeven met 'X'). De meeste van deze exemplaren zijn over het hoofd gezien of bevonden zich buiten het bereik van de ISTC. Andere zijn niet opgenomen omdat het meer om fragmenten dan om volledige exemplaren gaat.² Fragmenten zijn vanwege de versnipperde overlevering van veel exemplaren echter van even groot belang als volledige exemplaren. Ze kunnen informatie verschaffen over een

¹ Geraadpleegd februari 2009.

² Zoals Den Haag, MMW, 111 B 39:2

exemplaar dat grotendeels verloren is gegaan of helpen een exemplaar te reconstrueren.

Naast de 61 hier gedocumenteerde Delftse Bijbels zijn er exemplaren die zich buiten het bereik van deze studie bevonden. Nog steeds zijn er exemplaren in omloop. Zo dook het exemplaar van Longleat House, dat volgens de ISTC in 2002 werd verkocht,³ in 2004 weer even op bij antiquaar Heribert Tenschert in Ramsen, Zwitserland.⁴ Het is onbekend waar het exemplaar zich thans bevindt. Ook zijn enkele exemplaren die hier wel gedocumenteerd zijn inmiddels van eigenaar veranderd. Deze exemplaren zijn opgenomen onder hun oude signatuur, voorafgegaan door 'olim'. Hoewel de meeste exemplaren een vaste verblijfplaats hebben, blijft het hier geboden overzicht van exemplaren een momentopname.

Van de 61 beschrijvingen in deze bijlage zijn er 54 tot stand gekomen op basis van autopsie van exemplaren (in de code rechtsboven elke beschrijving aangegeven met een asterisk). De beschrijvingen van de overige zeven exemplaren zijn gemaakt op basis van bestaande catalogi en databases, en met de hulp van bibliotheekmedewerkers die op verzoek exemplaren hebben bestudeerd.

Het model dat hier is gehanteerd voor het beschrijven van de editie en de overgeleverde exemplaren is gebaseerd op dat in Van Duijn, 2008, aangevuld en aangepast naar de database *bibliasacra.nl* en de beschrijvingen in de bijlagen I en II van Bogaart, 2004. De nadruk, zeker wat betreft de complete exemplaren, ligt op de inhoud, de samenstelling en de afwerking. Aan de hand hiervan kan vastgesteld worden in hoeverre Delftse Bijbels voldeden aan een standaard, of dat er juist variaties bestonden in circulerende exemplaren. Daarnaast ligt de nadruk op de vijftiende- en zestiende-eeuwse provenance en annotaties. Deze informatie biedt zicht op het vroege bezit en gebruik van Delftse Bijbels.

³ Geraadpleegd november 2013.

⁴ Cordes en Tenschert, 2004, pp. 79-83.

De beschrijving van de editie vangt aan met het incipit van de proloog, het begin van het eerste deel, en die van I Paralipomenon, het begin van het tweede deel. Vervolgens wordt het colofon gegeven. De colofons van beide delen zijn vrijwel identiek, op een punt na: 'sijne capitelen[.] bi enen notabelen meester'.⁵ Vervolgens is de inhoud beschreven op basis van een compleet exemplaar in twee delen, met Daniël in het tweede deel gebonden. De Bijbelboeken worden zoveel mogelijk aangeduid met hun moderne naam, volgens de geheel herziene uitgave van de Willibrordvertaling. Voor de boeken I en II Paralipomenon en I-IV Koningen is vastgehouden aan de oorspronkelijke benaming, met daarachter tussen haken de moderne benaming. Iedere compositie-eenheid, bijvoorbeeld proloog-IV Koningen, heeft zijn eigen foliëring. Zo is duidelijk uit hoeveel bladen elke eenheid bestaat.

De collatieformule is net als de inhoud gebaseerd op een compleet exemplaar in twee delen met Daniël gebonden in het tweede deel. In de beschrijving van de exemplaren wordt alleen de variatie op deze collatieformule gegeven. Voor het eerste deel zijn de katernen alfabetisch weergegeven in onderkast, voor het tweede deel in kapitaal. De signaturen zijn geordend per compositie-eenheid en tussen ronde haken staat de foliëring van het gehele deel. In een enkel geval kwamen de drukkers of boekbinders niet uit met het aantal bladen per katern en werden losse bladen gebruikt, of dubbelbladen waarvan één zijde werd weggesneden. Deze zijn aangegeven met '-1', bijvoorbeeld in het geval van 'dd8-1', het einde van IV Koningen en tevens het einde van een compositie-eenheid.

De illuminatie, hoofdzakelijk in de vorm van initialen en lombarden, werd met de hand aangebracht. Bij het drukken van de Delftse Bijbel werd hiermee rekening gehouden en werd ruimte vrij gelaten voor het aanbrengen van initialen en lombarden. Datzelfde geldt in zekere zin voor de rubricatie. Net als de illuminatie werd die met de hand aangebracht. Met koptitels en foliëring, die een belangrijk onderdeel vormen van de rubricatie, hoefde men

⁵ Zie over deze punt Migsch, 2009, pp. 23-24.

bij het zetten van de tekst geen rekening te houden. Deze werden aangebracht in de marges. Voor de paragraaftekens, die het begin van een hoofdstuk markeren, werd wel ruimte vrij gelaten. Illuminatie en rubricatie zijn exemplaargebonden kenmerken, maar op basis van de vrijgelaten ruimte kan een door de drukkers opgelegde tekstgeleding herkend worden.

Ook de drukspiegel is voor elk exemplaar dezelfde, vandaar dat deze vervolgens is beschreven. Hieruit blijkt dat de Delftse Bijbel voldoet aan de opmaak die veel handgeschreven bijbels al hadden, namelijk een verdeling over twee kolommen. Ook het lettertype gaat terug op handschriftelijke voorgangers. Hoewel gesuggereerd is dat de vroegste drukkers handschriften op dit vlak probeerden te imiteren, sluiten ze eerder aan bij wat zij zelf (en hun publiek) gewend waren. Het lettertype van de Delftse Bijbel is dan ook een gotische letter, aangeduid als type 104 G.⁶ Hetzelfde lettertype is door de drukkers gebruikt tot 1479 voor onder andere *Summe le roy of des conincs summe en Vertrouwinge des menschen levens uit der heiliger schriften*.⁷ Het papierformaat verschilt per exemplaar. Bij 'papier' is dan ook de grootste en de kleinste maat gegeven. Verder is ingegaan op de watermerken. De beschrijving van de editie wordt afgesloten met de opgave van literatuur en bibliografieën die meer in het algemeen betrekking hebben op de Delftse Bijbel.

De beschrijvingen van de exemplaren zijn alfabetisch geordend op vindplaats. Elke beschrijving begint dan ook met de plaats, instelling en signatuur van het exemplaar. Wanneer de huidige vindplaats onbekend is, dan is het exemplaar te vinden onder 'olim'. Rechtsboven iedere beschrijving staat een code tussen vierkante haken. Daarin is een asterisk opgenomen als de beschrijving op basis van autopsie tot stand is gekomen en een 'X' als het exemplaar bij aanvang van het onderzoek niet in de ISTC stond vermeld. Wanneer een 'S' vermeld staat, betekent dit dat het exemplaar geen oorspronkelijke samenstelling heeft en er bladen van meerdere exemplaren zijn

⁶ Voor een korte beschrijving van het lettertype, zie BMC IX, p. 15.

⁷ Respectievelijk Bijlage II, nr. 3 en 8.

samen gevoegd (of althans vermoed kan worden dat dit het geval is). Exemplaren die incompleet zijn en bladen hebben geleverd voor andere exemplaren worden niet tot deze categorie gerekend. De code bevat een 'E' als het exemplaar vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse eigendomsinscripties bevat die in de analyse in hoofdstuk 4 zijn meegenomen. Hetzelfde geldt voor de 'G', die verwijst naar de gebruikssporen.

Als eerste wordt vervolgens de inhoud weergegeven, grotendeels uitgaande van de losse compositie-eenheden. Hierbij is ook de foliëring of paginerings aangegeven. Wanneer die in het exemplaar zelf is aangebracht, dan is die in de beschrijving overgenomen. Wanneer een exemplaar niet is gefolieerd of gepagineerd, of wanneer de bestaande foliëring niet correct is, bijvoorbeeld omdat bladen zijn overgeslagen of omdat compositie-eenheden apart zijn gefolieerd, dan is een standaardfoliëring aangehouden die tussen vierkante haken is weergegeven. Deze foliëring wordt aangehouden bij de verdere beschrijving van het exemplaar.

Omdat de beschrijving van de editie een volledige collatieformule bevat, kan bij de beschrijving van de exemplaren volstaan worden met het aangeven van afwijkingen daarvan. Zo kunnen bladen of compositie-eenheden ontbreken of niet aanwezig zijn omdat ze nooit onderdeel hebben uitgemaakt van een exemplaar. Ook zijn bladen en eenheden in afwijkende volgordes gebonden of zijn er bladen in handschrift aanwezig.

Onder 'illuminatie' wordt de afwerking van de initialen en lombarden besproken en, indien aanwezig, ook andere vormen van verluchting. Over het algemeen worden eerst alle initialen (in volgorde) beschreven die een afwijkend uiterlijk hebben en vervolgens hoe de overige initialen eruit zien. Duplex-letters zijn altijd uitgevoerd in rood en blauw en 'opengewerkt' betekent dat initialen een uitgespaard siermotief hebben. Naar de initialen wordt verwezen met het Bijbelboek, dus 'initiaal van Genesis'. Voor de lombarden wordt, indien van toepassing, verwezen naar de desbetreffende folia of pagina's.

Wat betreft de rubricatie geldt dat wanneer in een exemplaar de hoofdletters met rood zijn aangezet, incipits en explicits onderstreept zijn en paragraaftekens zijn aangebracht (aangegeven met ‘standaard’). Eventuele afwijkingen worden daarna gegeven, bijvoorbeeld wanneer in blauw is gerubriceerd of de paragraaftekens ontbreken. Vervolgens komen respectievelijk foliëring of pagineringsnummers, katernsignaturen en koptitels aan bod. Daarbij wordt weer eerst de afwijkingen vermeldt en vervolgens de afwerking van de rest van het exemplaar.

Na de illuminatie en rubricatie worden de afmetingen van het boekblok gegeven. Op basis van deze informatie is bij de beschrijving van de editie het grootste en kleinste formaat opgegeven. Wanneer eenheden of bladen een afwijkend formaat hebben dan de rest van een deel of exemplaar wordt hier de maat van gegeven. De beschrijving van de band vangt aan met een algemene duiding, vervolgens een datering en met de indicatie of de twee delen, wanneer van toepassing, samen of apart gebonden zijn. Tot slot worden details gegeven zoals stempeling, rugtitels en afwerking van de snede.

Onder ‘provenance’ zijn in chronologische volgorde vroegere bezitters van het exemplaar of van delen daarvan vermeldt. Er is niet actief provenanceonderzoek uitgevoerd. De genoemde namen zijn in het exemplaar zelf aanwezig, in eigendomsinscripties en ex-librissen. In een enkel geval biedt een exemplaar informatie over de provenance van een ander exemplaar. Wanneer literatuuronderzoek nieuwe gegevens over vroegere bezitters heeft opgeleverd, zijn deze alsnog opgenomen. Omdat veel exemplaren een latere samenstelling hebben, hebben veel van de vroegere provenancegegevens betrekking op specifieke delen, compositie-eenheden en zelfs losse bladen. Wanneer dit met zekerheid achterhaald kon worden, is achter de naam van de bezitter voor welke delen of bladen de provenance geldt.

Vervolgens zijn onder ‘annotaties’ alle gebruikssporen in de vorm van aantekeningen op dek- en schutbladen en in de marges aangegeven. De annotaties zijn in chronologische volgorde opgenomen, eerst de vijftiende- en

vroegzestiende-eeuwse, die het meest gedetailleerd zijn beschreven, en vervolgens latere aantekeningen. Bij de latere aantekeningen wordt over het algemeen enkel verwezen naar de folia of pagina's waar ze zich bevinden. In sommige gevallen is weergegeven wat de aantekeningen inhouden. Alle annotaties zijn in het Nederlands, tenzij anders aangegeven. Wanneer een gedeelte van een aantekening onleesbaar was, vanwege doorhaling, bijsnijden of om andere redenen, is dit aangegeven met [...].

Aspecten waarvoor in de beschrijving geen plaats is zijn beschreven onder 'overig'. Hoofdzakelijk gaat het hier om aanduidingen om een exemplaar later opnieuw is samengesteld. In een paar gevallen is hier ook aangegeven met welke andere exemplaren er een verwantschap bestaat. De beschrijving wordt afgesloten met een opgave van de belangrijkste literatuur en bibliografieën waarin betreffende exemplaar beschreven of genoemd wordt.

I.II Editie

- Incipit** 1: 'Hier beghint dat prologus vander bibleⁿ des ouersetters te duytsche vtenⁿ latine'. – 2: 'Dit boeck paralipomenon is een corte weder om halinge des ouden testaments ende is alsoe groot ende alsodanich dat so wie sonder dit boec hem selueⁿ houaerdelike toegheeft wetinghe der scriften. bespot hem selueⁿ Want hier in worden gheroert nameⁿ ende histoorien aftergelaten inder coninghen boeken ende hier worden verclaert ontellike vragheⁿ des ewangelijs'.
- Colofon** 1: '[Wapen van Delft] Delf in hollaut Deese ieghenwoerdighe bible mit horen boecken. ende elc boeck mit alle sijne capitelen bi eneⁿ notabelen meester wel ouergheset wt den latine in duytsche ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt: was gemaect te delf in hollant mitter hulpen gods ende bij ons iacob iacobs soen ende mauricius yemants zoen van middelborch ter

eeren gods. ende tot stichticheit ende lerijnghe der kersten
ghelouighen menschen. Ende wort voleynd. int iaer der
incarnacien ons heren duysent vier hondert zeuen ende
tseuentich. den thienden dach der maent ianuario
[drukkersmerk]’. – 2: ‘Deese ieghenwoerdighe bible mit horen
boecken. ende elc boeck mit alle sijne capitelen. bi enen
notabelen meester wel ouergheset wt den latine in duytsche
ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt: was gemaect
te delf in hollant mitter hulpen gods ende bij ons iacob iacobs
soen ende mauricius yemants zoen van middelborch ter eeren
gods. ende tot stichticheit ende lerijnghe der kersten
ghelouighen menschen. Ende wort voleynd. int iaer der
incarnacien ons heren duysent vier hondert zeuen ende
tseuentich. den thienden dach der maent ianuario
[drukkersmerk]’.

Inhoud

1: Proloog-IV Koningen: ff. 1r.-v.: Proloog; ff. 2r.-36v.:
Genesis; ff. 36v.-65v.: Exodus; ff. 65v.-85v.: Leviticus; ff. 86r.-
114r.: Numeri; ff. 114r.-139v.: Deuteronomium; ff. 139r.-155v.:
Jozua; ff. 155v.-172v.: Rechters; ff. 173r.-175v.: Ruth; ff. 175v.-
199r.: I Koningen (I Samuel); ff. 199r.-218v.: II Koningen (II
Samuel); ff. 218v.-241v.: III Koningen (I Koningen); ff. 241v.-
263v.: IV Koningen (II Koningen). / Makkabeeën en het
colofon: f. 1r.: inleiding op Makkabeeën; ff. 1r.-22v.: I
Makkabeeën; ff. 23r.-39r.: II Makkabeeën; f. 39r.: colofon; f.
39v.: blanco. – 2: Paralipomenon-Ezechiël: ff. 1r.-20r.: I
Paralipomenon (I Kronieken); ff. 20r.-45r.: II Paralipomenon
(II Kronieken); ff. 45r.-v: Gebed van Manasse; ff. 45v.-52v.:
Ezra; ff. 52v.-62v.: Nehemia; f. 62v.: inleiding op Tobit; ff. 62v.-
69v.: Tobit; ff. 69v.-78v.: Judit; ff. 78v.-87r.: Ester; ff. 87r.-
105v.: Job; ff. 105v.-121r.: Spreuken; ff. 121r.-126v.: Prediker;

ff. 126v.-129r.: Hooglied; ff. 129r.-140r.: Wijsheid; ff. 140r.-169v.: Wijsheid van Jezus Sirach; ff. 169v.-170r.: Gebed van Salomo; ff. 170r.-206v.: Jesaja; ff. 206v.-207r.: inleiding op Jeremia; ff. 207r.-248r.: Jeremia; ff. 248r.-251v.: Klaagliederen; f. 251v.: Gebed van Jeremia; ff. 251v.: inleiding op Baruch; ff. 251v.-255r.: Baruch; ff. 255r.-256v.: Brief van Jeremia; ff. 256v.-257r.: inleiding op Ezechiël; ff. 257r.-294v.: Ezechiël. / Daniël: ff. 1r.-16r.: Daniël; f. 16v.: blanco. / Twaalf kleine profeten-colofon: f. 1r.: inleiding op de twaalf kleine profeten; ff. 1r.-6r.: Hosea; ff. 6r.-8r.: Joël; ff. 8r.-12r.: Amos; ff. 12r.-v.: Obadja; ff. 12v.-14r.: Jona; ff. 14r.-17r.: Micha; ff. 17r.-18r.: Nahum; ff. 18r.-19v.: Habakuk; ff. 19v.-21v.: Sefanja; ff. 21v.-22v.: Haggai; ff. 22v.-28v.: Zacharia; ff. 28v.-30r.: Maleachi; f. 30r.: colofon; f. 30v.: blanco.

Collatie 1: [a-z10 (230); aa-bb10 (250); cc6 (256); dd8-1 (263) (Proloog-IVKoningen) / ee-gg10 (293); hh10-1 (302) (Makkabeeën-colofon)]. – 2: [A-Z10 (230); AA-EE10 (280); FF6 (286); GG8 (294) (Paralipomenon-Ezechiël) / HH-II8 (310) (Daniël) / KK-MM10 (340) (Twaalf kleine profeten-colofon)].

Illuminatie Bij het zetten van de tekst is ruimte vrij gelaten voor eventueel toe te voegen initialen en lombarden. Voor de proloog vijf regels hoog en voor de inleidingen op de Bijbelboeken vier regels. Verder voor alle Bijbelboeken zes regels en binnen de Bijbelboeken voor de lombarden twee regels. Uitzonderingen zijn de initialen van Genesis, waarvoor een ruimte van twaalf regels hoog is vrijgelaten (grootste in de Delftse Bijbel), en Baruch waarvoor een ruimte van zeven regels is vrijgelaten, en het explicit van Baruch waarvoor drie regels zijn aangehouden. De Delftse Bijbel bevat, afgezien van het wapen van Delft (in

zwart) en het drukkersmerk (in rood) onder het colofon, geen houtsneden.

Rubricatie Foliëring en katernsignaturen zijn niet gedrukt. Voor eventueel toe te voegen paragraaftekens is in de tekst ruimte vrijgelaten.

Drukspiegel 198 x 139 mm., met 2 kolommen (indeling: 63 x 13 x 63) en 38 regels per kolom. In sommige exemplaren bevat II Koningen¹⁹ een kolom met 37 regels, als resultaat van een correctie op de pers.

Lettertype Gotisch (104 G).⁸

Papier Papierformaat is een klein folio. De kleinste bladen meten 227 x 168 mm. (Amsterdam, UB, Ned.Inc. 21), de grootste 291 x 201 mm. (Oxford, Bodleian Library, Auct. V. 3.6.7, dl 2) en 281 x 214 mm. (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Bibel-S. 4° 209). Het papier bevat 63 verschillende watermerken, waarvan er negentien terug te vinden zijn in het werk van zestien andere drukkers in de Lage Landen (Brussel, Brugge, Leuven, Gouda, Zwolle, Utrecht, Deventer, Culemborg en Nijmegen) tussen 1477 en 1481.⁹ Gezien het grote aantal watermerken is mogelijk papier van verschillende fabriekjes samengevoegd.

Literatuur Le Long, 1732, pp. 365-376. – Campbell, 1874-1890, nr. 290. – Copinger, 1895, nr. 3160. – *Type Facsimile Society*, 1909, 1909u. – De Bruin, 1977a. – ILC, nr. 396. – GW M45710 – ISTC ib00648000. – USTC 435301.

⁸ Zie BMC IX, pp. 15-16.

⁹ WILC, geraadpleegd juli 2009.

I.III Exemplaren

Amsterdam, Bijbels Museum, Bn 0.477.018.1 + 7 I en II

[*XSEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 295-324.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Bladen D10 en II4 in handschrift (zeventiende-eeuws).
- Illuminatie** 1: Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden afwisselend in rood en blauw. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, sommige opgewerkt. Initialen van Wijsheid van Jezus Syrach, Baruch en Micha (bladen van kleiner formaat) met rood penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard, kapitteltekens afwisselend in rood en blauw. Geen foliëring. Geen katernsignatures. Zeventiende-eeuwse koptitels in inkt middenboven op de recto-zijden op ff [37-64] en enkel op de verso-zijden op ff. [65-318]. Verder geen koptitels. – 2: Standaard. Zeventiende- of achttiende-eeuwse foliëring in rode Romeinse en Arabische cijfers. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 1: 283 x 196 mm. – 2: 272 x 201 mm. Groot aantal bladen hebben als oorspronkelijk formaat 265 x 185 mm.
- Band** Twee delen in identieke zeventiende-eeuwse perkamenten banden. Op f. dl 2, 324r.: ‘verbonden 5 meert 1650’. Blindstempeling op de platten. In inkt op de rug: ‘BIBEL. Eerste druk, DELFT. 1477.’, en respectievelijk ‘I. Deel.’ en ‘II. Deel.’. Deel twee heeft een blauw gespikkelde snede.

- Provenance** Maria van Cats, weduwe van Claes van Ruyven (enkel dl 1).
 Vijftiende-eeuwse inscriptie op dl. 1, f. [318r.]: ‘Dit bock hoert toe die joffrou van ruyven claes van ruyven weeduwe tot haerlem’ en op dl. 1, f. [318v.]: ‘dyt bock hoert toe die joffrou van ruyven tot haerlem ant sant tot haerlem’. (particulier; vrouwelijk; leek) – Nederlands Bijbelgenootschap. Stempels op de recto-zijden van de eerste schutbladen in beide delen. In permanente bruikleen gegeven aan het Bijbels Museum.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse of vroegzestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. [109v.] (‘not’), [113v.] (‘nota:’) en [258v.] (‘[...]at ampt det geener prystere off pastoere [...]ippen veroeren [...]’) – Zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse aantekening op dl 1, ff. [54r.] en dl 2, ff. 40r., 48r., 80r. (kladversie van een Franstalige brief), 100r., 100v., 126r., 180v., 181r. (kladversie van een Franstalige brief), 191r., 191v., 213v., 259r., 262r., 272v., 273r., 286r., 324r. – Negentiende- of twintigste-eeuwse prijsaanduiding op recto-zijde eerste schutblad van dl 1.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar. Deel 2 heeft een latere samenstelling.
- Literatuur** Geen.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Ned.Inc. 21

[*SG]

- Inhoud** 1: Genesis-IV Koningen, ff. [1-262]; Makkabeeën-colofoon, ff. [263-301]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-284]; Twaalf kleine profeten-colofoon, ff. [285-312].
- collatie:** Blad a1 (proloog) ontbreekt. Bladen dd6 en dd7 in handschrift (negentiende-eeuws). Blad hh9 in handschrift (vijftiende-eeuws). Bladen A1, A2, G2, G3, G6, G7, M2, M7, T4, T5, HH1-II8 (Daniël), KK3 en KK4 ontbreken.

- Illuminatie** 1: Initialen afwisselend in rood en blauw, opengewerkt. Rode initialen hebben blauw penwerk, blauwe initialen hebben rood penwerk. Enkele initialen uitgevoerd als duplex-letter, met penwerk in blauw en rood, aangezet met groen. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van Abdias in blauw, met rood penwerk. Latere, mogelijk negentiende- of twintigste-eeuwse initialen op ff. [36r.], [120v.], [197r.], [247r.], [285r.] en [288r.]. Verder geen initialen. Geen lombarden.
- Rubricatie** 1: Standaard. Negentiende-eeuwse foliëring in zwarte inkt op ff. [1-114]. Verder geen foliëring. Geen katernsignatures. Geen koptitels op ff. [261-262] (in handschrift). Contemporaine koptitel middenboven in een rode textualis op f. 300r. (in handschrift). Verder contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Niet gerubriceerd, met uitzondering van fol. [295]. Zeventiende-eeuwse foliëring in zwarte inkt op f. [131]. Verder geen foliëring. Geen katernsignatures. Zeventiende-eeuwse koptitels in zwart op de recto-zijden op ff. [1-131]. Contemporaine koptitel middenboven in een rode hybrida op f. [296r.]. Verder geen koptitels.
- Afmetingen** 227 x 168 mm.
- Band** Twee delen in een achttiende- of negentiende-eeuwse halfleren band. Platten beplakt met sierpapier. Rood gespikkelde snede.
- Provenance** Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Stempel op verso-zijde van eerste schutblad: 'BIBLIOTHEEK der Universiteit van Amsterdam'.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse Numering van lessen op dl 1, ff. [1r.-10r.], [18r.-20v.], [23r.], [26r.-28v.], [30r.-31r.], [32v.], [36v.-39r.], [174v.]-[181v.], [185v.-187v.], [195r.], [199v.], [202v.-205v.], [209v.-211r.], [217v.-220v.], [227v.-230v.], [240v.-242r.], [245v.-

247r.], [251v.], [260v.], [263r.-268v.], [284r.-286v.], [289r.-293v.] en [298v.-299r.]. Zoals in Zaltbommel, Stadskasteel, Inv. nr. 3174, ff. 120r. en 255r.-272r. – Vijftiende-eeuwse aantekening op dl 1, f. [292v.] ('ist saeck dat die vigili der apostelen simons ende iude of van alre heylighe in die saterdach coemt soe selme dese lessen [...]'). – Vijftiende-eeuwse versNumering en onderstrepingen op dl 2, f. [296r.-v.]. – Laatachttiende-eeuwse aantekeningen op de eerste schutbladen, met opmerkingen over de oude band (ook te vinden in Princeton, Scheide Library, 5.4.3) en verwijzingen naar voornamelijk achttiende-eeuwse auteurs en veilingcatalogi. – Negentiende-eeuwse samenvatting van de eerste hoofdstukken van I Makkabeeën op dl. 1, f. [301r.-v.]. – Roestige afdruk van een hartvormige sleutel op dl 1, ff. [199v.-200r.].

Overig Exemplaar bestaat uit bladen van ten minste drie verschillende exemplaren. Daniël ontbreekt, thans in Zaltbommel, Stadskasteel, Inv. nr. 3174.

Literatuur Burger, 1919, Nederlandsche uitgaven, nr. 21. – IDL, nr. 867.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, XC.05037.- [*G]

Inhoud 1: Genesis-Deuteronomium, ff. 2-137. – 2: Paralipomenon-Wijsheid van Jezus Sirach, ff. 1-159; Daniël, ff. 160-175; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 176-205.

Collatie Bladen a1 (proloog), d1-10, o10-hh9 (Jozua en Makkabeeën-colofon), R10 en S1-GG8 (gedeelte van Wijsheid van Jezus Sirach-Ezechiël) ontbreken. Blad o9 in handschrift (achttiende-eeuws).

- Illuminatie** 1: Initialen afwisselend in rood en blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden afwisselend in rood en blauw. – 2: Als deel 1.
- Rubricatie** 1: Standaard. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers. Achttiende-eeuwse foliëring in rode Romeinse cijfers op f. 137 (in handschrift). Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Als deel 1.
- Afmetingen** 276 x 195 mm.
- Band** Twee delen in een moderne bruinleren paneelstempelband. Mogelijk verwijzend naar de vorige band. Twee koperen sloten. Vervaardigd door kunstatelier Sint-Catharinadal in 1968.
- Provenance** Universiteitsbibliotheek Utrecht. Stempel op het eerste schutblad: 'Academia Rheno Traiectina', 'verwijderd doublet'.¹⁰ – Frederik Willem Grosheide (1881-1972). Aantekening op het eerste schutblad. De verzameling van Grosheide is opgenomen in de bijbelverzameling van de UB VU.
- Annotaties** Contemporaine aanwijzingen wanneer een bepaalde passage te lezen in een rode hybrida (bijv. op Paasavond) op dl 1, ff. 2r., 14r., 18r., 26r., 42v., 45r., 49r., 55r., 57r., 75r., 76v., 79r., 79v., 80r., 82r., 99v., 121r., 129v., 130r. en 135r. en dl 2, ff. 56r., 84v., 105v., 108r., 109r., 111r., 119r., 126r., 128r., 129r., 129v., 130r., 130v., 132r., 133r., 133v., 147r., 147v., 152v., 153r., 157r., 159v., 261r., 264r., 265r., 268r., 268v., 273r., 279r., 279v., 282v., 284v., 288r., 291r., 292r., 292v., 297r., 297v., 298v., 301v., 310v., 314v. – Zeventiende-eeuwse aantekening op de verso-zijde van het vijfde schutblad: 'Dit is de eerste bijbel die int nederduytsch gedrukt is tot Delft anno 1477. En daer na tot Antwerpen anno 1532 by Jacob van Liesvelt van nieuws overgezet'. –

¹⁰ Alblas, 1922 noemt maar één exemplaar, namelijk nr. 146.

Negentiende-eeuwse literatuurverwijzingen en melding van drie veilingen in 1828: Clignett, Koning (exemplaar aangekocht voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde) en Jan Scharp (gekocht door de Heer Ferrier). – Negentiende-eeuwse beschrijving van het exemplaar op op de recto-zijde van het vijfde schutblad. – Twintigste aantekening van F.W. Grosheide op de recto-zijde van het tweede schutblad.

Overig Blad a1 (proloog) is thans te vinden in exemplaar Deventer, SAB, 113E 11KL.

Literatuur IDL, nr. 867.

Auckland, City Library, 1477¹¹

[-]

Inhoud Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]

Collatie Bladen HH-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Bladen A-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.

Illuminatie Initialen afwisselend in rood en blauw, met rood of paars penwerk. Lombarden in rood.

Rubricatie Geen informatie.

Afmetingen 280 x 200 mm.

Band Zeventiende- of achttiende-eeuwse bruinleren band. Goudgestempeld op de rug: 'BIBLIA BELGIC BYLIELVELDF DELF. 1477.?. Gespikkelde snede.

Provenance Sir George Grey (1812-1898). Door hem in 1862 gekocht van de Londense antiquaren T. and W. Boone. Door Grey geschonken aan de Auckland Public Library tussen 1882 en

¹¹ Met dank aan Georgia Prince, Auckland City Library.

1898. – De Auckland Public Library is overgegaan in de City Library.

- Annotaties** Negentiende-eeuwse aantekening op een los schutblad van George Grey: 'I gave a copy of this book, and of the New Testament and Psalms, to the Theological College at Stellenbosch. I have never since been able to obtain another copy of the New Testament and Psalms – and have never seen but the two copies of this book G.Grey, Kawau, 1883'.
- Overig** Zelfde herkomst als Stellenbosch, Universiteitsbibliotheek, TEOL B 221.53931 BIB.
- Literatuur** Kaplan, 1966, nr. 106.

Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, 4° [*S]
Inc 4818,15

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 295-324.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illustratie** 1: Initialen van de proloog, Deutronomium, Rechters, Ruth en II Makkabeeën in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Initiaal van Numeri als duplex-letter, met rood en paars penwerk. Initialen van I en IV Koningen en I Makkabeeën als duplex-letter. Overige initialen in rood, opengewerkt, met blauw penwerk. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in rood, grotendeels opengewerkt. Lombarden in rood.

- Rubricatie** 1: Standaard, gedrukte punten aangezet met rood. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida op ff. 1, 31, 33-88. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode textualis op ff. 32 en 39-40. Verder laatzeestiende- of zeventiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in zwarte inkt.
- Afmetingen** 255 x 194 mm.
- Band** Twee delen in identieke laatzeestiende-eeuwse paneelstempelbanden. Gerestaureerd, ruggen vernieuwd. Modern rood titelschild op rug met signatuur.¹² Met plattenbeslag, hoekstukken en middenstukken. Twee koperen sloten. Blauwe snede.
- Provenance** Königliche Bibliothek Berlin. Stempels in beide delen, o.a. op f. [1r.]: 'Ex Biblioth. Regia Berolinensi'. In 1918 kreeg de bibliotheek de naam Preußische Staatsbibliothek, en na veel omwentelingen in 1992 uiteindelijk Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz.
- Annotaties** Laatzeestiende-eeuwse aantekeningen op dl 2, ff. 1r., 2r.-5r., 21r., 31r. en 103r. Voornamelijk verwijzingen en 'nota'. – Achttiende-eeuwse verwijzing naar Le Long en de opmerking dat Daniël in het eerste deel is gebonden op voorste dekblad van dl 2. – Achttiende-eeuwse opsomming van Bijbelboeken op recto-zijde van het laatste schutblad van dl 2. – Linkeronderhoek van dl 2, f. 324r., met drukkersmerk,

¹² Restanten na een recente restauratie, voornamelijk bestaande uit touwtjes, spijkers en maculatuur, worden bewaard in de dozen van beide delen.

- weggesneden. Op het blad daarachter, een schutblad, is op dezelfde plek het drukkersmerk in rood geschilderd.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar. Deel twee heeft bladen van verschillende herkomst.
- Literatuur** Voulliéme, 1906, nr. 4818,15. – Schmitt, 1966, I 4818,15.

Bornem, Sint-Bernardusabdij, -

[*SEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 2-264; Daniël, ff. 265-280; Makkabeeën-colofon, ff. 281-319. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-290; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 291-319.
- Collatie** Bladen A4-7 en MM10 (colofon) ontbreken. Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood. – 2: Initialen van Wijsheid en Gebed van Salomo met rode omtrek en blauwe invulling, opengewerkt. Initiaal van Jesaja in blauw, opengewerkt. Overige initialen in rood, sommige opengewerkt, met penwerk in inkt, bij sommige aangezet met blauw. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Zeventiende-eeuwse katernsignatures: a-t, v-z, aa-kk. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. Geen koptitel op f. 283.
- Afmetingen** 1: 240 x 176 mm. – 2: 276 x 192 mm.
- Band** 1: Achttiende-eeuwse perkament band. Blindstempeling op platten. Op de rug staat geschreven: 'NEDERDUITSCHER BYBEL van 1477'. Rood gespikkelde snede. – 2: Achttiende-

eeuwse bruinleren band. Blindgestempelde lijnen langs de randen van de platten. Rood en blauw gespikkelde snede.

Provenance Marret Toenij's dochter (enkel dl 1). Vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl. 1, fol. 280r. (recto-zijde van het laatste blad van Daniël): 'dijt boeck hoert toe marret toenij's dochter diet vijnt die brenckt het weder om gods wil off men sal hem ruijllen met [tuije ijssrren spillen?]'. Met formule toegevoegd waarin gevraagd wordt het boek terug te brengen mocht het vermist raken. (particulier; vrouwelijk; leek) – Maarten Jacobszoon (enkel dl 1). Zeventiende-eeuwse inscriptie op dl 1, fol. 319v.: 'Deesen bijbel hoort toe Maerte Jacopszoon van Wijck op Zee'. – Dobbles (?). Achttiende-eeuwse inscriptie achterin deel 1: 'Dobbles'. Waarschijnlijk niet verwijzend naar een bezitter. – Ferdinand Jozef van Marnix van Sint-Aldegonde (fl. 1900), graaf van Bornem (enkel dl 1). Inscriptie op recto-zijde van het eerste schutblad van deel 1: 'Sainte Bible imprimée à Delft en 1477 offerte à l'Abbaye de St. Bernard à Bornhem le 3 novembre 1907 Cte Ferd. de Marnix de st. Aldegonde'. – Bernardusabdiij. Eerste deel in 1907 door Ferdinand Jozef van Marnix van St. Aldegonde geschonken aan de abdiij. Zie inscriptie op de recto-zijde van het eerste schutblad van deel 1. Zie tevens het ex libris van de bibliotheek van de abdiij op het voorste dekblad van beide delen: 'ontrent den Houer Gheneer ick mij'.¹³ Provenance tweede deel onbekend.

Annotaties Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. 9r., 12r., 13r., 16r.-19r., 19v., 21r., 38r., 44r., 45r., 110r., 118r., 119r., 133v., 134r., 221v., 222v., 305r., 307r. en 315v. Korte

¹³ Volgens een negentiende-eeuwse inscriptie op de verso-zijde van het eerste schutblad van deel 1 is dit exemplaar in 1744 gekocht op de veiling van Le Long. Waarschijnlijk is dit gebaseerd op de vermelding 'Dobbles' achterin het exemplaar. Het exemplaar van de familie Dobben is echter Olim Amsterdam, BPH, Incunabel BPH 42.

beschrijving van personen of gebeurtenissen die in de tekst worden genoemd. – Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse manicules en klavertjes om belangrijke passages te markeren, mogelijk bedoeld als leesaawijzingen, op dl 2, ff. 27r., 106v., 109v., 110r., 111v., 112v., 119v., 120r.-v., 121r.-v., 122r.-v., 128r., 132v., 138r., 139r. (met ‘omnes’), 140r.-v., 141r., 142v., 143r.-v., 144r.-v., 145v., 147v., 148r.-v., 149r., 150r.-v. (met ‘omnes’), 151r.-v., 152r.-v. (met ‘omnes’), 153v., 155v., 156r.-v., 159v., 160r.-v., 161v., 306v. (met ‘alle capittel’). – Vervaagde vroegzestiende-eeuwse aantekening op f. 319v. Onleesbaar. – Zeventiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. 131r. en 249r., waarvan de eerste is doorgekrast. – Zeventiende-eeuwse aantekeningen, samenvattingen en verwijzingen, in verschillende handen in het Latijn en Nederlands, op dl 2, ff. 5r.-v., 6r.-6v., 7r.-7v., 11r., 14v., 18r., 27r., 57r., 63r., 62r., 97r., 101v., 117r., 128r., 138v. (gedateerd 1640), 156r., 206v. 214r., 247v., 261r., 291r., 307r., 319v. (gedateerd 1649). – Zeventiende-eeuwse telling of turven op recto-zijde van het eerste schutblad van deel 2. – Negentiende-eeuwse beschrijving van de Delftse Bijbel en literatuurverwijzingen op de verso-zijde van het eerste schutblad van deel 1. – Twintigste-eeuws visitekaartje van Vincent van Eyck, antiquaar in Maastricht, en een kaartje met daarop een korte beschrijving van deze bijbel inliggend in deel 1. – Twintigste-eeuws inliggende briefjes in deel 2 met genealogische informatie betreffende Jacobszoon van der Meer, beschrijvingen van het exemplaar en verwijzing naar Polain.

Overig Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.

Literatuur Polain, 1932-1978, nr. 671.

- Inhoud** Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 265-280; Makkabeeën-colofon, ff. 281-319.¹⁴
- Collatie** Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (twaalf kleine profeten-colofon) zijn niet aanwezig.
- Illuminatie** Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden afwisselend in rood en blauw.
- Rubricatie** Rubricatie in rood en in blauw. Moderne foliëring in potlood. Zeventiende-eeuwse foliëring op ff. 2-95 (als 1-94). Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. Tevens zeventiende-eeuwse koptitels in inkt middenboven op de verso-zijden op ff. 1-116.
- Afmetingen** 251 x 187 mm.
- Band** Achttiende-eeuwse blauwmarokijnen band. Roodmarokijnen inleg op de platten. Goudstempeling op platten en rug. Rugtitel: 'NEDERDUITSCHER BYBEL EERSTE DRUK', daaronder 'DELFT 1477.'. Etiketten op rug: 'B1415' en '1477. 4.'. Vergulde snede. Groen leeslint.
- Provenance** Johan Meerman (1753-1815). Ex libris op voorste dekblad: 'BIBLIOTHECA MEERMANNIANAE'. – Carel van Hulthem (1764-1832). Ex libris op achterste dekblad: 'Ex Libris C. Van Hulthem'. – Koninklijke Bibliotheek van België. Stempel in de ondermarge van fol. 1: 'BIBLIOTHEQUE ROYALE. FONDS VAN HULTHEM'. In 1837 is de collectie van Van Hulthem aangekocht door de Belgische staat.

¹⁴ Fol. 264 is in de foliëring overgeslagen, of zo men wil, de kim van het weggesneden blad na fol. 263 is in de foliëring meegenomen.

- Annotaties** Vroegzestiende-eeuwse aantekeningen verspreid door het gehele exemplaar. Hoofdzakelijk herhaling van woorden in de marge, verbetering van woorden in de tekst en korte samenvattingen. Op f. 198v. een verwijzing naar I Paralipomenon, hoofdstuk 10. – Mogelijk zeventiende-eeuwse onderwerpsaanduidingen in nagebootst oud schrift op ff. 2r.-v., 3r., 4r.-v., 7r.-v., 10r., 12v., 14r., 19v., 26v., 30r., 37v., 39r., 42r.-v., 43v., 44r., 46r.-v., 47r., 48r., 49v., 53r., 55v., 58v., 77v. en 78r. – Zeventiende-eeuwse tekening in inkt van de ark van Noach op f. 5r. – Mogelijk zeventiende-eeuwse Numering van verzen op f. 1r.-v. en van de tien geboden op f. 50r. – Achttiende- of vroeg negentiende-eeuwse aantekening in inkt op de verso-zijde van het eerste schutblad: 'V.H. 29', en een vermelding in Frans dat dit exemplaar gelijk is aan één beschreven door Le Long. – Negentiende- en twintigste-eeuwse bibliografische aantekeningen in potlood op de verso-zijde van het eerste schutblad. – Het colofon (fol. 319) is geplakt op een later ingevoegd schutblad.
- Overig** -
- Literatuur** Veilingcatalogus Meerman, 1824, dl 1, p. 20 (libri in quarto, historia, literaria, theologiae, nr. 18). – Veilingcatalogus Van Hulthem, 1836, nr. 29. – Polain, 1932-1978, nr. 671.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Inc. B 1.416

[*]

- Inhoud** Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 295-324.
- Collatie** Bladen a1-dd7 (proloog-IV Koningen), ee1-hh9 (Makkabeeën-colofon) en HH1-II8 (Daniël) niet aanwezig.

Illuminatie	Initiaal van I Paralipomenon in blauw, opengewerkt, met penwerk in rood en blauw. Overige initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden in rood.
Rubricatie	Standaard. Moderne foliëring in potlood. Moderne katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode textualis.
Afmetingen	274 x 198 mm.
Band	Negentiende-eeuwse halfleren band. Platten beplakt met marmerpapier. Goudstempeling op rug. Met rood titelschild: 'DE BYBEL', en groen titelschild: 'DELF. J.JACOBS'. Onderaan de rug in goud: '1477'. Rode snede.
Provenance	Koninklijke Bibliotheek van België. Stempel op f. 1r.: 'BIBLIOTHEQUE ROYALE. FONDS DE LA VILLE'. Als onderdeel van de verzameling Ville de Bruxelles verworven in 1842 door de Belgische staat.
Annotaties	Negentiende- of twintigste-eeuws inliggend briefje waarop vermeldt staat dat Daniël in de Vulgaat tussen Ezechiël en de twaalf kleine profeten zit, maar hier na IV Koningen. – Twintigste-eeuwse bibliografische aantekeningen in potlood op de verso-zijde van het eerste schutblad.
Overig	-
Literatuur	Polain, 1932-1978, nr. 671.

Cambridge, University Library, BSS.223.A77.1-2

[*]

Inhoud	1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-262]; Daniël, ff. [263-278]; Makkabeeën-colofon, ff. [279-317] – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
---------------	--

Collatie	Blad a10 ontbreekt. Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Blad MM5 gebonden na MM 6 (blad gekeerd gebonden).
Illuminatie	1: Initiaal van Genesis in blauw, opengewerkt. Overige initialen in blauw. Lombarden afwisselend in rood en blauw. – 2: Initialen in blauw. Lombarden afwisselend in rood en blauw.
Rubricatie	1: Geen rubricatie. Geen foliëring. Contemporaine of vroegzestiende-eeuwse katernsignaturen in inkt. Sporadisch zestiende-eeuwse koptitels in inkt. – 2: Geen rubricatie. Geen foliëring. Contemporaine of vroegzestiende-eeuwse katernsignaturen in inkt. Zestiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto-zijden in een kleine hybrida in inkt.
Afmetingen	260 x 189 mm.
Band	Twee delen in identieke negentiende-eeuwse bruine halfleren banden. Platten beplakt met bruin kievietspapier. Titelschild op rug: 'BYBEL EERSTE DRUK TE DELFT 1477.' Goudgestempeld op de rug: '1' respectievelijk '2'. Rood gespikkelde snede.
Provenance	British and Foreign Bible Society. Stempel op dl 1, f. 1r. en op de recto-zijde van het laatste blad van beide delen: 'BFBS'. In 1985 is de bibliotheek van de British and Foreign Bible Society in de Cambridge University Library ondergebracht.
Annotaties	Zestiende-eeuwse manicule op dl 2, f. 319r. en sporadisch door deel 2 'nota' en kruisjes in de marge. – Zeventiende-eeuwse aantekeningen en manculi op dl 1, ff. 24r. en 67r. – Negentiende-eeuwse aantekeningen en ingeplakte beschrijving uit een veilingcatalogus op voorste dekblad. In het Engels. – Twintigste-eeuws ingeplakt briefje op het voorste dekblad met collatie, gedateerd: 'Dec. 1901', en ondertekend: 'H.J.M.'. In het Engels. – Prijsaanduiding op recto-zijde van het eerste schutblad: '2 vols £5'.

Overig -

Literatuur Darlow en Moule, 1963, nr. 3271.

Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3

[*SEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [264-557]; Daniël, ff. [558-573]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [574-603]; Makkabeeën-colofon, ff. [604-642].
- Collatie** Bladen A-II8 (Proloog-IV Koningen en Daniël) gebonden na dd7, ee-hh9 (Makkabeeën-colofon) gebonden na MM10.
- Illuminatie** 1: Initialen van Deuteronomium en Rechters in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Overige initialen als duplex-letter, met penwerk in rood en blauw. Lombarden in rood. – 2: Initialen van I en II Paralipomenon in blauw, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Daniël en I en II Makkabeeën als duplex-letter, met rood en paars penwerk. Overige initialen in blauw of rood, opengewerkt, met of zonder penwerk in rood. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Zestiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in inkt. – 2: Als deel 1.
- Afmetingen** 243 x 178 mm.
- Band** Twee delen in een zestiende- of vroegzestiende-eeuwse bruinleren band. Blindgestempeld. Rug in de twintigste eeuw vervangen. In gouden letters op rug: 'DE BIBLE', onderaan: 'DELF. 1477.'. Blauwe snede. Twee koperen sloten, klampen ontbreken. Achttiende-eeuwse klavieren voor de kleine profeten, in het Engels.

Provenance Jan G[?]soen (enkel dl 2). Vijftiende-eeuwse inscriptie op fol. [642v.]: ‘Dit boeck hoert toe jan g[?]soen’. Doordat het blad aan de verso-zijde is tegengeplakt is de inscriptie gedeeltelijk onleesbaar. (Particulier; Mannelijk; Leek.) – Jan Garb[?]zoen (enkel dl 2). Vijftiende-eeuwse inscriptie op fol. [642v.]: ‘Dit boeck hoert toe jan garb[?] zoen Diet v[int] di[e] brencke weder in die o[?]e[?]nckstech men [?] ien drincpenninck gheeven. Amen’. In dezelfde hand als hierboven. Waarschijnlijk dezelfde bezitter. Met formule toegevoegd waarin gevraagd wordt het boek terug te brengen mocht het vermist raken. (Particulier; Mannelijk; Leek.) – Aernt Hendrick (waarschijnlijk enkel dl 1). Gedateerde inscriptie op fol. [573r.]: ‘Desen bybel hoerdt thoe Aernt Hendrick van [besnoeid] 1587’. – Gerrit Harmens Backer (waarschijnlijk enkel dl 1). Laatzestiende-eeuwse inscriptie op fol. [642v.]: ‘gerrit harmens backer 675 gulden’. – Jan (waarschijnlijk enkel dl 1). Zeventiende- of achttiende-eeuwse inscriptie op fol. [642v.]: ‘Dit boek is van Jan [?]. 1477.’ – Christian D. Ginsburg (1831-1914). Ex libris op het voorste dekblad, met de leus ‘get wisdom’. – British and Foreign Bible Society (BBS). Mogelijk door Ginsburg nagelaten aan de BBS. De bibliotheek van de BBS is in de jaren 1984-1985 in permanente bruikleen gegeven bij de Cambridge University Library.

Annotaties Vijftiende-eeuws pennenprobeersel op dl 2, f. 642v.: ‘Aabcdee’. – Vijftiende-eeuwse aantekeningen in een rode hybrida verspreid over deel 2. De naam van de verluchter Johannes van Schoonhoven, met: ‘bidt voer hem’. Op dl 1, f. 642r. onder het colofon: ‘Dit deel bibels is verlicht int jaer ons heren mccccclxxix onvermits .b. jan van scoenhoven bidt voer hem om gods wille’. – Laatzestiende- of vroegzeventiende-eeuwse aantekening op dl

1, f. 1r.: 'Bijbel gedrukt int jaer 1477', daaronder in later handschrift: 'gelijk op het leste blad staet te sien'. – Zeventiende-eeuwse aantekeningen op recto-zijde van het eerste schutblad: 'D.p. Pens seyt [...] sward. Aldaer. p. 10.'. – Zeventiende- of achttiende-eeuwse aantekening op recto-zijde van het eerste schutblad: 'Marthinus Lutherus is geboren t' Islebij in't graefschap van Mansveldt, in't jaer 1483. den 10. novembris. (welke aldaer is gestorven anno 1546 den 18. Febr.) dese Bybel darentegens voleijnt in't jaer 1477. de 10. Januarij. Ergo 6. jaers ende 10. maenden eer Lutherus geboren was; so nochtans dat wij alle gronden der gereformeerde leere so wel uijt deze Bybel als uijt eenige andere kunnen hebben, in voegen dat hier uijt blijkt hoe de waerheijt t'allen tijde bij eenige is bekent geweest.'. – Twintigste-eeuwse bibliografische verwijzingen op het voorste dekblad.

Overig Delen horen mogelijk oorspronkelijk niet bij elkaar. De verluchter Jan van Schoonhoven wordt ook genoemd in het eerste deel van Gent, UB, R. 61(1).

Literatuur Darlow en Moule, 1963, nr. 3271.

Cambridge, University Library, Oates 3335

[*SE]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318] – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].

Collatie Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.

Illuminatie 1: Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden afwisselend in rood en blauw. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en

blauw penwerk. Initialen van Gebed van Salomo, Klaagliederen, Amos, Micha, Nahum, Sefanja en Maleachi in blauw, al dan niet opengewerkt, met rood penwerk. Overige initialen als duplex-letter, met penwerk in rood of blauw. Lombarden afwisselend in rood en blauw.

- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard, sommige kapitteltekens in blauw. Geen foliëring. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 274 x 187 mm.
- Band** Twee delen in identieke zeventiende-eeuwse bruinleren banden. Titelschild op rug: 'NEDERDUISCHE BIBEL I. DEEL.', respectievelijk: 'NEDERDUISCHE BIBEL II. DEEL.' Modern goudgestempeld bovenaan de rug: 'Inc 3', onderaan 'E.2.1' en '1477'. Rood gespikkelde snede.
- Provenance** Marigen Aellewijns (enkel dl 2). Vijftiende-eeuwse inscriptie op dl 2, fol. 324v.: 'desen bouck hoert toe marigen aellewijns [?]'. Inscriptie is doorgehaald met zwarte inkt en daardoor slecht leesbaar. (Particulier; Vrouwelijk; Religieus.) – Sint Ceciliaklooster, Leiden (enkel dl 2). Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 2, fol. 324v.: 'Dit boeck hoert totten regulierissen van sinte cecilien clooster binnen leyden after onse vrouwe kerck inden camp. Ende is ons ghegheven van marigen aellewijns ¶saligher ghedachten onse gheminde moye'. (Instelling; Vrouwelijk; Religieus.) – Marie van Brussele (waarschijnlijk enkel dl 2). Zestiende-eeuwse inscriptie op dl 2, fol. 324v.: 'Marie van Brussele'. (Particulier; Vrouwelijk; Leek.) – Adriaan Pars (1641-1719). Aantekening op dl 2, fol.

324v. van de hand van Johannes Enschedé: 'NB Dit zelfde Boek heeft eertijds de Heer Adr: Pars toebehoort: zie desselfs Naamrol der Batavise schrijvers enz. op Fol: 235. J.E'. – Johannes Enschedé (1708-1780). Potloodaantekening op het voorste dekblad van dl 1. Aantekening van zijn hand op dl 2, fol. 324v., zie hiervoor. – Cambridge University Library. Ex libris op voorste dekblad van beide delen. Aangekocht in 1867 met behulp van het Rustat Fund.

Annotaties Laatzestiende-eeuwse aantekening op dl 1, f. [306r.]: 'verum non propter locum gentem sed propter gentem locum deus elegit'. – Zeventiende-eeuwse samenvattingen en herhalingen van namen en woorden in de marges van dl 1, ff. [2r.-139r.] (Genesis-Deutronomium). – Zeventiende-eeuwse Numering van Bijbelboeken verspreid door deel 2. – Negentiende- of twintigste-eeuwse aantekening in potlood op het voorste dekblad: 'Nijhoff DE 67 (Enschedé sale 226.1)'. – Twintigste-eeuwse aantekeningen op dl 1, f. [1r.] ('AB.11.96(no1)' en 'Part I'), f. [264r.] ('AB.11.96(no3)' en 'Part III'), f. [280r.] ('AB.11.96(no3)' en 'Part V') en op dl 2, f. [1r.] ('AB.11.97(no1)' en 'Part II'), f. [295r.] ('AB.11.97(no2)' en 'Part IV').

Overig Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar. De inscriptie van het Sint Ceciliaklooster is ook te vinden in San Marino, Huntington Library, RB 84943.

Literatuur Pars, 1701, f. 235. – Enschedé, *Beredeneert register*, ff. 80v.-81v. – Veilingcatalogus Enschedé, 1867, nr. 226 - Oates, 1954, nr. 3335.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279; Makkabeeën-colofon, ff. 280-318 – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 295-324.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 276 x 201 mm.
- Band** Twee delen in identieke achttiende-eeuwse blauwmarokijnen banden. (Volgens Oates ca. 1800). Goud gestempeld bloemmotief in kaders op de platten en goudstempeling op de rug. Met rood en groen titelschild op rug: 'ALLER EERSTE BIBEL VAN A° 1477 BUITEN GEWOON ZELDZAAM' en respectievelijk 'I. DEEL' en 'II. DEEL'. Vergulde snede.
- Provenance** Geert Symens (waarschijnlijk enkel dl 1). Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. 318v.: 'Item dit buck hebben wy van geert symens opten hof tot een testament byd voer hoer syel om gods wyllen'. (particulier; vrouwelijk; onduidelijk) – Begijnhof (waarschijnlijk enkel dl 1). Zie inscriptie hiervoor. (instelling; vrouwelijk; religieus) – Jan

Scharp (1756-1828). Notitie op de verso-zijde van het eerste schutblad: '[...] den 10 oct. 1810, gekogt voor fl44,=, door J. Scharp. Th. Dr. & V.D.M. te Rotterdam'. – Alexander Lindsay, Earl of Crawford (1812-1880). Volgens Oates. Verkocht op de veiling van de Lindsay in 1887, lot. 321. – Arthur William Young (fl. 1933). Ingeplakt briefje op de voorste dekbladen van beide delen: 'University Library Cambridge Presented by ARTHUR WILLIAM YOUNG M.A., Trinity College 1933'. – Cambridge University Library. Gedoneerd door Arthur William Young in 1933, zie aantekening hiervoor. Zie ook stempel op f. 1r. van beide delen met daarin '6 oc 1933'.

- Annotaties** Negentiende-eeuwse bibliografische aantekeningen en ingeplakte catalogusbeschrijving (met de opmerking 'waarover den drukker/ (sijnde schepen van Delft) onthalt is geworden. Seer raar.') van de hand van Scharp op de verso-zijde van het eerste schutblad van deel 1. Op de recto-zijde van het tweede schutblad van deel 1 en op de recto-zijde van het derde schutblad van deel 2 een opsomming van Bijbelboeken. – Negentiende- of twintigste-eeuwse opmerking in potlood op f. 212r. dat exemplaren met een regel minder in II Koningen 19 zeldzamer zijn.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk waarschijnlijk niet bij elkaar.
- Literatuur** Oates, 1954, 3336 – Veilingcatalogus Scharp, 1828, p. 55, nr. 1.

Cuijk (St. Agatha), Bibliotheek Klooster Sint Aegten, Inc. 55 [*]

- Inhoud** Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318].
- Collatie** Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.

Illuminatie	Initiaal van de proloog in blauw, opengewerkt, met penwerk in inkt. Initiaal van Genesis als duplex-letter, met penwerk in inkt. Overige initialen in blauw, sommige opengewerkt. Lombarden in rood, sommige met penwerk in inkt.
Rubricatie	Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Geen koptitels.
Afmetingen	269 x 186 mm.
Band	Laatzestiende- of vroegzeventiende eeuwse bruinleren paneelstempelband. ¹⁵ Later titelschild op rug: 'DE BIJBEL HET O. EN N. TESTAM.'. Rood gespikkelde snede. Twee koperen sloten, van de bovenste ontbreekt de klamp.
Provenance	Meyken Jelissen (fl. 1640). Zeventiende-eeuwse familiekroniek op ff. [279r.-v.] en [318v.]. – Kruisheren, Sint Agatha. Achttiende-eeuwse inscriptie op f. [1r.]: 'Bibliotheca Conventus S. Agatha Can: Reg: S. Crucis', in de hand van W. Wijnantz (†1810), procurator van het klooster.
Annotaties	Mogelijk zestiende-eeuws pennenprobeersel op f. [5v.]: 'bbbb'. – Zeventiende-eeuwse familiekroniek door Meyken Jelissen op ff. [179r.-v.] en [318v.], lopend van 1634 tot 1661. Er wordt ook melding gemaakt van een aardbeving in 1640: 'Anno 1640 yen het jaer onses heren jeseus chreusteus is ons eenen soen jelys corsten gheboeren den 3 dach applyel smorghens teusschen 5 ende 6 euren doen dat hier ons de ert bevenghe was dye eygen nacht ende de peter is ghewest albbert janschen ende dryck dack ende nycht styn vermaesen ons nyef reyners vroeu.'. De namen in de kroniek wijzen op een protestantse familie uit de omgeving van Venlo die in Kaldenkerken te kerke gingen. Veel van de genoemde personen waren Maasschippers. – Achttiende-eeuwse aantekening op de verso-zijde van het

¹⁵ Watermerk in het achterste schutblad wijst volgens Piccard, 1961-1997, op Düsseldorf 1591.

tweede schutblad in de hand van W. Wijnantz: ‘Biblia haec in nostrum idioma versa maximae apud D:D: sunt aestimationis, quia et in quodam scriptore tractante de lectione s. scripturae in L:V: haec reperiuntur: antiquissima translatio, quam per multas scrutando bibliothecas invenire potui, est anni 1477, quae /:inquit:/ apud nostros gandavi extat cum hac inscriptione: desen jegenwoordigen bible met etc. vide hanc eadem inscriptionem in fine hujus voluminis’. – Achttiende-eeuws catalogusnummer op f. [1r.]: ‘+ 60’. – Twintigste-eeuwse aantekening in potlood op het voorste dekblad: ‘n. 22 des incunables’. – Aantekening ‘NB’ op f. [3v.]. – Onleesbare krabbel op f. [300r.].

Overig

-

Literatuur

Wijnantz, *Bibliotheca*, f. 2r. – De Pater, *Catalogus*, MS 86. – IDL, nr. 867.

Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147¹⁶

[SG]

Inhoud

1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Makkabeeën en het colofon ff. [264-302] – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Daniël, ff. [295-310]; Twaalf kleine profeten-colofon ff. [311-340].

Collatie

Geen bijzonderheden.

Illuminatie

1: Initialen van de proloog-IV Koningen in rood en blauw, met rood penwerk. Initialen van Makkabeeën in rood, opengewerkt. Lombarden in rood en blauw op ff. [1-91], [93-150], [153-263]. Overige lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initialen van II Paralipomenon-Judit in blauw, sommige opengewerkt, met rood

¹⁶ Op basis van White, 2007, pp. 158-161.

penwerk. Overige initialen in rood, opengewerkt. Lombarden grotendeels in rood en blauw op ff. [7r.-69v.]. Overige lombarden in rood.

- Rubricatie** 1: Standaard. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers op ff. [264-302]. Verder geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels in rood boven de rechter kolom op de recto-zijden op ff. [1-91], [93-150], [153-263], middenboven op de recto-zijden op ff. [92], [151-152] en [264-302]. – 2: Standaard. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers op ff. [7-14], [16-33], [35-36], [38-40], [42], [44-47], [49], [51-62], [64-69] en [70-340]. Verder geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in rood.
- Afmetingen** 260/270 x 198 mm.
- Band** Twee delen in een negentiende-eeuwse leren band. Blindgestempeld.
- Provenance** Cornelius Aernoldszoon (fl. 1477) (hoofdzakelijk ff. [7-69]). Bladen met zijn annotaties in deel 1. (particulier; mannelijk; religieus) – École Centrale du Departement de L'Escaut, Gent (1797). Stempel op recto-zijde van het eerste blad van de handgeschreven inhoudsopgave. – Bibliothèque de la Ville, Gent (1804). – Gent, UB (1818). Stempel op fol. 2r. – Frans Vergauwen (1800-1881). Bladen afkomstig uit Gent, UB, R. 61(1) door hem in 1875 aan de Gentse UB geschonken. – J.F.M. Sterck (1859-1941). Ex libris. – Lathrop C. Harper, Inc. (New York). – Elizabeth Prothro Harper, 1967. – Bridwell Library, Elizabeth Perkins Prothro Bible Collection, 1996.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse aantekeningen van de hand van Cornelius Aernoldszoon op dl 2, ff. [7-14], [16-33], [35-36], [38-40], [42],

[44-47], [49], [51-62], [64-69]. Meest herhaling van woorden en zinnen, en commentaar en toevoegingen op de tekst.

- Overig** Exemplaar is in de negentiende eeuw samengesteld, gebruik makend van bladen uit verschillende exemplaren, zie White 2007. Exemplaar is gedeeltelijk geïllumineerd door Johannes van Schoonhoven, zie ook Cambridge, University Library, BSS.223.A77.3 en Gent, Universiteitsbibliotheek, R. 61(1).¹⁷
- Literatuur** Veilingcatalogus Vergauwen, 1884, nr. 3. – Derolez, 1980. – White, 2007.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 169 E 55-56

[*SE]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, 1/1-27/7; Makkabeeën-colofon, 28/1-31/9 – 2: Paralipomenon-Ezechiël, 1/1-30/8; Daniël, 31/1-32/8; Twaalf kleine profeten-colofon, 33/1-35/10.
- Collatie** Geen bijzonderheden.
- Illustratie** 1: Initialen in blauw, sommige opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon in blauw, met rood penwerk, aangezet met groen (mogelijk niet contemporain). Initiaal van Daniël als in deel 1, opengewerkt. Overige initialen in blauw, met rood penwerk, of in rood, met blauw penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Moderne katernsignaturen in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Geen foliëring. Moderne katernsignaturen in potlood. Enkel het vierde katern heeft contemporaine katernsignaturen ('d'). Contemporaine koptitels op 31/1-32/8 (Daniël) middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida. Verder

¹⁷ Niet Gent, UB, R. 63, zoals White vermeldt. Zie White, 2007, p. 160.

	contemporaine koptitels boven de rechter kolom op de recto-zijden in een rode hybrida.
Afmetingen	269 x 202 mm.
Band	Twee delen in identieke achttiende-eeuwse kalfsleren banden. Volgens Hellinga vervaardigd in Den Haag tussen 1770 en 1775. Volgens Storm van Leeuwen tussen 1765-1770. Met goudgestempelde ruggen en platten. Vergulde snede. Twee leeslinten per deel, rood en blauw.
Provenance	Diewer Claes (enkel dl 1 en Daniël). Vijftiende-eeuwse inscriptie op dl 1, 31/9: 'Dit bock hoert toe Diewer claes pieter zoen borst dochter'. Zie ook Princeton, Scheide Library, 5.4.3. (particulier; vrouwelijk; leek) – Cornelia Claes (enkel dl 1 en Daniël). Vijftiende-eeuwse inscriptie op dl 1, 31/9: 'Dit bock heeft in serfgenomen Cornelia claes dochter hoer suster'. (particulier; vrouwelijk; leek) – Jacob Visser (1724-1804). Zie Feith, <i>Catalogus der verzameling</i> , fol. 112v. – In 1810 door de Koninklijke Bibliotheek aangekocht als onderdeel van Vissers nagelaten verzameling.
Annotaties	Negentiende- of twintigste-eeuwse signatures en verwijzingen naar Campbell en Visser op de verso-zijde van het eerste schutblad in beide delen. Prijsaanduiding op recto-zijde van het laatste schutblad van deel 1: 'f 40:-'.
Overig	Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar. Daniël bevond zich in het eerste deel, maar is in het huidige tweede deel geplaatst. Het oorspronkelijke tweede deel (met inscriptie van Diewer Claes) is thans onderdeel van Princeton, Scheide Library, 5.4.3.
Literatuur	Visser, 1767, nr. 99. – Feith, <i>Catalogus der verzameling</i> , fol. 112v. – Holtrop, 1856, nr. 425. – Hellinga, 1973, nr. 117. – Storm van Leeuwen, 1976, nr. 212. – IDL, nr. 867.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 2-264; Daniël, ff. 265-280; Makkabeeën-colofon, ff. 281-319. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Daniël, ff. 295-310; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 311-340.
- Collatie** Bladen HH-II8 (Daniël) zowel na GG8 als dd7 gebonden.
- Illuminatie** 1: Initialen van de proloog en Genesis in blauw, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Exodus en I en II Makkabeeën in blauw. Initialen van Leviticus-IV Koningen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Initiaal van Daniel in rood, opengewerkt. Lombarden afwisselend in rood en blauw. – 2: Initialen van I Paralipomenon-Judit in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Ester-twaalf kleine profeten in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard, afwijkende kapitteltekens op ff. 62-264 en 281-319. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitel middenboven in een rode hybrida op f. 281r.. Verder geen koptitels. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 245 x 180 mm.
- Band** Twee delen in een zeventiende-eeuwse bruinleren band. Goudstempeling op de rug. Titelschild op rug: 'BYBEL'. Blauw gespikkeld V-motief op de snede.
- Provenance** Claes Symenszoon en Jan Ryck. Vijftiende-eeuwse inscriptie, gedateerd '[14]83', op dl 2, f. 340v.: 'Desen bibell in twee stucken hebben claes symons zoon ende jan ryck rechtsusterlingen tsamen gecoft ende betaelt inden jaer lxxxij.

Ende sullen se myt nell ende kristyn hare wyven tsamen houden, ende de langste levende van hem, salse na hem duen dat alleen hebben ende nemen'. Tevens opgenomen is de formule dat dit exemplaar uiteindelijk in bezit kwam van de langst levende. Dat moet Claes Symenszoon geweest zijn aangezien de naam van zijn zoon tevens in het exemplaar is aangebracht (zie inscriptie hierna). (particulier; mannelijk; leek) – Jan Claeszoon. Vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 2, f. 340r.: 'Jan Claeszoon'. (particulier; mannelijk; leek) – Johannes Antonius Naber (1777-1803). Zie Veilingcatalogus Naber, nr. 55.¹⁸ – Willem Hendrik Jacob Van Westreenen van Tiellandt (1783-1848). Door hem gekocht uit de collectie Naber nadat de Nationale Bibliotheek het exemplaar retourneerde omdat er in Makkabeeën een blad ontbrak.¹⁹ – De verzameling van Van Westreenen is in 1848 nagelaten aan de Nederlandse staat en vormde de basis voor Museum Meermanno-Westreenianum.

- Annotaties** Zestiende- of zeventiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. 340v.: 'Hier in dit zyn de V boecken moysi'. – Zeventiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff 4r. ('het 3 ca[pittel]') en 302v. ('[...] gunstige'). – Achttiende-eeuwse verwijzing naar Le Long, 1732 op de recto-zijde van het eerste schutblad. Ondertekend met 'W.MWZ'.
- Overig** Waarschijnlijk geen oorspronkelijke samenstelling. Blad in Makkabeeën (f. 281) door Van Westreenen vervangen.
- Literatuur** Naber, *Aanmerkingen*. – Veilingcatalogus Naber, 1803, nr. 55. – [Pennink], 1920, p. 21, nr. 47. – Boeren, 1979, p. 221. – IDL, nr. 867. – Van Heel, 2012, p. 56.

¹⁸ Volgens Boeren, 1979 was dit nr. 56. Dat exemplaar is echter Zaltbommel, Maarten van Rossem Museum, Inv. nr. 3174, waarvan het laatste blad met het colofon zich bevindt in San Marino, Huntington Library, RB 84943.

¹⁹ Voor zijn correspondentie hierover met Pieter van Damme zie Den Haag, MMW, FA 402/465v., 402/468 en 402/469. Zie ook Van Heel, 2012, p. 56.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 2-264; Makkabeeën-colofon, ff. 265-303. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Daniël, ff. 295-310; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 311-340.
- Collatie** Geen bijzonderheden.
- Illuminatie** 1: Initiaal van de proloog in rood, met blauw penwerk. Genesis als duplex-letter, met rood penwerk. Overige initialen in rood, sommige opengewerkt. Lombarden in rood. – 2: I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in rood of blauw, sommige opengewerkt, met penwerk in rood of in inkt. Lombarden in rood en blauw.
- Rubricatie** 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Contemporaine of vroegzestiende-eeuwse katernsignaturen op ff. 22-27, 29-133, 135-138, 140-213 en 215-303. Contemporaine koptitels middenboven wisselend op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida of textualis. – 2: Standaard, met kapitteltekens afwisselend in rood en blauw. Moderne foliëring in potlood. Katernsignaturen op ff. 311-340 (Daniël, 'bb-cc'). Oorspronkelijk volgend op IV Koningen, 'aa'). Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een hybrida of textualis.
- Afmetingen** 245 x 185 mm.
- Band** Twee delen in een negentiende-eeuwse halfleren band. Marmerpapier op de platten. Rug verguld. Titelschild op rug: 'NEDERDUITSCH BIJBEL DELFT MCCCCLXXVII.'. Gele snede. Vervaardigd door Willem Carbentus, etiket linksboven op het voorste dekblad. Hoogstwaarschijnlijk in opdracht van W.H.J. van Westreenen van Tiellandt.

- Provenance** Jacobus Koning (1770-1832). Zie [Koning], 1809, folio, nr. 1. – Willem Hendrik Jacob Van Westreenen van Tiellandt (1783-1848). Gekocht van Jacobus Koning in 1809, toen nog met het ongecorrigeerde blad y3. Later is dit blad door Van Westreenen vervangen door een blad met de correcte tekst, afkomstig uit Gent, UB, 51(2). Het vervangen blad wordt samen met een aantal andere bladen uit het Gentse exemplaar bewaard als Den Haag, MMW, 111 B 39:2. – De verzameling van Van Westreenen is in 1848 nagelaten aan de Nederlandse staat en vormde de basis voor Museum Meermanno-Westreenianum.
- Annotaties** Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. 19r., 32r., 42r., 76r., 108r.-v., 133v., 144v., 145v., 159v., 179r. 187r., 222v., 224r., 238v., 239r., 245r., 247r., 250r., 251r. Korte onderwerpsaanduidingen en aanwijzingen waar een bepaalde tekst of passage begint. – Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse aantekening op dl 2, f 221r.: ‘Dye ghene die my persecueren vallen ende’ en ‘alls en starc’. Tevens een pennenoefening. – Zestiende- of zeventiende-eeuws met inkt getekend wapen op dl 1, f. 303r. – Zeventiende- of achttiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. 66r. (‘h[...]’) en getekende wapens op dl 2, ff. 328r. en 334r.
- Overig** Exemplaar heeft mogelijk een latere samenstelling. Daniël was oorspronkelijk in het eerste deel gebonden; de katernsignaturen van Daniël sluiten aan op die van IV Koningen. Blad y 3 is door Van Westreenen vervangen met het blad uit Gent, UB, 51(2).
- Literatuur** [Koning], 1809, folio, nr. 1. – [Pennink], 1920, p. 21, nr. 47. – IDL, nr. 867.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 2-260; Daniël, ff. 261-276; Makkabeeën-colofon, ff. 277-315. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-290; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 291-319.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Bladen p4 en 7, t5 en 6, D4, E3 en 8, CC3 en MM9 ontbreken.
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis in inkt, opengewerkt. Mogelijk zeventiende-eeuws. Initiaal van III Koningen in inkt, vormgegeven als drukletter. Mogelijk achttiende- of negentiende-eeuws. Verder geen initialen. Lombarden in rood op ff. 2r.-9r. Verder geen lombarden. – 2: Geen initialen. Lombarden in rood op ff. 1r-18r. Verder geen lombarden.
- Rubricatie** 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Zestiende-eeuwse katernsignaturen: a-y, aa-ll. Zestiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in inkt. – 2: Standaard op ff. 1r.-18r., 129v.-131r., 173v.-177r., 229v.-230r. en 234v.-236r. Verder geen rubricatie. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Zestiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in inkt.
- Afmetingen** 254 x 195 mm.
- Band** Twee delen in een achttiende-eeuwse bruinleren band. Goudstempeling op rug en titelschild: 'BIBLIA.'. Blauw en rood gespikkelde snede. Vervaardigd door Christiaan A. Vieweg, Den Bosch.²⁰
- Provenance** Antoni Martini (1728-1800). De inhoudsopgave van Bijbelboeken op de recto-zijde van het eerste schutblad is van zijn hand.²¹ – Willem Hendrik Jacob van Westreenen van

²⁰ Zie Storm van Leeuwen, 2006, IIB, pp. 1165-1167.

²¹ Met dank aan Jos van Heel.

Tiellandt (1783-1848). Onbekend is hoe Van Westreenen dit exemplaar heeft verworven. – De verzameling van Van Westreenen is in 1848 nagelaten aan de Nederlandse staat en vormde de basis voor Museum Meermanno-Westreenianum.

Annotaties Zestiende-eeuwse samenvattingen op dl1, ff. 3r-37r., bij de hoofdstukken van Genesis. – Zestiende-eeuwse verwijzingen naar andere Bijbelboeken en het Nieuwe Testament verspreid door deel 1 en 2. – Achttiende-eeuwse handgeschreven inhoudsopgave door Antoni Martini op de recto-zijde van het eerste schutblad van deel 1. Op de verso-zijde een verwijzing naar de catalogus van Johannes Vogt, *Catalogus historico-criticus librorum rariorum* (Hamburg, Christian Herold, 1753) en Le Long, 1732. – Achttiende-eeuwse catalogusbeschrijving ingeplakt op de verso-zijde van het tweede schutblad van deel 1.

Overig -

Literatuur [Pennink], 1920, p. 21, nr. 47. – IDL, nr. 867.

Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, 109 B 5 **[*SG]**

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].

Collatie Bladen HH1-II8 (Daniël) zijn gebonden na dd7.

Illuminatie 1: Initiaal van de proloog in rood, met penwerk in inkt in het oog. Initialen van Genesis, Exodus, Numeri, Jozua en Rechters in blauw, sommige opengewerkt, met penwerk in rood, aangezet met groen. Initialen van Deuteronomium en II Koningen in rood, opengewerkt, met paars penwerk, aangezet met groen. Initialen van Leviticus, Ruth, I en III Koningen en

II Makkabeeën als duplex-letter met penwerk in rood, blauw of in inkt. Initiaal van IV Koningen in blauw, opengewerkt. Initiaal van Daniël in rood, opengewerkt, met penwerk in inkt, aangezet met rood, blauw en groen. Initiaal van I Makkabeeën in rood, opengewerkt, met rood penwerk aangestipt met blauw en groen. – 2: Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden in rood.

- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in zwarte inkt op ff. [234-256]. Verder contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 1: 251 x 189 mm. – 2: 269 x 194 mm.
- Band** 1: Negentiende-eeuwse kartonnen band. Platten beplakt met marmerpapier. Op de rug in inkt: 'NEDERD. BYBEL; DELFT; MCCCCLXXVII; 1e DEEL'. Gele snede. – 2: Achttiende-eeuwse perkamenten band. Op de rug in inkt: 'NEERDUITSCH BYBEL 1477'. Rood en blauw gespikkelde snede.
- Provenance** Gebroeders J.J. en M.J. de Bure (enkel dl 2). Zie Veilingcatalogus De Bure, 1840, Editions du 15e siècle imparfaits, nr. 70. – Willem Hendrik Jacob van Westreenen van Tiellandt (1783-1848). Het tweede deel kocht Van Westreenen in 1832, via de Parijse boekhandelaar Tilliard.²² Het eerste deel kocht Van Westreenen in 1840 op de veiling van J.J. en M.J. de Bure, tevens Tilliard. Zie literatuur. – De verzameling van Van

²² Dit deel is lang onbekend gebleven, het staat niet vermeldt in [Pennink], 1920. In de ISTC, IDL en ILC wordt enkel het tweede deel genoemd.

Westreenen is in 1848 nagelaten aan de Nederlandse staat en vormde de basis voor Museum Meermanno-Westreenianum.

- Annotaties** Vijftiende- of zestiende-eeuws wapen in inkt op dl 2, ff. [294r.] en [324r.], met drie banen, waarvan de bovenste en onderste in lichtblauw. – Onderstreping van woorden en zinnen verspreid door het eerste deel.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar. Het eerste deel heeft mogelijk een latere samenstelling.
- Literatuur** Veilingcatalogus De Bure, 1840, Editions du 15e siècle imparfaits, nr. 70. – [Pennink], 1920, p. 21, nr. 47. – IDL, nr. 867 (enkel dl 1).

Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, 111 B 39:2 **[*XSG]**
(olim 1 B 13bis)

- Inhoud** 1: Uit II Koningen, f. 213 (afkomstig uit 1 D 14). – 2: Uit I Paralipomenon, f. 15; Uit Tobit, f. 63; Uit Jeremia, f. 242. (Bladen afkomstig uit Gent, UB, 51(2)).
- Collatie** Enkel aanwezig zijn de bladen y3, B5, G3 en BB2. Waarbij de verso-zijden van B5, G3 en BB2 bedrukt en de recto-zijden in een vijftiende-eeuwse hand beschreven zijn.
- Illuminatie** 1: Geen initialen. Lombarden in rood. – 2: Geen initialen. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignatuur. Contemporaine koptitel boven de rechter kolom de recto-zijde in een rode hybrida (zie ook Den Haag, MMW, 1 D 14, dl 1, ff. 22-27). – 2: Standaard. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers en moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Koptitels middenboven op de recto-zijden in een contemporaine zwarte hybrida.

- Afmetingen** 255 x 191 mm.
- Band** Oorspronkelijk inliggend in 1 B 13. Eerder verpakt in een omslag van negentiende-eeuws papier met daarbij een briefje geschreven door W.H.J. van Westreenen van Tiellandt: 'In dit exemplaar worden de woorden ende achimaas antwoerde hem niet gevonden.', slaande op Den Haag, MMW, 1 D 14 voordat Van Westreenen het blad y3 in dat exemplaar verving. Thans zijn de losse bladen ondergebracht in de fragmentencollectie.
- Provenance** Willem Hendrik Jacob Van Westreenen van Tiellandt (1783-1848). Voor blad y3 zie de provenance van 1 D 14. Hoe de bladen B5, G3 en BB2 in het bezit van Van Westreenen zijn gekomen is onbekend. Deze bladen zijn afkomstig uit Gent, UB, 51(2). Mogelijk is dit exemplaar ooit in bezit geweest van Van Westreenen of heeft hij deze bladen geschonken gekregen of door ruil verkregen. – De verzameling van Van Westreenen is in 1848 nagelaten aan de Nederlandse staat en vormde de basis voor Museum Meermanno-Westreenianum.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse aantekeningen van de hand van Cornelius Aernoldszoon op de recto- en verso-zijden van bladen G3 en BB2 bevatten in de marge. Zie ook Dallas, Bridwell Library, Prothro B-147 en Gent, UB, 51(2).
- Literatuur** Derolez, 1980. – White, 2007.

Deventer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek, 113E 11KL [*XSEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 280-573; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 574-603; Makkabeeën-colofon, ff. 604-642.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden blad dd7. Bladen ee1-hh9 (Makkabeeën-colofon) gebonden na MM10.

- Illuminatie** 1: Initiaal van de proloog in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initiaal van Genesis in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Geen initiaal bij Ruth. Overige initialen afwisselend in rood en in blauw, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarde op f. 1v. in blauw. Overige lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en blauw penwerk in de marge waar het een blokmotief vormt. Waarschijnlijk Delfts.²³ Geen initiaal bij Job. Initiaal van I Makkabeeën in rood, met rood penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard, vanaf f. 2r. geen paragraaftekens. Contemporaine foliëring in rood op f. 1r. Contemporaine foliëring in zwart op ff. 2r.-5v. (als 1-4). Verder moderne foliëring in potlood. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitel middenboven in een rode hybrida op f. 1r. Verder contemporaine of vroegzestiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto-zijden in een zwarte hybrida. – 2: Standaard, vanaf f. 604r. geen paragraaftekens. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een of vroegzestiende-eeuwse zwarte hybrida op ff. 604-642. Verder contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 260 x 190 mm.
- Band** Twee delen in een achttiende-eeuwse perkamenten band. Blindstempeling op de platten, met in de hoeken Franse lelies. Donkerblauwe snede met hartmotief in het midden. Twee leren sluitveters.

²³ K.H. Broekhuijsen, "Delft", in: A.S. Korteweg (red.), *Krietzels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen, 1992), p. 58.

- Provenance** (?). Vijftiende-eeuwse weggekraste inscriptie op fol. 603v.: ‘dit boec hoert [...]’. – Universiteitsbibliotheek Utrecht. Stempel op f. 1r.: ‘Academia Rheno Traiectina’, ‘verwijderd doublet’. Het eerste blad behoort oorspronkelijk aan Amsterdam, UB VU, XC.05037.-, en is waarschijnlijk op een later tijdstip (vóór 1830) toegevoegd aan het exemplaar in Deventer. – Florent van Ertborn (1785-1850).²⁴ – Per Hierta (1864-1924). Inscriptie op het eerste schutblad, met jaartal 1905. In zijn beschrijving van dit exemplaar meldt hij dat het 642 bladen telt, het totale aantal inclusief de proloog. Toen Hierta deze beschrijving maakte moet het exemplaar de Utrechtse proloog al bevat hebben. – J.H.S. van Herten. Zie *Veilingcatalogus Van Herten*, 1983, nr. 656.²⁵ Catalogusnummer in potlood in de linkerbovenhoek van het voorste dekblad. – Nico Israel/A. Asher en Co. B.V. Antiquaren. Notitie inliggend blaadje. Op 16 februari 1983 door Nico Israel gekocht op de veiling Van Gendt. – Adriaan Johan Tijman (1946-). Zie *Van de bovenste plank*, 2005, pp. 11 en 13. – Stadsarchief en en Athenaeumbibliotheek, Deventer. Geschonken door A.J. Tijman als onderdeel van een grote schenking in de jaren 1995-2002.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse custoden op ff. 2v., 3v., 4v., 6v., 7v. en 8v. – Vijftiende-eeuwse aantekeningen op ff. 21v. (‘slaet twe bladen om voerwaert’), 22v. (‘soect drie bladen after waert’), 24v., 26v., 28v. en 29v. De bladen in dit katern waren oorspronkelijk verkeerd gebonden en de verwijzingen zijn bedoeld om de juiste volgorde van de tekst te kunnen volgen. – Vijftiende-eeuwse

²⁴ In een brief aan W.H.J. van Westreenen van 1830 schrijft Van Ertborn dat hij in het bezit is van een compleet exemplaar dat bestaat uit twee delen, maar met Makkabeeën aan het einde van het tweede deel. Van Westreenen weet hem te melden dat de proloog in zijn exemplaar afkomstig is uit een exemplaar in Utrecht. Zie Den Haag, Archief Koninklijke Bibliotheek, dossier Van Westreenen, 9a, 9b en 9f. Met dank aan Jos van Heel.

²⁵ Zie over Van Herten, P.J. Buijnsters, 2007, p. 328.

verbeteringen en aanvullingen op de tekst tussen de zinnen en in de marges op ff. 2r., 27r., 40v., 42r., 45v., 96v., 166r., 166v., 167r., 185v., 186r., 211r., 211v., 244r. en 244v. – Vijftiende-eeuwse aantekening op f. 227v. Het laatste woord ‘IX’, is daaronder nog eens twee keer in rood geschreven. – Vijftiende-eeuws lijstje van bouwmaterialen op f. 263v. (vervaagd):

drie reijzen om

steen ende kalck [...]

[...]

[...] noch een achter
middach die schuiten

[...]

eens [...]

[...] noch eens

om steen ende kalck

geweest [...]

[...]

noch estreken gehaelt

noch eens *estreken* ghe [plavuisel]

haelt noch *Aver* reijzen [ergens]

om steen geweest noch

een *hoet* kalck gehaelt [hoet is een inhoudsmaat]

noch een *schoft ge* [een kwart van de dag gewerkt]

wrocht

gerekent in alf sestalfe

gulden

noch gehaelt *Aver*

duijsent steen met ses

tonne kalck

noch gehaelt
vier tonne kalck
noch drie reijzen om steen
ofte kalck een dach ghe

– Twintigste-eeuwse aantekening van Per Hierta (1864-1924).
op het eerste schutblad. Gedateerd 1905. – De rechter
onderhoek van fol. 642 is weggesneden en vervangen. Op
datzelfde blad is het wapen van Delft aangezet met rood en zijn
in het wapen link en rechts tekens aangebracht in rood.

Overig Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met
bladen van drie verschillende exemplaren.

Literatuur Veilingcatalogus Van Herten, 1983, nr. 656. – Duijzer, 1993, nr.
12.²⁶ – Kok, e.a., 2005, pp. 11 en 13.

Gent, Universiteitsbibliotheek, R. 51(2)

[*SEG]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, [ff. 1-263]; Makkabeeën-colofon [ff.
264-302]. – 2: II Paralipomenon-Ezechiël, ff. 21-294; Daniël, ff.
295-310; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 311-340.

Collatie Bladen c7, y3, A1-B10 (I Paralipomenon) en G3 ontbreken.
Bladen D4 en 7, E1, 3, 8 en 10 in handschrift (vijftiende-
eeuws).

Illuminatie 1: Initiaal van Genesis als duplex-letter, rood penwerk, aangezet
met blauw. Overige initialen in blauw, sommige opengewerkt,
rood penwerk. Lombarden in rood. – 2: Initialen in blauw,
sommige opengewerkt, rood penwerk. Lombarden afwisselend
in rood en in blauw op ff. 21r.-33v., 35r.-36v., 38r.-40v., 42r.-v.,
44r.-47v., 49r.-v., 51r.-69v., 142r.-v., 154r.-v., 157r.-v., 203r.-v.,

²⁶ Met dank aan Gerard Jaspers.

208r.-v., 242r.-v., 244r.-v., 247r.-v. en 253r.-v. Overige lombarden in rood.

- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels boven de rechter kolom op de recto-zijden in een rode hybrida op ff. [278] en [302]. Verder contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers op ff. 34, 37, 41, 43, 48, 50, 70-141, 143-153, 155-156, 158-202, 204-207, 209-241, 243, 245-246, 248-252, 254-340. Katernsignaturen sporadisch zichtbaar. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida op ff. 21-33, 35-36, 38-40, 42, 44-47, 49, 51-69, 154, 157, 203, 208, 242, 244, 247 en 253. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een zwarte hybrida op ff. 34, 37, 41, 43, 48, 50, 70-153, 155-156, 158-202, 204-207, 209-241, 243, 245-246, 248-252 en 254-340.
- Afmetingen** Dl 1, ff. [1-301] en dl 2, ff. 34, 37, 41, 43, 48, 50, 70-141, 143-153, 155-156, 158-202, 204-207, 209-241, 243, 245-246, 248-252, 254-340: 270 x 190 mm. – Dl 1, f. [302] en dl 2, ff. 21-33, 35-36, 38-40, 42, 44-47, 49, 51-69, 142, 154, 157, 203, 208, 242, 244, 247 en 253: 259 x 193 mm.
- Band** Twee delen in een negentiende-eeuwse kartonnen band. Platten beplakt met marmerpapier. Titelschil op rug: ‘NEDERDU[YTSCH]E] BIJ[BEL] DE[LFT] 1[477]’, vanwege beschadiging gedeeltelijk verdwenen. Klein formaat bladen hebben een blauwe snede, de grote een lichtgele.
- Provenance** Cornelius Aernoldszoon van Rotterdam (bladen in dl 2). Vijftiende-eeuwse inscriptie op dl 2, f. 340r.: ‘Anno 1477. Cornelius filius aernoldi de Rotterodammis calcifex in eemsteyn

ipse tempore, etc. etc.’. (particulier; mannelijk; religieus)²⁷ – Sye Pieters (bladen in dl 1). Zestiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. [302v.]: ‘Dit boeck hoort toe sye pieters die dit boeck vynt die brent haer weer om gods wyl’. Toegevoegd is een formule waarin gevraagd wordt om het boek terug te brengen mocht het vermist raken. (particulier; vrouwelijk; leek) – Antonis Pieterszoon. Inscriptie uit 1569 op dl 1, f. [256v.]: ‘Ick woutter harmans zoon poorter tot Rotterdam kenne ende lydennis deessen voor myn ende voor alle mynen erven deuchtelick schuldich te weessen Antonis pieters zoon of den houder van desen de somme van vier ende xx karolus guldens ten [...] tsuck [...] eer ter cause van seeckere [...] eynnen myn te dancken ende [t]ot mynnen wille vollevert [t]e betalen dese [p]enningen nu [...] neye eeft conn[...] en Anno negen ende tsestich amen’. – Lennert Geysen. Laatzestiende- of zeventiende-eeuwse aantekeningen op dl 2, fol. 310v.: ‘dit boeck hoort toe lennert geysen’ en ‘Dyt boeck hoert lenaert gysen woende tot Katwijk op See’. – Maarten Heijndericks zoon. Zestiende-of zeventiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. 310v.: ‘mijn maarten heijndericks zoon ende wuijf heeten’. Mogelijk geen bezitter. – Universiteitsbibliotheek Gent. Stempels in de ondermarge van dl 1, f. [1r.].

Annotaties

Vijftiende-eeuwse aantekeningen van Cornelius Aernoldszoon op dl 2, ff. 34r.-v., 37r.-v., 41r.-v., 43r.-v., 48r.-v., 50r.-v., 70r.-141v., 143r.-153v., 155r.-156v., 158r.-202r., 204r.-207v., 209r.-241v., 243r.-v., 245r.-246v., 248r.-252v. en 254r.-340v. In het Latijn en Nederlands. Verwijzingen, verklaringen en commentaar op de tekst. Op f. 340v. Latijnse spreuken als

²⁷ Zie White, 2007 voor een reconstructie van het oorspronkelijke exemplaar dat ooit in bezit was van Cornelius Aernoldszoon.

‘peccati venia non datur nisi correcto’ (Vergeving van zonde wordt niet gegeven, tenzij door verbetering). Onderaan f. 340v. een uittreksel uit het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais dat handelt over een wonderbare visvangst te Milete. – Zestiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. 156v. Een vijftiende-eeuwse aantekening wordt herhaald: ‘die met twee tonghe spreekt is groette sonden’. Op dl 2, f. 310r.: ‘God want hij is die levende god [...] dese en is gheen levende god’. – Zestiende-eeuwse schuldbekentenis van Wouter Harmans zoon aan Antonis Pieters zoon op dl 2, f. 256v. Gedateerd 1569. (Zie provenance). – Zeventiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. 310v. Religieuze spreuken en wat krabbels van de hand van Lennart Geysen. (Zie provenance). – Negentiende-eeuwse verwijzing naar Le Long, 1732 op het tweede schutblad. – Negentiende-eeuwse aantekening in potlood op het tweede schutblad over de ontbrekende bladen voordat het exemplaar gecombineerd werd.

Overig Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van twee verschillende exemplaren, waarvan één Gent, UB, R. 63 is.

Literatuur Polain, 1932-1978, 671. – Machiels, 1979, B340. – Derolez, 1980. – White, 2007.

Gent, Universiteitsbibliotheek, R. 61(1)

[*SG]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 295-310; Makkabeeën-colofon, ff. 264-301. – 2: Paralipomenon-

Ezechiël, ff. 2-294; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 311-340.²⁸

- Collatie** Bladen hh9 (colofon), A1 en B5 ontbreken. Bladen HH1-II8 (Daniel) gebonden na dd7. Bladen A5 en CC3 in handschrift, vijftiende eeuw.
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis als duplex letter, met rood penwerk. Initialen van Numeri en Jozua in rood, opengewerkt, met penwerk in inkt, aangezet met groen. Initialen van IV Koningen en II Makkabeeën in rood, opengewerkt (Uitgevoerd door Johannes van Schoonhoven. Zie f. 310r.: 'bidt voerden verlichter Johannes de Scoenhovia 79'). Overige initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood. – 2: Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Negentiende-eeuwse foliëring in inkt en moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Zeventiende-eeuwse koptitels middenboven op recto- en verso-zijden in inkt. Geen koptitel boven de proloog. Aanvullende contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een zwarte cursiva op ff. 2-290 en 292-295. Aanvullende contemporaine koptitel in een rode hybrida op f. 291r. – 2: Standaard. Negentiende-eeuwse foliëring in inkt en moderne foliëring in potlood. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers op ff. 2-6 en 253. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een zwarte hybrida op ff. 3, 5, 6 en 253. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida op ff. 4 en 7-340. Aanvullende zeventiende-eeuwse koptitels

²⁸ Volgens de database Bibliasacra.nl bestaat dit exemplaar enkel uit het eerste deel. Het tweede deel is echter apart gebonden in een identieke band.

	middenboven op de verso-zijden in zwarte inkt op ff. 7-251 en 257-340.
Afmetingen	260 x 175 mm.
Band	<p>Twee delen in identieke negentiende-eeuwse halfleren banden. Blind- en goudstempeling op rug, en twee titelschildjes: 'NEDERDUYTSCHÉ BIJBEL' en 'I DELF J.JACOBSSOEN M.YEMANTSZOEN 1477' respectievelijk 'II DELF J.JACOBSSOEN M.YEMANTSZOEN 1477'. Op dl 1 daaronder nog een schildje met signatuur.</p>
Provenance	<p>Cornelius Aernoldszoon (bladen in dl 2). Contemporaine margeaantekeningen van zijn hand op dl 2, ff. 2-6 en 253. Zie Gent, UB, R. 51(2). (particulier; mannelijk; religieus) – Frans Vergauwen (1801-1881). Inscriptie op verso-zijde van het eerste schutblad van dl 1: 'don d. M. Vergauwen, sénateur, mars 1875'. – Door Vergauwen geschonken aan de Universiteitsbibliotheek Gent. Zie inscriptie hiervoor.</p>
Annotaties	<p>Vijftiende-eeuwse aantekeningen van Cornelius Aernoldszoon, op dl 2, ff. 2r.-6v. en 253r.-v. Korte beschrijvingen van de inhoud. In het Latijn. – Vijftiende-eeuwse aantekeningen in rood van de verluchter Johannes van Schoonhoven op dl 1, ff. 36v., 75v., 89v., 111v., 147v., 169v., 175v., 199r., 241v., 295r., 310r. en 264r. Bestaande voornamelijk uit de vermelding van zijn naam en 'bidt voerden verluchter' of 'bidt voer hem'. – Ingeplakt cataloguskaartje op het voorste dekblad van deel 1.</p>
Overig	<p>Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van tenminste vier verschillende exemplaren. Dl. 1, f. 291 is afkomstig uit Gent, UB, R. 63 en dl 2, ff. 2-6 en 253 uit Gent, UB, R. 51(2).</p>
Literatuur	<p>Polain, 1932-1978, 671. – Machiels, 1979, B430. – Derolez, 1980. – White, 2007.</p>

- Inhoud** 1: Makkabeeën ff. [1-36]. – 2: Judit-Ezechiël ff. [1-220]; Twaalf kleine profeten-colofon ff. [221-251].
- Collatie** Bladen a1-dd7 (proloog-IV Koningen), ff5, gg3, hh7 (colofon), A1-G10, P2, BB2, CC3, CC5-6 en HH1-II8 (Daniël) ontbreken. Bladen Q4 en 7, X3 en 8, BB4 en 7 in handschrift (vijftiende-eeuws).
- Illuminatie** 1: Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden afwisselend in rood en blauw. – 2: Initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood op ff. 154, 157, 203, 208, 244, 247 (in handschrift). Overige lombarden afwisselend in rood en blauw.
- Rubricatie** 1: Standaard. Niet gefolieerd. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op recto- en verso-zijde in een rode hybrida op f. 36. Verder contemporaine koptitels boven de rechterkolom op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Enkel op ff. 154, 157, 203, 208, 244, 247 (in handschrift) contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op recto-zijden in een zwarte hybrida op ff. 154, 203, 208, 244, 247 (in handschrift). Verder contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** Dl 1, f. 36: 282 x 208 mm. – Dl 1, ff. 154, 157, 203, 208, 244, 247 (in handschrift): 278 x 200 mm. – Overige bladen: 270 x 190 mm.
- Band** Twee delen in een zeventiende-eeuwse bruinleren band. Blindstempeling en rolstempeling op platten. Het kleiner formaat bladen heeft een blauwe snede. Restanten van twee koperen sloten.

- Provenance** Cornelius Aernoldszoon (bladen in dl 2). Contemporaine margeaantekeningen van zijn hand op dl 2, ff. 154, 157, 203, 208, 244, 247. (particulier; mannelijk; religieus) – Universiteitsbibliotheek Gent. Stempels op dl 1, f. [1r.]: ‘UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT’.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse aantekeningen van Cornelius Aernoldszoon, op dl 2, ff. 154r.-v., 157r.-v., 203r.-v., 208r.-v., 244r.-v., 247r.-v. Korte beschrijvingen van de inhoud. In het Latijn. – Vijftiende-eeuwse aantekening op dl 1, f. [27r.]: ‘van die seven b[rue]ders’. – Zestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. [36r.] (‘Dit blat dient [...] In t [...] blat’), 80v., 199r., 251v. (‘hier begint baruch’), 268r. (‘harman van amsterdam weet dat ick noch gheeso[...]’). – Zeventiende-eeuwse krabbels op dl 1, f. [1r.]. – Op het kleinere formaat bladen zijn hier en daar zinnen onderstreept.
- Overig** Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van vier verschillende exemplaren. Afkomstig uit Gent, UB, R. 51(2): dl 2, ff. 154, 157, 203, 208, 244, 247 (in handschrift).
- Literatuur** Polain, 1932-1978, 671. – Machiels, 1979, B430. – Derolez, 1980. – White, 2007.

Groningen, Universiteitsbibliotheek, Inc. 45

[*]

- Inhoud** Genesis-IV Koningen, ff. 3-261; Daniël, ff. 262-277; Makkabeeën-colofon ff. 278-313.
- Collatie** Bladen a1 (proloog), d1, t2-3 en hh10-ii2 ontbreken. Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.

Illuminatie	Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, hier en daar aangezet met groen. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.
Rubricatie	Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Koptitels middenboven op de recto-zijden in een contemporaine rode textualis.
Afmetingen	238 x 174 mm.
Band	Achttiende-eeuwse perkamenten band. In handschrift op de rug: 'Den Bible in duytsche DELFT 1477', daaronder een etiket: '{A g 1}' (oud signatuur van de UB Groningen). Rood en blauw gespikkelde snede.
Provenance	Universiteitsbibliotheek Groningen. Negentiende-eeuwse stempel op f. 3r.: 'BIBLIOTHECA ACADEMIAE GRONINGANAE'. Volgens Roos, 1912 reeds aanwezig in de catalogus van 1833.
Annotaties	Zestiende- of zeventiende-eeuwse aantekeningen verspreid over het exemplaar. Meest interessant is de margeaantekening 'wijf' telkens als in de tekst de positie van de vrouw wordt besproken, zie ff. 4v., 77v., 78r., 90v., 117r. 118v., 159r., 164r., 165v., 166r., 169v., 170v., 173r.-v., 174v., 204v., 205r. en 208r.
Overig	-
Literatuur	Van der Eerde, 1833, p. 29. – Roos, 1912, nr. 45. – IDL, nr. 867.

**Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 32"1477"-
Delf/8216 A- 8216 B**

[*SG]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, pp. 1-526; Twaalf kleine profeten-colofon, pp. 527-584; Makkabeeën-colofon, pp. 585-644; Daniël, pp. 645-675. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, pp. 1-588.

Collatie	Bladen KK1-MM9 (Twaalf kleine profeten) gebonden na dd7. Blad MM10 ontbreekt. Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na gg10. Bladen hh1-9 ontbreken.
Illuminatie	1: Initialen van proloog-IV Koningen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initialen van twaalf kleine profeten in blauw, opengewerkt. Lombarden afwisselend in rood en blauw. – 2: Initiaal van I Paralipomenon in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Overige initialen in blauw, opengewerkt.
Rubricatie	1: Standaard. Negentiende-eeuwse paginering in inkt. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden, op pp. 527-583 tevens op de verso-zijden, in een rode hybrida. – 2: Standaard. Negentiende-eeuwse paginering in inkt. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
Afmetingen	274 x 191 mm.
Band	Twee delen in identieke achttiende-eeuwse perkamenten banden. Op de rug: ‘Nederduitsche bijbel gedrukt te Delft in het jaar 1477’. Rood gespikkelde snede.
Provenance	Onbekend
Annotaties	Zestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, pp. 550, 557, 584 (‘dit spreekt hij van die toecoemst ende advent ons heren van [...] Babtista is desen engel’), 675 en verspreid door deel 2, o.a. p. 61 (‘Hier staet gescreven datmen malcander sal onderwijsen van tgeloeff off ander scryftuieren’). – Zeventiende- of achttiende-eeuws handgeschreven colofon op dl 2, p. 588. – Negentiende-eeuwse aantekening in potlood op dl 2, p. 559: ‘ <u>niet begheren</u> vid biblia Amst. 1527.’. – Negentiende-eeuwse verbetering op pag. 639, in de tekst staat ‘vermanen’, dat moet zijn ‘vernamen’. – Onderstreping van zinnen in zwarte inkt op

dl 1, pp. 1-6. Van de proloog zijn onder andere de volgende zinnen onderstreept: 'Daer om selmen gaerne leesen ende horen leesen: ende prediken die heyliche scrift' en 'daer groete pijnne ende arbeit in ghelegghen is'.

Overig Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van twee verschillende exemplaren. Op het einde van de laatste tekstkolom op blad gg10 is de volgende tekst geplakt: 'seide tot mei. Dit is dat huys vanden kokenen: daer in dat die dienres van des heren huys sullen ziede des volcks of ferande. Hier gaat uut die prophete.', geknipt uit hetzelfde of een ander exemplaar.

Literatuur IDL, nr. 867. – Van den Berg, 2006a. – Van der Sijs, *Verantwoording*. – Van den Berg en Thijs, 2010, p. 16.

Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 32"1477"-

[*SE]

Delf/8217 A- 8217 B (olim Delft, RHC, 48 A 16)

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279; Makkabeeën-colofon, ff. 280-318. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 319-612; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 613-642.

Collatie Blad aa2 is gebonden na aa8. Bladen HH1-II8 (Daniël) zijn gebonden na dd7.

Illuminatie 1: Initiaal van Genesis in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Overige initialen in blauw, opengewerkt. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood penwerk, aangezet met groen. In de linkermarge een uitloper met daarin: 'dit is die bibel'. In de ondermarge over de volle breedte een bloemmotief met mannetje. Initialen van I en II Paralipomenon, Judit en

Spreuken in blauw, opengewerkt met een naam of woord erin, met rood penwerk. Initialen van Ezra-Wijsheid van Jezus Sirach en Jesaja-Ezechiël als duplex-letter met rood penwerk in de marge, bij sommige aangezet met groen. Initiaal van het Gebed van Salomo in rood, met penwerk in inkt. Initialen van twaalf kleine profeten in blauw, met rood penwerk. Lombarden in blauw op f. 319 en 485, en in rood op ff. 320-484, 486-642, met op f. 573 rood penwerk in de tussenmarge.

Rubricatie 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Contemporaine katernsignatures: a-t, v, x, y, aa-ll. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.

Afmetingen 273 x 211 mm.

Band Twee delen in identieke moderne lichtbruine leren banden. Goudgestempeld bloemmotief op midden van de platten. Goudstempeling op de rug. In 1976 vervaardigt door Dieuwke Kollewijn. Oude situatie: Twee delen in een achttiende-eeuwse perkamenten band. Blindstempeling op voor- en achterplat in de vorm van een dubbele kaderlijn met Franse lelie. Rood gespikkelde snede. Op de rug een etiket: '265'.

Provenance Jacob Lambrechtszoon. Vijfiende-eeuwse inscriptie in een rode textualis in de initiaal van baruch op dl 2, f. 252r.: 'Jacop lambrechtsz'. (particulier; mannelijk; leek) – Theodorus Herweyer (fl. 1569). Aantekening op het eerste blad van beide delen. – Hillebrant Valcke († 1610). Aantekening op het eerste blad van beide delen. – Samuel Scullyn (fl. 1720). Aantekening op het eerste schutblad van deel 1. – Daniel Gerdes (1698-1765). Aantekening op het eerste schutblad van deel 1. –

Ewaldus Hollebeek (1719-1796). Aantekening op het eerste schutblad van deel 1. – Clemens Streso († 1800). Aantekening op het eerste schutblad van deel 1. – Hendrik Herman Donker Curtius (1778-1839). Aantekening op het eerste schutblad van deel 1. – Nederlands Bijbelgenootschap, afdeling Delft, vanaf 1842. Ondergebracht in het Gemeentearchief Delft (48 A 16). Aantekening op een ingeplakt briefje op het eerste schutblad van deel 1. In 2006 overgebracht naar de bibliotheek van het NBG in Haarlem.

- Annotaties** Achttiende en negentiende-eeuwse aantekeningen op de eerste schutbladen van beide delen. O.a. een vermelding dat in het exemplaar in Kassel (olim) in vroeg schrift staat geschreven dat de drukkers om het drukken van de Delftse Bijbel onthoofd zijn. Met een verwijzing naar De Ridder, 1861, p. 83.
- Overig** Exemplaar heeft waarschijnlijk een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van verschillende exemplaren.
- Literatuur** De Bruin, 1977a. – Vlasveld en Kattemölle, 1977. – IDL, nr. 867. – Van der Sijs, *Verantwoording* – Van den Berg, 2006a.

Koblenz, Stiftung Staatlichen Görres-Gymnasium, 110

[*]

- Inhoud** Genesis-IV Koningen, ff. [1-261]; Daniël, ff. [262-277]; Makkabeeën-colofon, ff. [278-316].
- Collatie** Bladen a1 en 2 ontbreken. Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.
- Illuminatie** Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden afwisselend in blauw en in rood

Rubricatie	Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in rood.
Afmetingen	279 x 198 mm.
Band	Negentiende-eeuwse bruinleren band. Blindgestempelde filletlijnen langs de randen van de platten. Rugschildje: 'BIBLIA SACRA'. Twee rugetiketten: '110'. Rode snede.
Provenance	Bernard Neumann (fl. 1842). Door hem aan de bibliotheek van het Görres-Gymnasium geschonken in 1842. – Görres-Gymnasium, Koblenz. Oude stempel op f. [1r.]: 'BIBLIOTHECA GYMNASII REGII CONFLUENTINI'. Latere stempel op verso-zijde van het negende schutblad: 'Eigentum der Stiftung Görres-Gymnasium Koblenz'.
Annotaties	Laatzestiende- of vroegzeventiende-eeuwse aantekening op f. [316v.]. Grotendeels vervaagd, daardoor onleesbaar. – Negentiende-eeuwse bibliografische aantekeningen op de verso-zijde eerste schutblad. – Negentiende-eeuwse aantekening op f. [23r.]: 'Beniamin' – Negentiende-eeuwse aantekening op f. [316r.] onder het colofon: '1477'. – Op het voorste dekblad een etiket met het signatuur '110'.
Overig	-
Literatuur	Geen. ²⁹

²⁹ Een catalogus van de incunabelen van het Görres-Gymnasium is in de maak en zal door Christina Meckelnborg samengesteld worden. In deze nieuwe catalogus zal de Delftse Bijbel vermeldt worden onder nummer 430 als 'Vetus testamentum'.

Inhoud	Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 265-280; Makkabeeën-colofon, ff. 281-319. ³⁰
Collatie	Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.
Illuminatie	Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.
Rubricatie	Standaard. Moderne foliëring in potlood. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers op ff. 265-280 (Daniël) (als I-XVI). Niet contemporaine sporen van katernsignaturen in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. Sporadisch zijn de aanwijzingen voor het aanbrengen van de koptitels nog aanwezig.
Afmetingen	283 x 197 mm.
Band	Achttiende-eeuwse perkamenten band. Blindstempeling langs de randen van de platten. Goudgestempeld kader op het midden van de platten met daarin gemarmerd perkament. Goudstempeling op rug. Twee titelschildjes: 'BIBLIA BELGICA' en 'DELF 1477.'. Rood en blauw gevlekte snede.
Provenance	Otto Thott (1703-1785). Thott liet na zijn dood, zijn boeken gedrukt vóór 1530 na aan de Koninklijke Bibliotheek van Denemarken.
Annotaties	Vijftiende-eeuwse aantekeningen met betrekkingen tot de constructie onder de rechter kolom op f. 263v. ("Tbeghin van daniel staet hier achter op tha tblad van .vij. volghende den

³⁰ Volgens Madsen, 1931-1963, nr. 3856 ontbreken ff. 264 en 320, beide blanco. Deze zijn weggesneden, wat in het geval van f. 264 vaak na aanschaf gedaan werd. In de collatieformule hier gehanteerd is dat weergegeven als respectievelijk dd8-1 en kk10-1, en worden deze bladen niet als ontbrekend aangemerkt aangezien de tekst compleet is. In dit exemplaar is f. 264 in de foliëring overgeslagen.

a.b.c.') en 279v. ('telt achterwaart .ij. blaren so vindi hier dende'). – Vijftiende-eeuwse aantekeningen op ff. 265r.-279v.. Middenin de ondermargemarge zijn alfabetisch de letters A-P geschreven. Naast de letter P op f. 279r. staat: 'de q staet hier achter ende dats dende'.

Overig

-

Literatuur

Catalogi Bibliothecae Thottianae, 1795, nr. 174. – Madsen, 1931-1963, nr. 3857.

Leiden, Bibliotheca Thysiana, 1533

[*SG]

Inhoud

1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-284; Daniël, ff. 285-300; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 301-330.

Collatie

Bladen ee1-hh9 (Makkabeeën-colofon) en N1-N10 ontbreken.

Illuminatie

1: Initialen van de proloog en Genesis in rood, opengewerkt, met penwerk in inkt bij de eerste. Lombarden in rood op ff. 2v.-3r. Verder geen initialen en lombarden. – 2: Initialen van I Paralipomenon en Daniël in rood, opengewerkt. Verder geen initialen. Geen lombarden.

Rubricatie

1: Standaard op ff. 1-2. Verder niet gerubriceerd. Geen foliëring. Sporadisch niet-contemporaine katernsignaturen zichtbaar: D, t, v, x, y, Z, Z, a, a. Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse koptitels boven de rechter kolom op de recto-zijden in inkt. – 2: Geen rubricatie. Geen foliëring. Niet-contemporaine katernsignaturen: B-N, P-V, X,Y, aa-oo. Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse koptitels boven de rechter kolom op de recto-zijden in inkt.

Afmetingen

269 x 187 mm.

Band

Twee delen in een zeventiende-eeuwse bruinleren band. Goudstempeling langs de randen van de platten en

bloemmotief in het midden. Blindgestempeld op rug: 'Bybel 1477'. Rood gespikkelde snede. Twee groene sluitlinten, weggesneden. Vervaardigd in opdracht van Johannes Thysius (1622-1653).³¹

- Provenance** Johannes Fagel (1650-1687). Zeventiende-eeuwse inscriptie op recto-zijde van het eerste dekblad: 'Jan Fagel'. Mogelijk geen bezitter; Fagel was de custos van de Bibliotheca Thysiana van 1684-1687.³² – Johannes Thysius (1621-1653). – Bibliotheca Thysiana, Leiden. In 1653 bij testament door Thysius gesticht. Stempel 'Bibliotheca Thysiana' op dl 1, f. 1r.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse aantekening in handschrift op dl 1, f. 1r. Gedeeltelijk verdwenen door bijsnijden van het exemplaar. Onleesbaar.
- Overig** Exemplaar heeft waarschijnlijk een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van verschillende exemplaren.
- Literatuur** Tiele, 1879, p. 17. – Ruys, 1925, nr. 72. – IDL, nr. 867.

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1366 C 2

[*SEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279; Makkabeeën-colofon, ff. 280-318. – 2: I Paralipomenon-Ezechiël, ff. 319-612; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 613-642.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood penwerk. Overige initialen in rood, opengewerkt, met penwerk. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als

³¹ P.G. Hoftijzer, *Bibliotheca Thysiana. 'Tot publijke dienst der studie'* (www.brill.nl/downloads/BibliothecaThysiana.pdf), p. 5.

³² Met dank aan P.G. Hoftijzer voor deze informatie.

- duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Zeventiende-eeuwse foliëring in inkt op ff. 1-100. Moderne foliëring in potlood op ff. 101-318. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Mogelijk contemporaine katernsignatures: a-b, d-g, p-q, h-k, c, z, s-z, r, l-o, 9, a, B-C, d, E, ff, G-H. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 250 x 180 mm.
- Band** Twee delen in een laat achttiende-eeuwse bruinleren band.
- Provenance** Maechtelt van der Does. Vijftiende-eeuwse inscriptie op f. 642v.: 'Item dit boec hoert toe maechtelt van der does mijn lieve ende gheminde moeder'. (particulier; vrouwelijk; leek) – Vranck van [...]alen. Zestiende-eeuwse inscriptie op f. 319r. – Universiteitsbibliotheek Leiden. Stempel op onderste snede: 'Acad. Lugd.'. Onbekend is hoe het exemplaar in de Leidse universiteitsbibliotheek is gekomen.
- Annotaties** Vijftiende- of zestiende-eeuwse gestempelde maniculi verspreid door deel 1. – Laatzestiende-eeuwse opsomming van Bijbelboeken op f. 642v.
- Overig** Delen horen waarschijnlijk oorspronkelijk niet bij elkaar.
- Literatuur** Ruys, 1925, nr. 72. – IDL, nr. 867.

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1498 B 11-12

[*]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279; Makkabeeën-colofon, ff. 280-318. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 319-612; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 613-642.

Collatie	Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
Illuminatie	1: Initiaal van de proloog in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initiaal van Genesis in blauw, opengewerkt, met rood en blauw penwerk, aangezet met bladgoud. Overige initialen in blauw, opengewerkt. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon in blauw, opengewerkt, met rood en blauw penwerk, aangezet met bladgoud. Overige initialen in blauw, opengewerkt. Lombarden in rood.
Rubricatie	1: Standaard. Achttiende-eeuwse foliëring in zwarte inkt op ff. 2-47. Verder moderne foliëring in potlood. Katernsignaturen sporadisch zichtbaar. Achttiende-eeuwse koptitels op ff. 2-47 middenboven op de recto-zijden in zwart. Mogelijk van de hand van Huydecoper, zie provenance. Verder geen koptitels. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Katernsignaturen sporadisch zichtbaar. Geen koptitels.
Afmetingen	282 x 202 mm. Met uitgevouwen snijoren: 288 x 206 mm.
Band	Twee delen in identieke achttiende-eeuwse roodmarokijnen banden. Goudstempelings langs de randen van de platten en bloemmotieven in de hoeken op voor- en achterplat. Op de rug: 'Bible' en het nummer van het deel.
Provenance	Petrus scriverius (1576-1660). Inscriptie op f. 1r en 319 r.: 'S. Petri Scriverij'. – Simon Schijnvoet (1652-1727). Inscriptie op f. 1r. en 319r.: 'B. Huydecoper 4. Febr. 1728. ex Bibliotheca Simonis Schijnvoet.'. – Balthazar Huydecoper (1695-1778). Zie inscriptie hiervoor. – Jacobus Koning (1770-1832). Zie Veilingcatalogus Koning, 1828, nr. 1 en de aantekening op het eerste schutblad van het Amsterdam, UB VU, XC.05037.-. – Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Stempel op onderste snede van beide delen. Voor de Maatschappij aangekocht door Groebe op de veiling van Koning. De

bibliotheek van de Maatschappij is in 1876 langdurig in
bruikleen gegeven aan de Leidse universiteitsbibliotheek.³³

Annotaties Negentiende-eeuwse handgeschreven inhoudsopgave inliggend
tussen het tweede en derde schutblad. – Achttiende-eeuwse
taalkundige aantekeningen, zoals Latijnse vertalingen van
woorden en synoniemen op ff. 2v., 3r., 11r.-v., 18r., 26r., 39r.,
39v., 40r., 45r., 160r., 173r., 174r., 175v., 176r.-v., 178r.-v.,
181r., 199v., 278v., 405v., 412v., 413v., 416v., 418r., 421r.,
421v., 422r., 422v., 423r., 423v. en 424r. Mogelijk van de hand
van Huydecoper.³⁴ – Achttiende-eeuwse versNumering op ff.
2r.-47v. en 405r.-423v. Mogelijk van de hand van Huydecoper.

Overig -

Literatuur Veilingcatalogus Koning, 1828, nr. 1. – *Catalogus der bibliotheek
van de Maatschappij*, 1829, pp. 73-74. – Ruys, 1925, nr. 72. – IDL,
nr. 867. – Schaeps, 2011.

Londen, British Library, IB. 47101

[*S]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Makkabeeën-colofon, ff.
[293-302]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Daniël, ff.
[295-310]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [311-340].

Collatie Blad I3 is gebonden na I7, en I8 na I2.

Illustratie 1: Initiaal van de proloog in blauw, met rood penwerk. Initiaal
van Genesis als duplex-letter, met rood penwerk, aangezet met

³³ De Maatschappij was al eerder in bezit van twee exemplaren van de Delftse Bijbel: een
exemplaar uit de verzameling van Zacharias Hendrik Alewijn (1742-1788) en een uit de
bibliotheek van Jan Jacob Schultens (1716-1778). De exemplaren worden niet genoemd in de
catalogus van de Maatschappij uit 1829 en zijn mogelijk verwijderd na ontdebelling. Jef
Schaeps suggereert onterecht dat het mogelijk het exemplaar van Alewijn is dat zich thans in de
Leidse UB bevindt. Zie Schaeps, 2011, p. 14.

³⁴ Het exemplaar van Berend Frederik Tydeman (1784-1829) zou ook aantekeningen van
Huydecoper bevatten: 'met taalkund. aant., denklijk van B. Huydecoper.', zie Veilingcatalogus
Tydeman, 1832, Folio, theologi, nr. 11.

groen. Initialen van Exodus, Numeri, Deuteronomium, Rechters, II-IV Koningen en I en II Makkabeeën in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Leviticus, Jozua en Ruth als duplex-letter, met rood en paars penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood, sporadisch blauw. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en paars penwerk, aangezet met groen. Overige initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood.

- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Moderne katernsignaturen in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida. Zeventiende-eeuwse aanvullingen op de koptitels in inkt. – 2: Als deel 1.
- Afmetingen** 258 x 185 mm.
- Band** Twee delen in een achttiende-eeuwse bruinleren band. Goudgestempeld kader langs de randen van de platten. Rug vernieuwd in de twintigste eeuw. In goud op rug: 'BIJBEL' en onderaan 'DELFT. 1477.', en etiket met signatuur.
- Provenance** Johan Meerman (1753-1815) (?). Notitie op recto-zijde van het eerste schutblad: 'From the Meerman collection'. Niets wijst er echter op dat dit exemplaar daadwerkelijk uit de Meerman collectie afkomstig is. – Augustus Frederick, Duke of Sussex (1773-1843). Ex libris op het voorste dekblad, met de tekst: 'SI DEUS PRO NOBIS QUIS CONTRA NOS'. – British Library, Londen. Gekocht door het British Museum in 1844. Stempel op dl 1, f. 1r.: 'BRITISH MUSEUM'. De bibliotheek van het British Museum is in 1973 overgegaan in de British Library.
- Annotaties** Zeventiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. [285v.] en [286r.]. – Achttiende- of negentiende-eeuwse aantekeningen op de recto-zijde van het eerste schutblad: "Cette Bible ne

contient jamais dans aucun exemplaire ni les Pseaumes, ni le Nouveau Testament” Meerman cité par Clement. Bib. Cur. Tom. III. p. 462’.³⁵ – Negentiende- of twintigste-eeuwse collatie en opmerkingen over de zeldzaamheid van het boek in potlood op het voorste dekblad. In het Engels. – Sporadisch onderstrepingen in het tweede deel.

Overig Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.

Literatuur Pettigrew, 1839, dl 2, pp. 406-407, nr. 1. – Proctor, 1898, nr. 8862. – BMC IX, p. 16.

Londen, British Library, IB. 47102

[*G]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263. – 2: I Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Daniël, ff. 295-310; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 311-340; Makkabeeën-colofon, ff. 341-379.

Collatie Bladen ee1-hh9 (Makkabeeën) gebonden na MM10.

Illuminatie 1: Initialen als duplex-letter. Lombarden in rood. – 2: Initialen van Ezra, Salomons gebed, Jeremia en Zacharias in rood, opengewerkt. Overige initialen als duplex-letter. Lombarden in rood.

Rubricatie 1: Standaard. Contemporaine foliëring in rode Arabische cijfers. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida.

Afmetingen 269 x 196 mm.

³⁵ Wellicht komt uit deze aantekening het idee voort dat het exemplaar in bezit is geweest van Johan Meerman.

- Band** Twee delen in een achttiende-eeuwse bruinleren band.
Goudgestempeld kader langs de randen van de platten.
Goudstempeling op de rug. Rood titelschild: 'BYBEL. 1477.'
Rood en blauw gespikkelde snede.
- Provenance** François Xavier Borluut de Noortdonck (1771-1837). Ex libris op voorste dekblad, met de tekst: 'groeninghe velt'. – British Library. Gekocht door het British Museum in 1859. Stempel op dl 1, f. 1v.: 'BRITISH MUSEUM'. Op dl 1, f. 263v. een rode stempel: '8 JU 1859', verwijzende naar de aankoopdatum. De bibliotheek van de British Museum is in 1973 overgegaan in de British Library.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse handgeschreven inhoudsopgave ingevoegd voor I Paralipomenon in deel 2. – Vijftiende-eeuwse liturgische aanwijzingen wanneer een bepaalde tekst of passage te lezen verspreid door deel 2. Zie bijv. ff. 129r. ('d. inde pinxren daghen .1. quatertempere'), 160v. ('quateremper inde vastene .iiii.'), 174r. ('d. Opte woensdach quateremper inden avent') en 175r. ('In kerstnachte ter eersten messen deertse lesse te mattenen').
- Overig** -
- Literatuur** Proctor, 1898, nr. 8862. – BMC IX, p. 16.

Londen, Dutch Church, -

[*S]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279; Makkabeeën-colofon, ff. 280-318. – 2: I Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.

Illuminatie	<p>1: Initiaal van de proloog in blauw, opengewerkt, met rood en blauw penwerk, aangezet met groen. Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk, aangezet met groen. Initialen van Exodus, Numeri, Jozua, Rechters, II en III Koningen en I Makkabeën als duplex-letter, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Leviticus, Ruth, I en IV Koningen en II Makkabeën in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Deuteronomium en Daniël in blauw, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van II Paralipomenon, Tobit, Judit, Ester, Job, Prediker, Hooglied, Wijsheid, Wijsheid van Jezus Syrach, Jesaja, Jeremia, Klaagliederen, Baruch, Ezechiël, twaalf kleine profeten als duplex-letter, met rood penwerk. Initiaal van Ezra als duplex-letter. Initialen van Nehemia, Spreuken en Salamons gebed in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.</p>
Rubricatie	<p>1: Standaard. Achttiende-eeuwse foliëring in inkt. Achttiende-eeuwse katernsignatures in inkt. Contemporaine koptitels op verschillende plaatsen in de bovenmarge op de recto-zijden in een rode textualis. – 2: Standaard, met kapitteltekens afwisselend in rood en in blauw. Geen foliëring. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. Zeventiende-eeuwse aanvullingen op de koptitels in inkt.</p>
Afmetingen	271 x 204 mm.
Band	<p>1: Contemporaine bruinleren band. Blindgestempelde filetlijnen en bloemmotief op de platten. Rug vernieuwd in de achttiende eeuw. Blindstempeling op rug. Twee rugschildjes 'BIJBEL' en</p>

- ‘I’. Rode snede. Sporen van twee ontbrekende sloten en hoekstukken. – 2: Contemporaine bruinleren band. Blindgestempeld met filelijnen. Rug vernieuwd in de achttiende eeuw. Blindstempeling op rug. Twee rugschildjes ‘BIJBEL’ en ‘II’. Goudgestempeld op rug: ‘BIBLIOTH. LOND. BELG’.
- Sporen van twee ontbrekende sloten en hoekstukken.
- Provenance** Wils (fl. 1635) (?). Ingeplakt briefje op verso-zijde van het tweede schutblad van deel 1: ‘Pr , Wils. 1635.’ – Clement van Sorgen (fl. 1639). Ingeplakt briefje op verso-zijde van het tweede schutblad van deel 1: ‘Ex dono Clement van Sorgen’. – Dutch Church, Londen. Gedoneerd aan de bibliotheek door Clement van Sorgen in 1639. Zie inscriptie hiervoor. Zie ook moderne aantekening in potlood op voorste dekblad van deel 1: ‘geschonken aan de Bibliotheek door Clement van Sorgen in 1639. [Zie MS4, p.72]’.
- Annotaties** Zeventiende- of achttiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. 5v., 6v., 266v., 267v., 268r., 276v., 278r., 278v. Voornamelijk bestaande uit ‘Nota’. – Bibliografische verwijzing in een moderne hand in potlood op het voorste dekblad van deel 1. – Oude signaturen in een moderne hand in potlood op het voorste dekblad. Linksonder: ‘Dutch Library Guildhall Library WHO’.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.
- Literatuur** Geen.³⁶

Manchester, Central Library, BR 220.5393 B4

[*]

Inhoud Genesis-IV Koningen, pp. 1-524; Daniël, pp. 525-556; Makkabeeën-colofon, pp. 557-634.

³⁶ Waar ‘MS4,p.72’ op het voorste dekblad van deel 1 naar verwijst is onbekend.

Collatie	Blad a1 (proloog) ontbreekt. Bladen A1-GG8 (I Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.
Illuminatie	Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.
Rubricatie	Standaard. Negentiende-eeuwse paginering in inkt. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode textualis. Zestiende-eeuwse koptitel middenboven in zwarte inkt op p. 596.
Afmetingen	242 x 186 mm.
Band	Negentiende-eeuwse zwartleren band. Blindstempeling langs de randen van de platten. Rug vernieuwd in de twintigste eeuw ('Rebacked by Hodgins', stempel op recto-zijde van het laatste schutblad). Goudstempeling op rug. Op de rug: wapen van de bibliotheek, 'BIBLE EN DEUTSCHE', 'B.R.' en onderaan '1477'. Vergulde snede. Vervaardigd door Hatton (etiket op voorste dekblad: 'Hatton Bookbinder, 6 & 7 Greenwood st., Corronation street, Manchester').
Provenance	Manchester Free Library. Ex libris op voorste dekblad: 'MANCHESTER FREE LIBRARY'. Het exemplaar is tussen 1851 en 1856 aangeschaft. ³⁷ – De Manchester Free Library is overgegaan in de Manchester Central Library.
Annotaties	Zeventiende-eeuwse aantekening op p. 556, in dezelfde hand als de koptitel op p. 596. – Negentiende-eeuwse onderstrepingen in inkt op pp. 1-239 en 643. Met verwijzingen naar andere pagina's in het exemplaar in de marge en Latijnse vertalingen van woorden uit de tekst.
Overig	-

³⁷ Met dank aan Patti Collins, Manchester, Central Library.

Literatuur 'List of texts and versions of the Holy Scriptures', 1856, p. 44, nr. 58. – Crestocadoro, 1864, p. 57.

Manchester, John Rylands University Library, S7940

[*SG]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].

Collatie Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.

Illuminatie 1: Initiaal van de proloog in rood, opengewerkt. Initiaal van Genesis in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Rondom de initiaal is in een rode textualis geschreven: 'Adiutorium nostrum in nomine domine qui fecit celum et terra. Sit nomen domine benedictum'. Initiaal van IV Koningen als duplex-letter, met zwart penwerk. Lombarden in rood. – 2: Initialen van de proloog, twaalf kleine profeten en proloog van Baruch in rood. Overige initialen in blauw, opengewerkt. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.

Rubricatie 1: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een zwarte textualis. Daniël heeft als koptitel 'Nabugodonoser'. Contemporaine koptitels middenboven op recto- en verso-zijden in een rode hybrida op ff. 234-256. Negentiende-eeuwse omkadering van de tekstkolommen in rood. – 2: Niet gerubriceerd. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine of zestiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto-zijden in een zwarte cursiva. Negentiende-eeuwse omkadering van de tekstkolommen in rood.

Afmetingen	260 x 192 mm.
Band	<p>Twee delen in identieke laatachttiende-eeuwse bruinleren banden. Goudstempeling langs de randen van de platten en op het voorste plat op het midden een stempel met de initialen 'JR'. Waarschijnlijk verwijzend naar John Rylands.</p> <p>Goudstempeling op rug: 'Biblia Hollandica', 'I' of 'II', 'Editio Princeps' en 'Delf 1477'. Vergulde snede. Vervaardigd door H. Walther ('Bound by H. Walther').</p>
Provenance	<p>George John, 2nd Earl of Spencer. Ex libris op voorste dekblad van deel 1: 'E BIBLIOTHECA SPENCERIANA'. – John Rylands Library, Manchester. Ex libris op de voorste dekbladen van deel 1 en 2: 'THE IOHN RYLANDS LIBRARY 1894'. In 1892 door Enriqueta Augustina Rylands (de vrouw van John Rylands) gekocht op de veiling van George John, 2nd Earl of Spencer.</p>
Annotaties	<p>Vijftiende- of zestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, f. [318r.] (vervaagd), dl 2, ff. [183v.] ('contra den bijb. 1485' en [191r.] ('contra den bijb. louven'). – Wapens van het drukkersmerk op f. [324r.] genummerd '1' en '2'. – Op het tweede schutblad is een doordruk van een aantekening te lezen, ondersteboven staat daar 'metamor ovidii'. – Onderstrepingen van woorden en zinnen in zwarte inkt verspreid door deel 2.</p>
Overig	Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van tenminste drie verschillende exemplaren.
Literatuur	Dibdin, 1814, pp. 68-71. – Guppy, 1935, p. 72.

Mettingen, Draiflesen Collection, Liberna Collection Inc. 28
(olim Particuliere collectie, Nederland)

[*]

- Inhoud** Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279;
Makkabeeën-colofon, ff. 280-318.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Bladen A1-GG8
(Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine
profeten-colofon) niet aanwezig.
- Illuminatie** Initialen in rood, meeste met rood penwerk. Lombarden in
rood.
- Rubricatie** Standaard, kapitteltekens niet aangebracht. Contemporaine
foliëring in Romeinse cijfers in inkt. Geen katernsignaturen.
Geen koptitels.
- Afmetingen** 287 x 196 mm.
- Band** Contemporaine bruinleren band. Grotendeels gerestaureerd.
Blindgestempelde filetlijnen en kleine bloemmotiefjes op de
platten. Twee koperen sloten.
- Provenance** L. Bloemart. Zeventiende- of achttiende-eeuwse inscriptie op
verso-zijde van het zesde schutblad en op f. 1r. – Clarence
Bertrand Thompson (1882-1969). Zie Veilingcatalogus Bertrand
Thompson, 1948, nr. 848. – Voor de Liberna Collection
aangeschaft op de veiling van Bertrand Thompson. In 2012 is
de Liberna Collection ondergebracht in de Draiflesen
Collection in Mettingen.
- Annotaties** Achttiende-eeuwse opsomming van Bijbelboeken in dit
exemplaar op de verso-zijde van het eerste schutblad, met
daarboven: 'Dat erste deil der bibelen daer in begrepen syen
dese naevolge boecken'.³⁸ – Twintigste-eeuwse

³⁸ Er wordt hier een tweede deel gesuggereerd. Onduidelijk is of het exemplaar ooit een tweede deel heeft gehad. Mogelijk verwijst het in het algemeen naar een eerste en tweede deel.

literatuurverwijzingen en verwijzingen naar andere exemplaren in één deel in potlood op het voorste dekblad. In het Engels. Mogelijk door C. Bertrand Thompson.

Overig

-

Literatuur

Veilingcatalogus Bertrand Thompson, 1948, nr. 848. – Folmer-Von Oven, Van Gendt en Hommerson, 1978, pp. 34-35. – IDL, nr. 867 (als Dutch private library). – Rasche, 2012.

Middelburg, Zeeuwse Bibliotheek, 1110 A 19

[*SG]

Inhoud

1: Proloog- IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën, ff. [280-309]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofoon, ff. [295-324]. Inliggend vier bladen uit Zacharia en Maleachi, gelijk aan ff. [319-322].

Collatie

Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Bladen kk1-9 ontbreken. Bladen MM5-8 dubbel aanwezig, inliggend in het tweede deel.

Illuminatie

1: Initialen in blauw, opengewerkt, met penwerk in rood. Lombarden afwisselend in rood en in blauw. – 2: Initialen in rood, opengewerkt, met fijn penwerk in inkt. Tekst in sommige initialen, zoals in die van II Paralipomenon: 'ora pro nobis beata Clara. Initiaal van Nehemia niet aangebracht. Lombarden in rood. Extra inliggende bladen (MM5-8) bevatten geen initialen. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.

Rubricatie

1: Standaard, met sporadisch kapitteltekens. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Zestiende-eeuwse koptitels op ff. [1-114] middenboven op de recto- en verso-zijden in inkt. Zestiende-eeuwse koptitels op ff. [115-263] boven rechter kolom op de recto-zijden in inkt. Geen koptitels op ff. [264-309]. – 2: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen.

	Contemporaine koptitels middenboven op recto- en verso- zijden in een rode textualis. Zacharia heeft als koptitel 'Malachias'. Extra inliggende bladen (MM5-8) hebben een Standaard zoals in deel 1. Geen foliëring. Geen katernsignatures. Geen koptitels.
Afmetingen	261 x 198 mm.
Band	Twee delen in identieke moderne halfperkamenten banden. Platten met blauw papier beplakt. In inkt op de rug: 'BIBLE 1477'.
Provenance	Consistorie van de Nederlandsche Hervormde Gemeente, Middelburg. Zeventiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. [1r]: 'Supr Consistorij Medioburgensis'. Mogelijk uit de door Hermannus Faukelius in 1625 nagelaten bibliotheek. – Provinciale Bibliotheek Zeeland. In 1861 is de collectie van de Hervormde Gemeente Middelburg in bruikleen gegeven aan de Provinciale Bibliotheek Zeeland. In 1985 is deze bibliotheek samen met drie andere bibliotheken opgegaan in de Zeeuwse Bibliotheek.
Annotaties	Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse leesaanwijzing in de initiaal van Spreuken op dl 2, f. [105v.]: 'Dit lest men in den reu'. Mogelijk verwijst dit naar de refter. – Vijftiende- of zestiende-eeuwse liturgische aantekeningen verspreid door Paralipomenon-Ezechiël in deel 2. Bijv. op f. [176r.]: 'ij Sondach van den advent'. – Zestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, ff. [10r.] ('Van Kijnderen [...]), [51r.] ('nijemant doden om dy [...]') en [82v.] ('om een hier [...] te aenworden [...] van sijnen [...]').
Overig	Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.
Literatuur	<i>Catalogus van de Provinciale Bibliotheek van Zeeland</i> , 1863, p. 125. – IDL, nr. 867.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Makkabeeën-colofon, ff. [264-302]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Daniël, ff. [295-310]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [311-340].
- Collatie** Geen bijzonderheden.
- Illuminatie** 1: Initialen en lombarden in rood en in blauw. Verder geen informatie. – 2: Als deel 1.
- Rubricatie** 1: Koptitels. Verder geen informatie. – 2: Als deel 1.
- Afmetingen** Geen informatie.
- Band** Twee delen in een achttiende-eeuwse bruinleren band. Goud- en blindstempeling op de platten. Platten ingelegd met donkerder leer.
- Herkomst** Jan Pieter van Suchtelen (Pyotr Kornilovich Suhtelen) (1751-1836). Ex libris.
- Annotaties** Latere aantekeningen op de schutbladen. Verder geen informatie.
- Literatuur** Kiselev, 1939, nr. 125.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-293]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [294-323].
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Blad T1 ontbreekt.
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Initiaal van Exodus in rood, opengewerkt, met penwerk in inkt. Overige initialen in blauw, sommige

³⁹ Met dank aan Irina Boldyreva, Russische Staatsbibliotheek.

- opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon in blauw, met rood en blauw penwerk. Initialen van Tobit en Judit in rood. Initialen van Obadja en Sefanja in blauw. Overige initialen in blauw, sommige opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Als deel 1.
- Afmetingen** 245 x 180 mm.
- Band** Twee delen in identieke negentiende-eeuwse blauwmarokijnen banden. Goudstempeling op platten en rug. Titel in goud op rug: 'BIBLIA SACRA BELGICE', 'TOM.I.' of 'TOM.II.' en 'DELFI JACOBS ET YEMANTS MCCCCLXXVII'. Vergulde snede.
- Provenance** Jacob Corneliszoon van Oostsanen. Vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. 318r.: 'Dit bouck hoert toe Jacob cornelis z. die scilder wonende in die calverstraet'. Onder de inscriptie staat met rood krijt het jaartal 1502 geschreven. Mogelijk ook van de hand van Jacob Cornelisz. (particulier; mannelijk; leek) – John Hayford Thorold (1773-1831). Ex libris verwijderd. Zie Veilingcatalogus Thorold, 1884, nr. 295. – John Pierpont Morgan (1837-1913). Ex libris op voorste dekblad van beide delen. Na zijn dood in 1913 liet Morgan zijn collectie na aan de The Pierpont Morgan Library die hij zelf in 1906 had gesticht. Zijn zoon maakt er in 1924 een publieke instelling van. Tegenwoordig heet de bibliotheek The Morgan Library & Museum.
- Annotaties** Vroegzestiende-eeuwse aantekeningen, voornamelijk kruisjes en herhalingen van woorden en zinnen en korte samenvattingen, in inkt en rood krijt verspreid over deel 1 en 2. Zeer hoge

dichtheid bij het boek Deuteronomium. Mogelijk van de hand van Corneliszoon van Oostsanen.

Overig Delen horen mogelijk oorspronkelijk niet bij elkaar.

Literatuur Veilingcatalogus Thorold, 1884, nr. 295. – Pollard, 1907, dl 3, nr. 640. – Goff, 1973, B581.

New York, Public Library, *KB 1477

[*S]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-262; Daniël, ff. 263-278; Makkabeeën-colofon, ff. 279-318. – 2: Paralipomenon-Ezechiël ff. 1-294; Twaalf kleine profeten-colofon ff. 295-324.

Collatie Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.

Illuminatie 1: Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden afwisselend in blauw en in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met penwerk in rood en blauw. Initiaal van Haggai in rood, met blauw penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.

Rubricatie 1: Standaard. Zeventiende-eeuwse foliëring in inkt. Moderne foliëring op f. 317 (als 318). Zeventiende-eeuwse paginering in inkt op f. 317 (als 635). Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode textualis. Contemporaine koptitel boven de linker kolom in inkt op f. 317r. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Katernsignatures sporadisch nog zichtbaar. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.

Afmetingen 269 x 195 mm.

Band Twee delen in een negentiende-eeuwse blauwmarokijnen band. Goudgestempeld kruis op het midden van de platten. Titel in goud op rug: 'BIBLIA BELGICA.' en 'DELFT. 1477.'. Rode

snede die later verguld is. Vervaardigd door J. MacKenzie (stempel op de verso-zijde van het eerste schutblad: 'BOUND BY J. MACKENZIE BOOKBINDER TO THE KING').

- Provenance** BC (?). Achttiende- of negentiende-eeuws gestempeld wapenschild op eerste en laatste blad van beide delen. Met verticale zwarte streep over midden en links en rechts de letters B en C. – New York Public Library. Gezien de aantekeningen van Wilburforce Eames (1855-1937), lange tijd werkzaam in de NYPL, in het exemplaar, al vóór 1937 in de NYPL aanwezig.⁴⁰
- Annotaties** Zestiende-eeuwse aantekeningen in de marges, meest verbetering van zetfouten in de tekst en verklaring en synoniemen van woorden, op dl 1, ff. 2v., 17r., 17v., 20v., 23r., 24v., 241r., 241v., 242v., 243r., 243v., 244r. en 244v., en op dl 2, ff. 27v., 31v., 32r. en 34r. – Twintigste bibliografische aantekeningen van Wilburforce Eames (1855-1937) op de recto-zijde van het tweede schutblad van deel 1. – Ingeplakte catalogusbeschrijving op voorste dekblad van deel 1, waarschijnlijk van dit exemplaar, met catalogusnummer 134. In het Engels.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar. Het colofon van het eerste deel heeft een andere herkomst dan de rest van de bladen van dat deel.
- Literatuur** Goff, 1940, B581.

Olim Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, [***XE**]
Incunabel BPH 42⁴¹

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1r.-263v.]; Makkabeeën-colofon,

⁴⁰ Met dank aan Jessica Pigza, New York Public Library.

⁴¹ Beschrijving gebaseerd op Veilingcatalogus Doheny, 1987, nr. 76 en Ford, 1990, pp. 92-93. Met dank aan José Bouman, BPH.

ff. [264r.-302v.] – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1r.-294v.]; Daniël, ff. [295r.-310v.]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [311r.-340v.]

- Collatie** Geen afwijkingen
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis uitgevoerd als duplex letter met rood en blauw penwerk, aangestipt met groen en geel. Overige initialen in blauw, opengewerkt, rood penwerk, aangestipt met groen. Lombarden in rood. – 2: Initialen in blauw, opengewerkt, rood penwerk, aangestipt met groen. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Koptitels in bruine inkt op ff. 1r.-18v., mogelijk niet contemporain. – 2: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Geen koptitels.
- Afmetingen** 289 x 206 mm.
- Band** Twee delen in identieke achttiende-eeuwse roze marokijnen banden. Titel verguld op rug. Vervaardigd in Duitsland, mogelijk in opdracht van de Graaf van Stolberg die zijn boeken liet binden in wit leer, mogelijk verkleurd.
- Provenance** Loebbricht en Bartkut Dobben, wonende op het ronde begijnhof in Amsterdam. Vroegzestiende-eeuwse inscriptie achterin beide delen: 'Dit boeck hoert toe loebbricht ende bartkut Doeppen Dochteren woenende op het roende beghijn hoeft'. Loebbricht en Barkut waren afkomstig uit het patriciërs geslacht Dobben, dat later ook burgemeesters voor de stad zou leveren. (Particulier; Vrouwelijk; Religieus). – St. Claraklooster, Amsterdam. Vroegzestiende-eeuwse inscriptie achterin het tweede deel, onder de eigendomsinscriptie van Loebbricht en Barkut Dobben: 'ende nu die arme clarissen binnen amsterdam'. Overgenomen van de gezusters Dobben door de

clarissen van het Sint Claraklooster in Amsterdam. Gezien de latere inscripties bleef het exemplaar binnen de familie Dobben, die ook een rol speelde binnen het Sint Claraklooster.

(instelling; vrouwelijk; religieus) – Beatrix Cornelis Dobben († 1582). Laat zestiende-eeuwse inscriptie: ‘Dit boeck hoert toe Beatrix Cornelis dochter [...]’. – Ysbrant Jacob Dobbensz. Laat zestiende-eeuwse inscriptie: ‘Dit boeck hoert toe Beatrix Cornelis dochter ende nu wederom Ysbrant Jacob Dobbensz. Ende is ghelegateert ende besproeken, met believe van de Abdiesse, bij zijn moyken Beatris Meester Cornelis Dobbendr. professide clarisse binnen der stede van Amstelredam, dewelcke is gherust in Godt den Heere, den sevenste dach van de maent October in het jaer ons Heren Jesu Christi duysent vyff hondert twee ende tachtich, ’s morgens tusschen half driën ende dry uren. Wiens siele ende alle gheloevige sielen Godt almachtich ghenadich sy. Amen. Godt boven al’. – Isaac Le Long (1683-1762). Zie Le Long, 1732, pp. 374-375 en Veilingcatalogus Le Long, 1744, p. 5, libri in folio nr. 34. – Christian Ernst zu Stolberg-Wernigerode (1691-1771). Ex libris en stempel ‘GRAFL. STOLBERGISCHE BIBLIOTHEK Z. WERNIGERODE’. – Estelle Doheny. Leren label met ‘Doheny III, 24’. – In 1987 door de BPH gekocht op de Doheny veiling.

Annotaties Geen informatie.

Overig -

Literatuur Le Long, 1732, pp. 374-375. – Veilingcatalogus Le Long, 1744, p. 5, libri in folio, nr. 34. – Vermeulen, 1925, pp. 45-47. – Veilingcatalogus Doheny, 1987, nr. 76. – Ford, 1990, pp. 92-93.

Inhoud	Genesis-IV Koningen, ff. [1-262]; Daniël, ff. [263-278]; Makkabeeën-colofon, ff. [279-317].
Collatie	Blad a1 (proloog) ontbreekt. Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.
Illuminatie	Initiaal van Genesis als duplex-letter, met blauw en rood penwerk, aangezet met groen. Overige initialen in rood, opengewerkt, met penwerk in inkt. Lombarden in rood.
Rubricatie	Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
Afmetingen	273 x 176 mm.
Band	Achttiende-eeuwse perkamenten band. Bovenaan op de rug in inkt: 'NEDERDUITSCH BYBEL. 1477.'.
Provenance	Claes Heyn. Vijftiende-eeuwse inscriptie op f. [317v.]: 'dit boeck hoert claes heyn woenende toe amsterdam an de plaetse also lang als god believ'. De inscriptie is ondersteboven op het blad geschreven. De verso-zijde van f. [317] is tegengeplakt waardoor de inscriptie enkel leesbaar is met tegenlicht. (particulier; mannelijk; leek) – Eugene Nielen Marais (1871-1936). Ex libris op de recto-zijde van het eerste schutblad met het devies: 'dit of dood'. – Grimm-Houghton (?). Volgens een inliggend cataloguskaartje is dit exenplaar gedoneerd in 1980 door Grimm-Houghton. Mogelijk incorrect. – Coleman Jennings (?). Mogelijk gedoneerd door Coleman Jennings.
Annotaties	Zestiende- of zeventiende-eeuwse aantekeningen op ff. 91r., 176v., 207r. en 267v.
Overig	-

Literatuur *Blackwell Rare Books. Catalogue B172*, [2013], nr. 28.

Orlando, Holy Land Experience, (Van Kampen Collection) VK 835⁴² [-]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon ff. [280-318]. – 2: I Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initialen als duplex-letter, met penwerk. Lombarden in rood. – 2: Als deel 1.
- Rubricatie** 1: Standaard. Verder geen informatie. – 2: Als deel 1.
- Afmetingen** Geen informatie.
- Band** Twee delen in een achttiende-eeuwse roodmarokijnen band. Zwart leren medaillon ingelegd op platten. Goudstempeling op platten. In medaillon een engel onder een sterrenhemel, met daar bovenop een kroontje, zie ook Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Bb niederland. 1477 01. Vergulde snede. Groen leeslint.
- Provenance** Jacob Arnout Clignett (1756-1827). Aantekening met zijn naam op een van de voorste schutbladen. Zie Veilingcatalogus Clignett, folio, nr. 6. – Robert van Kampen (1938-1999). Door Van Kampen gekocht van Machiel de Roos, Asher Rare Books in de jaren 80. In 2002 is de Van Kampen Collection in bruikleen gegeven aan The Holy Land Experience in Orlando waar zij getoond wordt in The Scriptorium.
- Annotaties** Aantekening van Clignett op een van de voorste schutbladen waarin hij ingaat op de volgorde van Bijbelboeken in dit exemplaar. – Verder latere aantekeningen.

⁴² Met dank aan George Fredericks, Holy Land Experience

Overig -

Literatuur Veilingcatalogus Clignett, folio, nr. 6.

Oxford, Bodleian Library, Auct. V. 3.6.7

[*SG]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-260]; Daniël, ff. [261-276]; Makkabeeën-colofon, ff. [277-315]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].

Collatie Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Bladen y1-3 ontbreken. Bladen hh4-5 gebonden na hh7 (gekeerd gebonden). Blad t5 gebonden na t3, t4 na t5, t7 na t4 en t6 na t7 (gekeerd gebonden).

Illuminatie 1: Initiaal van de proloog in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en paars penwerk. Initialen van Exodus, Leviticus., Numeri, Jozua en Rechters als duplex-letter, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Deuteronomium en II Koningen in rood, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Initiaal van Ruth in rood, met paars penwerk. Initiaal van I Koningen in blauw, met rood penwerk. Initialen van III Koningen en Daniël in blauw, met rood penwerk, aangezet met groen. Initiaal van IV Koningen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initialen van I en II Makkabeeën in rood, met paars penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met penwerk in rood en paars, aangezet met groen en blauw. Initialen van II Paralipomenon-Wijsheid van Jezus Sirach en Jesaja-twaalf kleine profeten in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen en blauw.

Initiaal van Gebed van Salomo in rood, met paars penwerk, aangezet met groen en blauw. Lombarden afwisselend in rood en blauw.

- Rubricatie** 1: Standaard. Vroegnegentiende-eeuwse foliëring in inkt. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden, en op de verso-zijden wanneer er meerdere boeken zijn, in een rode hybrida. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood en een negentiende-eeuwse paginaNumering op de verso-zijden. Sporadisch contemporaine katernsignatures zichtbaar. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. Zeventiende-eeuwse aanvullingen op de koptitels in inkt.
- Afmetingen** 1: 268 x 190 mm. – 2: 291 x 201 mm.
- Band** Twee delen in nagenoeg identieke achttiende-eeuwse bruinleren banden. Niet gelijktijd vervaardigd. Twee goudgestempelde kaders op de platten, delen hebben niet hetzelfde patroon. Goudstempeling op rug. Rug van deel 1 is vernieuwd. Twee titelschildjes, rood: 'VETUS TESTAMENTUM' en groen: 'HOLLAND. I.', op het tweede deel: 'HOLLAND. II.' Onderaan de rug in goudstempeling: 'DELF. 1477.', en etiket met signatuur. Vijftiende-eeuws fenestra ingeplakt op de verso-zijde van het tweede schutblad van deel 2: 'Dat anderde stuc der bibelen'.
- Provenance** Bodleian Library, Oxford. Gekocht in 1833 voor £5.15.6. Stempels op f. [1r.] van beide delen: 'BIBLIOTHECA BODLEIANA'.⁴³

⁴³ Volgens Coates, 2005, B-335 in bezit geweest van Berend Frederik Tydeman (1784-1829) en gekocht door Richard Heber (1773-1833). Het exemplaar toont geen aanwijzingen hiervoor. Waarschijnlijk is deze provenance incorrect. Coates heeft dan ook vraagtekens achter deze namen. De veiling van Heber vond plaats in 1843 en dit exemplaar is volgens de

- Annotaties** Vijftiende-eeuwse verbeteringen op de tekst op dl 2, ff. [109r.] ('uutghehouwen'), [112r.] ('soete'), [123r.] ('stoutelic'), [251v.] ('dit' en 'dat' boven 'Dese boec die Baruch'), [296v.] ('woert'), [313r.] ('onwetentheit'). – Zeventiende- of achttiende-eeuwse vertalingen van woorden in het Latijn op dl 2, f. [28r.-36v.]. – Achttiende- of negentiende-eeuwse catalogusbeschrijving op recto-zijde van het tweede schutblad van deel 1. Met de vermelding dat de drukker 'onthalst is geworden'. – Onderdermarge van dl 2, f. [1] weggesneden. – Achttiende- of negentiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. [1r.]: '1477' en daaronder: '647 Seiten'. – Negentiende-eeuwse aantekening op recto-zijde van het tweede schutblad van deel 1: 'Dit is de allereerste Druk der Nederduytsche Bybel waar van de vertaling omtrent 't jaer 1300 is gemaect na de Latijnsche Vulgata: is gedrukt om in een of twee deelen gebruykt te worden waar van dit exemplaar het eerste stuk is, bevattende soo veel, als waer na Petrus Comestor sijn Historia Scholastica heeft geschikt gehad; waer om alhier de Prophetie van Daniel is gevoegt agter de Boeken der Koningen, welk boek apart is gedrukt; 't geen onder de propheten pleeg gevoegt te worden als 't exemplaar uyt 2 stukken bestont; Sulx blijkt klaer uyt het eynde & begin van yder volgend boek. Siet van dese druk int boek Isaak Le Long Boeksael der Nederduijtsche Bybels van pag: 365 tot 374. & Pars Ind: Bat. pag: 233.'.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.
- Literatuur** Coates, 2005, B-335.

aankoopregisters al in 1833 verworven. Bovendien bevat het exemplaar Princeton, Scheide Library, 5.4.3 wel het eigendomskenmerk van Heber en is dat waarschijnlijk ook het exemplaar dat door Heber is gekocht op de veiling Tydeman.

Inhoud	1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Daniël, ff. [295-310]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [311-340].
Collatie	Bladen HH1-II8 (Daniël) twee keer aanwezig, na dd7 en na GG8.
Illuminatie	1: Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Deuteronomium en Ruth zonder penwerk. Lombarden afwisselend in rood en in blauw. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Initialen van de proloog op Baruch, Ezechiël en twaalf kleine profeten in rood, met rood penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.
Rubricatie	1: Standaard, enkele kapitteltekens in blauw. Geen foliëring. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Geen foliëring. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
Afmetingen	270 x 193 mm.
Band	Twee delen in identieke vroegnegentiende-eeuwse blauwmarokijnen banden. Goudstempeling langs de randen van de platten en op de rug. Op de rug: 'BIBLE HOLLANDOISE' en 'TOME I' of 'TOME II'. Met roze leeslinten en vergulde

snede. Vervaardigd tussen 1809 en 1818 door Francois Bozerian (onderaan de rug: 'REL. P. BOZERIAN JEUNE').⁴⁴

Provenance Marg[...] van Dam. Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. [318v.]: 'dit buek hort tue marg[...] van dam'. (particulier; onbekend; leek) – G[...] van der Verdam. Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. [318v.]: 'g[...] van der verdam'. (particulier; onbekend; leek) – [...] Dochter. Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 2, f. [310v.]: 'Dit boek hoort te [?] Dochter'. (particulier; vrouwelijk; leek) – Willem Hendrik Jacob Van Westreenen van Tiellandt (1783-1848). Tweede deel gekocht van Jacobus Koning via boekverkoper Pieter van Daalen Wetters in 1809. Geruild in 1810 met Joseph van Praet van de Bibliothèque Impériale et Royale de France.⁴⁵ – Bibliothèque Royale. Rode stempel op dl 1, f. 1r.: 'BIBLIOTHÈQUE ROYALE'. – Bibliothèque Imperiale. Rode stempel op de recto-zijde van het derde schutblad van deel 1 en 2: 'BIBLIOTHÈQUE IMPERIALE IMPR'. De Bibliothèque Royale ging ten tijde van Napoleon over in de Bibliothèque Imperiale. – De Bibliothèque Imperiale ging uiteindelijk over in de Bibliothèque Nationale de France.

Annotaties Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse aantekening op dl 1, f. [98r.]: 'hout rapende', herhaling van woorden die ook in de tekst staan. – Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse op dl 1, f. [64v.]. Tegen de kolom aan is de letter 'J' geschreven, als aanvulling op 'osua' wat in de tekst staat. – Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. [140v.]: 'vergeeft'.

⁴⁴ Het tweede deel van dit exemplaar is in 1809 via een ruil met W.H.J. van Westreenen van Tiellandt in de BNF terechtgekomen, en de binder was werkzaam tot 1818.

⁴⁵ De Booy en Van Heel, 1997, pp. 22-26, 28 en 31.

– Zeventiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. [226r.]: ‘Den teden der doonkkerheden’ met daarnaast een tekening van een knoop. Zo’n zelfde knoop is te zien op dl 2, f. [142v.], met daarnaast: ‘[...]n dijen dagen [...] doockerheden’. – Zeventiende-eeuwse aanvulling op de koptitel op dl 2, f. [53r.]: ‘andere Nehemia’. – Achttiende of vroeg negentiende-eeuwse verwijzing naar Scriverius, 1628, pp. 89-90, op de recto-zijde van het derde schutblad van deel 1. Daaronder in dezelfde inkt ‘A. + 210.’, waarschijnlijk verwijzend naar een oud plaatsnummer.

- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.
- Literatuur** Pellechet, 1970, nr. 2366. – Elliott-Loose, 1976, nr. 90. – CIBN, B-456. – De Booy en Van Heel, 1997, pp. 22-26, 28 en 31.

Parijs, Bibliothèque nationale de France, Rés. A. 411 **[*EG]**

- Inhoud** Genesis-IV Koningen, ff. [1-246]; Daniël, ff. [247-262]; Makkabeeën-colofon, ff. [263-301].
- Collatie** Bladen a1-10 e4-10 ontbreken. Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.
- Illuminatie** Initialen in blauw, opengewerkt op Exodus na. Lombarden in rood.
- Rubricatie** Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignatures. Moderne katernsignatures in potlood. Contemporaine koptitels middenboven verspreid over de recto- en verso-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 255 x 183 mm.

Band	Achttiende-eeuwse bruinleren band met houten platten. Platten mogelijk contemporain. Goudstempeling op rug. Titelschild op rug: '1477 BIBEL TOT DELF'. Rood gespikkelde snede.
Provenance	Jan Huets. Vroegzestiende-eeuwse inscriptie op f. [83v.]: 'broder jan huets got sij met ons allen amen'. Mogelijk geen bezitter. (particulier; mannelijk; religieus) – Jan vander Linden, Jacob Maesen en Jacob van Maerlant. Zeventiende-eeuwse inscriptie op f. [83v.]: 'Broeder Jan vander linden ende broeder Jacob maesen ende Jacob van maerlant'. Mogelijk geen bezitters. – Hendrik Gielen. Zeventiende-eeuwse inscriptie op f. [84r.]: 'Broeder hendrick gielen cellebroeder in maestricht'. – Johannes Neven. Achttiende-eeuwse inscriptie op f. [301v.]: 'Dono Fratris Joannis Neven Patris Cellitarum apposuit Bibliotheca Fratrum Praedicatorum Conventus Mosaetrajectensis Frater J. Ludovicus Habricx S. Ord. Praed. 1775'. – Bibliotheek Cellebroeders Maastricht. Zie inscriptie hiervoor. – Bibliothèque Imperiale. Rode stempel op f. [1r.]: 'BIBLIOTHÈQUE IMPERIALE IMPR'. – De Bibliothèque Imperiale ging over in de Bibliothèque Nationale de France.
Annotaties	Vijftiende-eeuwse aantekening op Contemporaine aantekening op f. [173r.]: 'Alden [...] [...]'. – Vijftiende-eeuwse vervaagde aantekeningen op ff. [163r.], [176r.] en [301v.]. – Vijftiende-eeuwse manicule met daaronder 'nota' op f. [253r.]. – Zeventiende-eeuwse vervaagde aantekening op f. [163v.]. – Zeventiende-eeuwse aantekening in de middenmarge op f. [165r.]: '12000 millia signati'. – In de middenmarge van f. [45v.] is als een verwijzing naar de tekst een krabbel of een tekening gemaakt. Onduidelijk is waar dit op slaat.
Overig	-

Literatuur Pellechet, 1970, nr. 2366. – Elliott-Loose, 1976, nr. 90. – CIBN, B-456.

Princeton, Scheide Library, 5.4.3

[*SEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Makkabeeën-colofon ff. [264-302]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Daniël, ff. [295-310]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [311-340].
- Collatie** Geen bijzonderheden.
- Illuminatie** 1: Initiaal van de proloog in rood, met blauw penwerk. Initiaal van Genesis in blauw en goud, met rood penwerk, aangezet met groen. Initiaal van Exodus in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Overige initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden hoofdzakelijk in rood. – 2: Initiaal van Daniël in rood, opengewerkt, met paars penwerk. Overige initialen in blauw, sommigen opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Contemporaine foliëring op ff. [26-40] in rode Romeinse cijfers. Verder geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels op ff. [26-40] middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida of textualis. Verder contemporaine koptitels rechts in de bovenmarge op de recto-zijden in inkt. – 2: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida. Geen koptitels op ff. [295-310] (Daniël).
- Afmetingen** 268 x 196 mm.
- Band** Twee delen in een laatzestiende- of vroegzeventiende-eeuwse paneelstempelband. Bovenaan de rug in goud gestempeld:

- ‘NEDERDUITSCH BYBEL’. Onderaan de rug: ‘1477’. Twee koperen sloten, waarschijnlijk later. Rood gespikkelde snede. Klavier om het eerste en tweede deel van elkaar te scheiden.
- Provenance** Dieuwier Claes (alleen deel 2). Vijftiende-eeuwse inscriptie op dl 2, f. [340r.]: ‘Dit bock behoert toe Diewer claes pieter zoen borst Dochter’. Zie ook Den Haag, KB, 169 E 55-56. (particulier; vrouwelijk; leek) – Richard Heber (1774-1833). Stempel op recto-zijde van het eerste schutblad: ‘BIBLIOTHECA HEBERIANA’. – Jan Willem Six van Vromade (1872-1936). Ex libris op het voorste dekblad: ‘EX BIBLIOTHECA J.W. SIX’. – John H. Scheide (1875-1942). Scheide kocht het exemplaar in 1927 van Maggs Bros. – William H. Scheide (1914-). W.H. Scheide heeft zijn bibliotheek onder laten brengen in de Princeton University Library.⁴⁶
- Annotaties** Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse vervaagde aantekeningen op dl 1, ff. [41r.] en [61r.]. – Vroegzestiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. [2v.]: ‘[...] habent 23 ans.’. – Achttiende-eeuwse verwijzing naar Pars, 1701 op dl 2, f. [340v.]. – Achttiende- of negentiende-eeuwse aantekening op recto-zijde van het eerste schutblad, met verwijzing naar de oude band. Zelfde aantekening als in Amsterdam, UB, Ned.Inc 21.
- Overig** Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van tenminste vier verschillende exemplaren.
- Literatuur** Veilingcatalogus Heber, 1834, Part the first, nr. 1010. – Goff, 1940, B581.

⁴⁶ Met dank aan Paul Needham, Scheide Library, voor de informatie betreffende de latere provenance van dit exemplaar.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initialen in rood. Lombarden in rood. – 2: Initiaal van I Paralipomenon in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initiaal van spreuken bevat 'Ihesus Maria'. Initialen van Hosea, Jona, Habakuk en Zacharia in rood, opengewerkt. Overige initialen in blauw, opengewerkt. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.
- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Contemporaine katernsignaturen sporadisch nog zichtbaar. Geen koptitels. – 2: Als deel 1.
- Afmetingen** 279 x 212 mm.
- Band** Twee delen in identieke twintigste-eeuwse bruinleren banden. Blindgestempeld op de rug, bovenaan: 'BIBLE IN DUYTSCH' en 'I.' of 'II.', onderaan: 'DELFT 1477'. Het tweede deel heeft een rode snede. Vervaardigd door Daniel Knowlton, boekbinder van de Brown University Library, in 1960 (stempel rechtsonderin op het voorste dekblad van beide delen).
- Provenance** Klooster in Leuven (enkel dl 1). Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse inscriptie op de verso-zijde van het derde schutblad van dl 1: 'desen bock hoert toe den clooster binnen loven'. Inscriptie is doorgehaald en waar nu het woord 'clooster' te lezen staat heeft mogelijk oorspronkelijk iets anders gestaan. (instelling; onbekend; religieus) – Jan Frans Van de Velde

(1743-1823). Inscriptie op de verso-zijde van het derde schutblad van dl 1. Gedateerd 1786, met een verwijzing naar Le Long. – Rush Christopher Hawkins (1831-1920). In 1903 ondergebracht in het Annmary Brown Memorial. In 1948 ging de collectie over naar Brown University, maar pas in 1990 zijn de incunabelen overgebracht naar de John Hay Library waar de afdeling bijzondere collecties van Brown University Library is ondergebracht.⁴⁷

- Annotaties** Vijftiende-eeuwse aantekening op dl 1, f. [8v.]: ‘saxa’. – Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse samenvattingen in een nette hybrida op dl 2, ff. [1r-103r.], bij aanvang van elk hoofdstuk. – Achttiende- of negentiende-eeuwse verwijzing naar Le Long, 1732 o de verso-zijde van het derde schutblad van deel 2.
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.
- Literatuur** Veilingcatalogus Vande Velde, 1831, nr. 137. – Pollard, 1910, pp. 267-268, nr. 468. – Goff, 1940, B581.

San Marino, Huntington Library, RB 84943⁴⁸

[SEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initialen van Daniël en I en II Makkabeeën als duplex-letter, met rood penwerk. Overige initialen in rood. Lombarden in rood op ff. [1-263] en in rood en in blauw op ff. [264-318]. – 2:

⁴⁷ Met dank aan William Monroe, Brown University Library.

⁴⁸ Met dank aan Stephen Tabor, Huntington Library.

Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood.

Rubricatie 1: Standaard. Moderne foliering in potlood. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven in rood. – 2: Standaard. Zestiende- of zeventiende-eeuwse foliëring in zwarte inkt. Geen katernsignaturen. Zestiende- of zeventiende-eeuwse koptitels middenboven in zwarte inkt.

Afmetingen Geen informatie.

Band Twee delen in identieke zestiende-eeuwse bruinleren banden. Blindgestempeld ruitmotief op de platten. Latere rug en negentiende-eeuwse zijden dekbladen. Negentiende-eeuwse klampen.

Provenance (?). Vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. [121r.]: ‘Dese bouc behoert toe’. Geen naam aan toegevoegd, ook niet weggekrast of vervaagd. (onbekend; onbekend; onbekend) – Marigten Alewijns (enkel colofon dl 1). Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. [318v.]: ‘Dit boeck hoert totten regulierissen van sinte cecilien cloester binnen leyden ende is ons besproken in testament van marigten alewijns onse gheminde moye’. Zie ook Cambridge, University Library, Oates 3335. (particulier; vrouwelijk; religieus) – Sint Ceciliaklooster, Leiden (enkel colofon dl 1). Zie inscriptie hiervoor. (instelling; vrouwelijk; religieus) – Ross Winans (1796–1877). Ex libris op voorste dekbladen. – Henry Edwards Huntington (1850-1927). Gekocht in 1918 als onderdeel van de Ross C. Winans Collection, in handen van boekhandelaar George Dietrich Smith (1870-1920).

Annotaties Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse aantekeningen op dl 1, f. [279r.]: ‘daneel’ en ‘propheten’. – Kruisjes op dl 2, f. [120r.]. Mogelijk vroeg.

Overig Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.
Literatuur Mead, 1937, nr. 4882. – Goff, 1940, B581.

Soest (DE), Stadtarchiv und wissenschaftliche Stadtbibliothek, Inc. 74 [*]

Inhoud Proloog-IV Koningen, ff. 1-263; Daniël, ff. 264-279; Makkabeeën-colofon, ff. 280-318.

Collatie Bladen a1 en 2 grotendeels weggescheurd. Bladen q10 en ii9 ontbreken. Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig.

Illuminatie Initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.

Rubricatie Standaard. Geen foliëring. Contemporaine katernsignaturen sporadisch zichtbaar. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida, en nogmaals inkt.

Afmetingen 285 x 210 mm.

Band Contemporaine bruinleren band. Originele schutbladen verloren gegaan. Blindgestempelde filetlijnen op de platten. Twee koperen sloten, klampen ontbreken. Moderne rugetiketten: '74' en 'Inc. 74'.

Provenance Bibliotheca Ministerii Susatensis. Zeventiende- of achttiende-eeuwse inscriptie op f. 3r.: 'Lib. Biblioth. min. Susat. R.VI.K.15.'. – Stadtarchiv und wissenschaftliche Stadtbibliothek Soest. Stempel op f. 3r. en op f. 7v.: 'BUCHEREI DER STADT SOEST'. In 1845 ging de Bibliotheca Ministerii Susatensis op in het Stadarchiv.⁴⁹

Annotaties Laatzestiende-eeuwse aantekeningen sporadisch op ff. 1r.-279v.

Overig -

Literatuur Geen.

⁴⁹ Met dank aan Dirk Elbert, Stadtarchiv Soest.

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initiaal van de proloog in rood. Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood. – 2: Geen informatie. Lombarden in rood.
- Rubricatie** 1: Standaard. Contemporaine koptitels op de recto-zijden in rood. Verder geen informatie. – 2: Standaard. Contemporaine koptitels op de recto-zijden in inkt. Verder geen informatie.
- Afmetingen** Geen informatie.
- Band** Twee delen in identieke achttiende-eeuwse halfperkamenten band. Platten beplakt met marmerpapier. In inkt bovenaan de rug: 'DIE BIBLE Gemaect DELF in HOLLANT JACOB JACOBSSOEN MAURICIUS YEMANTSZOEN van MIDDELBORCH 1477', met daaronder 'I.' of 'II.'.
- Provenance** Johan Nijsingh (fl. 1721). Inscriptie op dl 1, f. [1r]: 'Johan Nijsingh me sibi emit in Februario 1721'. – Cornelis (?) Ploos van Amstel (fl. 1770). Inscriptie op dl 1, f. [1r]: '1770. Ex Museo Ploos van Amstel'. – Sir George Grey (1812-1898). Handtekening op dl 1, f. [1r]: 'G.Grey'. Zie ook exemplaar Auckland, City Library, 1477. – Universiteitsbibliotheek Stellenbosch. In 1859 schonk Grey zijn exemplaar aan het Theologisch Seminarium Stellenbosch. Het Theologisch Seminarium ging over in de Universiteit Stellenbosch.

⁵⁰ Met dank aan Susanne Botha, Universiteitsbibliotheek, Stellenbosch.

Annotaties	Vijftiende-eeuwse aantekenen en samenvatting verspreid over deel 2. Voornamelijk in de boeken Ezra en Nehemia. Bij Nehemia is in de marge de verkorte versie van de tekst uit de Vertaling van 1360 geschreven.
Overig	Delen horen mogelijk oorspronkelijk niet bij elkaar.
Literatuur	Geen.

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Bb niederland. [*SE]
1477 01

Inhoud	1: Proloog-IV Koningen, ff. 1-263. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 265-558; Daniël, ff. 559-574; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 575-604; Makkabeeën-colofon, ff. 605-643.
Collatie	Bladen ee1-hh9 (Makkabeeën-colofon) gebonden na MM10.
Illuminatie	1: Initialen van proloog-IV Koningen gestempeld in zwarte inkt. Gestempelde lombarden op ff. 1-263. Verder geen initialen en lombarden. – 2: Initiaal van I Paralipomenon-Ezechiël, en twaalf kleine profeten in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Initialen van Ezra en Jesaja in blauw, opengewerkt, met rood penwerk. Initialen van Daniël en I en II Makkabeeën gestempeld in zwarte inkt. Lombarden in rood en gestempeld in zwarte inkt.
Rubricatie	1: Geen rubricatie op ff. 1-263. Verder Standaard. Achttiende- of negentiende-eeuwse foliëring in inkt. Gestempelde katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven in rood. – 2: Geen rubricatie, katernsignatures en koptitels op ff. 559-574 en 605-643. Verder Standaard. Achttiende- of negentiende-eeuwse foliëring in inkt. Gestempelde

katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven in rood.

Afmetingen 267 x 197 mm.

Band Twee delen in een achttiende-eeuwse bruinleren band. Medaillon met groen leer ingelegd op beide platten. Platten goudgestempeld met bloemmotieven, engelen, twee handen die naar de hemel wijzen en twee pilaren aan weerszijden van het medaillon, zie ook Orlando, Holy Land Experience, VK 835. Goudstempeling op rug. In goud op rug: 'DELFT 1477', en een rugetiket: 'Bybel 1.2. Delf 1477. H. 3160'. Vergulde snede.

Provenance Margiet Jacobs Dochter. Zestiende-eeuwse inscriptie op f. 643v.: 'dit boeck hoort toe mergriet iacobs dochter [...]'. (particulier; vrouwelijk; leek) – Pietro Antonio Bolongaro Crevenna (1736-1792). Etiket met nr. 147 op het voorste dekblad en een potloodaantekening op verso-zijde van het eerste schutblad. Zie Veilingcatalogus Crevenna, 1789, nr. 147. – Herzog Carl Eugen (1728-1793). Gekocht op de veiling Crevenna voor de Herzogliche Öffentliche Bibliothek. De bibliotheek gaat over in de Königliche Öffentliche Bibliothek (stempel op f. 1r.: 'BIBLIOTHEC. P.R. STUTTG.') en later de Königliche Landesbibliothek. Na de val van de monarchie wordt de naam veranderd in de Württembergische Landesbibliothek.⁵¹

Annotaties Zestiende-eeuwse aantekeningen op ff. 11r. ('die drie wy[...]'). 427v. ('hier toe'). – Laatzestiende- of vroegzeventiende-eeuwse aantekening op f. 643v.

Overig Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van verschillende exemplaren.

⁵¹ Met dank aan Eberhard Zwink, Württembergische Landesbibliothek.

Literatuur Amelung, 1980, nr. 63. – Veilingcatalogus Crevenna, 1789, nr. 147.

Torún, Biblioteka Uniwersytecka, Inc.III.19⁵²

[G]

- Inhoud** Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
- Collatie** Bladen a1-hh9 (Proloog-IV Koningen en Makkabeeën-colofon) en HH-II8 (Daniël) niet aanwezig.
- Illuminatie** Initialen in blauw, opengewerkt, met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.
- Rubricatie** Standaard. Contemporaine katernsignatures. Geen koptitels. Verder geen informatie.
- Afmetingen** Geen informatie.
- Band** Contemporaine bruinleren band. Blindgestempelde filletlijnen op de platten. Rug zwaar beschadigd. Twee koperen sloten, klampen ontbreken.
- Provenance** Bogusław Radziwiłł (1620-1669). Ex libris op voorste dekblad: 'BIBLIOTHECA a celsissimo principe/ Dno Boguslao Radzivilio Bibliothecae, quae Regio-Monti est, electorali legato donati.', gedateerd 1671. – Bibliothek Königsberg. Ex libris op voorste dekblad, zie hiervoor. – Friedrich Wilhelm van Pruisen (1688-1740). Stempel 'F.W.R', staande voor Fridericus Wilhelmus Rex. – Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. De bibliotheek van Friedrich Wilhelm van Pruisen gaat over in de Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. – Universiteitsbibliotheek Torún. Stempel. In 1947 zijn de boeken van de Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg naar Torún overgebracht.

⁵² Met dank aan Lukasz Zywułski, Universiteitsbibliotheek Torún.

- Annotaties** Vroegzestiende-eeuwse liturgische leesaanwijzingen op zes verschillende plaatsen: ‘des wonsdachs in die quatertemper in de somer [...]de les’, ‘Dits die epistele ons vrouwen geboerte’, ‘tot daer’, ‘op onser liever vrouwen visentaciedach’, ‘des woensdaechs in quaterper na pinxter’ en ‘op jans ewangelystendach’.
- Overig** -
- Literatuur** Kawecka-Gryczowa, 1970, nr. 5206. – Strutynska, 1995, p. 139, nr. 196.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, D. fol. 420 raria

[*SEG]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. 2-264; Daniël, ff. 265-280; Makkabeeën-colofon, ff. 281-319. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-294; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 295-324.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initialen van I en II Makkabeeën in rood, opengewerkt, met rood penwerk. Overige initialen afwisselend in rood en in blauw, opengewerkt. Lombarden in rood op ff. 281-319. Overige lombarden afwisselend in rood en in blauw. – 2: Initiaal van I Paralipomenon in rood, opengewerkt, met rood penwerk. Overige initialen als duplex-letter, met rood en grijs penwerk. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.
- Rubricatie** 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood in de rechterbovenhoek. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels op ff. 281-319 middenboven in een rode textualis. Verder zestiende-eeuwse koptitels middenboven op recto- en verso-zijden in zwart. – 2: Standaard. Moderne foliëring in potlood op f. 1 en contemporaine foliëring in rode Romeinse cijfers op ff. 2-324. Geen katernsignaturen. Contemporaine

	koptitel op f. 1r. middenboven in een rode textualis. Contemporaine koptitels op ff. 2-324 middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode hybrida. Contemporaine tussentitel in rood op f. 255r.: 'Exemplum epistole', bij het begin van het uitschrift van Baruch.
Afmetingen	267 x 186 mm.
Band	Twee delen in een zestiende-eeuwse bruinleren band. Blindstempeling op de platten. Twee koperen sloten. Blauwe snede.
Provenance	Klooster Sint Mariënpoel, Oegstgeest (enkel dl 1, f. 281-319 en dl 2, f. 1). Vijftiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. 319v.: '[Dit bojec hoert toe den besloeten susteren regulierissen sinte marien poel buten leyden'. (instelling; vrouwelijk; religieus) – W.J. Royaards van den Ham (1829-1897). Aantekening op een ingeplakt briefje op het eerste schutblad: '(Ex-libris Royaards van den Ham)'. In 1892 door Royaards van den Ham geschonken aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht.
Annotaties	Vijftiende-eeuws leesaanwijzing op dl 1, f. 308r.: 'hier lees men n [...]'. – Zeventiende-eeuwse aantekeningen op dl 2, ff. 31r., 49r., 51r., 60v. ('Die nae hoochtijdt staet ofte nae officijen sijn begheerich. Sijn de luijden vergeckt ofte sijn de diensten smeerich. 1605'), 61r., 172r. ('Mijn geluck hanckt [...] inde balanse. Ryckdoem en voorspoet is een onseeckere kansse'. Met een tekening van een dame in de rechtermarge, daaronder de naam 'Dirck'), 177r., 324r. ('Wat moogen die dencken die willen dat Luter den eerste bibel in duits bracht'). – Onderstreping in zwarte inkt van woorden en zinnen in deel 1. Mogelijk zeventiende-eeuws. – Diverse aantekening op dl 2, f. 324v. Onleesbaar vanwege tegengeplakt blad. De aantekeningen zijn

mogelijk gerelateerd aan de zeventiende-eeuwse aantekeningen elders in het exemplaar.

- Overig** Exemplaar heeft een latere samenstelling en is opgebouwd met bladen van drie verschillende exemplaren. Daniël, (dl 1, ff. 265-280) dat nu in het eerste deel is gebonden, behoort oorspronkelijk bij het tweede deel.
- Literatuur** Alblas, 1922, nr 146. – IDL, nr. 867.

Washington, Library of Congress, Incun. 1477.B65

[*]

- Inhoud** Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318].
- Collatie** Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig. Blad kk9 (colofon) in handschrift, zestiende eeuw.
- Illuminatie** Initialen van de proloog en Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Overige initialen in blauw, met rood penwerk. Lombarden in rood.
- Rubricatie** Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 244 x 178 mm.
- Band** Negentiende-eeuwse halfmarokijnen rode band. Bovenaan op rug in goud gestempeld het logo van de Library of Congress, daaronder: 'BIBLE. – BELGIC.'. Rugetiket: 'Incunabula. 77. B65'. Rood gespikkelde snede.
- Provenance** Library of Congress. Stempel op f. 1r.: 'LIBRARY OF CONGRESS. CITY OF WASHINGTON', in het midden '1872'. Hoogstwaarschijnlijk in 1872 in de collectie gekomen.

- Annotaties** Zeventiende-eeuwse aantekeningen op ff. [20r.] (aanhef van een brief gericht aan 'Roger de Bronchorst mon cousin'), [33v.], [182r.], [298v.]. – Negentiende- of twintigste-eeuwse bibliografische aantekeningen in potlood op de verso-zijde van het vierde schutblad.
- Overig** -
- Literatuur** Goff, 1940, B581.

Washington, Library of Congress, Incun. 1477.B65

[*SG]

Thacher Collection

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [295-324].
- Collatie** Bladen cc1-6 en HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** 1: Initiaal van Genesis in blauw, penwerk in inkt, aangezet met goud. In de onder- en bovenmarge een bloemmotief in blauw, paars en groen, aangezet met goud. Overige initialen in blauw, meeste opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden afwisselend in rood en in blauw. – 2: Initialen in blauw, meeste opengewerkt, met rood penwerk. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.
- Rubricatie** 1: Standaard. Geen foliëring. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida. – 2: Standaard. Geen foliëring. Contemporaine katernsignatures sporadisch nog zichtbaar. Zeventiende-eeuwse koptitels middenboven op de recto-zijden in inkt.
- Afmetingen** 1: 268 x 195 mm. – 2: 285 x 205 mm.

- Band** 1: Zeventiende-eeuwse perkamenten band. Etiket onderaan de rug: '794'. Blauw gespikkelde snede. Leren sluitveters. – 2: Contemporaine bruinleren band. Blindgestempelde filetlijnen en bloemmotief op de platten. Etiket onderaan de rug: '794'. Twee koperen sloten, de bovenste klamp ontbreekt.
- Provenance** VD Steen (?). Zeventiende- of achttiende eeuwse inscriptie op dl 1, f. [1r.]: 'VD Steen'. – R. Bartels. Negentiende-eeuwse stempel op recto-zijde van het eerste schutblad en dl 1, f. [1r.]: 'R. Bartels BERG u. THAL by CLEVE'. – John Boyd Thacher (1847-1909). Ex libris op het voorste dekblad van beide delen. – Library of Congress. Ex libris op het voorste dekblad van beide delen: 'THE LIBRARY OF CONGRESS', '1800' en 'COLLECTION OF JOHN BOYD THACHER'. Door de weduwe van Thacher geschonken aan de Library of Congress.
- Annotaties** Vijftiende- of vroegzestiende-eeuwse pennenprobeersels op dl 1, f. [318v.]. – Zestiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. [171r.]. – Etiket met '309' op dl 2, f. [324r.].
- Overig** Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.
- Literatuur** Ashley, 1915, pp. 245-246. – Goff, 1940, B581.

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 4.F.12

[*S]

- Inhoud** 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Daniël, ff. [264-279]; Makkabeeën-colofon, ff. [280-318]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. 1-293; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. 294-323.
- Collatie** Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7. Blad E10 ontbreekt.
- Illuminatie** 1: Initiaal van de proloog in rood, opengewerkt, penwerk in inkt. Initiaal van Genesis als duplex-letter, met penwerk in inkt. Initiaal van I Koningen, in rood, opengewerkt. Overige initialen

als duplex-letter. Lombarden in rood. – 2: Initialen in blauw, opengewerkt, met uitzondering van het Gebed van Salomo met rood penwerk, aangezet met groen. Lombarden in rood.

Rubricatie 1: Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in rood. – 2: Niet gerubriceerd. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignatures. Geen koptitels.

Afmetingen 278 x 203 mm.

Band Twee delen in identieke achttiende-eeuwse bruinleren banden. Blindstempeling op de platten. Goudstempeling op de rug. Twee titelschildjes op de rug, een zwart en een groen: 'NEDERDUITSE BYBLE' en 'VOL. I. 1477.' respectievelijk 'VOL. II. 1477.'. Vergulde snede. Het eerste deel heeft sporen van klavieren.

Provenance Onbekend. Hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit een van de religieuze instellingen in de Zuidelijke Nederlanden. In de achttiende eeuw zijn veel kostbaarheden uit deze instellingen onder Oostenrijks bewind naar Wenen gebracht.⁵³

Annotaties Zeventiende-eeuwse aantekening op dl 1, f. [318r.] en dl 2, f. 323r.: '1477'. – Doorgehaalde eigendomsinscriptie die later is weggekrast op dl 1, f. [1r.].

Overig Delen horen oorspronkelijk niet bij elkaar.

Literatuur Geen.

Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Bibel-S. 4° 209

[*S]

Inhoud 1: Proloog-IV Koningen, ff. [1-263]; Makkabeeën-colofon, ff. [264-302]. – 2: Paralipomenon-Ezechiël, ff. [1-294]; Daniël, ff. [295-310]; Twaalf kleine profeten-colofon, ff. [311-340].

⁵³ Met dank aan Wim François, KU Leuven.

Collatie	Geen bijzonderheden.
Illuminatie	1: Initialen in blauw, opengewerkt, met rood en blauw penwerk, aangezet met groen. Lombarden afwisselend in rood en in blauw. – 2: Initiaal van I Paralipomenon als duplex-letter, met rood en blauw penwerk. Initiaal van Daniël in blauw, opengewerkt, met rood en blauw penwerk, aangezet met groen. Overige initialen in blauw, opengewerkt, meeste met rood penwerk. Lombarden afwisselend in rood en in blauw.
Rubricatie	1: Standaard, met kapitteltekens in rood en in blauw. Geen foliëring. Geen katernsignatures. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden in een rode textualis. – 2: Standaard, met kapitteltekens in rood en in blauw. Geen foliëring. Contemporaine katernsignatures sporadisch nog zichtbaar. Contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
Afmetingen	281 x 214 mm.
Band	Twee delen in een contemporaine bruinleren band. Blindgestempeld met filetlijnen en bloemmotief. Koperen platbeslag, hoekstukken en rugstrip. Fenestra op het voorste plat, met daarachter in een achttiende-eeuwse hand: 'Bibel Gedrukt A°. 1477.'. Rug vernieuwd in de achttiende eeuw. Titelschild op rug, met in goud: 'BIBLIA HOLLAND DELFFT. 1477 NB. IN FINE'. Twee koperen sloten, een klamp ontbreekt.
Herkomst	Cecelia Roelink (enkel dl 1, en dl 2, ff. [295-310]). Laat zestiende- of zeventiende-eeuwse inscriptie op dl 1, f. [302v.]: 'Desen bouck behoort toe cecelia Roelink wedewe van Gillis Knuut dien vint ende weder bringt die zal hebben eenen zelveren penninck.'. – Herman Vos († 1740). Inscriptie op de recto-zijde van het achterste zesde schutblad: 'H. Vos

Gecollationeerd'. Zie ook Veilingcatalogus Vos, 1740, folio, nr. 14. – Elisabetha Sophia Maria Hertzogin zu Braunschweig und Lüneburg (1683-1767). Ex libris op voorste dekblad: 'ELISABETHA SOPHIA MARIA. VERWITTWETE HERZOGIN ZU BR. U. LUN.'. In 1764 liet de Hertogin haar bijbelverzameling in de Herzog August Bibliothek opnemen.

- Annotaties** Zestiende- of zeventiende-eeuwse aantekeningen in I en II Paralipomenon in deel 2. Herhaling van gedrukte tekst en het uitschrijven van getallen. – Achttiende-eeuwse aantekening op dl 2, f. [340v.]: "Ziende de aldereerste druck waarover den drucker (zinde schepen van Delft) onthalt is geworden, zeer raar.", zie ook Haarlem, Nederlands Bijbelgenootschap, 32"1477"-Delf/8217 A- 8217 B (olim Delft, RHC, 48 A 16)
- Overig** Delen een en twee horen oorspronkelijk niet bij elkaar. Daniël in het tweede deel behoort tot het eerste.
- Literatuur** Veilingcatalogus Vos, 1740, folio, nr. 14. – [Knoch], 1752, p. 154, nr. 1. – Borm, 1990, nr. 2566.

Zaltbommel, Stadskasteel, Inv. nr. 3174

[*XSG]

- Inhoud** Genesis-IV Koningen, ff. 3-254; Daniël, ff. 255-270; Makkabeeën-colofon, ff. 271-309.
- Collatie** Bladen a1 (proloog), a10 en q2-q10 en kk9 (colofon) ontbreken. Bladen A1-GG8 (Paralipomenon-Ezechiël) en KK1-MM10 (Twaalf kleine profeten-colofon) niet aanwezig. Bladen HH1-II8 (Daniël) gebonden na dd7.
- Illuminatie** Initiaal van Genesis als duplex-letter, met rood en blauw penwerk, blokmotief in de boven- en ondermarge (waarschijnlijk Delfts).⁵⁴ Initiaal van IV Koningen in blauw, met

⁵⁴ Broekhuijsen, 1992, p. 58.

- rood penwerk. Overige initialen als duplex-letter, met rood penwerk. Lombarden op ff. 255-272 in rood. Overige lombarden afwisselend in rood en in blauw.
- Rubricatie** Standaard. Moderne foliëring in potlood. Geen katernsignaturen. Contemporaine koptitels op ff. 70v. en 162v. in zwarte inkt. Contemporaine koptitels middenboven op de recto- en verso-zijden op ff. 120 en 255-272. Overige contemporaine koptitels middenboven op de recto-zijden in een rode hybrida.
- Afmetingen** 270 x 194 mm. (oorspronkelijk formaat van fol. 120 en 255-272: 250 x 191 mm.).
- Band** Achttiende eeuwse perkamenten band. Blindstempeling langs de randen en op het midden van de platten. Titel op rug in handschrift: 'DE EERSTE Nederduytsche druk VAN DEN BYBEL 1477'. Blauwe snede op ff. 120 en 255-272. Leren sluitveters. In 1978 gerestaureerd door S. Geerlings.
- Provenance** Johannes Antonius Naber (1777-1803). Inscriptie op f. 3r.: 'Ex bibliotheca Joh. Ant. Naber'. Zie ook Veilingcatalogus Naber, 1803, nr. 56. – William (1806-1899) en Caroline Pamplin. Inscriptie op het voorste dekblad: 'William & Carolina Pamplin'. – Harco Beckering Vinckers (1862-1934). Inscriptie op het voorste dekblad: 'ex bibl^a H. Beckering Vinckers. Zaltbommel'. Volgens een inliggende rekening kocht Beckering Vinckers het exemplaar in 1898 op een veiling van Burgersdijk en Niermans in Leiden. Door Beckering Vinckers geschonken aan het Stadskasteel Zaltbommel.
- Annotaties** Vijftiende-eeuwse liturgische leesaanwijzingen op ff. 255r.-261v. en 264v. (Daniël). O.a. 'Dominica tercia novembris', 'die ander les', 'die derde', 'die vierde les', etc. – Achttiende-eeuwse beschrijving van de Delftse Bijbel overgeschreven uit Le Long,

1732, van de hand van J.A. Naber. – Negentiende-eeuwse beschrijving van dit exemplaar op de verso-zijde van het eerste schutblad, grotendeels gebaseerd op Le Long, 1732. – Negentiende-eeuwse verwijzing naar Pars, 1701 en Le Long, 1732 op de recto-zijde van het tweede schutblad. – Aantekening ‘K. No. V.B.’ op recto-zijde van het tweede schutblad. Mogelijk de aantekening van een veilinghouder of antiquaar.

Overig Exemplaar is later opnieuw samengesteld, met bladen van twee verschillende exemplaren. Waaronder exemplaar Amsterdam, UB, Ned.Inc 21 (ff. 120-255-277; bladen m10, ee-ff8 en gg1). Het ontbrekende colofon, met op de verso-zijde een eigendomsinscriptie van het Sint Ceciliaklooster in Leiden bevindt zich thans in exemplaar San Marino, Huntington Library, RB 84943. Zie ook Cambridge, University Library, Oates 3335.

Literatuur Naber, *Aanmerkingen*, pp. 7-8. – Veilingcatalogus Naber, 1803, nr. 56. – Van Doornmalen, Schipper en Witteveen, 2005, pp. 111-112.

Bijlage II

Fonds van Jacob Jacobszoon van der Meer (en Mauricius Yemantszoon van Middelborch), Delft 1477-ca. 1488

II.I Verantwoording

Het hier gepresenteerde overzicht van het fonds van drukker Jacob Jacobszoon van der Meer (tot 1479 in samenwerking met Mauricius Yemantszoon van Middelborch) is gebaseerd op de Incunabula Short Title Catalogue (ISTC).¹ Opgenomen zijn alle werken waarvan vaststaat dat deze door de Delftse drukkers zijn vervaardigd of waarvan dit met redelijke zekerheid kan worden aangenomen. In de beschrijving van de werken worden, indien van toepassing, mogelijke andere drukkers dan Van der Meer genoemd. Op basis van dit criterium is een lijst van 72 edities samengesteld die (waarschijnlijk) door Van der Meer gedrukt werden. De edities zijn chronologisch geordend. Wanneer een datum bij benadering is gegeven in de ISTC dan is de desbetreffende editie opgenomen onder de vroegste datering.

De beschrijvingen bestaan allereerst uit de vermelding van auteur en titel. Vervolgens worden plaats, drukker en datum van vervaardiging genoemd. Wanneer de datum niet in het werk zelf aangegeven wordt, maar op basis van andere informatie bepaald kon worden, is deze tussen vierkante haken gezet. Voor sommige edities is de datum onbekend en kan deze alleen bij benadering aangegeven worden. Daarnaast komt het voor dat bepaalde edities als gevolg van verschillende onderzoeken meerdere (afwijkende) dateringen hebben gekregen.

Op basis van de Gesamtkatalog der Wiegendrucke volgen dan de fysieke aspecten van de editie, zoals het papierformaat, het aantal bladen en het aantal benodigde vellen. Het aantal benodigde vellen is berekend door het

¹ Geraadpleegd mei-juni, 2013.

aantal bladen te delen door het papierformaat. Een boek in folioformaat bestaat uit vellen die in tweeën zijn gevouwen, een boek in kwartoformaat uit vellen in vieren, enzovoort. Zo is een boek in kwartoformaat dat 24 bladen telt opgebouwd uit 6 vellen die in vieren gevouwen zijn. Ervan uitgaande dat de drukkers hoofdzakelijk werkten met hele vellen, zijn de benodigde vellen in dit overzicht naar boven op hele getallen afgerond.

De beschrijving wordt afgesloten met verwijzingen naar de ISTC en de Universal Short Title Catalogue (USTC), vermelding van de taal en een aanduiding van het onderwerp. Het ISTC nummer is opgenomen als bronverwijzing naar de oorspronkelijke beschrijving. De verwijzing naar de USTC is opgenomen omdat deze de meest complete toegang tot de literatuur biedt. Daarin zijn bijvoorbeeld titels en databases opgenomen die niet in de ISTC vermeld staan, zoals *Netherlandish Books*.² De onderwerpaanduiding is gebaseerd op de beschrijvingen in de Short Title Catalogue Netherlands, aangevuld met informatie uit het proefschrift van Marcin Polkowski over religieuze literatuur uit Delft van 1450 tot 1650.³ Eerst wordt een algemene aanduiding gegeven van ‘religieus’ of ‘seculier’, gevolgd door een preciezere aanduiding tussen ronde haken.

II.II Fondslijst

Van der Meer en Van Middelborch

1. *Vetus Testamentum*. Zonder de Psalmen, maar inclusief de apocriefe boeken. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon, 10 jan. 1477. f°, 642 bl.,⁴ 321 vellen. ISTC ib00648000, USTC 435295. Nederlands. Religieus (Bijbel).

² Pettegree en Walsby, 2011.

³ Polkowski, 2012, pp. 360-368.

⁴ Uitgaande van een lange versie bestaande uit 642 bladen. Een korte versie bestaat uit 318 bladen, waarvoor 159 vellen nodig waren.

2. *Miraculen onser liever vrouwen*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon, tussen 10 jan. 1477 en 20 nov. 1479]. 4°, 102 bl., 26 vellen. ISTC im00619800, USTC 435301. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine).
3. Frater Laurentius. *Summe le roy of des conincs summe* (Vert.: Jan van Brederode, gedeeltelijk). Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon, 24 apr. 1478. 4°, 200 bl., 50 vellen. ISTC il00089000, USTC 435396. Nederlands. Religieus (christelijke ethiek, moraal).
4. Johannes de Hildesheim. *Historien der heiligher drie coninghen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon], 14 mei 1479. 4°, 72 bl., 18 vellen. ISTC ij00340500, USTC 435450. Nederlands. Religieus (bijbelse geschiedenis, verhalende literatuur).
5. Alexander Magnus. *Die historie, dat leven ende dat regiment des coninc Alexanders*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon], 20 mei 1479. 4°, 50 bl., 13 vellen. ISTC ia00401000, USTC 435426. Nederlands. Seculier (antieke geschiedenis, verhalende literatuur).
6. *Dat leven ons heren Jesu Christi*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon], 31 juli 1479. 4°, 180 bl., 45 vellen. ISTC il00186000, USTC 435410. Nederlands. Religieus (praktische theologie).
7. *Dit boek leert hoe men bidden zal*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon], 28 sept. 1479. 4°, 164 bl., 41 vellen. ISTC ib00766400, USTC 435406. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine, catechese).
8. Johannes de Tambaco. *Vertrouwinghe des menschen levens uit der heiliger schriften*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon], 20 nov. 1479. 4°, 128 bl., 32 vellen. ISTC ij00438200, USTC 435451. Nederlands. Religieus (theologie, christelijke doctrine).

Alleen Van der Meer

9. *Die duytsche Souter*. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 12 feb. 1480. 8°, 284 bl., 36 vellen. ISTC ip01070000, USTC 438302. Nederlands. Religieus (theologie, liturgie, Psalmen, Bijbel).
10. *Getijdenboek*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 8 apr. 1480. 4°, 238 bl., 60 vellen. ISTC ih00429300, USTC 438296. Nederlands. Religieus (theologie, liturgie, gebeden).
11. Guillermus. *Postilla super epistolas et evangelia*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 26 sept. 1480. f°, 208 bl., 104 vellen. ISTC ig00672500, USTC 438662. Latijn. Religieus (praktische theologie, bijbelinterpretatie).
12. *Tractaetken van cyrurgyen*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 26 sept. 1480 en 14 feb. 1483]. 4°, 36 bl., 9 vellen. ISTC ig00560500, USTC 438350. Nederlands. Seculier (geneeskunde, chirurgie).
13. Leonardus de Utino. *Quadragesimale: Sertum fidei*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 26 sept. 1480 en 14 feb. 1483]. f°, 172 bl., 86 vellen. ISTC il00140500, USTC 438701. Latijn. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine).
14. *Spiegel des eenwigen levens*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 26 sept. 1480 en 14 feb. 1483]. 4°, 66 bl., 17 vellen. ISTC is00671200, USTC 438305. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke moraal).
15. *Spiegel des eenwigen levens*. En: *Boec van der biechten*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 30 okt. 1480. 4°, 108 bl., 27 vellen. ISTC is00671000, USTC 438303. Nederlands. Religieus (praktische theologie, moraal).
16. *Spiegel des eenwigen levens*. En: *Boec van der biechten*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 30 okt. 1480]. 4°, 108 bl., 27 vellen. ISTC is00671050, USTC 438304. Nederlands. Religieus (praktische theologie, moraal).

17. Pseudo-Cyrrillus. *Parabolen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 20 juni 1481. 4°, 108 bl., 27 vellen. ISTC ic01022500, USTC 435484. Nederlands. Religieus (christelijke ethiek).
18. *Epistelen ende evangelien metten sermoenen vanden ghebeelen iare*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 1481. 4°, 288 bl., 72 vellen. ISTC ie00067000, USTC 435462. Nederlands. Religieus (Bijbel).
19. *Epistelen ende evangelien metten sermoenen vanden ghebeelen iare*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 1481. 4°, 300 bl., 75 vellen. ISTC ie00067100, USTC 435463. Nederlands. Religieus (Bijbel).
20. Johannes de Turrecremata. *Tractatus de venerabili sacramento (de corpore Christi)*. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, [1481-1482]. Ook vastgelegd als [tussen 26 sept. 1480 en 13 jan. 1483] en [tussen 26 sept. 1480 en 14 feb. 1483] en [ca. 1480] en [ca. 1484]. 4°, 56 bl., 14 vellen. ISTC it00557000, USTC 438805. Latijn. Religieus (theologie, christelijke doctrine).
21. Jacobus de Voragine. *Passionael: Somerstuc*. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 9 aug. 1482. f°, 248 bl., 124 vellen. ISTC ij00146000, USTC 435517. Nederlands. Religieus (christelijke doctrine, hagiografie).
22. Jacobus de Voragine. *Passionael: Winterstuc*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 5 sept. 1572 [=1482]. f°, 242 bl., 121 vellen. ISTC ij00146100, USTC 435518. Nederlands. Religieus (christelijke doctrine, hagiografie).
23. Frater Laurentius. *Summe le roy of des conincs summe* (Vert. Jan van Brederode, gedeeltelijk). Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 14 dec. 1482. 4°, 200 bl., 50 vellen. ISTC il00089700, USTC 435520. Nederlands. Religieus (christelijke ethiek, moraal).
24. Antoninus Florentinus. *Confessionale: Defecerunt scrutantes scrutinio*. En: Johannes Chrysostomus. *Sermo de poenitentia*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 1482. 4°, 144 bl., 36 vellen. ISTC ia00801100, USTC 435513. Latijn. Religieus (christelijke doctrine, praktische theologie).

25. *Cordiale quattuor novissimorum*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 1482. 4°, 72 bl., 18 vellen. ISTC ic00889000, USTC 435509. Latijn. Religieus (christelijke doctrine).
26. Johannes Gerson. *Salicheit der menschen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 1482. 4°, 44 bl., 11 vellen. ISTC ig00244000, USTC 435515. Nederlands. Religieus (christelijke doctrine).
27. *Historie van die seven wise mannen van Romen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 13 jan. 1483. 4°, 102 bl., 26 vellen. ISTC is00450150, USTC 435543. Nederlands. Seculier (geschiedenis, verhalende literatuur).
28. Jacobus de Cessolis. *Boek dat men hiet dat scaecspel*. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 14 feb. 1483. 4°, 134 bl., 34 vellen. ISTC ic00412000, USTC 435581. Nederlands. Religieus (christelijke ethiek, moraal).
29. *Chronike of historie van Hollant, Zeelant ende Vrieslant ende van den sticht van Utrecht*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 14 feb. 1483 en 25 maart 1486]. 4°, 110 bl., 28 vellen. ISTC ic00484820, USTC 435530. Nederlands. Seculier (geschiedenis, kroniek).
30. Johannes de Fabrica. *De indulgentiis pro animabus in purgatorio, sive super declaratione indulgentiarum*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 14 feb. 1483 en 25 maart 1486]. Ook vastgelegd als [1477-83]. f°, 10 bl., 5 vellen. ISTC if00027000, USTC 435590. Latijn. Religieus (praktische theologie, kerkadministratie, aflaten).
31. *Collectio quaedam de indulgentiis pro animabus in purgatorio, sive super declaratione indulgentiarum*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 14 feb. 1483 en 1484]. 4°, 18 bl., 5 vellen. ISTC ii00067400, USTC 435558. Latijn. Religieus (praktische theologie, kerkadministratie, aflaten).
32. Seghelijs. *Historie van Seghelijs van Jerusalem*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 14 feb. 1483 en 25 maart 1486]. f°, 84 bl., 42

- vellen. ISTC is00366400, USTC 435629. Nederlands. Seculier (ridderroman).
33. Paus Sixtus IV. *Summaria declaratio bullae indulgentiarum ecclesiae Xanctonensi concessarum* [door Raimundus Peraudi]. En: Sixtus IV. *Bulla 3 Aug. 1476 "Salvator noster"* [gemachtigde: Raimundus Peraudi]. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, tussen 14 feb. 1483 en 25 maart 1486]. f°, 8 bl., 4 vellen. ISTC is00583000, USTC 435630. Latijn. Religieus (praktische theologie, kerkadministratie, aflaten).
 34. Jean Boutillier. *Somme rurael*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 19 aug. 1483. f°, 444 bl., 222 vellen. ISTC ib01050900, USTC 435578. Nederlands. Religieus (christelijke ethiek, moraal).
 35. *Die gesten van Romen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 18 nov. 1483. f°, 266 bl., 133 vellen. ISTC ig00298300, USTC 435533. Nederlands. Seculier (antieke geschiedenis, verhalende literatuur).
 36. David van Bourgondië. *Menata cum clausulis indulgentiarum*. 12 december 1483. En: Raymundus Peraudi. *Taxa facultatum in indulgentiis contentarum*. 2 april 1479. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, na 12 dec. 1483]. f°, 6 bl., 3 vellen. ISTC id00102750, USTC 435588. Latijn. Religieus (praktische theologie, kerkadministratie, aflaten).
 37. Raimundus Peraudi, gemachtigde. *Indulgentia 1484*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, voor 9 apr. 1484]. Plano, 1 bl., 1 vel. ISTC ip00261210, USTC 435701. Latijn. Religieus (praktische theologie, aflaten).
 38. Jacobus de Voragine. *Passionael: Somerstuc*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 13 juli 1484. f°, 248 bl., 124 vellen. ISTC ij00147000, USTC 435686. Nederlands. Religieus (christelijke doctrine, hagiografie).
 39. *Ghetyden van onser liever vrouwen*. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 19 juli 1484. 4°, 238 bl., 60 vellen. ISTC ih00430000, USTC 435643. Nederlands. Religieus (theologie, gebeden).

40. Jacobus de Voragine. *Passionael: Winterstuc*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 9 nov. 1484. f°, 242 bl., 121 vellen. ISTC ij00145000, USTC 435685. Nederlands. Religieus (christelijke doctrine, hagiografie).
41. *Epistelen ende evangelien mitten sermonen vanden ghebeelen jaere*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 1484. 4°, 290 bl., 73 vellen. ISTC ie00068300, USTC 435640. Nederlands. Religieus (Bijbel)
42. *Historie van Reynaert die vos*. Red.: Henric van Alckmaer. Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 4 juni 1485. 4°, 113 bl., 29 vellen. ISTC ir00136000, USTC 435717. Nederlands. Seculier (verhalende literatuur, allegorie).
43. Henricus Suso. *Oerloy der ewigher wijsheit*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 18 juni 1485. 4°, 28 bl., 7 vellen. ISTC is00876700, USTC 435731. Nederlands. Religieus (theologie, christelijke doctrine).
44. Eike von Repgow. *Spiegel van Sassen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, 1485-1486]. Ook vastgelegd als [tussen 1 maart 1487 en 26 juni 1488] en [tussen 1 maart 1487 en 10 aug. 1491]. 4°, 66 bl., 17 vellen. ISTC ie00028350, USTC 435907. Nederlands. Seculier (recht).
45. *De vier uitersten*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 25 maart 1486. 4°, 58 bl., 15 vellen. ISTC ic00904000, USTC 435735. Nederlands. Religieus (theologie, christelijke doctrine).
46. Dionysius Carthusiensis. *De quattuor novissimis*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer], 4 okt. 1486. 4°, 114 bl., 29 vellen. ISTC id00245500, USTC 435793. Latijn. Religieus (theologie, christelijke doctrine).
47. *Pronosticacie van desen toecomende iare van 1488* [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, tussen 4 okt. 1486 en 1491]. 4°, 8 bl.,⁵ 2 vellen. ISTC il00019950, USTC 435816. Nederlands. Seculier (wetenschap, almanak).

⁵ Geschat op basis van de Latijnse versie van deze tekst gedrukt door Gerard Leeu in Antwerpen, ISTC il00019900.

48. Hieronymus. *Vita et transitus* (o.a. Eusebius Cremonensis. *Epistola de morte Hieronymi*; Augustinus. *Epistola de magnificentiis Hieronymi*; Cyrillus. *De miraculis Hieronymi*). [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer], 27 okt. 1486. 4°, 75 bl., 19 vellen. ISTC ih00243500, USTC 435803. Latijn. Religieus (praktische theologie, hagiografie, wonderen).
49. *Epistelen ende evangelien vanden ghebelen iare metten sermonen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 29 nov. 1486. 4°, 306 bl., 77 vellen. ISTC ie00069000, USTC 435738. Nederlands. Religieus (Bijbel).
50. *Liden ende die passie ons heeren Jesu Christi*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, tussen 29 nov. 1486 en 26 juni 1488]. 4°, 88 bl.,⁶ 22 vellen. ISTC il00213650, USTC 435743. Nederlands. Religieus (praktische theologie, devotioneel handboek).
51. Johannes Gobius (senior). *De spiritu Guidonis*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 3 dec. 1486. 4°, 16 bl., 4 vellen. ISTC ig00314000, USTC 435798. Latijn. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine).
52. *Hier beghint een boexken ende heet troest der conscientie*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 1486]. Ook vastgelegd als [tussen 14 feb. 1483 en 25 maart 1486]. 8°, 20 bl., 3 vellen. ISTC it00462500, USTC 435546. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine).
53. Dionysius Carthusiensis. *De quattuor novissimis*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 26 jan. 1487. 4°, 108 bl., 27 vellen. ISTC id00246000, USTC 435906. Latijn. Religieus (theologie, christelijke doctrine, eschatologie).
54. Jacobus de Voragine. *Passionael: Winter- ende somerstuc*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 1 maart 1487. f°, 490 bl.,⁷ 245 vellen. ISTC

⁶ Geschat op basis van nummer 60.

⁷ Geschat op basis van nummer 38 en 40.

- ij00147200, USTC 435918. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine, hagiografie).
55. Eike von Repgow. *Spiegel van Sassen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, tussen 1 maart 1487 en 26 juni 1488]. Ook vastgelegd als [tussen 29 nov. 1486 en 26 juni 1488]. 4°, 66 bl., 17 vellen. ISTC ie00028250, USTC 435795. Nederlands. Seculier (recht).
 56. Eike von Repgow. *Spiegel van Sassen*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, tussen 1 maart 1487 en 10 aug. 1491]. 4°, 66 bl.,⁸ 17 vellen. ISTC ie00028400, USTC 435908. Nederlands. Seculier (recht).
 57. *Karel ende Elegast*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, tussen 1 maart 1487 en 26 juni 1488]. Ook vastgelegd als [tussen 29 nov. 1486 en 26 juni 1488]. 4°, 26 bl., 7 vellen. ISTC ic00204700, USTC 435782. Nederlands. Seculier (ridderroman).
 58. Dirk Coelde van Munster. *Kerstenspiegel*. En: *Gebed op den soeten naem Jesus*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, tussen 1 maart 1487 en 2 nov. 1488]. Ook vastgelegd als [tussen 1 maart 1487 en 10 aug. 1491]. 8°, 76 bl., 10 vellen. ISTC ic00747350, USTC 435902. Nederlands. Religieus (theologie, christelijke doctrine, gebeden).
 59. Johannes Gerlach. *Leven van Liedwij, die maghet van Schiedam*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert], 3 maart 1487. 4°, 48 bl., 12 vellen. ISTC ig00182500, USTC 435913. Nederlands. Religieus (hagiografie).
 60. *Liden ende die passie ons heeren Jesu Christi*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert], 18 maart 1487. 4°, 88 bl., 22 vellen. ISTC il00213700, USTC 435851. Nederlands. Religieus (praktische theologie, devotieel handboek).

⁸ Geschat op basis van nummer 55.

61. *Liden ende die Passie ons heeren Jesu Christi*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert], 2 juni 1487. 4°, 88 bl.,⁹ 22 vellen. ISTC il00214000, USTC 435852. Nederlands. Religieus (praktische theologie, devotieel handboek).
62. *De vier uitersten*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert], 13 juni 1487. 4°, 58 bl., 15 vellen. ISTC ic00904100, USTC 435846. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine, eschatologie).
63. *Epistelen ende evangelien mitten sermonen vanden ghebeelen iare*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert], 3 sept. 1487. 4°, 306 bl., 77 vellen. ISTC ie00070000, USTC 435848. Nederlands. Religieus (Bijbel).
64. *Flores poetarum de virtutibus et vitiis, sive sententiae*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert], 1487. 4°, 98 bl., 25 vellen. ISTC if00221500, USTC 435864. Latijn. Seculier (Latijnse literatuur, gedichten).
65. *Duytsche souter*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert], 1487. 8°, 278 bl., 35 vellen. ISTC ip01070500, USTC 435855. Nederlands. Religieus (Bijbel, Psalmen).
66. Albertanus Causidicus Brixienensis. *Van die konste van spreken ende van swighen*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, 1487-1488]. Ook vastgelegd als [tussen 1 maart 1487 en 10 aug. 1491]. 4°, 24 bl., 6 vellen. ISTC ia00209250, USTC 435876. Nederlands. Seculier (moraal, ethiek).
67. Arent Bosman. *Van Arent Bosman; een mirakel dat geschiede int jaar 1433 in den lene van Cleve*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaen Snellaert, tussen 1487 en 1488]. Ook vastgelegd als [tussen 29 nov. 1486 en 26 juni 1488]. 4°, 30 bl., 8 vellen. ISTC ib01039900, USTC

⁹ Geschat op basis van nummer 60.

435779. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine, eschatologie, wonderen).
68. Paus Pius II. *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaan Snellaert, 1487-1490]. Ook vastgelegd als [tussen 4 okt. 1486 en 1491]. 4°, 26 bl., 7 vellen. ISTC ip00681500, USTC 435833. Latijn. Seculier (Latijnse literatuur, verhalende literatuur).
69. Ludolphus de Saxonia. *Tboeck vanden leven Jhesu Christi*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaan Snellaert], 22 mei 1488. f°, 304 bl., 152 vellen. ISTC il00354000, USTC 435970. Nederlands. Religieus (Bijbel, theologie, christelijke doctrine).
70. Arent Bosman. *Van Arent Bosman; een mirakel dat geschiede int jaar 1433 in den lene van Cleve*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer, 1488]. Ook vastgelegd als [Christiaan Snellaert] en [tussen 1 maart 1487 en 10 aug. 1491]. 4°, 30 bl., 8 vellen. ISTC ib01039950, USTC 435897. Nederlands. Religieus (praktische theologie, christelijke doctrine, eschatologie, wonderen).
71. *Historie van die seven wise mannen van Rome*. Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaan Snellaert, tussen 1488 en 1490]. Ook vastgelegd als [tussen 11 apr. 1488 en 10 aug. 1491] en [1 maart 1487 en 10 aug. 1491]. 4°, 90 bl., 23 vellen. ISTC is00450300, USTC 435857. Nederlands. Seculier (geschiedenis, verhalende literatuur).
72. *Somnia Danielis seu interpretationes*. [Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer of Christiaan Snellaert, ca. 1489-91]. Ook vastgelegd als [tussen 4 okt. 1486 en 1491] en [Antwerpen: Mathias van der Goes]. 4°, 10 bl., 3 vellen. ISTC id00015000, USTC 435789. Latijn. Religieus (theologie, bijbelinterpretatie).

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Gebruikte afkortingen

BL	British Library
BNM	Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, bnm.leidenuniv.nl
BPH	Bibliotheca Philosophica Hermetica
BSB	Bayerische Staatsbibliothek
CIBN	<i>Catalogue des incunables [de la] Bibliothèque Nationale</i> (Paris, 1981-)
ESTC	English Short Title Catalogue, estc.bl.uk
GW	Gesamtkatalog der Wiegendrucke, www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de
IDL	G. van Thienen (red.), <i>Incunabula in Dutch libraries. A Census of Fifteenth-Century Printed Books in Dutch Public Collections</i> (Nieuwkoop, 1983)
ILC	G. van Thienen en J. Goldfinch, <i>Incunabula printed in the Low Countries. A census</i> (Nieuwkoop, 1999)
ISTC	Incunabula Short Title Catalogue, www.bl.uk/catalogues/istc
KB	Koninklijke Bibliotheek
MMW	Museum Meermannno Westreenianum
MNW	Middelnederlands Woordenboek, gtb.inl.nl
NB	A. Pettegree en M. Walsby, <i>NB: Netherlandish Books. Books Published in the Low Countries and in the Dutch Language Abroad Before 1601</i> (Leiden, 2011)
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, www.historici.nl/retroboeken/nnbw
SBPK	Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz
STCN	Short Title Catalogue Netherlands, www.kb.nl/expertise/voor-bibliotheken/short-title-catalogue-netherlands
UB	Universiteitsbibliotheek
USTC	Universal Short Title Catalogue, www.ustc.ac.uk
VD 16	Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, www.gateway-bayern.de/index_vd16.html
WA TR	Weimarer Ausgabe, Tischreden. M. Luther, <i>D. Martin Luthers Werke</i> (Weimar, 1883-2009)
WILC	Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries, watermark.kb.nl

Digitale bronnen

Biblia Sacra, www.bibliasacra.nl
Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, bnm.leidenuniv.nl
BijbelsDigitaal.nl. Oude bijbels digitaal ontsloten, www.bijbelsdigitaal.nl
Duizend sleutelteksten uit de cultuurgeschiedenis van de Lage Landen,
www.dbnl.org/basisbibliotheek/toelichting.php

English Short Title Catalogue, estc.bl.uk
 Gesamtkatalog der Wiegendrucke, www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de
 Incunabula Short Title Catalogue, www.bl.uk/catalogues/istc
 Middelnederlands Woordenboek, gtb.inl.nl
 Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,
 www.historici.nl/retroboeken/nnbw
 Patrologia Latina Database, pld.chadwyck.com
 Piccard, G., Die Wasserzeichenkartei *Piccard* im Hauptstaatsarchiv Stuttgart,
 www.piccard-online.de
 Short Title Catalogue Netherlands,
 www.kb.nl/expertise/voorbibliotheken/short-title-catalogue-netherlands
 Van der Sijs, N., *Verantwoording van de digitale uitgave van de Delftse bijbel uit 1477*, www.bijbelsdigitaal.nl/info/DB1477_Verantwoording.pdf
 Universal Short Title Catalogue, www.ustc.ac.uk
 Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, www.gateway-bayern.de/index_vd16.html
 Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries, watermark.kb.nl
 White, E., *Census of Print Runs for Fifteenth-Century Books*, www.cerl.org/_media/resources/links_to_other_resources/15cprintruns.pdf

Primaire bronnen

- Aurifaber, J. (red.) (1566), *Tischreden oder Colloquia Doct. Mart. Luthers, So er in vielen Jaren, gegen gelarten Leuten, auch frembden Gesten, und seinen Tischgesellen geführt* (Eisleben, U. Gaubisch).
 Van den Berg, M.K.A. (1998), *De Noordnederlandse historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Hilversum).
Biblia Sacra Vulgata (Stuttgart, 1994).
De Bijbel. Willibrordvertaling. Geheel herziene uitgave 1995 (Den Bosch, 2002).
 Bijsterveld, A.-J., en D. van de Perre, *Het Mirakelboek en de stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse Abdij* (Leuven).
 De Bondt, B.J.M. (1909), 'Statuten der zusters regularissen des Capittels van Holland', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 6, pp. 48-120.
 De Bruin, C.C. (red.) (1977-1978), *Vetus Testamentum. Het Oude Testament*. 3 dln (Leiden).
 De Bruin, C.C. (1935), *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament* (Groningen).
 Van Dijk, R.Th.M. (1986), *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*. 2 dln (Nijmegen).
 Ebbinge Wubben, C.H. (1903), *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling* (Leiden; ongewijzigde herdruk Nijmegen, 1999).
 Gonnet, C.J. (red.) (1884), 'Arent Willemsz, Bedevaart naar Jerusalem in 1525',

- in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, dl 11 (Haarlem), pp. 1-185.
- Kock, Th. (2002), 'Lektüre und Meditation der Laienbrüder in der Devotio Moderna', in: *Ons Geestelijk Erf* 76 (2002), pp. 15-63.
- König, E. (2005), *Biblia pulchra. Die 48zeilige Bibel von 1462* (Ramsen/Rotthalmünster).

Secundaire literatuur

- Van der Aa, A.J. (1874), *Biografisch woordenboek der Nederlanden*. DI XVI (Haarlem).
- Aalderink, M., en G. Verbraak (2006), 'Biblia Sacra. A Bibliography of Bibles Printed in Belgium and the Netherlands', in: M. Lamberigts en A.A. den Hollander (red.), *Lay Bibles in Europe 1450-1800* (Leuven), pp. 299-318.
- Absillis, K., e.a. (2010), 'Thalassa! Thalassa? De laaglandse boekgeschiedenis en haar zee van mogelijkheden', in: *De boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 26.5, pp. 275-279.
- Adams, Th.R., en N. Barker (1993), 'A New Model for the Study of the Book', in: N. Barker (red.), *A Potencie of Life. Books in Society. The Clark Lectures 1986-1987* (Londen), pp. 5-43.
- Van Aelst, J. (2011), *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's Honderd artikelen* (Hilversum).
- Alblas, J. (1922), *Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. Incunabelen. Beschreven door J. Alblas en uitgegeven met toelichtende aantekeningen, platen en facsimiles door J.F. van Someren* (Utrecht).
- Amelung, P. (1980), 'Die niederländischen Inkunabeln der Württembergischen Landesbibliothek in Stuttgart', in: R.A. Croiset van Uchelen (red.), *Hellinga Festschrift / Feestbundel / Mélanges. Forty-three Studies in Bibliography Presented to Prof. Dr. Wytze Hellinga on the Occasion of His Retirement from the Chair of Neophilology in the University of Amsterdam at the End of the Year 1978* (Amsterdam), pp.1-27.
- Ashley, F.W. (red.) (1915), *Catalogue of the John Boyd Thacher Collection of Incunabula* (Washington).
- Ashley, K., en V. Plesch (red.) (2002), *The Cultural Processes of "Appropriation". Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32:1.
- Bakhtin, M. (1981), *The Dialogic Imagination. Four Essays* (Austin).
- Barker, W. (red.) (2001) *The Adages of Erasmus* (Toronto).
- Bennett, H.S. (1952), *English Books & Readers, 1475 to 1557* (Cambridge).
- Van den Berg, A.J. (2006a), 'Uitgelezen: bijbeluitgaven in de NBG-bibliotheek (2). De Delftse Bijbel', in: *Met andere woorden. Kwartaalblad over bijbelvertalen* 6.3, pp. 31-35.
- Van den Berg, A.J. (2006b), *Vertaald verleden. Beknopte geschiedenis van bijbelvertalen in Nederland* (Heerenveen).
- Van den Berg, A.J., en B. Thijs (2010), *Uitgelezen. Bijbel en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd* (Heerenveen).

- Bertalanffy, K.L. (1968), *General System Theory. Foundations, Development, Applications* (New York).
- Biemans, J.A.A.M. (1984), *Middel nederlandse bijbelhandschriften* (Leiden).
- Biemans, J.A.A.M. (2004), 'Handschrift en druk in de Nederlanden rond 1500', in: H. Pleij en J. Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd* (Gent), pp. 19-46.
- Blackwell's Rare Books. Catalogue B172* (Oxford, [2013]).
- Blair, A. (2003), 'Reading Strategies for Coping with Information Overload ca 1550-1700', in: *Journal of the History of Ideas* 64.1, pp. 11-28.
- Blair, A. (2010), *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age* (New Haven).
- Van Bleyswijck, D. (1667-1681), *Beschryvinge der stad Delft, betreffende des selfs situatie, oorsprong en ouderdom*. 2 dln (Delft, A. Bon).
- De Boer, D.E.H. (1979), 'Delft omstreeks 1400', in: I. V. T. Spaander en R. A. Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft), pp. 92-98.
- Boeren, P.C. (1979), *Catalogus van de handschriften van het Rijksmuseum Meermann-Westreenianum* (Den Haag).
- Bogaart, S. (2004), *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief* (Hilversum).
- Bogtman, W. (1973), *Het Nederlandsche handschrift in 1600* (Haarlem).
- Boitet, R. (1729), *Beschryving der stad Delft, behelzende een zeer naaukeurige en uitvoerige verhandeling van deszelfs eerste oorsprong, benaming, bevolking, aanwas, gelegenheid, prachtige en kunstige gedenkstukken en zeltzaamheden* (Delft, R. Boitet).
- Boon, K.G. (1963), *De Meester van de Virgo inter Virgines* (Rotterdam).
- De Booy, J. en J.J. van Heel (1997), *Lettres inédites du baron W.H.J. van Westreenen* (Den Haag).
- Borm, W. (1990), *Wolfgang. Incunabula Guelpherbytana. Blockbücher und Wiegendrucke der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel* (Wiesbaden).
- Bouwman, A., en E. van der Vlist (2008), 'Van schrijven naar drukken. Het Leidse boek tussen begin en beleg', in: A. Bouwman, e.a. (red.), *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden), pp. 1-151.
- Brayman Hackel, H. (2005), *Reading Material in Early Modern England. Print, Gender and Literacy* (Cambridge).
- Brinkman, H. (1994), 'Weerklank van de Bourgondische hofcultuur', in: *Millenium* 9, pp. 125-133.
- Brinkman, H. (1997), *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de late middeleeuwen* (Hilversum).
- Broekhuijsen, K.H. (1992), 'Delft', in: A. Korteweg (red.), *Krietzels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen), pp. 56-67.
- Brouwer, G.J. (1964), 'The First Known Auction Catalogue Philips van Marnix

- van St. Aldegonde', in: *Veilingcatalogus Philips van Marnix van Sint-Aldegonde, Catalogus librorum bibliothecae nobilissimi clarissimique viri piae memoriae D. Philippi Marnixii Sancto-Aldegondii* (facsimile Nieuwkoop, 1964), pp. 1-15.
- Brouwer, H. (1963), *Geschreven verleden. Genealogie en oud schrift* (Den Haag).
- Brouwer, H. (1994), 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van een inleiding', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1, pp. 7-24.
- Brouwer, H. (1996), 'Vermoeide helden', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 3, pp. 201-210.
- De Bruin, C.C. (1937), *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden).
- De Bruin, C.C. (1969), 'Bespiegelingen over de "Bijbelvertaler van 1360". Zijn milieu, werk en persoon. III. Zijn werk', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 50, pp. 11-27.
- De Bruin, C.C. (1977a), *De Delftse Bijbel in het licht der historie. Inleiding bij de heruitgave A.D. 1977* (Amsterdam/Alphen a.d. Rijn).
- De Bruin, C.C. (1977b), 'De delftse bijbel zelf', in: I. V. T. Spaander en R. A. Leeuw (red.), *Bijbels & burgers. Vijf eeuwen leven met de Bijbel* (Delft), pp. 11-20.
- De Bruin, C.C. (1983), 'Isaac Le Long', in: J. Biemans, e.a. (red.), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden* (Leiden), pp. 66-88.
- De Bruin, C.C. (1993), *De statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse Bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Bewerkt door dr. F.G.M. Broeyer (Haarlem/Brussel).
- Brulliot, F. (1832), *Dictionnaire des monogrammes, marques figurées, lettres initiales, noms abrégés etc. avec lesquels les peintres, dessinateurs, graveurs et sculpteurs ont désigné leurs noms*. Dl 1 (München).
- Bryan, J. (2008), *Looking Inward. Devotional Reading and the Private Self in Late Medieval England* (Philadelphia).
- De Bundel, K. (2009a), 'Ezekiel in Middle Dutch. On the Authorship of the Ezekiel-Translation in the Delft Bible (1477)', in: W. François en A.A. den Hollander (red.), *Infant Milk or Hardy Nourishment? The Bible for Lay People and Theologians in the Early Modern Period* (Leuven), pp. 3-18.
- De Bundel, K. (2009b), *Van woerde tot woerde oft van synne te sinne. Petrus Naghel en het translatorium van de Kartuis te Herne (ca. 1350-1400)*. 2 dln (onuitgegeven proefschrift, Leuven).
- Bühler, K. (1970), 'False Information in the Colophons of Incunabula', in: *Proceedings of the American Philosophical Society* 114.5, pp. 398-406.
- Buijnsters, P.J. (2007), *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (Nijmegen).
- Burger, C.P. (1919), *De incunabelen en de Nederlandsche uitgaven tot 1540 in de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam*. Dl 1 (Den Haag).
- Burger, K. (1902), *The Printers and the Publishers of the XV Century with Lists of their Works* (London).
- Buringh, E., en J.Luiten van Zanden (2009), 'Charting the "Rise of the West"'.

- Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries', in: *The Journal of Economic History* 69.2, pp 409-445.
- Campbell, M.F.A.G. (1874-1890), *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle. Avec les suppléments* ('s-Gravenhage).
- Caroll, J. (1987), *The Paintings of Jacob Cornelisz. van Oostanen (1472?-1533)* (onuitgegeven proefschrift, Chapell Hill).
- Castenmiller, M. (1981), 'Het dagelijks leven in een middeleeuws klooster', in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 73, pp. 27-38.
- Catalogi bibliothecae Thottianae. Tomus septimus. Libros cum ab inventa typographia ad annum MDXXX excusos tum manuscriptos continens.* 7 dln (Kopenhagen, S. Popp, 1795).
- Catalogue des incunables [de la] Bibliothèque Nationale.* 2 dln (Paris, 1981-).
- Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden* (Leiden, 1829).
- Catalogus van de Provinciale bibliotheek van Zeeland (nieuwe uitgaaf en eerste vervolg)* (Middelburg, 1863).
- De Certeau, M. (1988), *The Practice of Everyday Life* (Berkeley/Los Angeles/Londen).
- Chartier, R. (1984), 'Culture as Appropriation. Popular Cultural Uses in Early Modern France', in: S.L. Kaplan (red.), *Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (Berlijn), pp. 229-253.
- Chartier, R. (1987), *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* (Princeton).
- Chartier, R. (1994), *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and the Eighteenth Centuries* (Stanford).
- Chartier, R. (2007), 'The Order of Books Revisited', in: *Modern Intellectual History* 4.3, pp. 509-519.
- Claassens, G. (2007), 'Ter inleiding: een veertiende-eeuwse vertaler in Herne', in: M. Kors, *De bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361* (Leuven), pp. IX-XVII.
- Coates, A, e.a. (2005), *Catalogue of Books Printed in the Fifteenth Century now in the Bodleian Library.* 6 dln (Oxford).
- Copeland, R. (1995), *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic Traditions and Vernacular Texts* (Cambridge).
- Copinger, W.A. (1895), *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum.* Dl 1 (Londen).
- Coppens, C. (2001), 'Fondscatalogi als marketingstrategie. Een onderzoek naar lijsten van drukkers en boekhandelaren tot 1600', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 8, pp. 27-41.
- Corbellini, S. (2007), 'De Noordnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament. Het paradijs in een kloostercel', in: A.A. den Hollander en E. Kwakkel (red.), *Middelnederlandse Bijbelvertalingen* (Hilversum), pp. 131-145.
- Corbellini, S., J.M. van Duijn, S.A. Folkerts en M. Hoogvliet (2013),

- ‘Challenging the Paradigms. Holy Writ and Lay Readers in Late Medieval Europe’, in: *Church History and Religious Culture* 93, pp. 171-188.
- Cordes, M., en H. Tenschert (red.) (2004), *Biblia Sacra. Das Buch der Bücher. 180 Manuskripte und Drucke vom 13. bis zum 20. Jahrhundert aus den Bibliotheken von J.-M. d’Amboise, Lord Amberst of Hackney, etc.* (Rotthalmünster).
- Coun, Th. (1980), *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti* (Hildesheim).
- Crestocadoro, A. (1864), *Catalogue of the Books in the Manchester Free Library*. Dl 1 (Londen).
- Cuijpers, P.M.H. (1998), *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de ‘lezershulp’ in de seculiere prozateksten* (Nieuwkoop).
- Darnton, R. (1982), ‘What is the History of Books?’, in: *Daedulus* 111.3, pp. 65-83.
- Darnton, R. (2007), ‘“What is the History of Books?” Revisited’, in: *Modern Intellectual History* 4.3, pp. 495-508.
- Davies, M. (1996), ‘Juan de Caravajal and Early Printing’, *The Library* 6.18, pp. 193-215.
- Dekker, C., e.a. (1992), *Album palaeographicum XVII provinciarum. Paleografisch album. Album de paleographie* (Turnhout).
- Van Delft, M., en J.W. Klein (2010), ‘Nieuwe lezers, nieuwe hardware. Het boek in de vijftiende eeuw’, in: *Kopij en druk revisited. Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17, pp. 53-91.
- Den ghebeelen Bybel, inhoudende het Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt ende arbeyte van nyens overghestelt* (Leuven, B. de Grave, 1548).
- Derolez, A. (1980), ‘Een merkwaardig exemplaar van de Delftse Bijbel’, in: R.A. Croiset van Uchelen (red.), *Hellinga Festschrift / Feestbundel / Mélanges. Forty-three Studies in Bibliography Presented to Prof. Dr. Wytze Hellinga on the Occasion of His Retirement from the Chair of Neophilology in the University of Amsterdam at the End of the Year 1978* (Amsterdam), pp. 135-150.
- [Deschamps, J.] (1964), *Karel van Hulthem, 1764-1832* (Brussel).
- Deschamps, J. (1984), ‘Drie fragmenten van een Middelnederlandse bijbel afkomstig uit het kartuizerklooster te Zelem’, in: F. Hendrickx (red.), *De Kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde 1084-1984* (Diest), pp. 73-83.
- Dibdin, Th.F. (1814), *Bibliotheca Spenceriana; or a descriptive Catalogue of the Books Printed in the Fifteenth Century, and of Many Valuable First Editions, in the Library of George John Earl Spencer, K.G.* Dl 1 (Londen).
- Van Dijk, M. (2000), *Een rij van spiegels. De heilige Barbara als voorbeeld voor religieuze vrouwen* (Hilversum).
- Van Dixhoorn, A. (2009), *Lustige geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)* (Amsterdam).
- Doedeijns, C. (1999), ‘Verzuchtingen van een rentmeester. Over de inkomsten

- van het klooster Mariënpoel in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek Dirk van Eck* 11, pp. 15-35.
- Dongelmans, B. (2010), 'Kopij en druk revisited', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 17, pp. 7-14.
- Van Doornmalen, S., P. Schipper en M. Witteveen (2005), *Een pronkstuk in Zaltbommel. Maarten van Rossem, zijn huis en het museum* (Zaltbommel).
- Dove, M. (2007), *The First English Bible. The Text and Context of the Wycliffite Versions* (Cambridge).
- Van Druten, H. (1895-1905), *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*. 3 dln (Leiden/Rotterdam).
- Dudok van Heel, B. (2011), 'De schilders Jacob Cornelisz alias Jacob War en Cornelis Buys uit Oostzaan. Hun werkplaatsen in Amsterdam en Alkmaar', in: *De Nederlandse Leeuw. Tijdschrift van het Koninklijk Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 128.2, pp. 49-79.
- Van Duijn, J.M. (2008), *Gedrukt, versneden, gecombineerd. Over codicologie op de Delftse Bijbel (1477)* (onuitgegeven masterscriptie, Amsterdam).
- Van Duijn, J.M. (2011), 'Tussen vorm en betekenis. Delftse Bijbels in handen van lezers en gebruikers', in: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 25.4, pp. 206-216.
- Van Duijn, J.M. (2012a), 'Targeting the masses', in: W. François en A.A. den Hollander (red.), *'Wading Lambs and Swimming Elephants'. The Bible for the Laity and Theologians in the Late Medieval and Early Modern Era* (Leuven), pp. 1-19.
- Van Duijn, J.M. (2012b), 'Gevonden in New York. Een bijbel uit het bezit van Jacob Cornelisz. van Oostsanen', in: *Jacobsbode. Nieuwsbrief van de Stichting Jacob Cornelisz. van Oostsanen* 22, pp. 1-3.
- Van Duijn, J.M. (2013a), 'Een verzameling Delft Bijbels. Over het nut van een collectie op papier', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 20, pp. 57-82.
- Van Duijn, J.M. (2013b), 'Defining the Delft Bible (1477): from Printer-Public Dynamics to Extant Copies', in: S. Corbellini (red.), *Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion. Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages* (Turnhout), pp. 117-140.
- Van Duijn, J.M. (2013c), 'Printing, Public, and Power. Shaping the First Printed Bible in Dutch (1477)', in: *Church History and Religious Culture* 93.2, pp. 273-297.
- Van Duijn, J.M., en M. Hoogvliet (2012), 'Nieuw licht op lezen. Nieuwe media en leescultuur in de late middeleeuwen', in: *De Academische Boekengids* 96, pp. 21-23.
- Van Duijn, J.M. (2014), 'Vanuit de marges naar de kern. Laatmiddeleeuwse marginalia als bron voor een geschiedenis van de Delftse Bijbel (1477)', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 21 (Nog te verschijnen).
- Duijzer, H. (red.) (1993), *Verzameld verlangen. Het Nederlands Genootschap van Bibliofielen exposeert uit het bezit van leden* (Den Haag).
- Edmunds, S. (1991), 'From Schoeffer to Vêrard. Concerning the Scribes who

- became Printers', in: S. Hindman (red.), *Printing the Written Word. The Social History of Books, circa 1450-1520* (Ithaca/London), pp. 21-40.
- Van Eeghen, I.H. (1986), 'Jacob Cornelisz., Cornelis Anthonisz en hun familierelaties', in: *Renaissance en Reformatie en de kunst in de Noordelijke Nederlanden. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37, pp. 95-132.
- Van der Eerde, J.R. (1833), *Catalogus librorum bibliothecae universitatis quae groningae est*. Dl 1 (Groningen).
- Eisenstein, E.L. (1980), *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe* (Cambridge).
- Eisenstein, E.L. (2002), 'An Unacknowledged Revolution Revisited', in: *The American Historical review* 107.1, pp. 87-105.
- Eisenstein, E.L. (2011), *Divine Art, Infernal Machine. The Reception of Printing in the West from First Impressions to the Sense of an Ending* (Philadelphia).
- Elliott-Loose, G. (1976), *Les incunables des anciens Pays-Bas conservés à la Réserve [...] de la Bibliothèque Nationale* (Bordeaux).
- Van Engen, H. (2006), *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum).
- Enschedé, J., *Beredeneert register, van veele eerste en oude gedrukte boeken toebehoorende Joh: Enschedé* (hs. Haarlem, Museum Enschedé, HBA 289).
- Erasmus, D. (1522), *Epistola nuncupatoria ad Carolum caesarem. Exhortatio ad studium evangelicae lectionis. Paraphrasis in evangelium Matthaei* (Basel, Froben).
- Erasmus, D. (ca. 1523), *Paraphrasis dat is aldus veel te segghen Een witsprekinge vander schrifturen die met meer woerden geschiet van den text in het seluen heeft* (Delft, C.H. Lettersnijder).
- Feith, P.R., *Catalogus der verzameling van handschriften, oude drukken, muntplacaaten, zeldzame werken, redenrijkers, oud- en zeldzaamheden van wijlen den heer Mr. J. Visser in het jaar 1810 voor de Koninklijke Bibliotheek van zijne erfenamen aangekocht en overgenomen* (hs. Den Haag, KB, 77 K 27).
- Flood, J.L. (2003), 'Volentes sibi comparare infrascriptos libros impressos...'. Printed Books as a Commercial Commodity in the Fifteenth Century', in: K. Jensen (red.), *Incunabula and their Readers. Printing, Selling and Using Books in the Fifteenth Century* (Londen), pp. 139-151.
- Folkerts, S.A. (2010), *Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigening van de vuta van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen* (Hilversum).
- Folkerts, S.A. (2011), 'Te 'duncker' voor leken? Middelnederlandse Bijbelvertalingen vanuit het perspectief van de gebruikers', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 18, pp. 155-170.
- Folkerts, S.A. (2013), 'Reading the Bible Lessons at Home. Holy Writ and Lay Readers in the Low Countries', in: *Church History and Religious Culture* 93, pp. 217-237.
- Folmer-von Oven, A.T., A.L. van Gendt en W. Hommerson (1978), *Catalogue of Books [of a private collection]*. Dl 1. Incunabula (Hilversum).
- De la Fontaine Verwey, H. (1962), 'Het Nederlandse boek. Een

- cultuurhistorische schets', in: W.G. Hellinga, *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie* (Amsterdam), pp. 3-70.
- Ford, M.L. (red.) (1990), *Christ, Plato, Hermes Trismegistus. The Dawn of Printing. Catalogue of the Incunabula in the Bibliotheca Philosophica Hermetica*. 2 dln (Amsterdam).
- Ford, M.L. (2009), 'Deconstruction and Reconstruction. Detecting and Interpreting Sophisticated Copies', in: B. Wagner en M. Reed (red.), *Early Printed Books as Material Objects. Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section Munich, 19-21 August 2009* (München), pp. 291-305.
- François, W. (2007). 'De Leuvense theologen en de Bijbel in de volkstaal. De discussie tussen 1546 en 1564', in: *Tijdschrift voor Theologie* 47.4, pp. 340-362.
- François, W. (2008). 'Het voorwoord bij de 'Leuvense bijbel' van Nicholas van Winghe (1548). Over Schrift, traditie en volkstalige bijbellezing', in: *Ons Geestelijk Erf* 79, pp. 7-50.
- Friedländer, M.J. (1975), *Early Netherlandish Painting*. Dl 12 (Leiden/Brussel).
- Frijhoff, W. (1997), 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving', in: *Trajecta* 6, pp. 99-118.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (Leipzig/Stuttgart, 1925-).
- Gillespie, V., en K. Ghosh (red.) (2012), *After Arundel. Religious Writing in Fifteenth-Century England* (Turnhout).
- De Gloppe-Zuiderland C.C. (1997), *Cabiers oud schrift*. Nr 3 (Den Haag).
- Goff, Fr.R. (1973), *Incunabula in American Libraries, a Third Census* (Millwood).
- Goudriaan, K. (1993), 'Holland in de tijd van Leeu', in: K. Goudriaan, e.a. (red.), *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484* (Delft), pp. 31-60.
- Goudriaan, K. (2013), 'The Church and the Market. Vernacular Religious Works and the Early Printing Press in the Low Countries, 1477-1540', in: S. Corbellini (red.), *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion* (Turnhout), pp. 93-116.
- Ter Gouw, J. (1866), *In de Kalverstraat. Een drietal losse bladen uit de geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam).
- Van der Gouw, J.L. (1963), *Oud schrift* (Zwolle).
- Gow, A.C. (2005), 'Challenging the Protestant Paradigm. Bible Reading in Lay and Urban Contexts of the Later Middle Ages', in: Th.J. Heffernan en Th.E. Burman, *Scripture and Pluralism. Reading the Bible in the Religiously Plural Worlds of the Middle Ages and Renaissance* (Leiden), pp. 161-191.
- Gow, A.C. (2009), 'The Contested History of a Book. The German Bible of the Later Middle Ages and Reformation in Legend, Ideology, and Scholarship', in: *The Journal of Hebrew Scriptures* 9, article 13.
- Grafton, A. (1991), 'Discitur ut agatur. How Gabriel Harvey read his Livy', in:

- S. A. Barney (red.), *Annotation and its Texts* (New York/Oxford), pp. 108-129.
- Grafton, A. (2002), 'How Revolutionary was the Print Revolution?', in: *The American Historical Review* 107.1, pp. 84-86.
- Grafton, A. (2011), *The Culture of Correction in Renaissance Europe* (Londen).
- Grindley, C.J. (2001), 'Reading Piers Plowman C-Text Annotations. Notes Toward the Classification of Printed and Written Marginalia in Texts from the British Isles 1300-1641', in: M. Hilmo en K. Kerby-Fulton (red.), *The Professional Reader at Work. Evidence from Manuscripts of Chaucer, Langland, Kempe and Gower* (Victoria), pp. 73-141.
- Gruys, J.A., en Jan Bos (1999), *Adresboek. Nederlandse drukkers en boekverkopers tot 1700. Verzameld door de STCN* (Den Haag).
- Gumbert, P. (1990), *The Dutch and their Books in the Manuscript Age* (Londen).
- Guppy, H. (red.) (1935), *Catalogue of an Exhibition Illustrating the History of the Transmission of the Bible* (Manchester).
- Haakma Wagenaar, W., E. van den Brink en C. Misset (2006), *Hel en hemel. Restauratie van de gewelfschildering in de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar* (Alkmaar).
- Haebler, K. (1925), *Handbuch der Inkunabelkunde* (Leipzig).
- Van Heel, J.J. (2007), 'De lotgevallen van een Romeins incunabel te Leuven. Nicolaus de Lyra, *Postilla litteralis super totam Bibliam* (1472) uit het bezit van Henricus van Zomeren', in: J. Biemans, K. van der Hoek, K.M. Rudy en E. van der Vlist (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek* (Zutphen), pp. 133-146.
- Van Heel, J.J. (2012), *Een wereld van verzamelaars en geleerden. Gerard en Johan Meerman, Willem van Westreenen en Pieter van Damme en hun archieven* (Hilversum).
- Heijting, W. (2004), 'De oude en de nieuwe boekgeschiedenis', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 11, pp. 181-195.
- Heijting, W. (2007a), 'Het boek tussen de media. Over kader en grondslagen van boekhistorisch onderzoek', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 14, pp. 91-110.
- Heijting, W. (2007b), 'Succes becijferd. Een bibliometrische analyse van het fonds van Gheraert Leeu', in: W. Heijting, *Profijtelijke boekskens. Boekcultuur, geloof en gewin. Historische studies* (Hilversum), pp. 17-36.
- Hellinga, L. (2009), 'Sale Advertisements for Books Printed in the Fifteenth Century', in: R. Myers, M. Harris en G. Mandelbrote (red.), *Books for Sale. The Advertising and Promotion of Print since the Fifteenth Century* (Londen), pp. 1-25.
- Hellinga, L. (2010), *William Caxton and Early Printing in England* (Londen).
- Hellinga, L. en W. (1967), 'Notes sur une ancienne Bible "imprimée en l'an 1450"', in: [S. van der Woude] (red.), *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey* (Amsterdam), pp. 240-260.
- Hellinga, W. (1973), '117. Bijbel', in: *De vijfhonderdste verjaring van de*

- boekdrukkunst in de Nederlanden. Catalogus [van de] tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek Albert I* (Brussel), pp. 268-272.
- De Hemptinne, Th. (2004), 'Srivesssen en hun colofons. Op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïstes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', in: H. Pleij en J. Reynaert, *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd* (Gent), pp. 47-66.
- Hermans, J.M.M. (2004), *Zwolse boeken voor een markt zonder grenzen 1477-1523* ('t-Goy-Houten).
- Hindman S. (1991), 'Introduction', in: S. Hindman (red.), *Printing the Written Word. The Social History of Books, circa 1450-1520* (Ithaca/London), pp. [1-18].
- Hirsch, R. (1967), *Printing, Selling and Reading 1450-1550* (Wiesbaden).
- Holborn, L. (1942), 'Printing and the Growth of a Protestant Movement in Germany from 1517-1524', in: *Church History* 11.2, pp. 123-137.
- Hollaar, J. (2013), 'Deventer drukkers in de zestiende eeuw. De tweede en derde generatie Pafraet', in: *De Boekenwereld. Blad voor bijzondere collecties* 29.5, pp. 70-75.
- Den Hollander, A.A. (1997), *De Nederlandse Bijbelvertalingen 1522-1545* (Nieuwkoop).
- Den Hollander, A.A. (2003), *Verboden bijbels. Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Amsterdam).
- Den Hollander, A.A. (2009), 'Early printed bibles in the Low Countries (1477-1520)', in: W. François en A.A. den Hollander (red.), *Infant Milk or Hardy Nourishment? The Bible for Lay People and Theologians in the Early Modern Period* (Leuven), pp. 51-61.
- Den Hollander, A.A., E. Kwakkel en W. Scheepsma (red.) (2007), *Middelnederlandse Bijbelvertalingen* (Hilversum).
- Holtrop, J.W. (1856), *Catalogus librorum saeculo XV° impressorum, quotquot in Bibliotheca Regia Hagana asservantur* ('s-Gravenhage).
- Holtrop, J.W. (1868), *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle* ('s-Gravenhage).
- Howsam, L. (2006), *Old Books and New Histories. An Orientation to Studies in Book and Print Culture* (Toronto).
- Huussen jr., A.H. (1972), 'Willem Hendricxz Croock, Amsterdams stadsfabriekmeester, schilder en kartograaf in de eerste helft van de zestiende eeuw', in: *Jaarboek Amstelodamum* 64, pp. 29-53.
- Huydecoper, B. (1730) *Proeve van taal- en dichtkunde, in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (Amsterdam, E. Visscher en J. Tirion).
- Jackson, H. (2001), *Marginalia. Readers Writing in Books* (New Haven/Londen).
- Janssen, F.A. (2014), 'Hermes in Mainz. De uitgave van het Corpus Hermeticum in 1503 gedrukt in Mainz door Johann Schöffer', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 21, pp. 61-119.
- Jardine, L. en A. Grafton (1990), "'Studied for action". How Gabriel Harvey

- read his Livy' in: *Past and Present, a Journal of Historical Studies* 129, pp. 30-78.
- Jauss, H.R. (1982) *Towards an Aesthetic of Reception*. Translation from the German by Timothy Bahti. Introduction by Paul de Man (Minneapolis).
- Jedin, H. (1961), *A history of the Council of Trent* (Edinburgh).
- Jensen, K. (2003), 'Printing the Bible in the Fifteenth Century. Devotion, Philology and Commerce', in: K. Jensen (red.), *Incunabula and their Readers. Printing, Selling and Using Books in the Fifteenth Century* (London), pp. 115-138.
- Jensen, K. (2009), 'Creating a Better Past. Collectors of Incunabula in the Late Eighteenth Century', in: B. Wagner en M. Reed (red.), *Early Printed Books as Material Objects. Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section Munich, 19-21 August 2009* (München), pp. 281-289.
- Jensen, K. (2011), *Revolution and the Antiquarian Book. Reshaping the Past, 1780-1815* (Cambridge).
- Johns, A., (1998) *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making* (Chicago).
- Johns, A. (2002), 'How to Acknowledge a Revolution', in: *The American Historical Review* 107.1, pp. 106-125.
- Johnson, I. (1989), 'Prologue and Practice. Middle English Lives of Christ', in: R. Ellis (red.), *The Medieval Translator. The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages* (Cambridge), pp. 69-85.
- Jongenelen, B. (2008), 'Pieter Willemsz' vertaling van Le chevalier délibéré: Vanden ridder welghemoet. Dichter tussen bron en lezers', in: *Koninklijke soevereine hoofdkamer van retórica "De Fontaine" te Gent. Jaarboek LVIII*, pp. 233-251.
- Kaplan, H.G. (1966) *A first Census of Incunabula in Australia and New Zealand* (Sydney).
- Kapp, F. (1886), *Geschichte des deutschen Buchhandels. 1: Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert* (Leipzig).
- Kapr, A. (1996), *Johann Gutenberg. The man and his Invention* (Aldershot).
- Kaptein, H. (2004), 'Poort van Holland. De economische ontwikkeling 1200-1578', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam), pp. 109-173.
- Ten Kate, L. (1723), *Aenleiding tot de kennisse van het verbevene deel der Nederduitsche Sprake*. Dl 1 (Amsterdam, R. en G. Wetstein).
- Kawecka-Gryczowa, A. (red.) (1970), *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur* (Wrocław).
- Keesman, W. (1993), 'Jacob Bellaert en Haarlem', in: E. K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum), pp. 27-48.
- Kelders, A. (1991), 'Colofons van gedateerde handschriften uit de Koninklijke

- Bibliotheek als historisch bronnenmateriaal', in: Th. Glorieux-De Gand en A. Kelders (red.), *Het woord aan de kopiist. Colofons van gedateerde handschriften* (Brussel), pp. 21-39.
- Kiselev, N.P. (1939) *Inventar' inkunabulov vsesoyuznoi biblioteki imenii V. I. Lenina* (Moskou).
- Klein, J.W. (2004), 'Ghescreven ofte gheprent', in: H. Pleij en J. Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd* (Gent), pp. 67-84.
- [Knoch, G.L.O.] (1752), *Bibliotheca Biblica das ist Verzeichnis der Bibel-Sammlung welche die durchlauchtigste Fürstinn und Frau Elisabeth Sophia Maria est vermittelte Herzogin zu Braunschweig und Lüneburg geborne Herzogin zu Schleswich-Holstein* (Braunschweig).
- Kock, Th. (1999), *Die Buchkultur der Devotio moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels Die Buchkultur der Devotio Moderna* (Frankfurt am Main).
- Koene, B. (2009), *Goede luiden en gemene onderzaten. Assendelft vanaf zijn ontstaan tot de nadagen van de Gouden Eeuw* (Hilversum).
- Kok, I. (1994), *De houtsneden in de incunabelen van de Lage Landen, 1475-1500. Inventarisatie en bibliografische analyse* (onuitgegeven proefschrift, Amsterdam).
- Kok, I, e.a. (2005), *Van de bovenste plank. Twintig jaar bijzondere aanwinsten. Athenaeumbibliotheek 1985-2005* (Deventer).
- [Koning, J.] (1809), *Naam-lyst van eenige zeldzame boeken en handschriften* No. 8 (Amsterdam).
- Koning, J. (1816), *Verhandeling over den oorsprong, de uitvinding, verbetering en volmaking der boekdrukkunst* (Haarlem, A. Loosjes Pz.).
- Kors, M. (2007), *De bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361* (Leuven).
- Korteweg, A. (red.) (1992), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen).
- De Kruif, J. (2006), 'Boekhistorici en hun theorieën: kennis of inzicht? Waarom boekgeschiedenis te boekhistorisch is', in: S. van Rossem en M. De Wilde (red.), *Boekgeschiedenis in het kwadraat. Context en casus* (Brussel), pp. 9-19.
- Kwakkel, E. (2002), *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)* (Leuven).
- Kwakkel, E. (2007), 'Overlevering van Middelnederlandse Bijbelvertalingen, 1250-1500. Het boek der boeken', in: A.A. den Hollander, E. Kwakkel en W. Scheepsma (red.), *Middelnederlandse Bijbelvertalingen* (Hilversum), pp. 12-23.
- Van Leerdam, A. (2010), 'Jacob Cornelisz. van Oostsanen. De vroegst bekende Amsterdamse kunstenaar', in: *Simulacrum. Tijdschrift voor kunst en cultuur* 18.4, pp. 32-38.
- Van Leeuwen, S. (1685), *Batavia illustrata, ofte verhandelinge vanden oorspronk,*

- voortgank, zeden, eere, staat en godtsdienst van oud Batavien, mitsgaders van den Adel en regering van Hollandt* ('s-Gravenhage, J. Veely, J. Tongerloo en J. Doll).
- Lenhart, J.M. (1935), *Pre-reformation printed books. A study in statistical and applied bibliography* (New York).
- Leverland, B.N. (1984), *Zo schreven onze voorouders. Nederlands schrift tussen 1450 en 1700* (Den Haag).
- 'List of Texts and Versions of the Holy Scriptures already Placed in the Reference Department, (Partly by Purchase and Partly by the Gifts of Various Donors)', in: *Fourth Annual Report of Manchester Free Library October 31st 1856*. Appendix II (1856).
- Le Long, I. (1732), *Boek-zaal der Nederduytsche bybels, geopent, in een historische verhandeling van de oversettinge der Heyligen Schriftuure in de Nederduytsche taale*. 2 dln (Amsterdam, H. Vieroot; tweede uitgave Hoorn, T. Tjallingius, 1764).
- Le Long, I. (1762), *Seer gewichtige getuygen der waarheit of nieuwe bewijssen van oude waarheeden tegen 't pausdoem* (Alkmaar, Jacob Maagh).
- Love, H. (2006), 'Early Modern Print Culture. Assessing the Models', in: D. Finkelstein en A. McCleery (red.), *The Book History Reader* (Londen), pp. 74-86.
- Lowry, M. (1979), *The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice* (Oxford).
- Luther, M. (1883-2009), *D. Martin Luthers Werke*. 120 dln (Weimar).
- Machiels, J. (1979), *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent*. 2 dln (Gent).
- Madsen, V. (1931-1963), *Katalog over Det Kongelige Biblioteks inkunabler*. 3 dln (Kopenhagen).
- Martin, H.-J., en L. Febvre (1958), *l'Apparition du livre* (Parijs).
- Martin, H.-J., en L. Febvre (1976), *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-1800*. Vertaald door David Gerard (Londen).
- McGrady, D. (2006), *Controlling Readers. Guillaume de Machaut and his Late Medieval Audience* (Toronto).
- McKenzie, D.F. (1986), *Bibliography and the Sociology of Texts* (Londen).
- McKenzie, D.F. (2004), *Bibliografie en de sociologie van teksten*. Vertaald door B.P.M. Dongelmans en A.H. van der Weel (Leiden).
- McKitterick, D. (2003), *Print, Manuscript and the Search for Order* (Cambridge).
- McMurtie, D.C. (1921), *Proofreading in the Fifteenth Century. An Examination of Evidence Relating to Correctors of the Press at Work in Paris prior to 1500* (Greenwich).
- Meerman, G. (1765), *Origines typographicae*. 2 dln (Den Haag, N. van Daalen).
- Van der Meiden, W. (2008), *Beeldenstormers en bruggenbouwers. Canon van de Nederlandse religiegeschiedenis* (Zoetermeer).
- Meinsma, K.O. (1903), *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutphen).
- Mertens, Th. (1993), 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: Th.

- Mertens (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (Amsterdam).
- Mertens, Th. (2000), 'Middelnederlandse Bijbelvertaling', in: R. Jansen-Sieben, e.a. (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde* (Hilversum), pp. 275-284.
- Meuwissen, D. (2006), 'A Painter in Black and White? The Symbiotic Relationship Between the Paintings and the Woodcuts of Jacob Cornelisz. van Oostanen', in: M. Faries (red.), *Making and Marketing: Studies of the Painting Process in Fifteenth- and Sixteenth-Century Netherlandish Workshops* (Turnhout), pp. 55-81.
- Migisch, H. (2009), 'Das Jeremiabuch in der Delfter Bibel (1477). Eine nach der Gutenbergbibel revidierte Mittelniederländische Übersetzung des Bijbelvertaler van 1360', in: W. François en A.A. den Hollander (red.), *Infant Milk or Hardy Nourishment? The Bible for Lay People and Theologians in the Early Modern Period* (Leuven), pp. 19-49.
- Milway, M. (2000), 'Forgotten Best-sellers from the Dawn of the Reformation', in: R.J. Bast en A.C. Gow (red.), *Continuity and Change. The Harvest of Late-Medieval and Reformation History. Essays Presented to Heiko A. Oberman on his 70th Birthday* (Leiden), pp. 113-142.
- Molekamp, F. (2006), 'Using a Collection to Discover Reading Practices. The British Library Geneva Bibles and a History of their Early Modern Readers', in: *Electronic British Library Journal*, article 10.
- Moll, W. (1857), *De boekerij van het St. Barbara-Klooster te Delft in de tweede helft der vijftiende eeuw* (Amsterdam).
- Moll, W. (1878), 'Bijdrage tot de geschiedenis der Middel-Nederlandsche Bijbelvertalingen', in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Serie II.7*, pp. 294-314.
- Möller, A. (2005), *Jacob Cornelisz. van Oostanen und Doen Pietersz. Studien zur Zusammenarbeit zwischen Holzschnneider und Drucker im Amsterdam des frühen 16. Jahrhunderts* (Münster/New York/München/Berlin).
- Mostert, M. (1999), *754, Bonifatius bij Dokkum vermoord* (Hilversum).
- Naber, J.A., *Aanmerkingen omtrend den Delfschen Bijbel d'a. 1477* (hs. Den Haag, MMW, 7 B 29).
- Nagler, G.K. (1871), *Die Monogrammisten und diejenigen bekannten und unbekannten Künstler aller Schulen, welche sich zur Bezeichnung ihrer Werke eines figürlichen Zeichens, der Initialen des Namens, der Abbreuiatur desselben &c. bedient habe.* DI 4 (München).
- Neddermeyer, U. (1998), *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, quantitative und qualitative Aspekte* (Wiesbaden).
- Needham, P. (1986), 'A Gutenberg Bible used as Printer's Copy by Heinrich Eggestein in Strassburg, ca. 1469', in: *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society* 9, pp. 36-75.
- Needham, P. (1990), 'Haec sancta ars. Gutenberg's Invention as a Divine Gift', in: *Gazette of the Grolier Club* 42, pp. 101-120.

- Nikolova-Houston, T. (2009), 'Marginalia and Colophons in Bulgarian Manuscripts and Early Printed Books', in: *Journal of Religions & Theological Information* 8, pp. 65-91.
- Nijhoff, W. and M.E. Kronenberg (1923-1971), *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. 3 dln ('s-Gravenhage).
- Oates, J.C.T. (1954), *A Catalogue of the Fifteenth-Century Printed Books in the University Library Cambridge* (Cambridge).
- Van Oostrom, F. (1996), 'Middel nederlandse religieuze literatuur tussen affectie en distantie. De verzuiling voorbij?', in: *Literatuur* 13, pp. 262-270.
- Orgel, S. (2000), 'Margins of Truth', in: A. Murphy (red.), *The Renaissance Text. Theory, Editing, Textuality* (Manchester), pp. 91-107.
- Pan, M. (1997), 'Bezit, produktie en gebruik van boeken', in: M. Schilder (red.) *Amsterdamse kloosters in de middeleeuwen* (Amsterdam), pp. 67-83.
- Panzer, G.W. (1793), *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD post Maithairii Denisii*. Dl 1. (Nürnberg, J.E. Zeh).
- Pardue, B. (2012), *Printing, Power, and Piety. Appeals to the Public during the Early Years of the English Reformation* (Leiden).
- Pars, A. (1701), *Index Batavicus, of naamrol van de Batavise en Hollandse schrijvers. Van Julius Caesar af, tot dese tijden toe* (Leiden, A. de Swart).
- De Pater, J., *Catalogus van de handschriften, incunabelen, de post-incunabelen, en de oudere werken tot en met 't jaar 1536, welke zich bevinden in de bibliotheek van 't hoofd-klooster der Kruissheren 'St. Agatha' anno 1933, met latere aanvullingen door Th. van den Elsen* (hs. Cuijk, Bibliotheek Klooster St. Aegten).
- Pearson, D. (2007), 'What can we Learn by Tracking Multiple Copies of Books?', in: R. Myers, M. Harris en G. Mandelbrote (red.), *Books on the Move. Tracking Copies through Collections and the Book Trade* (Londen), pp. 17-37.
- Pellechet, M. (1970), *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France* (Nendeln).
- [Pennink, R.] (1920), *Museum Meermannno Westreenianum. Catalogus van de Incunabelen*. Dl 2 ('s-Gravenhage).
- Pettegree, A. (2007), *The French Book and the European Book World* (Leiden).
- Pettegree, A., en M. Walsby (2011), *NB: Netherlandish Books. Books Published in the Low Countries and in the Dutch Language Abroad Before 1601* (Leiden).
- Pettigrew, Th.J. (1839), *Bibliotheca Sussexiana. A descriptive Catalogue*. Dl 2 (Londen).
- Pleij, H. (1987), 'Met een boekje in een hoekje? Over literatuur en lezen in de middeleeuwen', in: W. van den Berg en J. Stouten, *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen), pp. 16-48.
- Pleij, H. (1992a), 'De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid', in: *Spektator* 21, pp. 227-263.
- Pleij, H. (1992b), 'Drukpers, literatuur en geestelijkheid in het

- laatmiddeleeuwse Holland', in: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 6, pp. 3-19.
- Pleij, H. (1996), 'Lezende leken, of: lezen leken wel? Tekst, drukpers en lezersgedrag tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd', in: T. Bijvoet, e.a. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen), pp. 50-66.
- Pleij, H. (2007), *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Amsterdam).
- Pleij, H. (2011), 'Literatuur en censuur in de zestiende eeuw', in: M. Mathijssen (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam), pp. 17-30.
- Pleij, H., en J. Reynaert (2004), 'Boekproductie in de overgang van het geschreven naar het gedrukte boek', in: H. Pleij en J. Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd* (Gent), pp. 1-17.
- Polain, M.-L. (1932-1978), *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*. 5 dln (Brussel).
- Polkowsi, M. (2012), *A struggle for Survival. The Continuity of Catholic Religious Literature in Holland. The Example of Delft (1450-1650)* (Lublin).
- Pollard, A.W. (1907), *Catalogue of Manuscripts and Early Printed Books from the Libraries of William Morris, Richard Bennett, Bertram, fourth earl of Ashburnham, and other Sources, now forming Portion of the library of J. Pierpont Morgan*. Dl 3 (Londen).
- Pollard, A.W. (1968), *An Essay on Colophons. With Specimens and Translations* (New York; eerste uitgave Chicago, 1905).
- Pollard, A.W. (1971), *Last Words on the History of the Title-Page* (New York; eerste uitgave Londen, 1891).
- Pollard, A.W., en A. Ehrman (1965), *The Distribution of Books by Catalogue. From the Invention of Printing to A.D. 1800* (Cambridge).
- Racaut, L. (2002), *Hatred in Print. Catholic Propaganda and Protestant Identity during the French Wars of Religion* (Aldershot).
- Rasche, R. (2012), '022 Delftse Bijbel', in: C. van Heertum en I. Mentrup (red.), *Over de schoonheid van precisie. Een fascinerende kijk op boekkunst en grafiek met de Liberna Collection* (Mettingen), pp. 158-159.
- Register van allen den schouten, burghermeesteren, schepenen, XXXij. raiden, ende allen anderen regenten der stede Amstelredamme* (Utrecht, H. van Borculo/Amsterdam, B. Adriaensz, 1597).
- Reichhart, G. (1985), *Beiträge zur Incunabelkunde. I: Alphabetisch geordnetes Verzeichniss der Correctoren der Buchdruckereien des 15. Jahrhunderts* (Leipzig).
- Reynhout, L. (1989), 'Colofonformules in de Latijnse handschriften', in: J.M.M. Hermans (red.), *Verslag van de Groningse Codicologendagen 28-29 april 1988* (Grave), pp. 285-290.
- De Ridder, J.H. (1861), *Reisvertellingen* (Schoonhoven).
- Roos, A.G. (1912), *Catalogus der incunabelen van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen).

- Rothfus, R. en A.J.H. Rozemond (1975), *De kartuizers en hun Delftse klooster. Een bundel studiën uitgegeven ter gelegenheid van het achtste lustrum van het genootschap Delfia Batavorum* (Delft).
- Ruppel, A. (1967), *Johannes Gutenberg, sein Leben und sein Werk* (Nieuwkoop).
- Ruys, H.J.A. (1925), 'Lijst van incunabelen in het bezit der Leidsche Universiteits-bibliotheek', in: *Het boek* 14, pp. 281-302.
- Saenger, P. en M. Heinlen (1991), 'Incunable Description and its Implication for the Analysis of Fifteenth-Century Reading Habits', in: S. Hindman (red.), *Printing the Written Word. The Social History of Books, circa 1450-1520* (Ithaca/Londen), pp. 225-258.
- Sauer, M. (1956), *Die deutschen Inkunabeln, ihre historischen Merkmale und ihr Publikum* (Düsseldorf).
- Schaeps, J. (2011), 'The Delft Bible of 1477', in: *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 2, pp. 13-14.
- Schmitt, A. (1966), *Die Inkunabeln der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin im Anschluss an Ernst Voulliéme* (Berlijn).
- Schneider, H. (1954), *Der Text der Gutenbergbibel, zu ihrem 500jährigem Jubiläum untersucht* (Bonn).
- Schorbach, K. (1932), *Der Strassburger Frühdrucker Johann Mentelin (1458-1478). Studien zu seinem Leben und Werke* (Mainz).
- Scriverius, P. (1628), *Lavre-crans voor Lavrens Coster van Haerlem, eerste vinder vande boeck-druckery* (Haarlem, A. Rooman).
- Sharpe, K., en S.N. Zwicker (2010), 'Introduction: discovering the Renaissance Reader', in: K. Sharpe en S.N. Zwicker, *Reading, Society and Politics in Early Modern England* (Cambridge), pp. 1-37.
- Sherman, W.H. (1999), "'The Book thus put in every vulgar hand". Impressions of Readers in Early English Printed Bibles', in: P. Saenger en K. van Kampen (red.), *The Bible as Book. The First Printed Editions* (Londen), pp. 125-133.
- Sherman, W.H. (2008), *Used Books. Marking Readers in Renaissance England* (Philadelphia).
- Smeyers, M. (2004), 'Verluchte handschriften versus gedrukte boeken', in: C. Coppens, e.a. (red.), *E Codicibus Impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege* (Leuven), pp. 189-217.
- Smit, J.G. (1995), *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven).
- Smith, M. (2000), *The Title-Page. Its Early Development 1460-1510* (Londen).
- Sonnemans, G., en B. Besamusca (red.) (1999), *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550* (Den Haag).
- Speakman Sutch, S. (2004), 'De Gouda-editie van *Le chevalier délibéré*. Een boek uitgegeven in eigen beheer', in: . Pleij en J. Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd* (Gent), pp. 137-155.
- Staubach, N. (2006), 'Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Laienbibel', in: M.

- Lamberigts en A.A. den Hollander (red.), *Lay Bibles in Europe 1450-1800* (Leuven), pp. 3-26.
- Sterck, J.F.M. (1934), *Onder Amsterdamsche Humanisten. Hun opkomst en bloei in de 16^e eeuwse stad* (Haarlem).
- Stooker, K., Th. Verbeij (1997), *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln (Leuven).
- Storm van Leeuwen, J. (2006), *Dutch Decorated Bookbinding in the Eighteenth Century*. Dl 2B (Houten).
- Strutynska, M. (1995), *Katalog inkunabulow biblioteki uniwersyteckiej w Toruniu* (Torún).
- Tervoort, A. (2004), "Pro inchoacione librerie." A Close Look at Two Late-Medieval Schoolmasters and their Books', in: K. Goudriaan e.a. (red.), *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden), pp. 133-154.
- Van Thienen, G. (red.) (1983), *Incunabula in Dutch Libraries. A Census of Fifteenth-Century Printed Books in Dutch Public Collections*. 2 dln (Nieuwkoop).
- Van Thienen, G., en J. Goldfinch (1999), *Incunabula Printed in the Low Countries* (Nieuwkoop).
- Tiele, P.A. (1879), *Catalogus der bibliotheek van Joannes Thysius* (Leiden).
- Type Facsimile Society. *Publications* 10 (Oxford, 1909).
- Undorf, W. (2009), 'The Idea(l) of the Ideal Copy: Some Thoughts on Books with Multiple Identities', in: B. Wagner en M. Reed (red.), *Early Printed Books as Material Objects. Proceedings of the Conference Organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section Munich, 19-21 August 2009* (München), pp. 307-319.
- Visser, J. (1767), 'Naamlyst van boeken die in de XVII Nederlandsche provincien gedurende de XV. eeuw gedrukt zyn', in: G. Meerman, *Uitvinding der boekdrukkunst* (Amsterdam, P. van Damme).
- Veilingcatalogus J.J. en M.J. de Bure (1840), *Catalogue des livres faisant partie du fonds de librairie ancienne et moderne de J. J. et M. J. De Bure freres*. Dl 7 (Parijs, J. Crozet).
- Veilingcatalogus Jacob Arnold Clignett (1828), *Catalogus eener fraaije verzameling van latijnsche, Fransche en Nederduitsche boeken* (Den Haag, B. Scheurleer).
- Veilingcatalogus Pierre Antoine Bolongaro-Crevenna (1789), *Catalogue des livres de la bibliothèque de M. Pierre Antoine Bolongaro-Crevenna*. 5 dln (Amsterdam, D.J. Changuion en P. den Hengst).
- Veilingcatalogus Pieter van Damme (1764), *Catalogue d'une bibliothèque, incomparable composée de livres anciens & modernes*. 3 dln (Den Haag, M.F.L. Varon en J. Gaillard).
- Veilingcatalogus Estelle Doheny (1987), *The Estelle Doheny Collection*. Dl 1 (New York, Christie's).
- Veilingcatalogus Johannes Enschedé (1867), *Catalogue de la bibliothèque (manuscripts, ouvrages xylographiques, incunables, ouvrages d'estampes, livres curieux et rares), formée pendant le 18e siècle par messieurs Izaak, Iohannes et le dr Iohannes Enschedé* (Amsterdam, F. Muller en M. Nijhoff).

- Veilingcatalogus Richard Heber (1834), *Bibliotheca Heberiana. Catalogue of the Library of the late Richard Heber*. Dl 1. (Londen, Sotheby's).
- Veilingcatalogus J.H.S. van Herten (1983), *Old & rare books incl. incunabula, natural history* (Amsterdam, Van Gendt).
- Veilingcatalogus G.R. van Kinschot (1800), *Catalogus eener keurige verzameling van Latynsche en Nederduitsche [...] boeken* (Delft, J. de Groot en Martinus van Graauwenhaan).
- Veilingcatalogus Jacobus Koning (1828), *Catalogus van eene aanzienlijke verzameling van Latijnsche, Nederduitsche en eenige weinige Fransche uitmuntend geconditioneerde boeken* (Amsterdam, P. den Hengst).
- Veilingcatalogus Isaac Le Long (1744), *Bibliotheca selectissima, sive, catalogus librorum, plurimum rarissimorum in omnibus facultatibus scientiis ac linguis* (Amsterdam, Salomon Schouten).
- Veilingcatalogus Philips van Marnix van Sint-Aldegonde (1599), *Catalogus librorum bibliothecae nobilissimi clarissimique viri piae memoriae D. Philippi Marnixii Sancto-Aldegondii* (Leiden, Chr. Guyot; facsimile Nieuwkoop, 1964).
- Veilingcatalogus Johannes Antonius Naber (1803), *Catalogue de la bibliotheque du Regiment Suisses du Lt. General May* (Den Haag, J. Thierry en C. Mensing).
- Veilingcatalogus Jan Scharp (1828), *Catalogus van eene fraaije verzameling welgeconditioneerde boeken in onderscheidene talen en faculteiten* (Rotterdam, M. Versteeg en W. Kley).
- Veilingcatalogus Petrus Scriverius (1663), *Bibliotheca Scriveriana, exquisitissimis omnium facultatum, scientiarum et artium* (Amsterdam, S. van Lier).
- Veilingcatalogus John Hayford Thorold (1884), *The Syston Park Library. Catalogue of an Important Portion of the Extensive & Valuable Library of the late Sir John Hayford Thorold, Bart. Removed from Syston Park, Lincolnshire* (Londen, Sotheby's).
- Veilingcatalogus J.Fr. Vande Velde (1831), *Catalogue des livres de la bibliothèque de Jean-François Vande Velde*, dl 1 (Gent, P.Fr. Goesin).
- Veilingcatalogus Frans Vergauwen (1884), *Catalogue de la bibliotheque de feu Fr. Vergaumen* (Brussel, Fr.J. Olivier).
- Veilingcatalogus Johannes Vos (1740), *Bibliotheca Vossiana, publicè distrabenda per Johannem Swart et Petrum de Hondt, die martis 19. april & seqq.* ('s-Gravenhage, J. Swart en P. de Hondt).
- Verhoeven, G. (1992), *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (Amsterdam).
- Vermeer, G. (1986), *Het klooster Eemstein bij Zwijndrecht* (Zutphen).
- [Vermeulen, H.J.L.] (1925), *Geschiedenis van de Clarissen en hare aanverwante orde te Amsterdam bijeenverzameld* (Amsterdam).
- Vermeulen, Y. (1986), 'Tot profijt en genoegen'. *Motiveringen voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540* (Groningen).
- Van Vessem, H.A. (1978), 'De dood van Claes van Ruyven', in: *Haerlem. Jaarboek 1977*, pp. 9-16.

- Vlasveld, P. en L. Kattemölle (1977), *Restauratieverslag Delftse Bijbel, 1477* (onuitgegeven restauratieverslag, Gemeentearchief Delft).
- Volzin*, opinieblad voor geloof en samenleving 6.7 (2007), pp. 18-23.
- Voulliéme, E. (1906), *Die Inkunabeln der Königlichen Bibliothek (Preussischen Staatsbibliothek) und der anderen Berliner Sammlungen. XXX. Beiheft zum ZfB* (Leipzig).
- Voulliéme, E. (1922), *Die deutschen Drucker des 15. Jahrhunderts* (Berlijn).
- Wackers, P. (1996), 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde. Ter inleiding', in: P. Wackers, e.a. (red.), *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam) pp. 9-42, 265-275.
- Waterschoot, W. (2004), 'Arend de Keyser. Een voorzichtig experimentator', in: H. Pleij en J. Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd* (Gent), pp. 119-135.
- Van Westreenen van Tiellandt, W.H.J. (1829), *Korte schets van den voortgang der boekdrukkunst in Nederland in de XVde en hare verdere volmaking in de XVIde en XVIIde eeuw* ('s-Gravenhage).
- White, E.M. (2007), 'Newly Discovered Fragments from Three 'Made Up' Delft Bibles of 1477', in: *Quaerendo* 37, pp. 147-161.
- Wiggins, A. (2008), 'What did Renaissance Readers Write in their Printed Copies of Chaucer?', in: *The Library 7th series* 9.1, pp. 3-36.
- Wijbenga, D. (1984), *Delft, een verhaal van de stad en haar bewoners. I: Van de vroegste tijd tot het jaar 1572* (Rijswijk).
- Wijnant, W., *Bibliotheca can. reg. ordinis s. crucis ad S. Agatham* (hs. Cuijk, Bibliotheek Klooster St. Aegten, HO 258).
- Zemon Davis, N. (1975), 'Printing and the People', in: N. Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford), pp. 191-226.

Omslag: Amsterdam, UB VU, XC.05037.-, dl 1, fol. 26r.

ISBN 978-90-367-7056-9 (e-boek)

ISBN 978-90-367-7057-6 (boek)